

HÜSEYİN BALA MİRƏLƏMOV

SONUNCU FATEH

HÜSEYNBALA
MİRƏLƏMOV

SONUNCU
FATEH

HÜSEYİNBALA
MİRƏLƏMOV

*Unudulmaz valideynlərimin əziz xatirəsinə
ithaf etdiyim bu romanla görəsən onlara olan
övladlıq borcumun bir qismini
ödəyə biləcəyəmmi?..*

SONUNCU FATEH

Hüseynbala Mirələmov
«Sonuncu fateh»
(Trilogiya)

Redaktor:

Mehman Abdullayev

Bakı Dövlət Universitetinin

"Azərbaycan tarixi" kafedrasının müdiri, dosent

Rəssamlar:

Xalq rəssamı Arif Hüseynov,

Yavər Əsədov

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi, yazıçı-dramaturq Hüseynbala Mirələmovun qələmə aldığı bu tarixi roman XVIII əsrdə dünyanın ən görkəmli sərkərdələrindən biri, Orta Şərqi və Asiyanın sonuncu fatehi sayılan, türk cahangiri Nadir şah Əfşara həsr olunub. Əsərin məzmunu ilə tanış olduqda aydın olur ki, Makedoniyalı İsgəndər, Çingiz Xan, Əmir Teymur, Şah İsmayıl Xətai kimi dünya şöhrətli hökmdarlarla bir sırada dayanan, öz qılıncıyla möhtəşəm Əfşar imperatorluğu qurmuş Nadir şahın hərbi fəaliyyətini, qətiyyəti və faciəvi sonluqla bitən həyatını oxucuların gözləri önündə canlandırmaq üçün müəllif bu tarixi şəxsiyyət haqqında mövcud olan bir çox qiymətli tədqiqat əsərlərinə və sənədli qaynaqlara müraciət edib. Bu tarixi faktlar əsasında müəllif əsərdə bir-birindən maraqlı döyüş səhnələri, dolğun xarakterlər yaratmağa və bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmələr aparmağa nail olub.

ÖN SÖZ

Tarixi romanın imkanları

Dövlət müstəqilliyinə əbədilik qovuşmuş Azərbaycan Respublikası bu gün özünün intibah dövrünü yaşayır və həyatın bütün sahələrində tariximizin heç bir mərhələsində görünməmiş yeni, bir-birindən vacib, əlamətdar uğurlara imza atır. Belə bir vaxtda millət öz yaradıcı ziyalılarının gözləri ilə bir növ arxaya boylanır, xalq taleyinin yaxın-uzaq keçmişinə müraciət edib mühüm hadisələri, ötən əsrlərin görkəmli dövlət, elm, ədəbiyyat, incəsənət xadimlərinin həyat və fəaliyyətini yaşadığımız çağın intibah işığında yenidən araşdırır və qiymətləndirir. Bu, çox təbii və yüksək dərəcədə zəruri bir prosesdir. Atılladan üzü bəri ən görkəmli türk böyüklərinə həsr edilmiş elmi və bədii əsərlərin son illərdə bir sıra maraqlı nümunələrinin meydana gəlməsi xalqın özünün mənəvi istəklərindən doğduğu üçün məqbul, maraqlı və arzu edilən bir əlamətdir. Görkəmli ədibimiz Hüseynbala Mirələmovun «Sonuncu fəteh» romanı da bu mənəvi tələbatdan doğan qiymətli əsərlərdən biridir.

* * *

Oxucular yaxşı bilirlər ki, H.Mirələmov keçən əsrin sonlarının və yaşadığımız əsrin ilk onilliyinin

çox populyar müəlliflərindən biridir. Onun bir sıra hekayələri, Bakı teatrlarında uğurlu səhnə həyatı yaşayan pyesləri, «Xəcalət», «Cəza» povestləri, «Gəlinlik paltarı», «Dağlardan atılan güllə» («Yanan qar») romanları, Bakıda və Moskvada nəşr olunmuş «Heydər Əliyev», «İlham Əliyev», «Zərifə Əliyeva» kitabları hazırda ədəbi prosesin ən çox mütalih edilən nümunələri sırasındadır.

Bu son üç qiymətli kitabı ədibin heydərnaməsi adlandıran fəal ədəbiyyat tənqidçimiz, professor Nizaməddin Şəmsizadə tamamilə haqlıdır. Mən inanıram ki, xalqın yeni-yeni nəsilləri bu əsərlərə zaman-zaman, dönə-dönə müraciət edəcək, Azərbaycanı dövrümüzün millətlər yarışında ön sıralara çıxarmış Əliyevlərin ömür salnaməsini həmişə sevə-sevə oxuyacaqlar.

«Sonuncu fateh» ədibin ilk tarixi romanıdır.

Ümumiyyətlə, tarixi mövzuda əsər yazmağın, özəlliklə də məlum mövzularda sanballı tarixi roman meydana qoymağın özünə görə çox ciddi yarıdıcılıq məsuliyyəti var. Yazıçı bədii təşrihini verdiyi dövrün mühüm ictimai-siyasi hadisələrini, adət-ənənələrini, bu adət və ənənələrin daşıyıcısı olan insanları, onların psixologiyasını, konkret zaman kəsiyində həmvətənlərinin həyat və dolanışqı tərzini, geydikləri əlbisəni, işlətdikləri alətləri, vətənin, yurdun müdafiəsinə gedəndə qurşandıqları silahları, bir-biri ilə ünsiyyətdə danışdıqları dilin xüsusiyyətlərini, ən vacib söz və ifadələrin işlədilməsi tezliyini, xalqın folklorunu, musiqisini və s. və i.a. yaxşı öyrənməli,

bütün bunlardan da əsərində yaradıcılıq yolu ilə faydalanaraq təsvir etdiyi dövrlə bu günün oxucusu arasında zaman səddini aradan qaldırmağı bacarmalıdır. H.Mirələmov həmin vəzifənin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələrək, bundan əvvəlki cümlədə işlətdiyimiz bütün mətləblərin məcmusunu özünün əsas fikri – bədii məqsədinə yönəldə bilmişdir.

Sovetlər dövründə tarixi hadisələrə və tarixi simalara münasibətdə bir çox hallarda «icazə məqamları» özünü göstərirdi. Xüsusən görkəmli din xadimləri, dövlət başçıları və sərkərdələr ya ümumiyyətlə gündəmə gətirilmir, ya sosializm ideologiyasının tələbləri baxımından kəskin tənqid və ifşa olunurdular. «Xala, xətrin qalmasın» deyimində olduğu kimi, bəzi xadimlərin qiymətləndirilməsində müəyyən qayçılmalara da yol verilir, onların fəaliyyətindəki bir sıra çox mühüm cəhətlərin üstündən sükutla keçilirdi. Bu axırıncılardan biri məşhur dövlət xadimi və sərkərdə Nadir şahdır (1688-1747). Məsələn, 1980-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş həcmcə çox sanballı (1600 səhifəlik) «Sovetskiy Ensiklopediçeskiy slovar»da Nadir şah haqqında bir kəlmə söz yoxdur. «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası»nın bu mövzuya həsr olunmuş məqaləsində isə onun Əfşarlardan olduğu, Xorasanın Dərəgöz qəsəbəsində doğulduğu göstərilir, tərcümeyi-halından bəzi faktlar sadalandıqdan sonra deyilir: Nadir şahın vaxtında Azərbaycan ərazisi də İran dövlətinin tərkibində idi. Müharibələrin xərclərini ödəmək üçün qəddar iqtisadi siyasət yeritmiş, vergilərin miqdarını müntəzəm olaraq artırmış, bu-

nunla da zəhmətkeş əhalinin geniş narazılığına səbəb olmuşdu...

Bu məlumatı bir qədər təfərrüatı ilə verməkdə məqsədim var. Dünya şöhrətli hökmdar Nadir şah barədə bizim ilk ensiklopediyamızda verilmiş bu arayış o zamanın ideoloji yasaqları şəraitində yazıldığı üçün iki mühüm faktın üstündən bilmərrə keçilmişdir. Məsələn, bircə kəlmə ilə də olsa qeyd edilməmişdir ki, Nadir şah ulu babalarından üzü bəri azərbaycanlıdır, soydaşlarımızın bu gün şimaldakından da sıx yaşadıkları Cənubi Azərbaycandandır. İndi də İranın bu yerlərində Azərbaycan əsilli əhali böyük əksəriyyəti təşkil edir. Görünür, məqaləni hazırlayan və buraxan yoldaşlar yanlış olaraq belə hesab ediblər ki, feodal-patriarxal orta əsr hökmdarının sovet Azərbaycanı sakinlərinin də ulu babalarından olması faktını ağartmaq bizə əskiklik gətirər. Çox qəribədir ki, sözü gedən ensiklopediyanın elə həmin VII cildində XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərinin fransız imperatoru Napoleon dövlət xadimi və sərkərdə kimi gen-bol təriflənmiş, «düşmənlərini darmadağın etməyi özünün başlıca vəzifəsi» hesab etməsi, strateji təşəbbüsü həmişə əlində saxlaması, bir sərkərdə olaraq onun digər şəxsi keyfiyyətləri sadalanmışdır. Deməli, prinsip-siz prinsip beləymiş ki, özgə millətlərin, o cümlədən rus və avropalıların tarixi simalarını istədiyin qədər təriflə, sovet respublikasının, özəlliklə də türkmüsəlman xalqlarının tarixini isə saxtalaşdırmaq olar...

Bunu bəlkə də regional bir hadisə, əyalət faktı kimi qiymətləndirmək istəyənlər tapıla. Lakin Azərbaycan sovet ensiklopediyasında üstündən sükutla keçilən digər çox mühüm bir fakt isə mənə elə gəlir ki, qlobal mahiyyət daşıyır. Hamı bilir ki, Nadir şah islam dininə rəxnə salan, əsrlərcə onu zəiflədən, bu gün də bədxahlarımızın dəyirmanına su tökən məzhəb ayrılığına, sünni-şiə ixtilafına qarşı ardıcıl mübarizə aparmış, bu sahədə çox böyük məhrumiyyətlər yaşayıb ciddi maneələrlə qarşılaşmış, lakin öz imkanları dairəsində mübarizəsini ardıcıl olaraq davam etdirmişdir. Bəlkə də bu problem məhz dinlə bağlı olduğu üçün dini bəşəriyyətin tiryəki adlandıran Leninin ardıcılları Nadir şaha və onun nəsilələrinə baş ucalığı gətirən həmin məsələdən də sərf-nəzər etməyi üstün tutmuşlar. Halbuki Qədim Şərq, özəlliklə də İran və Türkiyə müsəlmanlarının, tarixin müxtəlif çağlarında bu iki imperiyanın tərkibində olmuş bir sıra digər xalqların inkişafına ciddi surətdə mane olan bu islam daxili problemin aradan qaldırılması məqsədilə dövlət səviyyəsində təşəbbüs göstərən bu yolda ardıcıl mübarizə apardığı üçün Nadir şahı rəhmətlərlə yad edib ona heykəl qoymaq lazımdır. H.Mirələmov öz romanında baş qəhrəmanın bu yolda ardıcıl fəaliyyətinə haqlı olaraq geniş yer vermiş, bu sahədəki andişələrini rəğbətlə təsvir etmişdir.

* * *

«Sonuncu fateh» tarixi romandır, roman-xronikadır. Bu əsərdə böyük sərkərdənin həyatının əsas

məqamları, doğulub boya-başa çatdığı mühit, ailəsi, yeniyetməlik və gənclik zamanları, Buxaradakı əsirlik illəri, hərbi qulluq çağları, hakimiyyətə yetişməsi, ölkəsinin yadelli işğalçılardan təmizlənməsi uğrunda qətiyyətli mübarizəsi, mühüm hərbi yürüşləri, ölkənin ərazisini genişləndirmək, dövlətin təhlükəsizliyini və qüvvətini təmin etmək məqsədilə apardığı irimiq yaşlı müharibələr özünün ardıcıl bədii təsvirini tapmışdır. Bu münasibətlə yazıçı çox geniş araşdırmalar aparmış, tarixi mənbələri ətraflı öyrənmişdir. Bu mənbələr arasında məşhur İran tarixçisi Məhəmməd Hüseyn Qüddusunin «Nadir şah» monoqrafiyası da var. Həmin monoqrafiya tanınmış şərqşünas Məmmədəli Müsəddiq tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunub, 1999-cu ildə Bakıda nəşr edilmişdir. Qüddusunin əsəri də öz növbəsində sərkərdənin həyatına və hərbi yürüşlərinə dair müxtəlif dillərdə yazılmış bir neçə tədqiqatda, o cümlədən də Nadir şahın şəxsi münşisi (mirzəsi) Mirzə Mehdi Xəzaninin öz hökmdarı barədə tərtib etdiyi «Nadirin tarixi» kitabında yazılanlara əsaslanmışdır. Beləliklə də öz əsərini yazmaq üçün H.Mirələmovun əlində yetərincə tarixi material olmuşdur. Bununla belə «Sonuncu fateh» tarix kitabı yox, özünə məxsus süjet və kompozisiyası, obraz və xarakterləri olan, təcrübəli ədibin tərəvətli bədii təsvir vasitələri ilə süslənən maraqlı bir tarixi romandır.

Roman lap ilk səhifələrindən oxucunu gərgin hadisələr burulğanına salır. Biz ekspozisiyada Nadirin uşaqlıq çağlarında otardığı ilxını xilas etdiyi zaman təbiətin şahə qalxdığını görür, 12-13 yaşlı Nadirin

qorxmazlığının, böyük igidlik və fərasətinin şahidi oluruq. Hakimiyyətinin sonlarına doğru səltənəti bürümüş separatizmin hökmdarın daxili aləmində yaratdığı böyük həyəcanları, bir-birini təqib edən, bəzən də biri-digərinə zidd olan fikir və duyğular seli, təlatümlü hallar canlı təhkiyə əsasında lövhə-lövhə gözlərimiz qarşısından keçir.

Epik janrda yazıçı sənətkarlığının özünü göstərdiyi ən universal müstəvi, əlbəttə, bədii obrazlar, xarakterlərdir. H.Mirələmovun romanındakı əsas obrazlar arasında ən çox yer verilib yadda qalanı, təbiidir ki, Nadir şahın özüdür. Elə buradaca yada salıram ki, Nadir şahın taleyi Azərbaycan ədəbiyyatını XIX əsrin lap sonlarından başlayaraq maraqlandırmışdır. Bu obrazı Azərbaycan dramaturgiyasına ilk dəfə görkəmli yazıçı və ictimai xadim Nəriman Nərimanov (1870–1925) gətirmişdir. Bu əsərin əvvəlində Nadir vaxtaşırı uzaq-yaxın obalara hücum edib qətl-qarətlə məşğul olan bir quldur kimi təqdim olunur. Əsərdə işarə var ki, guya onun atası da quldur olmuşdur. Dayısı Cavad növbəti qarətdən təzə qayıtmış Nadiri danlayır, ona öyüd verib deyir ki, quldurluqdan, bu «yaman peşədən» əl çəkib öz gücünü, istedadını vətən və millət yolunda sərf etsin, yad əllərdə qalmış ata-baba torpaqlarını düşmənlərdən azad etsin. Guya bu nəsihət Nadiri ayıldır və o, öz qüvvət və məharətini elin-obanın azadlığı və rifahı işinə yönəldir. Əsərin növbəti, doqquzuncu gəlişində Nadir də öz yeniyetmə oğlu Rzaquluya nəsihət edir ki, quldurluq pis işdir, öz gələcək fəaliyyətini xalqın rifahına həsr etsin, qılıncını vətənin istiqlalı uğrun-

da mübarizə üçün qınından çıxartsın. Pyesin sonrakı məclis və gəlişlərində Nadirin, qulluğunda olduğu Şah Təhmasib sarayındakı intriçalara sinə gərməsi və əfqanlarla dava epizodları barədə informasiya səslənir, bu döyüşlər hardasa, əsasən səhnə arxasında cərəyan edir. Beşinci, sonuncu məclisdəki gəlişlərdə meşədə ov edərkən Nadir şah qarşı sui-qəsd edilməsi və onun bu işdə əli olduğunu güman etdiyi şahzadə Rzaqulunun gözlərini çıxartdırması faciəsi yer alır. Son iki gəlişdə isə əsas yeri bu dəhşətli hökmü verməkdə yanlışlığını başa düşən Nadirin yaşadığı ağır peşmanlıq həyəcanları tutur. Finalda Nadir şah saraya yaxın olan bir neçə bəy tərəfindən xaincəsinə öldürülür...

Beləliklə Nadir kimi ötkəm bir zor sahibinin, qarət etdiyi mallardan qürrələnən, yaxın bir qohumuna onun ailəsinin bir illik xərcini ödəməyə yetəcək qədər qarət malı təklif edən quldurun öz dayısının təqribən yarım səhifəlik məsləhətinə qulaq asandan sonra nümunəvi bir sərkərdəyə, vətənpərvər və müdrik bir şahə çevrilməsi bir qədər inandırıcı olmasa da, mütləqiyyətin mahiyyətini ifşa edən ilk tarixi faciə kimi ədəbiyyat və teatr tariximizdə özünə məxsus iz qoymuş bir əsər olaraq əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlayır.

* * *

Öz baş qəhrəmanını bir obraz kimi təbii inkişafda götürən H.Mirələmov onun uşaqlıq, yeniyetməlik çağları ilə bağlı çox maraqlı hadisələr təsvir edir. Həmin təsvirlərdən alınan ümumi təəssürat budur ki, ətrafına

tərəfdarlar toplamaq, onlarla dil tapmaq, başçı olmaq kimi meyillərin ilkin təzahürləri Nadirdə elə onun yeniyetməlik illərindən özünü göstərməyə başlamışdır.

Yəqin möhtərəm oxucular el arasında məlum olan bu deyimi dəfələrlə eşidiblər. ...Uşaq var ki, mərəkəyə gəlib tay-tuşlarının hansısa bir oyuna başlamaq istədiklərini, bu zaman iki dəstəyə bölündüklərini görəndə deyir: «məni kim öz dəstəsinə götürür?» Uşaq da var ki, həmin vəziyyətdə meydana çıxıb inamla qışqırır: «Mənnən olmaq istəyən yanıma gəlsin!» Yazıçı, Nadirin məhz ikincilər qəbilindən olduğuna, öz gücü, çevikliyi, ağılı və «bağlı düyünləri açan» iradəsilə ətrafındakılara nümunə göstərdiyinə bizi inandırır. Məktəb görmədiyinə baxmayaraq Nadir kənddən Xorasanda at satmağa gedən atasına müştərilərlə hesablaşmalarında kömək edir. Özbək çapqınçılarının Nadiri, anasını, qardaşını, bəzi qonşularını əsir edib Mərvə, Xivəyə, Buxaraya apardıqları «Əsirlikdə» fəslə xüsusilə təsirli yazılıb və qəhrəmanın ilk məhəbbəti də buraya daxil olmaqla, maraqlı təfərrüatlarla zəngindir. O, 16 yaşı olanda anası öz ilxıçı ərindən yadigar qalmış kəməri oğluna bağışlayıb ölür. Qul və əsirlik həyatından xilas olub qaçmaq işində gələcək zövcəsi Zöhrə ona yaxşıca kömək edir, həyət qapısını gecə açıq qoyur. Buxaradan üç atlı çıxır: Nadir, qardaşı İbrahim və Əmirqulu. Bu detal da çox maraqlı olub obrazın tizfəhmliyinə dəlalət edir. Nadir əsir kimi gətiriləndə gecə vaxtı ulduzlara diqqətlə baxıb yolunu necə manşırılamışdısa, əsirlikdən qaçanda da bu vasitədən istifadə edərək azmır, doğma yurda düzgün istiqamət alır: «Məş-

riqdən Məğribə doğru, qalanı asandır!» deyir. Beləliklə hər üçünün dörd illik əsirlik cəfalarına son qoyulur.

Nadir 22 yaşında ilk dəfə qılıncına sarılıb Xorasanı və ətrafını quldurlardan, yol kəsənlərdən təmizləmək üçün yerli nüfuz sahiblərindən Babəli bəyin dəstəsinə qoşulur. Bacarığı, istedadı və cəsurluğu sayəsində tezliklə onun mühafizə dəstəsinə başçı təyin olunur. Türkmənistan çöllərində müvəffəqiyyətlə apardığı döyüşlərdə çoxlu özbək əsiri ələ keçirir. Özəlliklə özbəklərin zülmündən narazı olanların hesabına Nadir xan öz ordusunu xeyli qüvvətləndirərək regionda sayılıb-seçilən bir sərkərdə kimi geniş şöhrət tapır. İndi artıq «böyük birliyə» gedən yola rəvac verməyin vaxtı gəlib çatmışdı və Nadir xan heç bir fasilə vermədən on illər boyu bu yolda ağılı, qeyrəti, qılıncı ilə əlləşib vuruşur, hərdən mühasirədən güclə yaxa qurtara bilir, başına gələn böyük bəlalara, yaşadığı çoxlu mənəvi sarsıntılara baxmayaraq bir sərkərdə kimi yetişir, nəhayət bu yolda bir əsgər, bir əqidə adamı kimi həlak olur. O, son nəfəsdə də tam səmimiyyətlə bir daha etiraf edir: «Bunlar necə adamlardır, ilahi, hər kəs öz qalasının hakimi, öz evinin böyüyü olmaq istəyir. Böyük bir ölkənin əldən getməsi isə heç kimin vecinə deyil!» Bu, hökmdarın yüksək dövlətçilik miqyaslı düşüncələr axarının təbii yekunudur.

Bu gün Hüseynbala müəllimin romanının səhifələrindən alınan belə bir təəssürat çox xoşdur ki, Nadir hələ Səfəvi padşahı olmazdan əvvəl bütün azadlıq davalarında nümayiş etdirdiyi müdrikliyi, cəsarəti, bir sərkərdə və döyüşçü kimi şəxsi fədakarlıq nümunələri

ilə o zamanın (elə indinin özünün də) qüdrətli bir dövləti olan Rusiyanın gözünün odunu ala bilmişdi. Ədibin bu sözlərini həyəcansız oxumaq olmur: «Rusiya Birinci Pyotrın dövründə on minlərlə əsgərinin həyatı bahasına zəbt etdiyi Səfəvi dövlətinin şimal torpaqlarını geri qaytarmağa məcbur olmuşdu». Hətta Nadir özündə elə bir təpər duymuşdu ki, Rusiya imperatriçəsi Anna İvanovnaya izdivac təklifini o ölkənin Tiflisdəki səfirinə elan etmişdi!

Bütün bunların fonunda Nadir xan yetişib gürcü hökmdarı Teymuraza təslim olmaq əmri yolladıqda Teymurazın öz ali mənəsbli yaxınları ilə Nadiri pişvaza çıxması, paytaxta girən fəhmin atının ayaqları altına əlvən xalçalar atdırması yazıçının təqdimində çox təbii və təsirlidir. Tezliklə İrəvan qalasının da qapıları Nadirin üzünə taybatay açılır. Bu təqdimatda Nadir müdrik insandır, tükü-tükdən seçən diplomatdır. 1736-cı ildə Səfəvi dövlətinin tarixindəki ən əlamətdar, ən tələyüklü bir təntənəli tədbirin şah seçilməsi məqsədilə 100 nəfərlik qurultayın keçirilməsi üçün məhz Muğanın (Azərbaycanın!) seçilməsi də özü haqqında çox şey deyir. Əlbəttə, öz qələbələrinin, beynəlxalq nüfuz və şöhrətinin zenitində olan 48 yaşlı Nadir heç bir qurultay və ya seçki keçirmədən də şahlıq taxtına çıxıb tacı başına qoya bilərdi və bu addımı atdığı üçün heç kəs cəsarət edib ona «gözün üstə qaşın var» deyə bilməzdi. Maraqlıdır ki, o, qurultayın davam etdiyi üç gün ərzində özünün şah seçilməsi barədə çoxsaylı təklifləri rədd edir. Yalnız dördüncü gün razılıq verir. Lakin qurultayın qarşısında çox vacib şərtlər qoyur.

Əgər təbələri onun şah olmağını istəyirlərsə bundan sonra Səfəvi nəslinin heç bir üzvünü, nümayəndəsini müdafiə etməməlidirlər.

Əgər xalq Nadirin şah olmağını istəyirsə şiə məzhəbi ilə yanaşı sünni məzhəbinə də hörmət etməlidir. Ona görə ki, bu məzhəb ayrılığı Allahı, Peyğəmbəri və Quranı bir olan ümmətin arasında çox qanlara səbəb olmuşdur...

Romanın fəsillərində dönə-dönə göstərildiyi kimi, Nadir özünün türk oğlu türk olduğunu heç vaxt unutmurdu. O, vaxtilə Sədrəzəmə göndərdiyi xüsusi məktubda iftixar duyğusu ilə göstərməyi lazım bilmişdi ki, damarlarında türk qanı axdığı üçün Osmanlı imperiyasının rəmzi, xilafətin baş şəhəri, paytaxtı olan Bağdadı müharibə meydanına çevirmək, şəhəri tutmaq istəmir; açıqca yazırdı ki, onu bu sülh danışıqlarına sövq edən əsas səbəb Osmanlıların da, Nadirin mənsub olduğu qədim Azərbaycan əfşarlarının da «eyni kökdən», «türk soyundan» olmalarıdır.

Nadir şah romanda öz zəmanəsinin ən populyar dövlət xadimi və sərkərdələrindən biri kimi canlandırılmışdır. Həm də onu təkcə yuxarı dairələr və xarici ölkələrin liderləri yüksək qiymətləndirmir. Nadir şah sadə insanlar, sırayı vətən övladları arasında məşhurdur, nüfuzlu, arzu edilən və sözü eşidilən bir qoşun başçısı, ictimai xadimdir. Burada mən romandakı bu qəbildən olan çoxsaylı maraqlı hadisələrdən bircəciyini yada salmağa ehtiyac duyuram.

«İslam qalası» bölümündə yazıçı talançların ikrah doğuran əməlləri fonunda belə təsirli bir epizod təsvir

etmişdir. «Pəzəvəng bir əfqan doğma evinin astanasında diz üstə çökmüş bir qoca qarının yalvarışlarına məhəl qoymadan onun cavan gəlininin zərbaftalı qırçın donunu cırıb döşlərini axtarırdı. Birdən o, yaxınlıqda eşitdiyi qəfil səsdən diksindi, əlləri sustaldı. Yerindən tərpənməyə heyi qalmadı. Ona elə gəldi ki, Nadirin əsgərləri kəndin içində lap bir addımlığındadır». Bu zaman qeyrətli qayınananın dediyi bu sözlər insanlığa şərəfsizlik gətirən o «pəzəvəng» əfqan əsgərinin belini qırır: «Allahdan qorxmursan, amma Nadir xanın qəzəbindən it kimi qorxursan. Özgənin namusuna sataşmağın cəzası nədir, o sənə göstərir! Bu el-obada burnunuzu soxmadığınız baca-buca qalmayıb. Nə cavana rəhm edirsiniz, nə də qocaya... Nadir xanın əsgərləri yediyinizi burnunuzun deşiyindən tökəcəklər. Gizlənməyə siçan deşiyi axtaraçaqsınız!».

Bu sözlərin sahibi ağbirçək bir qarıdır. Çox yaxşı bilir ki, həmin nataraz və nadan işğalçı belindəki qılıncın bircə zərbəsi ilə onu həlak edəcək; amma buna baxmayaraq sözünü deyir və bununla da indi haradasa yadellilərlə vuruşan oğluna artıq qurumuş döşlərindən bir vaxt halal süd verdiyini bir daha sübut edir. Qəddar yadelli bu sarsıdıcı odlu-alovlu ittihamların qabağında qılıncını siyirib qarını vurmaq istəyəndə təhqirə məruz qalmış gəlin saman arasında gizlətdiyi dəryaz tiyəsinə var gücü ilə onun başına endirir və işğalçını qan aparır...

Bu bir neçə sətir, romanın xalqımızın qəhrəmanlıq ənənələrindən xəbər verən ən təsirli epizodlarından biridir.

Ədib Nadiri yalnız qələbə eyforiyasında təqdim etməklə kifayətlənmir, onu çox mürəkkəb vəziyyətlərlə də üzləşdirir. Məşhədin azad edilməsi ərəfəsində olduğu kimi: «Artıq Nadir xanın qarşısında İsfahandan qat-qat güclü olan Əşrəf xan Əfqan, Güneydəki Azərbaycan əyalətlərini işğal altında saxlayan osmanlılar, daha sonra isə Quzeydə Xəzərsahili vilayətlərini qəsb etmiş kafir ruslar vardı, bütün bu maneələri indi o, tamamilə öz iradəsi və sərkərdəlik dühası hesabına aradan qaldırmalı idi».

Problemlərin beləcə sağdan-soldan, yuxarıdan-aşağıdan amansız sürətdə üstünə hücum çəkdiyi çox məşəqqətli bir vaxtda da Nadir şah öz əsas qayələrindən imtina etmir, islam aləminin rifahı haqqında qayğıları onu tərk etmir: «Mənim qəsdim müsəlmanlar arasında dini təfriqəyə son qoymaqdır. İstəyim budur ki, böyük müsəlman dünyası qurub yaradaq. Bu şərtlə ki, sonra hərəməz öz keçmiş sərhədlərimizə çəkilib Allahın nəsib etdiklərinə qane olaq».

Nadir xan Nadir şaha çevrilənə və Hindistanı qəhr edənə qədər çox döyüşlər udub, çox qalalar alıb, çox ölkələrə uğurlu yürüşlər edib... Romanın səhifələrində öz tərəvətli əksini tapmış bu hadisələrin hamısını bir müxtəsər məqalədə əhatə edib qiymətləndirmək mümkün deyil. Lakin qeyd etmək vacibdir ki, yazıçı böyük səriştə ilə, tarixi faktlara sədaqətlə, eyni zamanda öz bədii təxəyyülünün hesabına yaratdığı inandırıcı təfərrüatlarla bütün bu mühüm səfər, yürüş, kampaniya və vuruşların mükəmməl mənzərəsini lazımi səviyyədə çəkə bilmiş, onları mərkəzi obrazın – Na-

dir şahın xarakterinin açılması üçün inandırıcı bədii vasitələr kimi mənalandırmışdır.

Romandakı hadisələri şərti olaraq iki yerə bölüb demək olar ki, onlardan biri yuxarıda da qeyd edil-diyi kimi, Nadirin hərbi yürüşlərinin təfsilatlı, re-alist təsvirlərindən ibarətdir. Bu yürüşlərin strateji zəruriliyinin müzakirəsi, hərbi əməliyyatlara geniş hazırlıq, yeni canlı qüvvə toplayıb silahlandırmaq, digər təminat-təchizat məsələlərini yoluna qoymaq, nəhayət konkret döyüş, şücaət, qəhrəmanlıq səh-nələrinin təsviri – Nadirin özünün həm qələbənin təşkilatçısı olması, həm də şəxsi qəhrəmanlıq nümu-nələri göstərməsi bu təsvirlərin əsasını təşkil edir. Bunlar bir orta əsr fəthinə həsr olunmuş epik əsər üçün tamamilə təbii və çox da vacib məqamlardır.

Əsərdəki bu müstəqil təqdimatlardan heç də az əhəmiyyətli olmayan digər təsvirlər isə obrazların, birinci növbədə isə əlbəttə, Nadir şahın özünün daxi-li aləminin, onun fikir və duyğular dünyasının açılıb göstərilməsi ilə bağlıdır. Yazıçı hər iki sahədə səriştə sahibi olduğunu nümayiş etdirir. Lakin etiraf edək ki, hökmdar psixologiyasının açılmasına yönəlmiş təsvirlər heç də vuruş səhnəsinin təsvirindən geri qalmır və oxucu bunların hamısını məmnuniyyətlə izləyir. Burada artıq ədibin irəliki roman və povestlərində dö-nə-dönə sınaqlardan çıxmış psixoloji təşrih ustalığı da öz səmərəsini göstərir.

Etibar etdiyi bir qisim vəzifə sahibinin dönüklü-yü, bəzi yaxınlarının xəyanəti, tədriclə xəzinənin yox-sullaşması, bir sıra əyalətlərdə vergi ödənilməsində

təzahür edən problemlər Nadiri tez-tez haldan çıxarır, onun psixikasına pozucu təsir göstərir. Yazıçı bunları məntiqi ardıcılıqla təsvir edir, oxucusunu şahənşahın xarakterində əmələ gələn neqativ halları obyektiv qiymətləndirməyə çağırır. Doğrudan da məsələn, Sistan hakiminə məktub göndərən şah ondan tələb edir ki, əyalətdəki vergiləri tezliklə toplayıb xəzinəyə təhvil versin. Hakim çox müxtəsər bir cavab göndərir ki, indiki halda bu mümkün deyil, çünki xalq «lüt-üryandır». Vəziyyəti olduğu kimi obyektiv əks etdirən bu cavab şahı özündən çıxarır, qəzəbi soyumadan qasid vasitəsilə Sistana ağlabatmaz dəhşətli bir hökm göndərir: «Ey nadürüst! Sən indi o həddə çatmışsan ki, mənim sözümün üstünə söz qoyursan? İndi ki, belə oldu, xəzinəmə 50 min tümən də şəxsən sən özün ödəyəcəksən! Əks təqdirdə dar ağacından asdıracağam!»

Göründüyü kimi, bu əmrdə Nadir şah məxsus müdriklikdən əsər-ələmət yoxdur. Əmrin hər kəlməsi ölüm, fəlakət saçır. Qaradan tünd rəng yoxdur deyiblər. Belə təhlükə saçan bir əmr alan məmur indi neyləməlidir?

Romandakı digər obrazların səciyyəsinə açmaq məqamı gələndə adam istər-istəməz onları bir az əvvəl haqqında söhbət açdığı baş qəhrəmanla müqayisə etməli olur. Bu mənada Nadir şah «Sonuncu fateh»dəki digər obrazların bədii dəyərini müəyyən etmək üçün bir növ mötəbər məhək daşı rolunu oynayır. Onunla ilgili səhifələri oxuduqca dərin təəssüf duyğuları yaşadım ki, bir zaman azərbaycanlıların qu-

rub yaratdıqları, əsrlər boyu inkişaf etdirib möhkəmləndirdikləri Səfəvilər dövlətinin başında Nadirin gənclik çağlarında Şah Təhmasib kimi vecsiz bir adam durmuş, xeyli vaxt, ta Nadir ona layiq olduğu yerini göstərənə qədər dövləti fəlakətlərə sürükləmişdir. Şah Təhmasib əyyaş və içki düşkünüdür. Sərxoşluqdan başı ayıldığı vaxtlarda da o, normal bir dövlət xadimi kimi özünə bəslənən ümidləri doğrultmaq əvəzinə səltənətin mənafeyinə zidd olan müqavilələrə qol çəkməklə ölkəni uçuruma sürükləyir. O cümlədən Çar Rusiyası və Osmanlı sultanı ilə bağlanmış bu cür iki müqaviləyə görə on minlərlə azərbaycanlının qanı bahasına, Nadir xanın istedadı, cəfakeşliyi, strateji bilikləri sayəsində azad olunmuş torpaqlar yenidən xaricilərin nəzarətinə keçir.

Nadir xanın əmrilə paytaxt İsfahanda sarayın qarşısındakı böyük meydanda toplanan izdiham, onun iştirakçılarının əhval-ruhiyyəsi, qətiyyəti «Sonuncu fateh»in yadda qalan çox maraqlı epizodlarındanır. Elin gözü tərəzidir, – deyiblər. Sərxoşluqdan atının üstündə düz-əməlli otura bilməyən Şah Təhmasib nadirçilər tərəfindən taxtdan salınır və onun körpə oğlu III Abbas Mirzənin tacqoyma mərasimi olur. Nadir xan varis-qəyyum kimi ölkəni idarə etməyin bütün problemlərini öz üzərinə götürür. Təhmasib hərəmxanası və mühafizəsi ilə paytaxtdan uzaqlaşdırılır.

Ədib bizi inandırır ki, xarici siyasətdə burnundan uzağı görməyən, daxili siyasətdə bir-birindən kobud səhlər buraxan, hakimiyyətin möh-

kəmlənməsində əsaslı rol oynamış Nadir xanın haqlı şöhrətinə qısqanan, ona xəyanət edib bir islam mücahidinə, bir azərbaycanlıya, onun əxlaqına yaraşmaz hərəkətə yol verən (sərkərdəsinin yaxın günlərdə evinə gətirməyi nəzərdə tutduğu gəlini ilə əylənmək üçün qəfildən at minərək Məşhəddən Qarara yola düşən), dövlətçilik təfəkküründən uzaq, dostuna xain bir məişət pozğununun aqibəti məhz bu cür biabırçılıqla qurtarmalı idi... Yazıçı onun simasızlığını yerli-yataqlı təsvir etməklə tərəfmüqabili olan Nadir xanı Nadir şahı oxucusunun gözündə bir daha ücaltmış olur. Nadirin bu sözləri çox yerinə düşərək eks-şah Təhmasibi oxucunun gözündən salır: «Yəni doğrudanmı taxt-tac yiyələri hamısı bunun kimi dəmdəməki olur?»

Əla xarakteristikadır!

Romanda əlvan obrazlar qalereyası var. Onlardan elin-obanın dərdini-odunu yaxşı bilən, gəncləri vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edən, yeri gəldikcə Nadir xana da ərklə öyüd-nəsihət verən el ağsaqqalı Qədirqulunun, şahın ilk məhəbbəti, sədaqətli, qeyrətli Zöhrənin, Nadirin müdrik və cəsur anasının mübarək adlarını çəkmək vacibdir.

«Sonuncu fateh»in strukturunda hərəsi özlüyündə müstəqil bədii əsərə mövzu və material verən bir sıra ibrətamiz hadisə və əhvalatlar özünə yer almışdır. Onlardan biri «İlk qələbənin sevinci» bölməsində ibrətamiz dərəcədə mənalı təsvirini tapmışdır. İlk uğurlarından sonra imkan tapan kimi Nadir Buxaraya gedib əsirlikdə ölmüş anasının qəbrini ziyarət edəndə

üzüörtülü bir qadının qəbrin üstündə dua oxuduğunu görür. Bu, buxaralı Qəmbərin qızı Zöhrədir. Sən demə, Zöhrə Nadirə məhəbbət, onun mərhum anasının ruhuna hörmət əlaməti olaraq dörd ildir ki, cümə axşamlarında öz «qayınanasının» qəbrini ziyarət edirmiş... Onlar qovuşurlar, Nadir Zöhrə ilə evlənir, oxucu da bu izdivacı rəğbətlə qarşılayır.

* * *

N.Nərimanovun pyesindən təqribən 35 il sonra S.Vurğun özünün «ellər atası»na həsr edilmiş bir şeirində Stalini dünyanın İskəndər, Neron, Çingiz xan, Teymurləng, Napoleon kimi fəthləri ilə müqayisə edərək bu misralarla da Nadir şahı, «Sonuncu fəth»in baş qəhrəmanını yada salmışdır:

*Nadirin qəlbini kin yedi qat-qat,
Dilindən qoymadı şöhrət sözünü.
Taxtından-tacından qorxan o cəllad
Doğma balasının tökdü gözüünü.*

Tarix kitablarında Nadirə güllə atılmasında oğlu vəliəhd Rzaqulu xanın əli, tapşırığı olduğunu göstərənələr də var, onun bu işdən xəbərsiz olduğunu təsdiq edənlər də. Əlbəttə, insanı dünya işığına həsrət qoymaq, özəlliklə də oğlunun gözlərini çıxartdırmaq heç nə ilə müqayisəyə gəlməyən ağır bir cinayətdir. Cəzalanandan sonra Rzaqulunun atasına dediyi yeganə cümlə mənbələrdə yazılanlara görə bu olub ki, «Sən tək mənim gözüümü çıxartmadın, bütün səltənəti kor qoydun».

«Stalin» şeirindən təqribən 75 il sonra Azərbaycanca sözü gedən mövzuda ilk roman yazan H.Mirələmov indi artıq çoxlarına məlum olan tarix kitablarını araşdırıb və öz variantının məntiqi bədii əsaslandırmasını verib. Biz onun romanında Nadirin dəfələrlə öz yaxınlarına, ən çox da vəliəhd Rzaqulu-ya etdiyi nəsihətlərinin şahidi oluruq. Maraqlı cəhət budur ki, Nadir şah hakimiyyəti nəsillikcə bir-birinə ötürən sülalədən çıxmamışdır. Buna görə də onun hökmdarlıq təcrübəsində ailə ənənəsi yoxdur. Romançı xüsusi olaraq nəzərə çatdırır ki, Nadir şahın öz oğluna təlqin etdiyi keyfiyyətlər, verdiyi nəsihət və təlimat onun özünün on illər boyu müxtəlif dərəcəli vəzifələri daşığında, naibüssəltənənin hakimiyyət çağlarında min bir məşəqqətlə qazandığı acılı-şirinli təcrübədən nəşət etmişdir. Odur ki, şahın öz oğluna dedikləri daha həyati və daha mötəbər təlimat və nəsihətlərdir. Təəssüf ki, Xorasanda hökmranlıq edən Rzaqulu xan gənclik ehtiraslarının güc gəlməsi, bir tərəfdən də sarayındakı yaltaq əyanların bədxah təsirləri ucbatından atasının təlimlərini tez unudur... O özü üçün çox dəbdəbəli saray məişəti qurur, eyş-işrətinin təhlükəsizliyini qorumaq üçün 13 min (!) nəfərdən ibarət xüsusi qoşun hissəsi saxlayır. Özü də gizlin-gizlin xəyallar bəsləyir ki, tezliklə atasının başına bir iş gələcək və onun taxt-taca gedən yolu çox uzanmayacaq.

Karın könlündəki, deyiblər. Romanda inandırıcı təqdimatlarda göstərildiyi kimi, Rzaqulu xan atasının ölümü barədə bədniyyətlərin yaydığı bir şeyiəyə dərhal inanır, taxt-taca halalca namizəd olan

Təhmasib Mirzəni və onun oğlanları Abbas Mirzə ilə İsmayıl Mirzəni Səbzəvarda öldürtdürür. Rzaqulu xanın namərdliyi, rəyasətpərəstliyi o həddə çatır ki, atasını öldürmək üçün tətikçi (snayper, killer) tutur. Birinci cəhd elə başlanğıcdan pozulur, ikinci cəhd zamanı isə snayperin gülləsi şahın əl barmağını yaralayır... Elə buna görə də hakimiyyət ehtirası gündəngünə şiddətlənən Rzaqulu xanın öz atası ilə son görüş zamanı qorxudan nitqi tutulur. Nadir şah onu vəliəhdlikdən çıxarıb yerinə digər oğlu Nəsrulla xanı təyin edir.

Yazıçı öz qəhrəmanının şan-şöhrətinin az qala bütün dünyaya yayıldığı, artıq təkcə yaxın ölkələrin deyil, bir çox Avropa dövlətlərinin də onunla hesablaşdığı bir vaxtda şahın həyatının ən mühüm mərhələləri, taleyüklü hadisələri haqqında düşüncələr axarını, özünün özü ilə həsb-halını, özünün-özünə bir növ hesabat verməsini canlandırır. «Sünbüllü tac», «Başsız qalmış tac», «Qətl gecəsinə gedən yol», «Baş tutmayan sui-qəsd», «Sülh naminə güzəşt» və s. başlıqlar altında verilmiş bu düşüncələr axarı öz növbəsində üstündən uzun illər keçmiş vacib hadisə və əhvalatların üzərindən məchulluq pərdəsini götürməklə ibrətamiz səciyyə daşıyır, Nadirin özünün və onu əhatə edən digər obrazların xarakterinin mühüm cəhətlərinin açılmasına kömək edir.

Əsərin dili aydın, təbii, axıcıdır. Ayrı-ayrı məqamlarda Azərbaycan xalq yaradıcılığından, məlum və az məlum rəvayətlərdən istifadə olunması, yeri gəldikcə təhkiyəyə bəzi şeir nümunələrinin daxil edilməsi,

Dədə Qorqudun hansısa bir kəlamının yada salınması, nəhayət, bu deyilənlərin kompozisiyada əsas yer tutan müharibə səhnələri ilə müəyyən ölçü daxilində növbələşdirilməsi və tarazlaşdırılması təsvirlərə oxucu marağını daha da artırır. Əsərdəki çoxsaylı tarixi hadisələri bir-biri ilə vahid bir xəttə bağlamaq, bütün bunlar haqqında oxucu təsəvvürünün tamlığına nail olmaq üçün H.Mirələmov bir neçə yerdə uyarlı bir vasitədən istifadə etmişdir. O, təhkiyənin «ardıcılığını pozaraq» kiçik bir xülasədə bir neçə il irəlinin bəzi mühüm olaylarını yada salmaqla, yenə də təsvirlərinə bir canlanma aşılaya bilir. «İlk donanma» bölümünün əvvəlində məğlubiyyətə uğramış osmanlılarla sülh danışıqları və bu sülhün mühüm şərtləri barədə söz açan, burada müəyyən təfərrüatlara gedən yazıçı birdən-birə mövzuya təzə bir vaxt ahəngi gətirir, imperiyanın hərbi dəniz qüvvələrini, özünə məxsus donanmasını təsis etməyin vacibliyini açıqlayır və felin keçmiş zamanına məxsus xəbərlərə son verib felin gələcək zamanına məxsus xəbərlərdən istifadə etməyə keçir:

...Ölkənin dənizdən təhlükəsizliyini donanmasız təmin etməyin çətinliyini Birinci Pyotrun yürüşləri zamanı anlamışdı. ...Ona görə də Nadir xanın göstərişi ilə Lətif xan Buşəhri yeni yaradılacaq donanmadan ötrü limana çevirməklə məşğul oldu. Az sonra bu liman Nadiriyyə adlandırılacaqdı, 1735-ci ilin baharında Əlvənd çayına 30 böyük, 50 orta gəmi və bir neçə qayıqdan ibarət donanma gətiriləcəkdə. İki il sonra Lətif xan Bəhreyn limanının açarını Nadir

xana göndərəcəkdİ, bu da Ommanı Səfəvi səltənətinə birləşdirmək, Kəngər körfəzini öz ağalığı altına salmaq üçün Nadir xan Əfşara tarixi imkan yaradacaq, üzərində qırmızı qılınç şəkli olan ağ bayraq dalğalanan donanmaya təkan verəcəkdİ... və i.a.

* * *

Hörmətli oxucu! Bu məqalə romanın nəşrinə ön söz kimi yazılmışdır. Ən yaxşı ön söz, müqəddimə, yaxud giriş onun ardınca gələn romanın mahiyyəti, obrazları, dili və bədii təsvir vasitələri, üslub xüsusiyyətləri haqqında olsa-olsa bir ümumi təsəvvür oyada bilər, nisbətən təcrübəsiz oxucuya əsərdəki ayrı-ayrı məqamları şərh edə bilər. Hər bir kamil bədii əsər, özəlliklə də tarixi roman isə, el arasında deyildi-yi kimi, qiymətli incilərlə dolu ağzı bağlı bir sandıqdır. Bu ön sözü bir açar sanıb onunla sandığı açın və tarixi romanın geniş imkanlarını özündə əks etdirən «Sonuncu fateh»i oxuyun. Əsərin səhifələrindəki incilərdən faydalanın. Əgər sizi romanı mütaliə etməyə meyilləndirə, həvəsləndirə bildimsə, deməli ön söz müəllifi kimi mən öz mütəvaze məqsədimə nail olmuşam. Səbr və təmkin göstərüb bu bir neçə səhifəni nəzərdən keçirdiyiniz üçün sağ olun!

Bəkir Nəbiyev
2010

BİRİNCİ KİTAB

"Sərkərdənin sarayı – atının yəhəridir"
Nadir Şah Əfşar

PROLOQ

ecənin bir aləmində – süd kimi ay işığında sükuta qərq olmuş çöllü-biyabanda əvvəlcə at kişnərtisi, sonra da araba təkərlərinin cırıltısı eşidildi. Ətəyində seyrək ağaclar görünən tərənin başında bayquş aram-aram ulamağa başladı.

Nadir şahın keşiyini çəkən mühafizəçilərdən biri yaşlı, digəri cavan iki qızılbaş döyüşçüsü yaxınlıqda bir ins-cins görünməsə də, hər ehtimala qarşı, gözətçi məntəqəsindən üzuaşağı endilər, əllərində tutduqları məşəlin gur işığında ətrafı ələk-vələk etdilər.

Tərənin ətəyinə çatanda, yaşlı döyüşçü yerə uzanıb, qulaqlarını yay günəşinin həniri hələ də çəkilməmiş torpağın sinəsinə söykədi. Sonra nəsə duyubmuş kimi tez ayağa qalxıb, cavan döyüşçüyə dedi:

– Təpənin başına qalxaq!..

Təpənin o üzündə at ayaqlarının tappıltısı, araba təkərlərinin cırıltısı get-gedə uzaqlaşmış, aylı-ulduzlu gecənin qaranlığına qarışırdı.

Yaşlı döyüşçü ilə cavan döyüşçü rahatca nəfəs aldılar.

Geri qayıdanda cavan döyüşçü yaşlıya dedi:

– Görünür, bunlar qiyamçıların yaxın adamlarıdır.

– Hə, hə... Yəqin ölümlərini basdırmaq üçün elə bir-başə qəbiristanlığa aparırlar...

– Düz eləyirlər. Meyitləri səhərəcən saxlasalar, iylənər...

Məşəlin işığında şəvə kimi qarqara saqqalına asta-asta tumar verən cavan döyüşçü yaşlı döyüşçüyə dedi:

– Özü də qiyamçıların cəsədlərini aparmağa gələnələr lap münasib vaxt seçiblər. Çünki Nadir şahın qorxusundan gündüz bu həndəvərə gəlməyə heç kəs cürət etməz.

– Bu təpənin adı, əlbəttə ki, indən belə, Nadirtəpə olacaq. Əgər dünən öz qanlarına susamış Xabuşan kürdləri Aladağa qaçmasaydılar, Nadir şah onları da cəhənnəmə vasil edəcəkdi...

– Sən elə bilirsən qiyamçılara qoşulan tək cə Xabuşan kürdləridir? İndi Əfşarlar səltənətinin hər tərəfini iğtişəşlər bürüyüb...

Yaşlı döyüşçü nə düşündü, birdən səsinə yavaşladı, pıçılıyla dedi:

– Deyilənlərə görə, Sistanda qiyamçılara başçılıq edənlərdən biri elə şahımızın doğmaca qardaşı oğludur.

– Əliqulu mirzə... Allah xəta-bəlasını bizdən uzaq eləsin! Şahənşah ona güvəndi, ora göndərdi ki, qiyamı yatırsın. Bəs, o nə etdi? Qiyamçıların başında dayanıb, şan-şövkətli əmisi Nadir şaha qarşı çıxdı...

Yaşlı döyüşçü halını pozmadan, bayaqdan bəri necə danışırıdısı, elə o tərzdə də sözüünə davam etdi:

– Hə, şahımızı qəzəbləndirən də elə budur. Dost-doğmasına arxa çevirən özünə düşmən tapar. Fərmanı pozulmuş hökmdar əlacı asıb-kəsməkdə, qırıb-çatmaqda görür. Axı bu dünyada ən qorxmaz adamın da bir qorxusu var...

– Dünya yaman xarablaşıb, ay baba, – deyə cavan döyüşçü təəssüflə köks ötürdü, – dünən adam bilib, çörək verdiyi dost-doğmaca əqrəbası da bu gün ona – böyük şahları dizi üstə çökdürən, Hindistan kimi, Türküstan kimi böyük məmləkətləri fəth edən İsgəndər Zülqərneyn qədər qüdrətli Nadir şaha asi çıxıb! Dağılasan, a dünya...

– Eh, sən hələ cavansan, bala, mən ömrümdə çox şahlar görmüşəm. Kənardan baxanda elə bilirsən ki, onlar bu dünyanın ən bəxtəvər adamlarıdır. Amma bu, belə deyil. Şahlar həyatın kefini çəksələr də həmişə bikef olurlar. Qaşqabaqları yer süpürür. Qəzəbləri göylərdə çaxan şimşəyə bənzəyir. Həmişə vahimə içində olurlar, ölüm qorxusuyla yatıb-dururlar. Ona görə də gecə-gündüz fikirləri-zikrləri taxt-taclarını, başlarını qorumaqdı... Taxt-tacı əlindən gedən şahın isə nəsibi ya qaranlıq zindəndi, ya da soyuq məzar...

Gözətçi məntəqəsinə çatar-çatmaz döyüşçülər susub yan-yörələrinə baxdılar...

İçəridə yuxusu çoxdan qaçmış Nadir şah dərin düşüncələrə qərq olmuşdu. O, şan-şöhrətin zirvəsinə çatsa da, özünü dibi görünməyən uçurumun qarşısında dayanmış kimi hiss edirdi. Xüsusilə də əziz-xələf qardaşı oğlunun xəyanəti onun əsəblərini hədsiz dərəcədə korlamışdı...

Nadir şah Dehlini fəth edəndən bir qədər sonra saraya Baş əttar təyin etdiyi bacarıqlı hind loğmanı Ələvi xanı xatırladı. O, izn alıb, Məkkə ziyarətinə getmişdi. Amma uzun müddət idi ki, bir səs-sorağı yox idi. Ələvi xan, qəzəbinin cilovunu yığa bilməyən Nadir şahı təkcə dava-dərmanla, pəhriz saxlamaqla müalicə etmirdi. «Söz də müalicə vasitəsidir» – deyən Ələvi xan bəzən öz açıq-saçıq fikirlərilə sanki Nadir şahı ovsunlaya bilirdi. Onun müalicəsindən sonra Nadir şah bir dəfə də olsun əbəs yerə əsəbləşib kiminsə qətlinə fərman verməmişdi. Ələvi xandan sonra bir çox avropalı həkim onu müalicə etsə də, səhhəti düzəlməmişdi...

Ötən ilin dekabrından bu günə kimi Nadir şahın müalicəsi ilə məşğul olan fransız həkimi Pyer Bazenin çadırı qarşı tərəfdə – onunla lap üzbəüzdə qurulmuşdu. Nadir şah bütün gecəni yuxusuzluqdan əziyyət çəksə də, həkimi çağırtdırmaq istəmirdi. Ona elə gəlirdi ki, indiki əhvalının xəstəliklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Yatağının yanında qıraqları qızıl suyuna çəkilmiş, iki il əvvəl rus imperatriçəsi tərəfindən hədiyyə edilmiş böyük aynada özünə baxdı. Üzünün cizgiləri dəyişmişdi. Sanki birdən-birə xeyli qocalmışdı; özünə «Qılınç oğlu» deyərək qələbə əzmi ilə döyüş

meydanlarına atılan, möhtəşəm zəfərlərilə İngiltərə, Rusiya kimi dövlətləri qorxuya salan, Osmanlı imperiyasını öz siyasəti ilə sülhə vadar edən, eyni zamanda iki müsəlman dövləti – Səfəvilərlə Osmanlılar arasında uzun illərdən bəri davam edən məzhəb ixtilafına son qoymaq üçün cidd-cəhdlə çalışan bu dəmir iradəli hökmdarlar hökmdarının ürəyinə daman qorxu dolu fikirlər rahatlığını əlindən almışdı. Üç gün idi ki, Xabuşandan iki fərsəng aralıda – Fərəhabadda düşərgə salıb durmuşdu...

...Hicri 1160-cı il¹ girər-girməz Nadir şahın cidd-cəhdlə qurduğu Əfşarlar səltənətini üsyanlar dalğası bürümüşdü. Azərbaycanda, Xarəzmdə, Bəlxədə, İraqda, Kirmanşahda... baş verən iğtişəşlər get-gedə ölkənin hər tərəfinə yayılırdı.

Axır vaxtlar ruhdan düşmüş Nadir şah gününün çoxunu hərəmxanasında keçirirdi. Bir də hərəmxanasının yanında yəhərlənmiş at saxlayırdı, işdi-şayəd, yaxın ətrafı ona sui-qəsd etməyə cəhd göstərsə, ya dara düşmək təhlükəsi yaransa, ürəyini sıxan bütün qara-qura şübhələrin pəncəsindən qurtarmaq üçün atının yəhərinə qalxıb, düz Kəlat qalasına çapacaqdı. Artıq şahzadələri və sevimli nəvəsi Şahruhu ora yollamışdı. İndi «Deyəsən mənim üçün də vaxt yetişib» – deyə özü-özlüyündə ora getməyi qərara almışdı. O, sayılması heç vədə mümkün olmayan pulunu, ləl-cəvahiratını, başqa dəyərli əşyalarını Kəlat qalasında tikdirdiyi böyük xəzinə binasında saxlayırdı. İstər ailəsi olsun, istər xəzinəsi – hər iki-

¹ Miladi 1747-ci il.

si onun üçün çox qiymətli idi. Nadir şahın həyatının təhlükədə olması ailə üzvlərinin məhvi demək idi: «Dünya vəfasız dünyadır, hansı cahangirə vəfa qılıb ki, mənə də qılsın?.. Ən çox rəğbət bəslədiyim və hər dəfə qəzəllərindən fal kimi istixarə etdirdiyim Şirazlı Hafiz¹ də dünyanı viranə bir yerə, insan həyatını xəyali bir şeyə bənzədirmiş...»

Novruz bayramından üzü bəri gah Əmir Teymurun, gah da Şah İsmayıl Xətəinin xəyalı tez-tez gözləri önündə canlanırdı. Hətta ona elə gəlirdi ki, onların, uzaqdan da olsa, səslərini eşidir. Sanki onlar qərinələrin o üzündən süzülüb gələn mənalı baxışları ilə onu qabaqdan gələn təhlükədən agah etmək istəyirdilər. Nadir şah düşünürdü: «Builki Novruz bayramı mənim səltənətimə sevincdən çox qəm-qüssə gətirdi... Yeddi il bundan əvvəl Əmir Teymurun qəbir daşını türbəsindən çıxartdırdım, Məşhədimüqəddəsə gətizdirdim ki, bu məkanda – qərrib İmam Rza əleyhissəlamın məqbərəsində əhli-beyt övladının məzarı-şərifisiylə yanbayan qoyulsun. Amma bir müddət sonra fikrimdən vaz keçdim. Axı, böyük cahangirin vəsiyyətinə görə nəinki onun qəbrinə toxunan adamın özünün, hətta məmləkətinin də başına fəlakət gələ bilərdi... Xalqın başbilənləri, üləmələr, şeyxlər üzdə olmasa da, arxada məni qınadılar... Deyirdilər ki, ölünü məzarından çıxarıb, yerini boş qoymaq, ya da başqa qəbiristanlığa aparmaq bədbəxtlik əlamətidir. Mən də bu dildə-ağızda gəzən söhbətlərə inanmağa

¹ Hafiz Şirazi – Xoca Şəmsəd-Din Məhəmməd (1320 – 1390) İran şairi və sufisi.

məcbur idim... Odur ki, özümə ulu sələf sandığım o böyük sərəkərdənin sinə daşını yenidən Səmərqəndə yolladım... Bəlkə buna görə Əmir Teymurun xəyalı gözlərimin önündən getmir?!

Bəs, Şah İsmayıl Xətəinin xəyalı niyə həmişə başını aşağı dikir, üzümə heç baxmaq da istəmir. Son döyüşdə məğlubiyyət acısını dadmış yaralı aslan kimi şirin ləhcəylə deyir: «Ey Nadir şah Əfşar, sən mənim yaşım qədər döyüşlər gördün, qələbələr qazandın, ölkənin torpaqlarını iki dəfə genişləndirdin, amma nəfəsinlə savaşa bilmədin. Sən qızılbaş tayfalarının birliyi sayəsində yaradılmış Azərbaycan Səfəvi dövlətinin¹ laxlayan dayaqları üstündə qurduğun Əfşarlar səltənətini qoruyub saxlaya bilmədin... Türk sultanına yazdığın məktublarla şiəliyi əlimdə bayraq etdiyimə görə məni qınadın! Tutaq ki, bu sənə iki müsəlman dövləti arasında məzhəb ixtilafına son qoymaq üçün lazımdı. Bəs, taxt-tacdan salandan sonra əsir həyatı yaşatdığın İkinci Şah Təhmasibin, Üçüncü Şah Abbasın nə günahı vardı? Bu azmış kimi, oğlun Rzaqulu Mirzə ulu babam Şeyx Səfəvinin müqəddəs ruhunu incitdi və gözünü qırpmadan İsmayıl peyğəmbərin adından nur alan və şah babasının adıyla dünyaya təzə qədəm qoyan kiçik İsmayılın başını kəsdi... Sən illər öncə oğlun Rzaqulu Mirzəni şahlıq taxtına göz dikdiyinə görə cəzalandırırsan da, indi çox peşmansan! Cilovsuz qəhr və qəzəbindən vicdanının gözü o qədər kor olub ki, öz başına və əfşarlar sülaləsinin üstünə gətirdiyin bəlanı görmürsən. Ona görə də bu dərdədən və bədgüman-

¹ Azərbaycan Səfəvi dövləti 1501-1736-cı illərdə mövcud olmuşdur.

lıq bəlasından xilas ola bilməyəcəksən... Sən təkcə səfəvilər nəslini deyil, əfşarları, qacarları, bayatları da özünə düşmən etdin! Dinlər, məzhəblər müxtəlif təriqətlər çox olsa da, şeytan birdir. Şah, istər adil olsun, istərsə zalım, əgər şeytanın vəsvəsesinə uyubsa, deməli, öz qətlinə fərman verib».

Nadir şah bu sözlərin qarşılığında mənalı-mənalı gülümsünüb deyirdi: «Ey böyük cahangir, söz və qılınc sərdarı, sən mənə bu dünyada şeytana uymayan bir şah göstərə bilərsənmi? Mən müsəlman dövlətlərinin birliyini qurmaq xatirinə şiə-sünnü məzhəbləri arasında acı bağırsağ kimi uzanan davalara son qoymaq istədim... Qorxuram ki, əsrlər ötüb keçəndən sonra da bu ixtilaf ucbatından biz müsəlmanlara çox ağır zərbələr dəysin... Böyük fəlakətlərin qabağında böyük şahlar da acizdir!

Ən böyük arzularımdan biri Çini fəth etmək, Böyük İpək yolu boyunca uzanan məmləkətləri ələ keçirməkdə. Özüm də bilmirəm mənə buna vadar edən nədir? Bəlkə də, uşaq vaxtımda ata-anamdan, gənclik çağında Qədirqulu kişidən Çingiz xan haqqında eşitdiyim rəvayətlərdir?.. Bəlkə mənə bu yola çəkən hissənin adı, fəth etmək istədiyim şöhrətin zirvəsindən cahana boylanmaq arzudur?

Heyif ki, təbəələrimin və sülalə üzvlərinin bir hissəsinin hakimiyyətə qarşı çıxmaq cəhdləri bir çox arzularımı gerçəkləşdirməyimə mane oldu. Kaş, nə ölkəmin daxilində tez-tez baş verən bu qiyamlar olaydı, nə də mən öz qılıncımla öz təbəələrimin qanunu tökəydim...».

Yuxu... Yuxuda bəzən susuz səhralardan keçirsən, bəzən su əvəzinə insan qanı axan çaydan. Bəzən dağdaş üstünə gəlir, yer ayağının altından qaçır, bəzən quş kimi göylərdə qanad açırsan, bəzən də yuxularda yüz ilin ölüsü ilə görüşürsən...

Nəhayət, səhər açıldı...

Bəli, 1160 -cı ilin füsunkar yazının çox səfalı – insanın xəyallarını, düşüncələrini oxşayan, ruhuna həzin mehlə sığal çəkən günəşli bir səhəri idi. Elə bil, gözləri önündə uzanan bu yamyaşıl vadi qərinələr boyu heç qanlı-qadalı müharibələrə şahid olmamışdı...

Dünən yaşıl otların üstünə yüzlərlə insanın al qanı axmışdı. Qafqazın böyük hissəsini, İraqı-Əcəmi, Hindistanı, Orta Asiyanı, Əfqanıstanı zəbt etmiş Şahənşah – fatehlər fatehi Nadir şah Əfşar on altı minlik qoşunu ilə qiyamçıları pərən-pərən salsa da, taleyin acı istehzasına tuş gəlmişdi. Dünyanı fəth etmək uğrunda başladığı savaşı indi o öz məmləkətində şahlıq səltənətini qorumaq üçün aparırdı...

Bu yaz yorulduğunu, qocaldığını ilk dəfə hiss etmişdi. Müharibələr aparmaqdan, qiyam yatırmaqdan, insan qanı tökməkdən usanmışdı. Bir də qəlbini sıxan şübhələr, qəribə yuxular onu çox narahat edirdi. Ona görə də, bu gün o öz qəlbində Xorasandakı Kəlat qalasına getməyi qərara almışdı.

* * *

Yazın son günləri idi. Elə bil, yamyaşıl otlar ucsuz-bucaqsız çöllərə xalı kimi döşənmişdi. Bu zamanlar vadi çox gözəl, əsrarəngiz olurdu. Düz otuz yeddi

il sərəsər Nadir şahla birlikdə at belində olan Əfşar döyüşçüləri bir anlıq nəfəs dərib təbiətin seyrinə dalmışdılar; indi bu an onlara elə gəlirdi ki, göz oxşayan çöl çiçəkləri dünyanın ən ətirli, ən əlvan çiçəkləridir. Çöl-bayırdan bal ətri gəlirdi. Keşikçilər əl-qolunu uzadıb çəmənlikdə uzanmışdılar. Saysız-hesabsız insan cəsədləri tərənin o üzündə qalmışdı. Bəri tərəfdə isə, hətta ağır yaralanmış döyüşçülər də zarımaqlarına ara verib, torağayların səsinə qulaq asırdılar.

Nadir şah isə, gecə gördüyü dəhşətli yuxunu yozmaq üçün fikrə getmişdi. Çadırdakı böyük yatağında oturub, gah yarıaçıq pərdədən vadinin sübh çağının hüsnünə, gah da hələ də yanında yatan Sitarənin gözəl çöhrəsinə baxırdı. Amma bunların heç biri gördüyü yuxunun narahatlığını qovub apara bilmirdi. Şahənşahın gözlərindən yorğunluq yağırdı, əhval-ruhiyyəsi çox bərbad, könül xanimanı viran idi.

«Görəsən, bu nə yuxudu? Mələklər məni nədən xəbərdar etmək istəyirlər? Taxt-tacımla, həyatımla bağlı təhlükəmi var? Əmir Teymur mənə nə demək istəyirdi, Şah İsmayıl niyə pəjmürdə idi? Yoxsa, həyatıma sui-qəsd hazırlanır?» Nadir şah düşünürdü ki, axı, bu heç vaxt mümkün ola bilməz. Onu ən etibarlı adamları – əfşar mühafizəçiləri qoruyurdular və onların hamısı onun yolunda hər an canlarından keçməyə hazır idilər.

Nadir şah hər gecə gözətçilərini dəyişdirirdi. Növbəti axşam kimlərin ona keşik çəkəcəyini heç kim bilmirdi. Nadir şah fikirləşirdi ki, məgər elə bu – ehtiyatın özü təhlükənin gözlənildiyinə dəlalət etmirmi? Görünür, yuxumda gördüklərim ayıq-sayıq

olmağıma bir işarədir. Yuxuda qılıncını əlindən almışdılar...

Yaxşı ki, Sitarə yuxudan oyandı. O, Nadir şahın fikirli halda oturduğunu görüb, tələsik zər-zibalı pal-tarını geyindi, saçlarını arxaya yığaraq, örpəyini başına bağladı, sonra üz-gözünə güləb vurub yerindən qalxdı:

– Sabahınız xeyir, qibleyi-aləm, – dedi.

Nadir şah susqun baxışlarla gənc qadını sakitcə salamladı. Başını yırğalayıb, qəlbində: «Sabahınız xeyir... Təzə gün başlayır demək... Allah üzümüzə açılan hər sabahımızı qoy xeyrə calasın! Bəndəyə qalsa, bu işıqlı sabahları zülmətə döndərər, gen dünyanı da başımıza dar edər... Əgər o bəndə sənin doğma əqrəbandırsa, onu öz əllərinlə bəsləyib, boya-başa, şan-şövkətə çatdırıbsansa, onda, daha pis...» – deyə düşündü və qalxıb ağır addımlarla çadırdan çıxdı.

Gözətçilər onu görən kimi əmrə müntəzir dayandılar. Gözətçilər və onlara başçılıq edən Qoçu bəy Əfşar yenicə özlərindən əvvəlki mühafizəçiləri əvəz etmişdilər. Nadir şah onlarla salamlayıb dayandı və istər-istəməz, vadidə yazın son növrəğine tamaşa etməyə başladı. Çobanlar sürüləri düzəngaha – yaşıl otlara yaymışdılar. Vadinin kənarında balaca bir çoban heybəsini çiyinə aşırıb, böyük adamlar kimi çomağına söykənmişdi. Nadir şahın uşaq vaxtı at ilxısı güddüyü günlər yadına düşdü...

İstər şah olsun, istər çoban – insan oğlu heç vaxt öz keçmişini yaddan çıxara bilmir. Xatirələr qarşı-

sıalınmaz hisslər kimi oyanıb adamı çulğalayır, onu məsumanə yaşadığı çağlara aparır... Hə, axı, bir vaxtlar o da eynilə bu balaca çoban kimi otlaqda beləcə dayanıb yerə-göyə, dağa-daşa, ota, suya maraqla tamaşa etmişdi...

Atası İmamqulu kişi cavanlığında kürktikən kimi ad çıxarmışdı, canı sulu olan vaxtlarında çarvadarlıq da eləmişdi. Nadir atasının gözlərinin nuru azalmağa başlayan gündən ailəsinin ruzisini qazanmaq üçün ilxı saxlamağa başladığı vədələri xatırlayırdı. Bu, o vədələr idi ki, ara-sıra balaca Nadir də ilxını otlağa apararı atasına qoşulardı.

Bir dəfə dağların qoynunda isti yay günü qəfildən şimşək çaxdı...

Nadir şah həmin günü xəyalında canlandırmağa macal tapmamış, qulluqçular dərhal səndəl gətirdilər. Nadir şah əyləşdi. O, fikirlərin-xəyalların qoynunda artıq ötən çağlara dönmüşdü... Nə barədə düşünməsi keşikçilərin başçısı Qoçu bəy Əfşarı əməlli-başlı xoflandırmışdı. Alaçığın kənarında dayanıb, saqqalına tumar çəkə-çəkə Nadir şahı altdan-altdan xeyli süzdü...

Nadir şahın isə yaddaşında bu günəcən unuda bilmədiyi xatirələr dil açmışdı. Ona güc verən, cəsarətini artırən əhvalatlar gözlərinin önündə bir-bir canlanırdı. O günlər Nadir şahı əbədi şan-şöhrət pilləsinə qaldıran tarixi günlər idi! Buna görə də Münşi əl-Məmalikə¹ və eyni zamanda şəxsi səlnaməçisi Mirzə Mehdi xan Astarabadiyə göstəriş vermişdi ki, «Tarixi-Nadir» yazsın.

¹ Yəni dövlət katibinə.

Nadir şah Kürdan sazişindən¹ sonra Mirzə Mehdi xanı yaxın dostu Mustafa xanla birlikdə Osmanlı sarayına elçi göndərmişdi. Sədheyf, indi ondan uzaqlarda idi. Yəqin ki, Mirzə Mehdi xan şahın bu an hansı hisslər keçirdiyindən ömrünün sonuncu xəbərsiz olacaqdı. Bəlkə də Mirzə Mehdi xan heç vaxt bilməyəcəkdi ki, yüzdən çox savaş apararı, zəfərlər qazanan «Qılinc oğlu» indi burada – Xabusanın iki ağaclığında qurduğu düşərgədə ən çətin sual qarşısında aciz qalıb?.. «Bəlkə də bu, mənim öz səltənətimdə qurduğum son düşərgə olacaq? Son düşərgə...»

O, qatı duman kimi içinə çökən hüznü əndişədən canını qurtarmaq üçün var gücü ilə nəərə çəkmək istəyirdi. «Hər nə baş verəcəksə, qoy bu nərədən sonra baş versin! Uğurum-qismətim xeyirdisə, xeyir, bəddirsə, bəd olsun». Nadir şah ömründə cəmi yeddi dəfə sövq-təbii nəərə çəkmişdi. Hər dəfə də onu buna vadar edən ilahi qüvvənin şah damarı qədər yaxınında olduğuna, hansısa möcüzənin baş verəcəyinə inanmışdı...

Döyüşün qızğın çağında onun ucadan eşidilən qeyri-adi səsi düşməni vahiməyə salardı. Bir dəfə Nadir şahın çəkdiyi nəərəyə görə öyündüyünü eşidən Osmanlı sultanı Mahmud paşa Məşhəd sarayına gur səsi olan bir hambalı elçi göndərir. Nadir şah elçini qəbul edən gün aralarında kiçik səs yarışması olur. Hambalın – elçinin səsi daha qayım çıxır, sarayın divarlarında əks-səda verir. Nadir şah gülümsünüb de-

¹ 4 sentyabr 1746-cı ildə imzalanıb.

yir: «Mahmud paşaya de ki, məmləkətində sənin kimi bir kişinin olduğuna ürəkdən sevindim...».

Nadir şah o zaman, doğrudan da, sevinmişdi. İndisə...

İndisə birdən-birə məyus oldu. Bəlkə Nadir şahın gücü ilə bərabər nüfuzunu da birə-on qat artıran səsi korşalmışdı?!. Korşalmış səsin də qınında pas atan qılinc kimi kəsəri olmur. Məmləkətdə üsyana başçılıq edənləri ürəkləndirən də, görünür, elə bu idi. Nadir şah bu gün öz zabitəli səsinə, dağı-daşı lərzəyə salan nərəsinə keçmişdəkindən daha çox ehtiyac duyurdu...

Boğazını bir neçə dəfə arıtladı və qeyri-ixtiyari ayağa qalxdı. İndi Nadir şah Aladağa baxa-baxa var gücü ilə nərə çəkmək istəyirdi; əgər yeniyetmə, ya da cavanlıq çağındakı kimi nərə çəkə bilsəydi, onda, hər şey qaydasında olacaqdı... Amma nərə çəkə bilmirdi: elə bil, o gur səsi içində qeyb olmuşdu. O, ağır qaya parçası kimi səndələ çökdü, bir anlıq gözlərini yumub, qəlbinin dərinliyinə boylandı.

Nadir şah ilk dəfə yeniyetmə çılgınlığı ilə çəkdiyi nərənin dağa-daşa əks-səda saldığı günü xatırladı...

BİRİNCİ HISSƏ

SÜNBUĞLÜ TAC

Nadir şahın yaddaşından silinməyən bu unudulmaz hadisə düz qırx yeddi il əvvəl – yəni hicri təqvimiyə 1113-cü ildə¹ olmuşdu.

O vaxt on iki yaşlı Nadirin özündən böyüklərin, yaşlıların – ən çox da ağbirçəklərin, ağsaqqalların tez-tez qorabışıran ay dedikləri avqustun axır-uxuru idi. Günəş aran yerlərində ot-ələfi qovurğa kimi qovurmuşdu. Amma kənddən xeyli yuxarıdakı yaylaqlarda yamyaşıl otlaqların otu bahar tərəvətini, dadını-şirəsini hələ də itirməmişdi. Ona görə də İmamqulu kişi ilxını bir neçə gün idi ki, oğlu Nadirlə sərin, həm də otu bol olan yerə aparırdı. Dərələrə sarıla-sarıla qıjiltı ilə axıb gedən dağ çayı dili ağızında kösöv kimi yanan atların yanğısını – su həsrətini söndürürdü.

¹ 1700-cü ildə.

Quyruq doğmuşdu. İmamqulu kişinin, elə bil, ələyini üşüyürdü – yapıncısına bürünmüşdü...

On iki yaşlı Nadir göydə qara buludların çaxnaşdığını görüb atasına baxdı. Atasının gözləri yaxşı görmürdü, amma havanın qoxusundan onun necə olduğunu, hətta necə olacağını da bildirirdi.

İlxını kənd-kəsəkdən çox uzaq bir yerə gətirmişdilər. Axşama xeyli qalırdı. İndidən ilxının başını geriye – kəndə sarı döndərmək olmazdı. Atasının üşüməsi, yarğanın qırağında qalın yapıncıya bürünüb rahatca mürğü vurması, balaca Nadiri qayğılandırsa da, o, vəfalı itlərinin – Pələnglə Bəbirin arasında daş üstə oturaraq, gözlərini Qaraçəmən otağında sakit-sakit otlayan ilxıya zilləmişdi.

Ətraf, elə bil, çöl otlarının – yonca və çobanyastığının, quşəppəyinin, zəncir otunun sərgisi idi. Balaca Nadir, burunlarını bu ətirli çöl çiçəklərinə sürtə-sürtə, gəzişib şirəli otları qoparan atlara həvəslə baxmaqdan zövq alırdı. Dərəgöz adlanan bu yaylaq Xorasanın ən səfalı guşələrindən idi. Buradan Qaraçəmənə – hər iki tərəfi sıldırım uçurum olan dar bir cığır gedirdi.

Yayda burada havalər tez-tez dəyişirdi və ələlxüsus da Çənlibelə bənzəyən bu Qaraçəməndə. Göyün üzü bəzən gündə iki-üç dəfə tutulub-açılırdı. Burada nə yazda, nə də yayda qəfil yağışlar əskik olmurdu. Bu da Dərəgözdə ilboyu ətrafa ətir saçan növbənöv yoncaların, çəmənlik çiçəklərinin cücərib, boy atmasına səbəb olurdu. Ətri ətrafı başına götürən, qara yoncadan yeyib kökələn Dərəgöz atlarının bazarda müştərisi həmişə vardı...

Qaraçəmən yaylası, əslində, gədik idi. Ana təbiət, elə bil, iki dağın arasında – əlçatmaz bir yerdə cənnət-məkan yaratmışdı.

Balaca Nadir Pələnglə Bəbirin arasında oturub, gah mürgüləyən atasına, gah da yavaş-yavaş göy üzünü bürüyən qara buludlara baxırdı. Onun uşaq düşüncələri göylər kimi hüdudsuz idi. Fikirləşirdi ki, sabah yenə qardaşı İbrahimplə Mirzəxanın oxuduqları mədrəsəyə gedəcəkdi. Hafizəsi yaxşı olsa da, oxumağa həvəsi yox idi və heç əlifbeyi də bilmirdi. «Ox atmağı yaxşıca öyrənməliyəm», – deyə fikirləşirdi. Axı, Mirzə Qəzənfər əmisi söz vermişdi ki, kim hədəfi düz vursa, payızda madyanının doğduğu balanı ona bağışlayacaq. Bir anlığa gözünü ilxıdan çəkib yayını götürdü, yaxınlıqdakı qarağacın gövdəsini nişan aldı. Ox gövdənin tən ortasına sancıldı.

– Bəbir, – deyə o, gödək qulaqlarını şəkləyib ətrafi imsiləyən iti səslədi. – Vəliqulu ilə İbrahim mənimlə yarışa bilərmə?

Bəbir iki-üç ağız hürdü.

– Yəni deyirsən ki, yarışa bilməzlər?!

Bəbir yenə hürdü. Amma bu dəfə ona deyil, hündür qayanın üstündən havaya pərvazlanan qırğıya.

Nadir öz-özünə dedi: «Bax ha, doğrudan da, bu qırğı şığıyıb, kürüklərdən birini pəncəsinə alıb, apara bilər!».

Bəbir yenə hürdü.

– Nədi? Yoxsa məni sınaqdan keçirmək istəyirsən? – deyə balaca Nadir gah itə, gah da ilxının üstündə dövrə vuran qırğıya baxdı, oxu yaya qoydu və

ömründə ilk dəfə canlı hədəfi nişan aldı. «Ya Allah» – deyib, yayı çəkdi. Yaydan çıxan ox havada süzüb, qırğının bağına sancıldı. Yaralı quş çuval kimi düz İmamqulu kişinin qabağına düşdü.

İmamqulu kişi diksinib yuxudan ayıldı və yaşına uyuşmayan cəldliklə çomağını götürüb ayağa qalxdı.

Pələnglə Bəbir hürə-hürə qırğının üstünə cumdular.

Balaca Nadir sevincindən elə bərkdən güldü ki, İmamqulu kişi çaşdı:

– Həəə, nooolub, ay oğul, niyə belə bərkdən gü-lürsən? – deyə soruşdu. – Sən bir ətrafa diqqət yetir, bu it ancaq qurda-quşa belə hürə bilər...

Birdən o, qarşısında çöməlmiş Bəbirin ayaqları altında canı çıxmış əyridimdik quşu gördü və işin nə yerdə olduğunu biləndə, nədənsə, sevinmədi, əksinə, qəhərləndi.

– Bu sənin ilk ovundu... yırtıcı quşdu...

– Dədə, bəs niyə bikeflədin, yoxsa pis yuxu-zad görmüsən?

İmamqulu kişi qırmızı zoğal çomağına söykənilib, bir müddət qıvrımsaçlı balaca oğlunun üzünə baxdı, sonra ah çəkib dedi:

– Yox, oğlum. Yaxşı yuxu görürdüm. Görürdüm ki, sən ağ atın üstündə Muğandan gəlirsən, başında da tac var. Di gəl ki, yan-yörəndə üstünə hücum çəkmək istəyən o qədər belə yırtıcı qurd-quş dolaşırdı ki... Allah özü axırını xeyir eləsin!.. Sən hələ bu dünyaya gəlməmiş də bir-iki kərə buna bənzər yuxu görmüşdüm. Görmüşdüm ki, yaxamdan bir günəş doğur, bu günəşin işığın-

dan bütün aləm nura boyanır... Bir dəfə əmin Bəktaş da buna oxşar yuxu görmüşdü. İkinci dəfə həmin yuxunu görəndə oymağımızın mollasının yanına getdim. O mənə dedi ki, sənün bir oğlun dünyaya gələcək, uzun illər bu məmləkətdə şahlıq edəcək. Dedim yəqin mənə ələ salır, odur ki, dedim, ay molla, əgər bu dediyin doğrudursa, sən də Əbivərdin şeyxülislamı olacaqsan... Amma indi yan-yörəndə üstünə hücum çəkən yırtıcıları görəndə, yuxu da olsa, yaman qorxdum...

– Dədə, – balaca Nadir gülüb, özünə əmin-arxayın səslə dilləndi. – Mənim qurddan-quşdan qorxum yoxdu... İstəsəm, o qurd-quşun hər birini lap gözümdən vuraram. Qaldı ki, başımda tac görməyinə, doğrudan da, yaxşı yuxudur...

Birdən o nə düşündüsə susdu. Yaxın günlərəcən tay-tuşları ilə çöldə taxta qılinc döyüşdürdüyünü yadına saldı. Taxta qılincini hər dəfə əlinə alanda, sapsarı buğda sünbüllərini tac kimi papağına taxıb uşaqlara əmr verdi: «Mənə yaxşı-yaxşı baxın, mən sizin şahınızam, siz də mənim qoşunum, düşmənlə döyüşə çıxırıq, hazır olun!». İki dəstəyə ayrılıb vuruşardılar. Hər dəfə də balaca Nadirin dəstəsi qalib gələrdi. İndi atası yuxuda onun başında həqiqi tac görmüşdü. Bir anlıq özünü ağ atın belində təsəvvür etdi. Bu anda içindən qəribə hayqırtı qopdu.

– Eheheyyy!!!

Səsi dağlarda əks-səda verdi və balaca Nadirin özünü də, atasını da heyrətə salan o nərədən çox qəflətən söylədiyi üç kəlmə oldu :

– Nadir şah gəlir!..

Səs dalğa-dalğa ətrafa yayıldı: «Nadir şah... şah... gəlir!». İmamqulu kişi məzlum-məzlum oğluna baxa-baxa dağlarda əks-səda verən bu səsdən narahat olub, başını buladı:

– Yavaş ol, ay oğul, dağın-daşın da qulağı var.

Balaca Nadir güldü:

– Dili ki, yoxdur! Eh, bir də, ay dədə, sən yuxuda taxt-tac görsən də, görməsən də, mən böyüyəndə, onsuz da, Şah İsmayıl Xətai kimi, Şah Abbas kimi bir şah olacağam, – dedi. – Və sonra yenə haray çəkdi: – Ehhehey, eşidin, bilin, agah olun, mən Şahlar şahı... Şahənşah olacağam!..

İmamqulu kişi dağda-daşda əks-səda verən bu səsdən yerində quruyub qaldı. İstədi desin ki, ay oğul, dədə-babalarımız belə yerdə haqq söyləyiblər ha, «Cibində yox bir quruşu, evində yox gür-gümüşi, könlündən keçir şahlıq quşu». Demədi, daha doğrusu, elə demək istəyirdi ki, göydən alınma düşən buz kimi soyuq bir damcı onu diksindirib fikrindən ayırdı. Və elə bu zaman başının lap üstündə elə bir gurultu qopdu ki, yer-göy lərzəyə gəldi. Pələnglə Bəbir əvvəlcə kəsik-kəsik zingildədilər, sonra bərkdən hürməyə başladılar. Və elə ilk gurultulu şimşək çaxmasından sonra, elə bil, ilxı ürkdü. İmamqulu kişi ayağa qalxıb həyəcanla dedi:

– Oğlum, ləngimə, cum ilxının ağzını döndər üzünə, yoxsa hamısı ürəküb özünü gədikdən dərəyə atacaq..

Balaca Nadir bir anda əlində çomaq oxdan çıxmış yay kimi götürüldü. Elə həmin anda şimşək dalbadal

bir neçə dəfə çaxdı və leysan yağmağa başladı. Başladı, nə başladı!

İmamqulu kişi bərk narahat idi. Allaha yalvarırdı ki, «Ya rəbbim, rəhm elə on iki yaşlı bu uşağa, böyük bir ilxını tələfatdan qurtarmaq üçün güc ver!..»

Nadir artıq atasının nə dediyini eşitmirdi:

– Bəbir, Pələng! – deyə qaça-qaça var səsi ilə onları çağırırdı.

İtlər onun səsinin əks-səda verdiyi səmtə cumdu-lar. İlxi bölünmüşdü. Hər bölük bir uçurumun qırağında dayanmışdı.

Gördüyü mənzərədən dəhşətə gələn İmamqulu kişi nə edəcəyini bilmədi:

– Gör başımıza nə bəla gəldi?!

Sonra o, başını qaldırıb, əllərini göyə tərəf açdı:

– Ey Allah, ey yoxsulların, məzlumların pənahı Allah. – dedi. – Özün köməyə gəl! Ey ərhəmərrahimin, məni el içində məyusi-məbud eləmə!..

Yağış yağmağına, İmamqulu kişi də Allaha yalvar-yaxar etməyinə ara vermirdi:

– Mənə deyən gərək, axı, sənin bu dağda-dərə-də nə işin vardı ki, indi durub Xıdır İlyası da imdada çağırısan...

Balaca Nadir isə bu zaman yüyürərək, çığıra-çığıra Pələnglə Bəbirin köməyi ilə ilxını sağdan-soldan qabaqlayıb, enişsağı, gəldikləri yeganə dar cığıra tərəf aparmağa çalışırdı.

Göylər isə hikkəsindən çatlayırdı. Qara buludların qoynunda yatmış sehrli qüvvənin, elə bil, tilsimi sınımışdı. Qorxunc gurultu kəsmək bilmirdi; bir yan-

dan gözqamaşdıran şimşək çaxır, bir yandan da ley-san göz açmağa imkan vermirdi. Pələnglə Bəbir sanki vəziyyətin nə yerdə olduğunu əməlli-başlı bilirdilər və hərəsi bir tərəfdən hürə-hürə ilxının ağzını yeganə dar cığır ilə enişə sarı döndərirdilər.

Ən böyük çətinlik bunda idi ki, ilxı sanki heç nə görmürdü, təşviş içində başını qaldırıb hara gəldi gedirdi və vurnuxa-vurnuxa şimşəklərdən, göylərin gurultusundan qaçıb birtəhər canını qurtarmağa çalışırdı. Bu cür «canqurtarma» onları bir fəlakətdən uzaqlaşdırsa da, başqa bir fəlakətin ağuşuna – uçuruma ata bilərdi. Pələnglə Bəbir qabaq cərgələri uçurumun ağzında saxlasa da, arxadan gələn yüzlərlə at onları itələyib, dibi görünməyən uçuruma tökə bilərdi.

Əlində zoğal çomağı, əyni-başı başdan-başa su içində olan on iki yaşlı balaca Nadir isə yorulmaq nə olduğunu bilmədən, güllə kimi özünü yenə də ilxının gah sağına, gah da soluna vururdu.

Xoşbəxtlikdən hələ gündüz idi. Qara buludlar günəşin üzünü örtə də, işığı tam qaraltmamışdı. Göy gurultusu bir qədər ara versə də, şimşək və yağış kəsmək bilmirdi. Qəribədi ki, İmamqulu kişi bərk təlaş keçirsə də, balaca Nadir özünü tox tuturdu. Atlar tədricən ipə-sapa yatıb, onun iradəsinə tabe olurdular.

Balaca Nadir zil səsi ilə o qədər qışqırmışdı ki!.. Onun yerinə kim olsaydı, yəqin səsi çoxdan batmışdı.

Təhlükə tam sovuşmamışdı. İlxının ağzını bir yerə yığmaq müşkül iş idi. Bir tərəfini kəsəndə, o biri tərəfə qaçırdı. Tərs kimi, hər iki tərəf də dibi görünməyən uçurum idi. Əgər qabaq cərgə aşağı yuvarlansaydı,

arxadan gələnlərin qabağını almaq mümkün olmaya-
caqdı.

Balaca Nadir özünü atların qabağına atıb, amiranə
səslə:

– Dayan! – deyib qışqırırdı. – Göydəmir hara
gedirsən? Qaşqa dur, geri qayıt! – Qəribədir ki, ilxı da
ipə-sapa yatıb dururdu. Ürkmüş at istənilən an onu
ayaqları altına alıb, bir göz qırpımında çığnaya bilərdi.
Uca boyu, amiranə səsi, bir də Pələnglə Bəbirin zəhmi
ilxının canındakı qorxunu səngidə bildi...

Balaca Nadirin keyfi durulmuşdu. Fikirləşdi ki,
əgər özümə güvənib, yüzə yaxın şüursuz atı istədiyim
səmtə yönəldə bildimsə, onda, şüurlu insanları niyə
idarə edə bilməyim? İstəsəm ətrafıma bundan qat-qat
çox insan yığa bilmərəmmi?.. Axı atam elə indicə yu-
xuda şah olduğumu görməmişdimi?

Ən qəribəsi bu idi ki, elə bil, bu müdhiş leysan ilə
tale onu sınağa çəkmişdi: «Sənmi şah olacaqsan?..»

Budur, on iki yaşlı oğlan ilxını böyük fəlakətin pən-
cəsindən qurtarmışdı. Bundan sonra hansı gözlənilməz
hadisə, ya da hansı bir canlı məxluq onun iradəsinə ram
olmazdı? Analar bu cür oğulu hər zaman doğmur!

– Doğrudur, – deyə balaca Nadir düşündü, –
bu gün ilxını atamla birlikdə Qaraçəmən gədiyinə
gətirməklə düz iş görməmişik. Gərək qardaşlarımdan,
əmim uşaqlarından birini də köməkçi götürəydik.
Və gələn dəfə, əlbəttə, belə etməməliyik.

Amma yox, bəlkə də tale onu, onun əzmini və
iradəsini sınağa çəkmək üçün bu qəfil leysanı gön-
dərmişdi...

Taqətdən tamam düşsə də, bütün əzaları ilə hiss edirdi ki, qorxu üzərində qələbə çalmışdır! Artıq ilki da əldən düşüb sakitləşmişdi – dar cığırla, yavaş-yavaş aşağıya – düzənliyə tərəf üz tutmuşdu. Amma qorxu-ürkü yazıq heyvanların canından hələ də çıxmamışdı, – hərdən ağız-ağıza verib astadan kişnəyirdilər, sanki tədricən özlərinə gəlir, ipə-sapa yatırdılar. Göylər də, elə bil, çətin sınağını başa çatdırıb susmuşdu, yağış da səngimişdi.

Balaca Nadirin bədəni elə tir-tir əsirdi ki, dişləri bir-birinə dəyirdi. Amma bu, yağmurlu havanın gətirdiyi soyuqdan daha çox, bayaqdan yay kimi yığılıb-açılan bədəninə heyin-hərəkətin tamam tükənib-çəkilməsindən irəli gəlirdi. Bir az dincini alandan sonra əzaları yəqin ki, əvvəlki halına dönəcəkdi. O, sadəcə, su istəyirdi. Çünki ürəyi yanırdı. Dili-dodağı qurumuşdu. Amma ən yaxındakı bulağa getməyə ayaqlarında taqət, ürəyində gir qalmamışdı.

İmamqulu kişi hələ də həyəcan içindəydi, oğlunun əldən-ayaqdan düşdüyünü hiss edib, ona yaxınlaşdı. Nadir atasına dedi:

– Dədə, bir az su ver!

– Bu saat, bu saat, mənim balam.

İmamqulu kişi atın tərkinə aşırdığı heybədən götürdüyü dolçanı yaxınlıqdakı bulaqdan su ilə dolduraraq titrək əlləri ilə oğluna sarı addımladı. Dolçanı ona uzatdı. Balaca Nadir suyu birnəfəsə içdi. Atası gördü ki, uşaq heç özündə deyil. Dizlərinin taqəti tükənib, yorğun gözləri süzülüb gedir. Tez onu soyundurub, öz quru paltarına bürüdü. Amma

uşaq yenə də titrəyirdi. Bəlkə də əməlli-başlı soyuqlamışdı...

Bir azdan İmamqulu kişi balaca Nadirin əllərindən tutub ayağa qaldırdı:

– Alataş¹ etdin özünü. Dur, kəhərə min, oğlum, azarlayarsan...

Balaca Nadir sol ayağını üzəngiyə qoyub, atın belinə qalxdı. Atası eniş qurtarana kimi atın yüyənindən tutub, pay-piyada getdi. Uşağı yuxu aparmasın deyər hərdən oradan-buradan söhbət edirdi:

– Bala, bir gün dövədən soruşdular ki, ey Allahın heyvanı, eniş yaxşıdır, yoxsa yoxuş? Dövə də cavab verdi ki, əgər belində yük varsa, lənət olsun ikisinə də!

İmamqulu kişi bunu deyib, yorğunluqdan taqətsiz halda atın üstündə oturmuş oğluna baxdı. Sonra söhbətinə davam etdi:

– Hə, ay bala, burası da var ki, atalar demişkən, insan əməyi, peyğəmbər ətəyi... İnşallah, bir azdan evimizə çatarıq, isti süd içərsən, ananın bişirdiyi əvəlikli umacdan, ya da lobyalı əriştədən yeyib, rahat yorğandöşəkdə yatarsan, yorğunluğun çıxar. İnşallah, sabaha yaxşılaşarsan...

Onlar – ata-bala ilxının arxasınca düşüb ağır-ağır enişin axırına yaxınlaşırdılar. Lap arxadan gələn itlər ləhləyə-ləhləyə qulaqlarını şəkləyib, ora-bura boylanırdılar.

At üstə oturan balaca Nadiri yuxu aparırdı. Ancaq o özünü güclə də olsa, saxlayırdı.

¹ Alataş – əldən düşmək, hədsiz yorulmaq mənasındadır.

Pələnglə Bəbirin müşayiəti ilə ilxı ağır-ağır kələ-kötür cığırla Xorasanın ucsuz-bucaqsız yarım səhralarına doğru irəliləyirdi.

İlxı tox idi və artıq parçalanıb dağılan buludların arxasından bərq vuran qürub günəşinin tünd qırmızı şəfəqləri altında başlarını yüngülcə tərpedə-tərpedə irəliləyirdi.

Atın yəhərində mürgüləyən bu balaca oğlan bu gün taleyin imtahanından üzüağ çıxmışdı; sabah bu əhvalatın bütün Xabuşan mahalına necə yayılacağı, özündən böyük-küçük uşaqların ona həsədlə baxacaqları, kişilərin sübh çağı öz atlarını gətirib, ilxıya qatarkən onu nəvazişlə qucaqlayıb şərinə tərif yağdıra-yağdıra alnından, özündən öpəcəkləri barədə şirin düşüncələrə qərq olmuşdu. Düşüncələr, xəyallar öz yerində, amma onun öyünməyə haqqı da vardı: həmyaşdlarından fərqli olaraq, o, mədrəsəyə – molla yanına getməsə də, həyat məktəbində – gülləşdə, at çapmaqda, ox atmaqda, alver işlərində çoxlarından fərasətli idi. Balaca Nadir əvvəllər dönə-dönə atası ilə, sonralar isə özündən küçük qardaşı İbrahimlə Məşhədi-müqəddəsə gedib, ilxılarında atlardan satmış, qiymət və pul məsələlərini həll etmişdi. Bazarın yaşlı qəssab və un, şəkər, sabun satanları bu balaca oğlanın diribaşlığından təəccüblənərək haqq-hesabı həmişə düz aparırdılar. Həmyaşdlarına gəldikdə isə, nəinki kənddəki tay-tuşları, hətta Məşhəddəki yaşca ondan böyük oğlanlar da onun başına yığışardılar və heç kimin onun bir sözünü iki eləməyə cürəti çatmazdı, əksinə, kənddə dirədöymə,

çilingağac, əlməndə oyunları zamanı hamı çalışardı ki, onun dəstəsində olsun. O öz çevikliyi ilə də hamını valeh edərdi...

On iki yaşlı Nadirin itlərin köməyi ilə ilxını uçuruma tökülməkdən xilas etməsi görünməmiş hadisə idi. Axşamüstü bu əhvalat ildırım sürətilə hər yana yayıldı. Kənd ağsaqqalları dəstə-dəstə Nadirgilə gəlirdilər. Hərə ona bir şey bağışlayırdı. Biri məxmər köynək, biri naxışlı başmaq, biri qırmızı çəkmə, biri ilməli yun corab, qoyun-quzusu çox olanlar quzu, hətta xalça və qızıl sikkə hədiyyə edənlər də vardı. Arvadlar da halva, qoğal, paxlava və başqa şirniyyatlardan pay gətirirdilər. Zarafat deyil, onun sayəsində, bütün kənd əhlinin atları xilas olmuşdu.

Birdən həyətdə səs-küy eşidildi. Hamı çölə çıxdı. Gələn kor qocaya el içində hamı sehrkar Həsənəli baba deyirdi. O evə gircək:

– Hamı o uşaq? – dedi və əllərini irəli uzatdı.

İmamqulu kişi balaca Nadiri ona sarı apardı. Gözlərindən yuxu tökülsə də, o, sehrkar qocanın qabağında şax dayandı. Hamı səssiz-səmirsiz, hələ indiyə kimi bir sözü də yalan çıxmayan sehrkar Həsənəlinin nə deyəcəyini gözləyirdi. O, əlləri ilə nəsə axtarırmış kimi uşağın üzünü, sonra isə başını və alnını xeyli sığalladıqdan sonra:

– Hamınız çıxın, – dedi. – Burada təkcə İmamqulu kişi qalsın.

Evdəkilər bir-bir çölə çıxdılar. Yorğunluqdan, az qala, gözləri yumulan balaca Nadir bu əhvalatın nə vaxt qurtaracağını səbirsizliklə gözləyirdi. Nəhayət,

torpaq döşəməli otaqda balaca Nadir, atası və sehrkar Həsənəli qaldı.

Sehrkar Həsənəli dedi:

– İmamqulu kişi, vay halına, sənin bu oğluna cəmi Xorasan azlıq edəcək.

O an İmamqulu kişi alnını ovuşdurub, fikrə qərq oldu və gədikdə gördüyü yuxunu xatırlayıb, gah oğluna, gah da sehrkar Həsənəliyə baxdı. Ürəyində: «Bəlkə bu kişi bayaq uşağın dağa-daşa səda salan «Mən şah olacağam!» kəlməsini eşidib, başılovlu özünü bizə yetirib?! İndi bittə-bittə hər nə var öyrənmək istəyəcək...». Sehrkar Həsənəli isə daxmanın bir küncünə çəkilib sanki öz-özünə:

– Bu uşaqda bağlı düyünləri açan iradə var... – deyib dodağının altında mızıldandı. – Amma gərək yaxşı günlərində belə, ruzigarın pis gərdişini unutmasın! Yəni bəxti gətirsə də, gətirməsə də, bədbəxtliyi yaddan çıxarmasın... – Sonra səsini qaldırıb ucadan:

– Hə, hə, bimürvət fələyin qəhrini, xoşbəxt ikən bədbəxtliyi gərək yaddan çıxarmasın!

İmamqulu kişi əllərini göyə qaldırdı:

– İlahi, səndən gözlərimə nur istəmirəm, oğullarıma ağıl ver, güc-qüvvət ver, onları bütün bələlardan hiyf elə! İlahi, nəzərini, kəramətini onların üstündən əskik eləmə!..

XƏYALLARIN QAPISINDA

...Bu çağacan Allah onu çox bələlardan hiyf eləmişdi. Ata-anasının xeyir-duaları müstəcəb olmuş-

du: başına sarı sünbüllərdən tac düzəldib qoyan həmin balaca uşaq boya-başa çatdı, igid bir oğlan oldu... Əvvəl elin-oymağın xırda davalarında tanındı, daha sonra neçə-neçə iri müharibələr apardı, böyük qələbələr qazandı. Şahlıq taxtında oturdu. Artıq neçə il idi ki, başında qızıl tac gəzdirirdi. Bu gün sehrkar Həsənəlinin səsi qulaqlarında dönə-dönə əks-səda veririrdi: «Bimürvət fələyin qəhrini, xoşbəxt ikən, gərək bədbəxtliyi yaddan çıxarmasın!».

Bir vaxt – on iki yaşında mürgülü gözləri ilə sehrkar Həsənəliyə baxan balaca Nadir indi şahlıq qiyafəsində xəyal və düşüncələrin qapısında dayanıb öz-özünə pıçıldayırdı: «Bədbəxtliyi... Demək, sehrkar Həsənəli, doğrudan da, uzaqgörən adam imiş, həqiqəti söyləyirmiş. Hə, o gündən düz qırx yeddi il ötüb... Qırx yeddi il... Allah nəzərlərini üstümdən əskik eləmədi. Bəxtim gətirdi, yadellilərin əsarəti altında qalan yurdumu azad etdim, hələ üstəlik Səmərqənddən Hindistanadək böyük bir ərazini tutdum... Əfşarlar səl-tənətini yaratdım, amma farslar demişkən, çifayda...

Ən xoşbəxt anlarımda sehrkar Həsənəlinin dediyi kimi, bədbəxtliyi, üzüdünlük ruzigarın iştəklərini unutdum. Unutdum ki, sevgi ilə nifrət bir yerdə olduğu kimi, xoşbəxtliklə bədbəxtlik də kölgə kimi adamın arxasınca bir yerdə sürünür, ətrafında gəzib-dolaşır...»

Birdən sehrkar Həsənəlinin səsinə bənzəyən başqa səs qulağına gəldi: «Allahı yaddan çıxartma, yoxsa ruzigar səni şahənşah da olsan, yaddan çıxaracaq!». Kimin səsiydi? Qayınatası Baba Əli bəyin idimi bu

səs? Toy günündən bir gün əvvəl ona xeyir-dua verəndə çoxlu öyüd-nəsihət vermişdi... Bəlkə bu səs elə onun öz içindən gəlirdi? Bəs niyə uşaq ikən o səsin ilk dəfə qulaqlarına qeybdən gəldiyinə özünü inandırmışdı? Üstəlik o səsin qeybdən gəlməsinə bu çağacan bir qətrə də şübhə etməmişdi... Rüzigar məni unudacaq? Bəs övladlarım necə?»

O, dərindən köks ötürüb, Kəlat qalasına gedən yola boylandı. Nəvələri, oğulları bir-bir gözlərinin önünə gəldi...

«Bilmirəm, bilmirəm, görəsən, onlardan hər hansı biri məndən sonra taxt-taca sahib çıxıb, Əfşarlar səltənətini qoruya biləcəkmimi?.. Onlar şah övladıdır. Mənimsə atam cavan ikən çarvadarlıq etmişdi, qoca çağında gözlərinin nuru çəkilənəcən kürktikən kimi ad çıxarmışdı, ailəsini dolandırmaq üçün ilxı saxlamışdı, çobanlıq etmişdi, yəni sadə bir adam olmuşdu... On üç yaşında mən onu itirəndə gah çobanlıq etdim, gah da odun doğrayıb, satmaq üçün bazarlara daşdım. O qədər çətinliyin içində sağlığında atama, o öləndən sonra isə anama böyük bir inamla şah olacağımı söyləmişdim. Düzdü, ata-anama bu arzuma çatdığım günü görmək nəsib olmadı. Amma mən istəyirəm ki, gözlərim baxa-baxa övladlarımdan biri qurduğum bu böyük səltənəti idarə etsin... Onlar isə hələ də təcrübəsiz olduqlarını bəhanə edirlər. Heyhat, kaş, böyük oğlum Rzaqulunun gözlərini çıxartdırmayaydım... Doğrudanmı, onu kor etməklə mən təkçə oğlumun deyil, Əfşarlar səltənətinin də gözlərini kor etdim? Axı niyə? Məni buna vadar edən nə idi? İlahi, məni

bu əzabdan qurtar, aradan illər ötsə də, bu kədərin ağrısını-acısını qəlbimdə, ürəyimin başında daha çox hiss edirəm, dəhşətin böyüklüyünü anlayıram...».

Anasının səsi qulaqlarına gəldi: «Can bala, niyə fikir dəryasına qərq olub, naçar qalıbsan? Buradan uzaqlaş! Nə qədər ki, gec deyil, atına min, çəkil Allah qalasına¹ ... Qəzəbinin cilovunu çək, qılınıcı yerə qoy, o dörd çıq-qalı papağını da qoy qabağına, yaxşı-yaxşı fikirləş!».

Sonra atası İmamqulu kişi gəlib durdu gözlərinin önündə.

...Bir dəfə başına cavanları yığıb oymağın mal-qarasını talan edən türkmənlə savaşıb onların apardıqlarını geri alsada, atası çox həyəcanlanmışdı. Ona demişdi ki: «Ey gözümün nuru! Belə cavanlıq etmə, məni öz yoxluğuna mübtəla etmə! Bu camaatın şərindən ehtiyat et. Türkmən tayfası əcdadları zamanından bizimlə ədavət saxlayırlar. Allah eləməsin, sənə bir xətər yetişsə, bu aciz atan onda özünü öldürər. Ey övladım, sən ağzından süd iyi gəlir, rüzigarın enişini-yoxuşunu görməmişən. Bundan sonra məndən xəbərsiz və mənim iznim olmadan belə iş görmə ki, qəlbim incisin...».

Ata-oğul istəyinin nişanəsi kimi Nadir öz oğlanlarından birinə İmamqulu adını qoymuşdu. İndi həmin İmamqulu Mirzə də təcrübəsinin azlığını bəhanə gətirərək, o biri övladları kimi şahlıq tacından imtina etmişdi. O isə dünyanı tutub durmayacaqdı ki! Bir gün Əzrayıl onun da qapısına gələcəkdi!.. O zaman əli taxt-tacdan əbədi üzüləcəkdi. Ərsəyə çatdırdığı əziz-

¹ El arasında Kəlat Allah tərəfindən yaradılmış qəsir və ya qala adlandırılırdı.

xələf övladları məgər atalarının artıq qocaldığını, at üstündə gəzməkdən yorulduğunu görmürlər?

O, çox enişli-yoxuşlu yollardan keçib getmişdi... Acı günlər də görmüşdü, xoş günlər də. Yaxşılığın da, yamanlığın da təcrübəsini qazanmışdı. Məğlublara qarşı rəhmdil, həlim olmuşdu. Ondan iznsiz iş görənlərə, özünə rəqib bildiklərinə qan qohumu olsa belə qəddarlıq edib, ağır cəzalar vermişdi...

Doğma oğlunun gözlərinə mil çəkənməsi rahatlığını lap əlindən almışdı... O gündən sonra hər şeyə şübhə ilə yanaşan qəddar şaha, rəhmsiz ataya çevrilədiyinin artıq özü də fərqinə varırdı. Bağrının başı sızıldayırdı. Bu sızıltılara məlhəm olsun deyə keçmiş qayğısız günlərini yada salırdı. O qayğısız uşaq çağlarındakı könül rahatlığının yerini heç nə verə bilmirdi. İndi o əlçatmaz, ünyetməz günlərin xiffətini çəkdiyi kimi heç nəyin xiffətini çəkmirdi...

...Uşaq çağlarında başını anasının dizləri üstə qoyanda canı rahatlıq tapardı. Yeniyetmə yaşına çatanda da bu vərdişini tərgitməmişdi. Xəyal çəkib onu yenə keçmişə – analı günlərinə apardı.

ANA ÖYÜDÜ

...1117-ci ilin yazı idi.¹ Dəstgirdə gül-gülü çağırırdı, bülbül-bülbülü. Çəpərlərinin üstünə əlçim-əlçim yapağı² sərilmiş həyət-bacalardan yasəmən ətri

¹ 1704-cü ildə.

² Yapağı – yazda qırılan qoyun yunu.

gəlirdi. O gün ilxı kəndin lap yaxınlığındakı otlaqda otlayırdı.

Günorta cəmi Xorasan camaatı kimi dəstgirdlilər də nahar vaxtı Allahın verdiyindən yeyib, zöhr namazını qılmışdılar. İndi də kimi məscidin böyründə ağacların kölgəsində oturmuşdu, kimi də yorğunluğunu canından çıxartmaq üçün evində rahat mütəkkə və balıqlara dirsəklənib istirahət edirdi. Nadir də evə gəlib, əl-üzünü yudu, nahar edib, bir az dincəlmək istədi.

Qardaşı İbrahim anasının bişirdiyi əvəlikli çilovdan doyunca yeyəndən sonra bardaş qurub kürəyini divara söykəmişdi. Nadir isə başını anasının dizinə qoyub, gözlərini hisli-paslı daxmanın tavanına zilləmişdi.

İmamqulu kişi dünyasını dəyişəndən sonra Gövhərbəyim ana onlara tez-tez keçmişdən söhbət açır, başlarını qatırdı... Sanki bu söhbətlərlə özü də təsəlli tapırdı, hüznü qəlbini qəmli fikirlərin cəngindən qurtarıb, eynini açırdı.

– Hər şeyi verən də Allahdı, alan da, elə gözəlliyi də, cavanlığı da, – deyə Gövhərbəyim ana növbəti dəfə elədiyi söhbətə aşıqsayağı xitam vermək istədi.

– Hə, su sonası kimi o xanım-xatın qız da gözəl idi: ürəkaçan, işıqsaçan, gözün süzən, canlar üzən, düymə düzən, süzgün baxan, güllü-reyhan, qönçə dəhan, bir sözlə, gəl məni gör, dərdimdən öl!..

– Bu cür söhbətləri kimdən öyrənmisən, ana? – deyə İbrahim soruşanda, Gövhərbəyim ana nəvazişlə onun da, on beş yaşlı Nadirin də qıvrım saçlarına sığal çəkə-çəkə dedi:

– Ulu nənəniz Şahbəyimin bilməcələri-gülməcələri tayfanın bütün qız-gəlinlərinin dilində-ağzında əzbərdi. «Yusif-Züleyxa» dastanını nəql eləyəndə hətta tayfanın mərhəm kişiləri də gəlib ona qulaq asardılar...

– Ana, bə bizi el içində niyə Qırxlı deyə nişan verirlər?..

– Bizim Əfşar tayfası Qırxlı boyundan, bir də Qasımlı törəmələrindən bin tutub. Ulu babalarınız Qırxlıları Şah İsmayıl Xətai zamanında Azərbaycanın qədim Əfşəran elindən bura – Xorasana köçürüblər. Bu yerlər Əfşar tayfasına özbək basqınçılarının hücumlarını dəf etdiyinə görə soyurqal¹ kimi verilib.

Xorasanın axarlı-baxarlı, sərin çeşməli Allahu-Əkbər dağları şahın yaylaq yerləri, həm də yay düşərgəsi imiş. O vaxtdan qışda Dəstgirt, yayda Kəbkan yaylaqları oylağımız olub. Kəbkan yaylaqlarının bir adı da qədimdən Dərbəndi kimi tanınıb. Bizim əfşarlar Şah İsmayılın güvənib etibar etdiyi yeddi tayfadan biri – bəlkə də ən birincisi olub... Səfəvi şahlarının sarayında Əfşar qızılbaşları məşhuru-cahan olublar. Deyilənlərə görə, əmir Sultanəli Mirzə Əfşar elə üzdən Şah İsmayılın özünə çox oxşayırmış, hə, Çaldıran savaşında osmanlılar şahı əsir götürmək istəyəndə, «Şah İsmayıl mənəm» – deyib sinəsini qabağa verib, irəli çıxıb. Osmanlılar da onu əsir alıblar... Bu tayfa Əhməd Sultan, Şahruh bəy Əfşar, Xəlil bəy Əfşar kimi adlı-sanlı sərkərdələri, neçə-neçə mərd

¹ Soyurqal – hərbi və ya mülki xidmətə görə bağışlanan və irsən keçə bilən torpaq.

oğulları ilə ad-san qazanıb. Şah İsmayıl, Qəndəhar vilayətində Səfəvi xənadanına qarşı baş vermiş üsyanı yatırmağı Şahrüh bəy Əfşara həvalə etmişdi. Ondan sonra Şah Birinci Təhmasibin zamanında Sevindik bəy Əfşar səltənətin ən hörmətli Qorçubaşısı olub...

– Qorçubaşı nədir, ay ana?

– Qorçubaşı səltənətin ləşgərində nə qədər əli silahlı adam varsa, onların başında duran adama deyirlər...

– Ana, bəs, Şahbəyim nənə demirdi ki, bizim tayfa nəyə görə Əfşar deyiblər?

Gövhərbəyim ana bu dəfə İbrahimin başını tumarladı:

– Belə söhbətləri elbəyi Qədirqulu kişi məndən də yaxşı, yerli-yataqlı bilir, başına dönüm. Mənim yadımda qalan budur ki, lap qədim-qayımdan əfşar – öz işini yaxşı bilib, həm də cəld görən adama deyərmişlər. Bu tayfa da öz başçısının – Əfşarın adı ilə tanınıb. Oğuz xaqanın oğlu Ulduz xanın dörd oğlundan ən böyüyü olan Əfşar yadellilərlə müharibə zamanı Oğuz dədənin həmişə sağ cinahında döyüşərmiş. Oğuz tayfaları arasında əfşarlar cəld olduqlarına görə ən çox vəhşi heyvan ovuna həvəsli imişlər. Bəzən buna görə əfşara ovşar da deyirlər. Türk oğlu türklərin yurd yeri olan ucsuz-bucaqsız torpaqlarda əfşarlar şanına şayan olan əfsanəvi ad-san qazanmışdılar. Oğuz türkləri Türküstandan Aralıq dənizinəcən, Qafqazdan Kəngər¹ körfəzinəcən böyük ərazidə dövlət qurmuşlar. Səlcuqilər əyyamında Əfşar elinin

¹ Kəngər – indiki Fars körfəzi.

şöhrəti aləmi bürümüşdü. «Əfşar» sözü yağlıların arasında elə vahimə yaratmışdı ki, onlar öz uşaqlarını «Ov...şar gəldi», ya da «Av .. şar gəldi» deyə qorxuzurdular. Amma ulu olmuşların dediyinə görə, Çingiz xanın yürüşü zamanı Azərbaycanda yurd salmış əfşarlar itaətsizlik etdiklərinə görə ora-bura sürgün ediləblər. Əvvəllər elə Asiya məmləkətlərindən Çingiz xanın zülmündən baş götürüb buralara köçüb gələn əfşarlar da az olmayıb. Burada kök atıb şaxələnsələr də, bəla arxalarınca düşüb, onlardan əl çəkməyib. Çingiz xanın oğlu Cücü xan hökmdar olanda monqol-tatarlar ən gözəl qızlarımızı əsir kimi aparıblar...

Şahbəyim nənəmiz söz düşəndə özündən böyük ağbirçəklərin dilindən belə bir kövrək bayatı çağırırdı:

*Apardı tatar məni,
Qul edib, satar məni.
Yarım vəfalı olsa,
Axtarib tapar məni...*

Gövhərbəyim ana rıqqətə gəlib kövrəldi. Gözləri nəmləndi. Sonra özünü ələ alıb, sözünə davam etdi:

– Hə, Kəbkan Şah İsmayıldan sonralar da, elə Şah Abbas cənnətməkanın zamanında da yaylaq yeri kimi qaldı. Bizim Qırxlı camaatı hər payız Allahu-Əkbər dağından qışlağa enərdi. O zaman rəhmətlik atanız çarvadarlıq edərdi. El arasında çodar İmamqulu deyərdilər ona. Köçün yükünü dəvələrlə yaylaqdan qışlağa, qışlaqdan yaylağa aparardı. Çarvadarın bir işi-gücü də ata minib, əvvəlcədən dağlarda yaxşı yaylaq yeri manşirləməyə – tapmaq idi.

Nadir, elə bil, qəfil yuxudan ayıldı:

– Hə, hə, bir dəfə dağdan enəndə huş məni aparırdı. Dədəm deyirdi ki, dəvədən sorşurlar ki, eniş yaxşıdır, ya yoxuş? Dəvə də qayıdıb deyib ki, belində yük varsa, enişə də lənət, yoxuşa da... İndi bildim, dədəm o məsəli niyə tez-tez çəkirdi.

Gövhərbəyim ana:

– Eniş-yoxuş elə adam üçün də ağırdır, bala! İlah da, ikicanlı olanda. Nadir, sən boynumda olanda yaylaq vaxtı qurtarhaqurtarda idi. Köç arana yola düşmüşdü. Dağdan aşağı əzab-əziyyətlə enirdim. Məhərrəm ayının iyirmi səkkizinci günü idi.¹ Bura – Dəstgird kəndinə çatar-çatmaz sancım tutdu. Evimizə hələ çox yol vardı. Havalar da soyumuşdu. Atan dəvəni xıxırdıb, belinə aşırıdığı iri xurcundan çadırı çıxarıdıb qurdu. Əlqərəz, oradaca azad oldum – sən dünyaya gəldin... Atan səni elə o gündən babanın adı ilə Nadir çağırdı.

Nadir soruşdu:

– Ana dədəmin o çadırı qurduğu yeri mənə göstərərsənmi?

– Oranı neynirsən ki, başına dönüm?..

– Allah qoysa, şah olanda, orada böyük Mövludxana² tikdirəcəyəm.

– Oğlum, yavaş danış, yerin də qulağı var, birdən Allah eləməmiş, gedib İsfahanda Şah Sultan Hüseyinin qulağına çatar...

¹ Nadir şah hicri tarixiylə 1100-cü ilin məhərrəm ayının 28-də, milad təqviminə görə 22 noyabr 1688-ci ildə dünyaya gəlib.

² Mövludxana – doğum evi.

Nadir gülümsündü:

– Rəhmətlik dədəm də belə deyərdi. Allah eləsin ki, gedib çatsın. İşi-gücü namaz qılıb, quş uçurmaqla keçən o Molla Hüseynin¹ məmləkətdən xəbəri olsaydı, onun-bunun ayağı altında qalmazdıq ki... Elə bil, damarlarından heç Səfəvi qanı axmır...

Gövhərbəyim ananın üzünün ifadəsi qəfil dəyişdi:

– Eh, gözümün işığı, saraylarda olan söz-söhbətlər nə dərə-təpə tanıyır, nə də uşaq-böyük, pis xəstəlik kimi aləmə yayılır. Nəyin düz, nəyin yalan olduğunu bilmir adam. Allah-təala yenə bu məmləkətə Şah İsmayıl kimi bir igid sərkərdə nəsis edər inşallah, sinədəftər söz sərrafları demişkən, bu cahan ərənlərin meydanıdır. İgidin adını eşit, üzünü görmə! Bəlkə o igid bizim eldə-obadadır? Allah sənin də hər nə muradın varsa, hasil eləsin...

– Onda sən, bizə Şah İsmayılın şücaətindən danış, ana...

Bu zaman bayırdan tükürpədən qışqırıq səsləri gəldi. Gövhərbəyim ana təşviş içində uşaqlarının üzünə baxıb udqundu:

– Aman Allah, bu nə səmdir, yoxsa kəndə quldurlar basqın edib?..

Hay-həşir səsinə çölə çıxdılar. Dərəgözə hücum edən özbəklər evləri yağmalayırdılar.

Xorasan əhli yadelli talançıların bu cür basqınlarına öyrəncəli olsa da, həyəcanla ayağa qalxmışdı. Kimi

¹ Xalq arasında Şah Sultan Hüseyni dindarlığına görə «Molla Hüseyn» adlandırıldılar.

qapılarını, darvazalarını bağlayırdı, kimi yaraq-yasağını götürüb quldurlarla savaşırdı, kimi də evində qiymətli nə vardısı, xurcuna yığıb, hara gəldi qaçırdı... İtlərin həyəcanlı hürüşü, atların kişnərtisi, mal-qaranın böyürtüsü, qoyun-quzunun mələşməsi, qadınların şivən səsi Dərəgözü başına götürmüşdü. Ətrafa ətir saçan gül-çiçəkli bağ-bağçalar qaçaq-quldurun tapdağı altında qalmışdı. Ot-ələf yığılmış tayalar, samanlıqlar od tutub yanırdı. Tüstüsü get-gedə göyə bülənd olan kənddə yalnız cümə məscidinə sığınanlar basqınçıların əlindən yaxalarını qurtara bilmişdilər.

ƏSİRLİKDƏ

Nadir dil açıb adına «Ana vətən» dediyi, üstündə çilingağac oynadığı torpağın yadların tapdağında qalmasına dözə bilmirdi. Qonşu həyətdə gözlərinin qarşısında baş verənlər onu bərk sarsıtmışdı. Çarpqınçılar cavan qız-gəlinlərin saçından tutub, sürüyə-sürüyə arabalara doldururdular. Atasından yadigar qalan xəncəri, ox-yayı götürüb çıxmaq istəyəndə, anası qabağını kəsdi.

Bu vaxt onların çəpərinin o üzündə at ayaqlarının tappıltısı və gurultu səsləri eşidildi. Gövhərbəyim ana Nadirin qəzəbli gözlərinə təlaşla baxa-baxa tez xəncəri alıb qoynunda gizlətdi, ox-yayı isə çəpərboyu cərgə ilə əkilmiş yasəmən kollarının arasına atdı. Nadir əvvəlcə inadkarlıq etdi. Evin böyük oğlu kimi ailəni qorumaq məsuliyyəti onun çiyinlərinə düş-

müşdü. Anasının bir az əvvəl elədiyi söhbətlər ona güc versə də, özünü ələ aldı. Balaca qardaşını camaata qoşub, dağlara yola salmaq istədi:

– Yox, mən sizdən ayrılmayacağam, – deyə İbrahim etiraz etdi.

Nadir şərtləşdi:

– Sən anamla gedirsən, mənə burada qalıb...

Sözünü deyib qurtarmağa macal tapmadı. Kök, xəstə anasını qaldırıb ata mindirənə kimi, çəpəri yarıb həyəətə soxulan özbək quldurları onları mühasirəyə aldılar. Nadir yalın əllə müqavimət göstərmək istədi. Sinəsini qabağa verib, yağılardan üstünə yeridi. Amma, elə bil, içindən bir səs ona «Qələbə mümkün olmayan zaman hədəf yerə savaşıb, qan tökmək böyük axmaqlıqdı...» – dedi. Anası da yalvarıb-yaxardı:

– Əgər gözlərimin qabağında səni öldürsələr, mən də özümü öldürəcəyəm...

Nadir o an anasının çəkdiyi izzəti gözlərindən oxudu. Elə bil, o baxışlar dil açıb deyirdi: «Sən bu dar ayaqda özünü qorumağı bacarmasan, onda, bizi necə qoruyacaqsan?». Anası sakit olsun deyə, əli tüfəngli özbəyə dedi:

– Yaxşı, yaxşı, görürsən ki, silahsızam, bir də ki, siz çoxsunuz... Fikriniz nədir? Camaatı əsir-yesir edib, belə hara aparırsız?

Nadirin bu kinayəli sözləri əli qılınclı başqa bir özbəyi hirsləndirdi:

– Yeri, yeri, – dedi. – Sənin sual vermək dövrün keçdi.

Bayaqkı əli tüfəngli özbək isə gülə-gülə dedi:

– Əlbəttə, yaylağa istirahətə!..

Və talançılar bu sözü eşidən kimi bərkdən qəhqəhə çəkib güldülər.

Nadir hirsini boğub, anasını arabaya mindirdi və enlisifət özbəyin üzünə tərs-tərs baxdı. Sonra anasına sarı döndü:

– Eyb etməz, ana. Gün gələr, mən bunun heyfini çıxaram...

– Davalı söz baş yarar, oğul, səbir et. İnşallah, gün gələr, bizim Xorasanda¹ da Günəş doğar...

– Az danışın! – özbək yaraqlısının amiranə səsi qara buludlu göy kimi guruldadı.

Özbəklər evləri talan edir, qoyun-quzunu, ilxını, mal-qaranı bir sözlə, gözlərinə nə dəyirdisə, hamısını yığıb-yığışdırır və ev əhli ilə bərabər Məşriq tərəfə aparırdılar. Doğma ata-baba ocağından kənar düşənlərin həyət-bacalarında ancaq zəncirlənmiş itlər, bir də ələ keçməyən toyuq-cücələr qalırdı. Zingildəyə-zingildəyə zəncirdə vurnuxan itlər gedənlərin arxasınca baxır, basqın zamanı perik düşüb kol-kosa doluşan toyuq-cücələr isə yavaş-yavaş gizləndikləri yerdən çıxırdılar.

Ellər-obalar susuz dəyirmanə bənzəyirdi.

Özbəklər Əbivərdlə bərabər Xabuşanın özündən və kəndlərindən əsir götürdükləri insanları sürü kimi qabaqlarına qatıb aparırdılar. Dəli-dolu cavanlardan müqavimət göstərib, vuruşa-vuruşa ölənlər də vardı.

Dam-daxmalarda, çiy kərpicdən tikilmiş evlərdə ancaq ixtiyar və xəstələr qalmışdı. Onların ümitsiz yalvarışlarına, ah-naləsinə məhəl qoyan yox idi.

¹ Xorasan – qədim Pəhləvi dilində hərfi mənası «günəşdoğan», «gündoğan yer» deməkdir.

Evdən çıxanda özbəklər əsirlərə:

– Səfəriniz uzun olacaq, evlərinizdə nə qədər yemək-içmək varsa, götürün, – dedilər. – Bizim sizi yedirtmək üçün artıq azuqəmiz yoxdur... Hə, tez olun!.. Nə durmusunuz?..

Uzun qırmanclar şaqqıldadı.

Bir az sonra başqa kəndlərdən əsir götürülənlər də onlara qoşuldu və böyük bir elat əmələ gəldi. Özbək yaraqlıları ilə əhatə olunmuş yüzlərlə insan dədə-baba yurdlarından didərgin salınıb, uzaq Mərvə, oradan da Xivəyə aparılırdı. Qadınlar, uşaqlar vahimə içində ağlayırdılar. Yeniyyətlər və kişilər isə gözlərində nisgil, qəlblərində üzüntü susub başlarını aşağı əymişdilər. Bütün əsir karvanı atların, dəvələrin, ulaqların və qatırların ayaqlarından qopan toz-dumanın içində itmişdi. Yol isə uzaq idi...

Yerindən–yurdundan didərgin düşən bu adamların yolboyu başlarına gələnləri təfərrüatı ilə nəql etmək çox çətindir. Daşlı-kəsəkli yollarda onlarla didərgin öldü və onların cəsədlərini daş-kəsəklə örtən digər əsirlər Mərvə tərəf aparıldı.

Nadir yorğunluqdan ayaqları bir-birinə dolaşan qardaşının qolundan tutub, arabadan nigarançılıq içində boylan anasına tərəf baxa-baxa lap qabaqda gedirdi. Gündə iki dəfə çayın, ya da hansısa bulağın yanında dayanıb dincəlir, götürdükləri azuqədən dadır və yenidən yola düzəlirdilər. Özbəklər xəstələri, qadın və uşaqları kəl arabalarına doldurmuşdular – mənzil başına mümkün qədər tez çatmaq istəyirdilər. Çünki arxadan qızılbaşların onları təqib edəcəklərindən ehtiyat edirdilər.

Nadir, nəhayət, səbrini basa bilmədi. Yanbayan yeridikləri yaraqlı atlıya dedi:

– Niyə bizə zülm edirsiniz?

Onun söz soruşduğu atlı – Buxaralı Qəmbər:

– Şah İsmayılın Mərvdə Şeybani xanın başını kəsib aparmağının əvəzini çıxırıq.

Nadir saymazyana tərzdə:

– Əvəzini onda gedin siz də Sultan Hüseyndən çıxın də. Bu əlsiz-ayaqsızların nə günahı var?

Əli yaraqlı Buxaralı Qəmbər:

– Şahlar öz işlərini görürlər, biz isə öz işimizi, – dedi. – O qədər gəlib sizi talan edəcəyik ki, axırda Xorasanı öz xoşunuzla bizə verəcəksiniz.

Nadir altdan-altdan Buxaralı Qəmbərə baxıb, hirs-lə dedi:

– O günü qulağınızın dibini görəndə görərsiniz.

Ucaboy, yekəpər Buxaralı Qəmbər qamçını qaldırıb onun başına vurmaq istəyəndə, Gövhərbəyim ana özünü arabadan atıb, oğlunu qorudu.

– Bura bax, hələ sən bu oğlanı tanımırsan, tanısan, bu cürəti etməzsən. Əlini dinc qoy... Vaxt gələr, bu hərəkətinə görə peşman olarsan!

Buxaralı Qəmbər əfşar qəbiləsindən olan arvadın bu ötkəmliyindən və oğlanın iri gözlərindəki zəhmli baxışlardan ehtiyat edib dayandı, sonra «Dilinizi dinc qoyun!» – deyib qamçını atının böyrünə vurdu və hirs-lə oradan uzaqlaşdı.

Nadir anasını sakitləşdirib, yenidən arabaya mindirdi.

Özbəklərin əsir apardıqları elat əvvəlcə Mərvdə dayandı.

Gövhərbəyim ana oğluna yaxınlaşıb dedi:

– Bu vilayətdə də vaxtı ilə Qırxlı oymağından köçürülən xeyli əfşarlar yurd salıblar. Bizi burada saxlasalar, göydə Allahın, yerdə onun əfşar bəndələrinin köməyi ilə tezliklə nicat taparıq...

– Əfşarlar, əfşarlar... – Nadir pıçıldadı, – onlar hər yerdə var, ana! Qoçanda, Reydə, Kəlatda, Sərəxsdə, Bocuurd elində, Zəncanda, Azərbaycanda... amma nə faydası? Lap Nuh əyyamından mövcud olsalar belə, onlar nə köçəri, nə də oturaq vaxtlarında yaşadıkları zamandan bəri yaxşı tifaq qura bilməyiblər...

– Yaxşı tifaq deyəndə sən nəyi qəsd edirsən?

– Bu sülalənin hakimiyyətini...

– Sən...

– Hə, ana, mən, sən bu oğlun əfşarların xanədanını yaradan ilk əfşar olacağam...

– Allah üstündə yar olsun, bala!

Əsirlər Mərvdə dincini alandan sonra yenə yola davam etdilər. Bir neçə günə gəlib Xivəyə çatdılar. Şəhərlərdə, kəndlərdə hamı gələnlərin tamaşasına çıxmışdı – kimi özbəkləri tərifləyir, kimi qınayır, kimi də ac-susuz əsirlərə süfrəyə bükülmüş çörək, parçalarda, bardaqlarda su, badyalarda süd verir, sonra da təəssüf hissiylə başlarını yırğalaya-yırğalaya qoşunun dalınca baxırdılar.

Buxaralı Qəmbər və bir neçə özbək yaraqlısı öz «qənimətlərini» dəstədən ayıraraq, başqa yola tərəf buruldu. Onlar, axır ki, gecə yarısı gəlib Buxaraya çatdı-

lar. Buxara, əsasən, gil və palçıqdan tikilmiş evlərdən ibarət idi. Buxaralı Qəmbər və yoldaşları həmin gil və palçıq evlərin arası ilə əsirləri böyük və uca hasarlı bir həyətə gətirdilər.

Nadirin qardaşı İbrahim heç özündə deyildi, xəstələnmişdi.

Özbəklər öz aralarında bir saat məsləhət-məşvərət etdilər, uzun-uzadı mübahisədən sonra əsirləri, mal-qaranı, ilxını, qoyun-quzunu, ev əşyalarını bölüşdürdülər, hərə öz payını götürüb getdi. Nadirgil və daha bir neçə ailə Buxaralı Qəmbərin püskünə düşdülər. Əsirləri evinin zirzəmisində yerləşdirən Buxaralı Qəmbər, artıq gec olduğuna görə, həyətin dəmir darvazasını qıfıllayıb yatmağa getdi.

Şəhərdə dükan-bazar qarovulçularından və itlərdən başqa hamı yatmışdı. Yorğun ev sahibi yuxuya gəndəndən sonra arvadlarından biri əsirlərin yanında peyda oldu. Şişman bədənli bu qadın Buxaralı Qəmbərin ikinci arvadı olsa da, özünü lap birinci arvad kimi aparırdı, çünki Buxaralı Qəmbərə oğul övladı vermişdi. Bu da onu xətir-hörmətli və diliuzun etmişdi.

Ev yiyəsinin arvadı əlində çıraq əsirlərin yerləşdiyi otaqları bir-bir gəzib, qapıları bağladı. Mal-qaranı, atları və qoyun-quzunu tövləyə apardı. Sonra yenə əsirlərə baş çəkdi – bu dəfə özü ilə palaz və yorğan da gətirmişdi. Hər əsirə bir kiçik mütəkkə də verib, çırağın işığını bir-bir gələnlərin üzünə salaraq baxdı. Sonra, nədənsə, anlaşılmaz sözlər deyib, deyinə-deyinə çıxıb getdi. Görünür, gətirilən qənimətlər onu qane etməmişdi.

Neçə gündən bəri dinclik və rahatlıq nədir bil-məyən, doyunca yatmayan əsirlər yerə sərilmən kimi yuxuya getdilər.

Nadir anasının və qardaşının yerini rahatlayan-dan sonra özü də arxası üstə onların yanında uzandı. Amma başqalarından fərqli olaraq, gözlərinə yuxu getmədi. Qaranlıqda gözlərini tavana zilləyib bu-radan necə qaçıb xilas olacaqları barədə düşündü... çöldən it səsi və iri otaqda kar Bəhramın xorultusu kəsilməyə, dünya səssizliyə qərq olurdu. Arabir İbra-him sayıqlayırdı; kimlərisə elə hey köməyə çağırırdı, bəzən də gah Oğuz dədəni, gah da Əfşar babanı ha-raylayırdı...

Nadir ürəyinin səsinə qulaq asa-asa fikirləşirdi. Fikirləşirdi ki, sir-sifətini necə dəyişib, hansı qılığa gi-rib, Xorasana gedən karvanlara qoşulub buradan qaç-maq olar. Bu o qədər də asan deyildi.

Anası yanında tez-tez o yan-bu yana çevrilib inil-dəyirdi.

Bəli, qiyafəsini dəyişib, hər hansı bir karvana qoşulmaq və qaçmaq! Ayrı çıxış yolu yox idi. Həm-yerlilərinin Xorasandan – Əbivərddən və ya Dərə-gözdən gəlib onları azad edəcəklərinə ümid bağla-maq olmazdı. Bəli, indi ona iki-üç at tapmaq hava-su kimi gərək idi. Yəqin ki, Buxaralı Qəmbər gətirdiyi atların, yəni Nadirin atlarının hamısını satacaqdı. At-lanıb, sonra gecə-gündüz geriyə baxmadan çapmaq, çapmaq! Ancaq bu da çox çətin idi – baş tutan iş oxşamırdı. Çünki düşünürdü ki, özü belə edə bilər. Bəs xəstə anası, qardaşı? Anası və qardaşı üçün də

at tapmaq olardı. Amma bu vəziyyətdə onların hər ikisi, əlbəttə, atı yaxşı çapa bilməzdilər. Doğrudur, gündüzlər hardasa gizlənib, gecələr yola çıxmaq olardı. Ancaq özbəklər arxadan gəlib onlara çatmazdırlarmı? Bir də düşünürdü ki, hər şey artıq Buxaralı Qəmbərin onlarla necə rəftar edəcəyindən asılı olacaq. Hələ ki, heç nə bilinmirdi – ev sahibi onları burada saxlayacaq, ya bazara çıxarıb qul kimi satacaq? Bəlkə də özü ilə harasa səfərə, alverə aparacaq? Səbah, ya da birisi gün, yəqin ki, hər şey yerli-yataqlı bilinəcəkdi...

Nadir hələ çox cavan idi, qəlbi ümidlə döyünürdü. Və hər vəziyyətdən sağ-salamat çıxacağına inanırdı.

Nəhayət, xoruzun ilk banı eşidiləndə onu yuxu apardı, bir də, vərdiş etdiyi kimi, sübhçağı oyandı. Anası hələ yatırdı. Ondən o tərəfdə – İbrahimin yanında uzanan kənd qonşusu Əmirqulu da oyanmışdı. Geyinib çölə çıxmaq istəyəndə məlum oldu ki, qapı çöldən bağlıdır.

Nadir gülümsəyərək Əmirquluya baxdı, pıçiltı ilə dedi:

– Bəli, qardaş, bax, əsirin qonaqdan fərqi budur... Biz unutmuşuq ki, əsirik axı, qonaq deyilik.

Qapının ağzında oturdular. Əmirqulu da elə Nadir yaşında, uzunsifət, yaşılıgöz bir oğlan idi. Mədrəsədə təhsil alırdı. Quranı avazla oxumağı yaxşı bacarırdı. Basqın vaxtı qaçıb aradan çıxma bilməmişdi. O, pıçiltı ilə dedi:

– Gərək həyət-bacanı yaxşı-yaxşı gəzib bələdləyək.

– Buna vaxtımız çox olacaq, amma...– Nadir başını buladı. – İndilərdə çətin ki, buradan qaça bilək. Sən təkbaşınasan, bəlkə də qaçıb canını qurtara bilərsən, mən isə, anamı, qardaşımı atıb gedə bilmərəm.

– Yox, canım, sən diribaşsan, mən hansı səmtə gedəcəyimi də bilmirəm. Deyirsən ki, bir yerdə qaçmağımız yəni belə əngəl-üzar işdir?.. Onda ömrümüz boyu çürüyəcəyik ki...

Nadir bir az fikirləşib dedi:

– Dünyanın işini bilmək olmaz. Təki ruhumuz, dədə-babalarımızın bizə əmanət qoyduğu vətən eşqi ölməsin. Gələn-gedənin xarabazara çevirdiyi ana vətənimizi, ata-baba yurdumuzu unutmaq. Azadlığımızı hər an düşünək, ən əsası budur ki, gərək çalışıb əlbir olaq. Çünki tək əldən səs çıxmaz. Qoy İbrahim də bir az özünə gəlsin...

Əmirqulu başı ilə razılığını bildirdi. Bu zaman çöldən ayaq səsləri gəldi.

Gecə əlində çıraqla gələn onlara baş çəkən şişman qadın deyində-deyində qapıları açdı, əsirlərə çölə çıxmaq əmri verdi. Az sonra Buxaralı Qəmbər də gəldi. Onun bir yeniyetmə oğlu və çoxlu qızı vardı. Uşaqlar bir-birinə qısılib, maraqlı və təəccüblə əsirlərə baxırdılar. Ev sahibi – Buxaralı Qəmbər «təzə sakinlərə» hasarın dibində qoyulmuş taxta çəlləyi göstərdi.

– Yuyunun...

Nadir əl-üzünü yuyanda anasına tərəf dönüb dedi:

– Deməli, bu boyda ailəni bundan sonra gərək biz dolandıraq.

Gövhərbəyim ana yaylıqla üzünü silə-silə ona baxıb, xəfifcə gülümsündü:

– Özlərinə nə olub, ölüblər bəyəm, gör nə çoxdu-lar?

Nadir astadan anasına dedi:

– Ana, səni and verirəm Allaha, ağır cavab qaytar-ma. Birdən sənə əl qaldırarlar, özümü saxlaya bilmərəm, bəlaya düşərik. Biz indi onlar üçün əşya kimi bir şeyik, qənimətik. Əlimizdən hələ ki, heç nə gəlmir.

Gövhərbəyim ana oğlunun dediklərini başı ilə təs-diq etdi:

– Düz deyirsən, qadan alım. Səni, İbrahimi mən-dən ayırsalar, bağrımın başı çatlayar, ölərəm. Səbir edək, görək başımıza nə iş gəlir. Qurban olduğum sevdiklərini əvvəl sınağa çəkir, kim ki, sınaqdan yaxşı çıxdı, ona xoş müjdə verir... – Sonra o, əllərini göyə qaldırdı: – Ey qəriblərin, kimsəsizlərin Allahı, özün mənim balalarımə kömək ol! Zalımın ürəyinə rəhm sal, tezliklə bizə aman versin...

O biri əsir qadınlar da onun səsinə səs verib:

– Amin. Ya Rəbbülaləmin, – dedilər.

Səhər erkəndən həyəət-bacada qab-qaşığı səsləri bir-birinə qarışmışdı.

Buxaralı Qəmbər hamını bir yerə yığdı, bir-iki ağız öskürüb, boğazını arıtlayandan sonra bərkdən dedi:

– Hərəniz bir işin qulpundan yapışacaqsınız. Siz mənə məxsussunuz. Əlbəttə, hələlik. Sonrasına baxarıq. Əgər özünüzü yaxşı aparsanız, burada qalacaqsınız.

Həyətin ortasında yerə böyük bir nimdaş palaz sərilmişdi.

Qənimətlər bölünərkən Buxaralı Qəmbərə bir neçə xaral yun, üç inək, iki buzov, altı at – hamısı da Nadirgilin idi – səkkiz-doqquz qoyun, on üç də qul düşmüşdü; dörd uşaq, iki yeniyetmə qız, dörd arvad, bir də Əmirqulu, İbrahim, Nadir. Əsirlərin bəziləri, bir-birlərinin adını da bilmirdilər.

Palaz üstə tirmə süfrə açıldı. Süfrənin qırağında cərgə ilə oturmuş əsirlərin hərəsinə yarım fincan bəhməz, bir dilim də çörək verildi. Sonra Buxaralı Qəmbər mızıldana-mızıldana balaca uşaqları və iki yeniyetmə qızı – onlar neçə gün idi ki, yol gələ-gələ aramsız ağlayırdılar – götürüb getdi.

Bir azdan pıçhapıç düşdü ki, uşaqları qul bazarına satmağa aparıblar...

* * *

...Şəhərin yuxarı hissəsində ucalan əzəmətli minarələrdən azan səsi eşidildi. Günorta çağı idi. Buxaralı Qəmbər evə xoş əhval-ruhiyyə ilə qayıdıb gəldi. Qıyıq gözləri gülürdü, saralmış dişləri parıldayırdı. Halından bəlli idi ki, xorasanlı qız uşaqlarını yaxşı qiymətə satıb... Sonra o, əsir arvadları çağıraraq həyətin ortasında dağ boyda qalaqlanmış yun topasının yanına apardı və hərəsinin əlinə bir çubuq verib:

– Bu yunu axşama kimi çubuqla çırpıb-təmizləyin. Deyirlər, guya, qızılbaş arvadları ev işlərində çox zirəktilər. Əgər burada gördüyünüz iş öz evinizdə gördüyünüz işdən pis olsa, onda, bəxtinizdən küsün.

Əmirqulu ilə Nadir geniş həyətin bir guşəsinə çəkilib, yun tayasına tamaşa edirdilər.

– Bax, bax, bu bizim qoyunların yunudu, nə tez qırxdılar?

– Öz qoyunlarımızın yununu özümüzlə təmizlədirlər. Yəqin, Buxaralı Qəmbər aparıb bazarda satacaq.

– Adam satmağı ar bilməyəndən sonra yağmaladığın yunu satmağa nə var...

– Məmləkətin halı bazarından bəllidir. Qaxacdən tutmuş adamacan burada hər şey satılır... Allah-təala hər şeyi görür... Hər cür bəla və müsibət – xəstəlik, qıtlıq, ölüm-itim də Allahdan gəlir...

– Əmirqulu, deyirəm, İbrahim elə bir müddət ya-taqdan qalxmasa yaxşıdır. Yoxsa bu əbləh onu da qul kimi aparıb satar...

Elə bu vaxt Buxaralı Qəmbər əlində qırmanc onlara yaxınlaşdı:

– Görürəm ki, bekarçılıqdan çox əngə verirsiniz. Hə, sizə gərək elə iş verəm ki, söhbət etməyə vaxtınız olmasın...

Ertəsi gün Buxaralı Qəmbər Əmirqulu ilə Nadirə altı bacının bir qardaşını – əziz-xələf oğlunu qoşub dedi:

– Gedirsiniz sürünü otarmağa. Oğlum gələndə sizdən bir balaca şikayət etsə, dərhal ikinizi də qul bazarına aparıb satacağam. Sonra başınıza nə gələcək, mənlük deyil. Kim bilir, bəlkə məndən zalımına tuş gələcəksiniz, sizi öküz arabasına qoşub, heyvan kimi işlədəcək? Ya da elə zəhərli çayanların, əqrəblərin qaynaşdığı səhralarda çör-çöp toplamağa yollayacaq? Ona görə, baxın, əli-qolu bağlı ölməkdənsə, əli-qolu

bağlı yaşamaq yaxşıdır. Hələlik ayaqlarınıza yüngül kündə vuracağam ki, qaçıb getməyəsiz. Yəni qaçmağa da bir yer yoxdur. Kündəsiz də heç yerə qaça bilməzsiz.

– Bəs, onda niyə bizə əziyyət verirsən? – deyə Nadir tərs-tərs onun üzünə baxdı.

Buxaralı Qəmbər yenə əlindəki qamçını onun üstünə qaldıranda, Gövhərbəyim ana görüb çığırdı:

– Ey, Allahdan qorxmursan? Sənə dedim axı, ona toxunma. Peyğəmbərimiz Məhəmməd səlləlahu aleyh və alihi səlləm əsirləri incitməyi böyük günah sayıb. Bəs sən, sən müsəlman hümməti deyilsən?

Gövhərbəyim ananın sərt baxışları ilə qarşılaşan Buxaralı Qəmbərin əli yenə yanına düşdü. Nə deyəcəyini bilmədi. Qadının da, oğlunun da üz-gözündə onu heyrətə salan nəşə vardı. Elə bil, gözəgörünməz bir qüvvə əlini-qolunu, hətta dilini bağladı.

* * *

Nadirgil yastı-yapalaq evlərin arasından ötüb-keçən əyri-üyrü, kələ-kötür yollarla bir qədər gedəndən sonra axır ki, şəhərdən çıxdılar. Sürüdə xeyli mal-qara, at və qoyun-quzu vardı. Zərəfşan çayından ayrılan kiçik bir qolun üzərindəki taxta körpüdən keçib geniş çəmənliyə çıxdılar, Buxaralı Qəmbərin oğlu eşşəyin belində, Nadirgil isə piyada...

Hər yanda ayrı-ayrı qoyun sürüləri, at ilxıları, dəvə, mal-qara otlayırdı. Bunları Xorasan mahalına basqın zamanı müdafiəsiz qalmış əhalini talayan öz-bək çapqınçıları qənimət kimi gətirmişdilər.

Nadirgil çəmənlikdə özlərinə münasib yer seçib dirsəkləndilər. Kündə ağır idi. Çətinliklə dartıb aparırdılar. Açarlar evdə – Buxaralı Qəmbərdə idi. Qaçmaq qəti mümkün deyildi. Kündəni dallarınca sürüyərək ağır-ağır gedirdilər. Üçü də yolboyu nəse fikirləşirdi. Amma, əlbəttə, hərəsi bir şey. Nadir birdən başını qaldırıb Buxaralı Qəmbərin oğluna dedi:

– Adın nədir?

O:

– Kəramət, – deyə mızıldandı. – Sonra atasının qul, anasının qərib dediyi cavanları başdan ayağa süzdü:

– Bəs sizin?

– Mənim adım Nadirdir, bunun da adı Əmirquludur. Kəramət, de görüm, atan həmişə belə acıqlı olur?

– Yox, onun sözünü qaytaranlardan xoşu gəlmir, qaytarmayanlardan isə gəlir.

Əmirqulu Nadirə göz vurub, sonra Kəramətə dedi:

– Neçə bacı-qardaşsınız?

Kəramət qaşqabaqla cavab verdi:

– Sənə nə var?..

– Daha niyə hirslənirsən, bir sözdü, soruşdum da. Necə olsa, indi daha bir ailəyik.

Kəramət yenə qaşqabağını salladı:

– Bacılarımın adını tutmayın. Atam eşidər, sizi öldürər.

Əmirqulu ona mehribançılıq göstərib:

– Hirslənmə, – dedi, – qardaş, əgər bilsə, atan da heç nə deməz. Sənin bacın bizim də bacımızdır.

Əmirqulu bu sözləri deyəndə Nadirin ağına qəribə fikir gəlmişdi. «Sağ ol, Əmirqulu, demək, Kəramətin

bacısı sənin də bacındır, bəs mənim?» Amma, hələlik, düşündüklərini ürəyində saxlamağı lazım bildi.

Əmirqulu Nadirin üzünün ifadəsindən doğma yurdu yada saldığını güman edib dedi:

– Bilirsən, Nadir, mən də bu qoyun-quzuya baxanda Dəstgird yadıma düşür. Hündür təpəliklərdə zirinc, moruq, qarağat kolları, adama gəl-gəl deyən rəngarəng çiçəklər... Qonşuluğumuzda bir Sərnaz qarı vardı, qoyunlar örüşdən gələndən sonra bayatı deyə-deyə sağırdı:

*Nənəm a nazlı qoyun,
Qırqovul gözlü qoyun,
Pendiri kəsmə-kəsmə,
Qatığı üzli qoyun.*

Kəramət də onların hər ikisinin dilli-dilavərliyini görüb «ağa-qul» söhbətini unudaraq xeyli yumşalmışdı.

Əmirqulu Kəramətin yumşaldığını görcək, üzünü Nadirə tutub dedi:

– Nadir, uşaq vaxtı bir oyun vardı, gəlsənə onu oynayaq...

Nadir güldü:

– Bizim uşaq vaxtımız çoxdan keçib, Əmirqulu...

– Kəramət ki, uşaqdı, bəlkə o heç bizim bildiyimiz oyun-moyunu bilmir...

Kəramət maraqla soruşdu:

– De görüm o nə oyundur ki, mən onu bilmirəm.

– Bax, bu oyunun adına «Gizlənpaç» deyirlər. Axı-raqalan, gözlərini yumur, o biriləri gizlədir. Sonra tapan yeddiyə qədər sayıb, gözlərini açır, birinci tapdı-

ği adam uduzmuş hesab olur... Hə, nə deyirsiniz? Gəlin puşk ataq... Yox, püşk əvəzinə belə mahnı oxunur:

*Motal, motal, tərsə motal,
Yağ udar, qaymaq udar.
Ağ quşum, Ağarçınım.
Göy quşum, Göyərçinim.
Qarğa qara, durna çala,
Çiləmə çilək, bircə əmlik.
Çəmbər çarıq, Əmirqulu,
Vur nağara, çıx qırağa.*

Sonra Əmirqulu Kəramətə dedi:

– İndi Nadirlə sən gedib gizlənəcəksiniz, mən də tapacağam.

Nadir narazı halda ayağındakı kündəni göstərdi:

– Eh, sən də ağ elədin ha... Elə oynamaq bizim bu halımıza yaraşır.

Kəramət də dodağını büzdü:

– Mən də bu oyunu heç bəyənmədim, yoxsa sənün ürəyindən qaçmaq keçir?

– Əyə, sən nə qəlbiqara uşaqsan, – deyə Əmirqulu rişxəndlə dillənib ayağındakı kündəyə işarə etdi. – Allahın qarışqası belə, qaçmaqda bizimlə yarıssa, udar.

– Yaxşısı budur, bir nağıldan-zaddan danış, başımızı qataq, deyə Kəramət Əmirqulunun ayaqlarına gözücu baxıb, çəmənlikdə bardaş qurub əyləşdi...

Nadirin gözləri yol çəkirdi. Uzaqlara boylana-boylana dedi:

– Hə, qarışqa dedin, yadıma dədəmin danışdığı bir əhvalat düşdü. Dədəm deyərdi ki, günlərin bir

günü uğursuz döyüşdən sonra Teymurləng qaçıb bir sal qayanın dalında gizlənir. Nəfəsini dərib, ətrafa göz gəzdirəndə görür ki, bir qarışqa buğda dənini üzü yuxarı qaldırıb öz yuvasına aparmağa çalışır. Amma nə illah edir, dən diyirlənib aşağı düşür... Qarışqa bir cəhd edir, iki cəhd edir, üç cəhd edir. Qıyası dən altmış doqquz dəfə sürüşüb yerə düşür. Qarışqa da hər dəfə dənün ardınca düşür, yenə dənə götürüb, yuvasına aparmağa səy edir. Yetmişinci dəfə, axır ki, dənə qaldırıb yuvasına aparır. Bunu görən Teymurləng utanır, bir dəfə məğlub olmaqla geri çəkilib ümitsizliyə qapılmağı özünə sığışdırmır. O, nəhayət, gizləndiyi yerdən çıxır, pərən-pərən düşmüş qoşununu toplayır, yenidən döyüşə girir, qalib gəlir.

– Bax, belə, Kəramət əkə, bu da sənə nağıl...

Sonra Nadir üzünü Əmirquluya tutdu:

– Bilirsən, Əmirqulu, uşaq vaxtı mənim xoşuma ən çox «Xan-xan» oynamaq gələrdi.

– Baxın, o minarəni görürsünüz? – deyərək Kəramət soruşdu. – Çingiz xan oradan bütün Buxara əhlinə səslənib ki, əgər mənim atlarımı, əsgərlərimi yedizdirməsəniz, şəhəri yandırıb kül edəcəyəm...

Nadir ayağa qalxıb, əllərini ovuşdurdu. Sonra minarəyə baxıb dedi:

– Vaxt gələcək mən də o qüllədən səslənəcəyəm və Buxara əhlinə sülh-əminamanlıq diləyəcəyəm... Deyəcəyəm ki, ey Buxara əhli, sizin şəhərə bu gündən Kəramət bəyi əmir təyin edirəm. Hər nə şikayətiniz olsa, ona ərz-bəndəlik edin!

Kəramət gülməkdən uğundu:

– Sən ha, sən məşhuri-cahan Çingiz xan kimi güclü sərkərdə olacaqsan? Ay yazıq, ya gün vurub səni, ya da havalanmısan...

Nadir, Kəramətin gözlərinin içinə baxa-baxa başını bulayıb dedi:

– Sən ürəyin istədiyi qədər gülə bilərsən... Çingiz xan da, Əmir Teymur da göydən düşməmişdilər, əlbət, onları da ana doğmuşdu...

Əmirqulu zarafatla:

– Bəlkə Kəramət elə bilir ki, sərkərdələri analar deyil, tarix doğur?.. – dedi. – Sonra gözlərini ayağındakı kündəyə dikdi. – Mən taleyə, xeyir-şərin Tanrıdan gəldiyinə inanıram. Nəyin nə zaman baş verəcəyini yalnız O gözəgörünməz bilir...

...Axşam evdə atası Kəramətdən oğlanların özlərini necə apardıqlarını soruşanda, o, başı ilə razılıq etdi, hətta onları təriflədi də. Buxaralı Qəmbər məmnun halda güldü. Əvvəllər çox vaxt o özü oğlu ilə örüşə gedərdi. İndisə, artıq bu işə baxanlar tapılmışdı. Daha başqa işlər görməyə gen-bol vaxtı vardı. Südü, yağ, qatığı, yunu özü xurcunlara doldurub, araba ilə bazara aparıb satmağa başlamışdı. Əvvəllər isə, alverçilər özləri gəlib evlərindən ağartını, yunu, bəzən də qoyun-quzunu ucuz qiymətə alıb aparardılar.

Buxaralı Qəmbər Kəramətə:

– Əgər özlərini yaxşı aparsalar, ayaqlarına kündə vurmaram, – dedi. – Ancaq sən bu barədə onlara hələ heç nə demə...

SEVGİ İLƏ NİFRƏT ARASINDA

Beləcə, bir müddət keçdi. Bir dəfə Nadir evdə qalanda həyət-bacada gəzməyə çıxdı, altdan-altdan baxıb gördü ki, Buxaralı Qəmbərin ərgən qızlarından biri gözlərini ondan çəkmir. O, bunu hiss edən kimi, yaxından-uzaqdan qıza göz qoymağa başladı. Onların oğrun baxışları tez-tez havada görüşür, bir-birini oxşayır, əzizləyirdi. Belə məqamlarda qız elə hey gülümsəyir, kəpənək kimi oradan bura, buradan ora qonur, Nadirin diqqətini özünə cəlb etməkdən zövq alırdı. Günlər-həftələr bu minvalla bir-birini əvəz edirdi.

Əmirqulu hərdən zarafatla deyirdi ki, bir şey nəzərə alınmasa, günlərimiz demək olar ki, pis keçmir. Bu bir şey, heç şübhəsiz ki, ayaqlarına vurulan kündə idi. İnsafən, Buxaralı Qənbərin ailəsi nə yeyirdisə, əsirlərə də ondan verirdilər ki, həvəslə işləsinlər. Amma Nadiri kündədən savayı narahat edən bir şey də vardı: anasının halı get-gedə ağırlaşdı. Bu da onun qəlbini çox incidirdi.

Daim yun çırpıb əyirdiklərinə görə arvadlar gecələr nəfəs alanda xırıldayırdılar. Yazıq anası bəzən səhərə kimi yata bilməyib, bükülü qalırdı. Belə gecələrdə Nadir dözə bilmir, rahatca əl-qolunu uzadıb yatdığına görə özünü qınayır, xəcalət çəkirdi. Ancaq o neyləyə bilərdi? Təkcə ona bənd olan qızı göz-qaşla başa salırdı ki, anasına qayğı göstərsin.

Aylar keçdi, nəhayət, qış gəldi. Sürü bir müddət otlığa gedə bilmədiyindən, Nadirlə Əmirqulu bütün günü evdə – həyətdə işləyirdilər. Onları bir gün də

olsun, bir saat da olsun, işsiz qoymurdular. Daim mal-qaraya, qoyun-quzuya, atlara qulluq edirdilər. Su daşır, odun doğrayırdılar. Bu minvalla qış keçdi, yaz gəldi. Çəmənlərin qarı əridi və yenə düzənlik yamyasıl rəngə boyandı.

Nadirlə Əmirqulu yenə Kəramətlə birlikdə mal-qaranı, atları, qoyun-quzunu çölə aparmağa başladılar. Neçə vaxtdan bəri tövlədə qalan mal-qara, qoyun-quzu arıqlasa da, sayları xeyli artmışdı. Körpə quzuların mələşməsi Nadirlə Əmirquluya ləzzət verirdi. Çünki onlar gözlərini bu dünyaya açanda bu səsləri eşitmişdilər.

Buxaralı Qəmbərin keyfi kök idi. Dövlətinin gəlhagəliydi. Nadirlə Əmirqulu nəinki çobanlıq edir, eyni zamanda, yun qırımında, ot-saman hazırlığında, odun gətirməkdə də əsas işləri görürdülər. İbrahim də tövlədə, ev-eşikdə, həyət-bacada, səliqə-sahman yaratmaqda kara gəlirdi. Aylar keçdikcə, Buxaralı Qəmbərin var-dövləti artırdı. Artıq onun xeyli qızıl-gümüşü vardı. Deyirlər iştaha yemək vaxtı gəlir. İndi o, əlbəttə ki, daha çox qızıl yığmaq istəyirdi. Bununla belə, Nadirlə Əmirqulunun ayağından kündəni də tamam açmırdı. Düzdür, gecələr açırdı, amma, səhər çölə gedəndə təzədən bağlayırdı. Nadirlə Əmirqulu bundan şikayətlənmirdilər. Çünki bilirdilər ki, faydasızdır. Üstəlik, Buxaralı Qəmbərlə mübahisə edəndə, ya da ona cavab qaytaranda, Kəramət demişkən, kişi möhkəm hirslənirdi. Özü də, pullanandan sonra xeyli dəyişmişdi. Daha ötkəm olmuşdu, danışanda da amiranə danışırdı.

Nadir kənardan ona oğrun-oğrun baxıb gülümsəyən qızın adını da artıq öyrənmişdi. Zöhrə – Buxaralı Qəmbərin altı qızının ən gözəli, ortancılı idi. Saçları topuğuna çatırdı. Uzun boğazında və ağ üzündə qoşa xal vardı. Qız Nadirə ürəkdən bənd olmuşdu.

Bir səhər Buxaralı Qəmbər Nadirlə Əmirqulunun öz işlərini səssiz-səmirsiz, vicdanla yerinə yetirdiklərini və üstəlik, Nadirin xəstə anasına bütün varlığı ilə bağlı olduğunu görüb, daha onların ayaqlarına kündə vurmadı. Təbii ki, Nadirlə Əmirqulu buna çox sevindilər.

Gövhərbəyim ananın halı gündən-günə daha da ağırlaşdı. Buxaralı Qəmbərin birinci arvadı Leyla-xanım ona türkçarə üsulu ilə ot-ələfdən düzəltdiyi dava-dərmanlardan versə də, elə bir ciddi faydası olmurdu. Və arvad artıq gecələr yata bilmir, səhərəcən zorla nəfəs alırdı, sanki fələklə əlbəyaxa olurdu. Ancaq gündüzlər bir balaca halı yaxşılaşır, oturduğu yerdəcə az-maz yatırdı.

Nadir anasına necə və nə ilə kömək edəcəyini bilmirdi. Əlbəttə, onlar Xorasanda, vətənlərində olsaydılar, anasını İsfahana aparıb, oradakı savadlı həkimlərə göstərər, müalicə etdirərdi. Buxarada əsirlikdə isə bunu etmək qətiyyən mümkün deyildi.

Bir gün Zöhrə atasından izn istədi ki, Nadir ona at çapmağı öyrətsin.

Atası onun üzünə elə zəhmlə baxıb, başını buladı ki, qızın nitqi batdı...

Günlər, aylar bir-birini əvəz edir, ömür-gün gedir, Məşhəddə hər gün qılıncoynadan, at çapan, ox və tufəng atan Nadir burada məcburən çobanlıq edirdi.

Əgər anası olmasaydı, o çoxdan hansı yolla olursa olsun, qaçmağa təşəbbüs edərdi, bəlkə də, Xorasanın yaşıl və kələ-kötür düzənlərində artıq dəstə başçısı idi. Ya da, Əbivərd hakiminin sarayında qulluq edirdi.

Bir gün axşam ana-bala tək olanda Gövhərbəyim ana dedi:

– Nadir, gözümün işığı, mən daha ölürəm. Fələk Xorasan həsrətimə çalın-çarpaz düyün vurub. Əcəl məni haqlayıb.

Nadir ağzını açıb nəsə demək istəsə də, anası əli ilə ona susmağı işarə edib, güclə nəfəs ala-ala dedi:

– Bala, mənim dərdim sağalmaz dərdədi! Bu cür yarıdri, yarıölü kimi yaşamaqdansa, elə ölmək yaxşıdır. Diqqətlə sözlərimə qulaq as.

O, əlindəki nazik dəridən tikilmiş ağır bir kəməri oğluna uzadıb dedi:

– Al bunu, belinə bağla.

Nadir kirimişcə kəməri aldı, hiss elədi ki, içində nəsə var. Ağılına gəldi ki, yəqin qızıldır. Və həmin dəqiqə xəyalında Xorasanə tərəf yel kimi çapan üç atlı canlandı. Bu atlılardan biri onun özü idi. Ürəyi özündən də, dördnala çapan atından da qabağa – ana yurduna gedirdi. «Bu qədər itaətkar olduq yetər, getmək zamanı çatıb daha...» – deyərək kəməri şalvarının altından belinə bağladı. Qeyri-ixtiyari gözləri yaşardı. Onun nə vaxtsa ağladığı yadına gəlmirdi. Hətta balaca vaxtı dəcəllik edərkən atası onu sillələyəndə belə, ağlamamışdı.

Anası dedi:

– O iyirmi qızıl dinarı atan mənə vermişdi. Bili-rəm, mən öləndən sonra səni daha burada saxlamaq çətin olacaq. At alarsan, qardaşını da tərkinə götürüb qaçıb gedərsən. Bilmirəm, indi bizim eldə-obada qohum-qardaşdan sağ-salamat qalan varmı? Amma ora dönün! Maşallah, görürəm, hər ikiniz böyük oğlan olmusunuz. Neyləyim ki, qəribin boyu uzun, dili qısa olur... Bu pullar sənə lazım olar. Nə istəsən, alarsan, öz işindir. Amma məni unutmazsan. Nə vaxtsa gəlib sümüklərimi buradan çıxarıb, öz qəbiristanlığımızda – atanın yanında basdırarsan. Xudam sizi darda qoy-masın. İbrahimi də çağır gəlsin! TÜR.K.p.i.t.ik

Gövhərbəyim ana bayatı demək istədi. Dodaqlarının ucunda söz çağladı...

*Dağlara dolu düşər,
At gələr, nalı düşər.
Qəbrimi yol üstə qaz,
Vaxt gələr, yolun düşər...*

İbrahim otağa girəndə Nadir ağlayırdı. Çünki anası son kəlmələri deyib, gözlərini yummuşdu. İbrahim də «Ana! Ana!» – deyib fəryad qopardı, qardaşına sarılıb göz yaşını tökdü. Nəhayət, hadisədən hamı xəbər tutdu. Buxaralı Qəmbər gəlib bir əlini fikir aləminə qərq olmuş Nadirin, bir əlini də İbrahimin çiyninə qoydu:

– Allah rəhmət eləsin, – dedi. – Ölüm Allahın əmridir. Ananızın cənazəsini necə lazımdır, elə də götürəcəyik.

Doğrudan da, Buxaralı Qəmbərin bütün qonşuları, qohum-əqrəbaları yığışib gəldilər. Dini ayindən

sonra meyiti tabuta qoyub, qəbiristanlığa sarı yollandılar. Tabutu qabaqda – Nadirlə İbrahim, arxada – Əmirqulu ilə Kəramət çiyinlərində aparırdılar.

Yalnız axşama yaxın – dəfn mərasimi qurtarandan sonra gəlib evə çatdılar. On yeddi yaşlı Nadirin iri qara gözləri kor quyu kimi qupquru idi...

Hərdən qulaqlarında sehrkar Həsənəlinin sözləri əks-səda verirdi: «Bəxti gətirsə də, gətirməsə də, bədbəxtliyi yaddan çıxarmasın... Bədbəxtliyi, bədbəxtliyi...».

Gecə xeyli oturdular, molla o ki var, ibrətamiz söhbətlər danışdı, ancaq Nadir artıq heç nə eşitmirdi, qulaqları anasının səsi-avazı ilə dolmuşdu...

O, ağzına heç nə vurmurdu. Bütün günü həyətdə kətil üstə oturub, gözlərini məchul bir nöqtəyə zilləyib, qardaşını qucaqlamışdı. Əmirqulu ilə Buxaralı Qəmbər hərdənbir ona yaxınlaşıb nə qədər təkid etsələr də, o, üç gün heç nə yeyib-içmədi.

On altı yaşlı Zöhrə də kənardan ona baxıb ağlayırdı. Anası qıza nə qədər acıqlansa da, o yenə özünü xəlvətə salıb, göz yaşını axıdırdı. Anası hirsələnib:

– Əgər mən ölsəm, heç bir gilə də gözümdən yaş çıxmaz, – deyirdi.

Nəhayət, Gövhərbəyim ananın yeddisi çıxdı, göz yaşını ilə dolu günlər arxada qaldı. Anasının ölümündən sonra Nadir əvvəlkindən də çox fikirli olmuşdu. Amma nə qədər fikirli olsa da, hiss edirdi ki, belinə böyük bir sərəvət bağlayıb. Onun da, qardaşının və Əmirqulunun da nicatı həmin qızıl dinarlardan ağıllıcasına bəhrələnməkdən asılıdır.

Bu üç boylu-buxunlu cavan oğlan Buxaralı Qəmbərin bütün işlərini görürdülər. İnsafən, ailədə də onları övladlarından fərqləndirmirdilər. Amma qəribə də olsa, anasının vəfatından sonra Buxaralı Qəmbər Nadirlə Əmirqulunu çölə göndərəndə yenə ayaqlarını kündələmək istədi. Amma hər iki cavanın sərt etirazını görüb:

– Yaxşı da, qoy siz deyən olsun, – dedi.

Bir gün Əmirqulu ilə Kəramət çölə getmişdilər. Nadir isə İbrahimə kömək etmək məqsədilə evdə qalmışdı. Buxaralı Qəmbərlə arvadı da bir-birilərinə qoşulub harasa getmişdilər. Nadir işini görüb qurtarandan sonra, qapının ağzında oturub xəyala getmişdi ki, birdən Zöhrə gəlib onun əlindən tutaraq içəri dartdı. Nadir hiss etdi ki, ürəyi gup-gup döyünür. Zöhrə onu çarpayıya tərəf aparıb, öpüslərə qərq etdi. Nadir hər vəchlə özünü saxlamağa çalışırdı. Bilirdi ki, bu necə təhlükəli bir oyundur və Buxaralı Qəmbər bilsə, dərhal onu öz qızı ilə evlənməyə məcbur edər. Evlənəndən sonra da ki, qaçmaq fikri yəqin yavaş-yavaş beynindən çıxar...

Nəhayət, o Zöhrəni saxlayıb dedi:

– Dayan, mənə qulaq as. Qorxmursan, səndən böyük bacıların xəbər tutar, özünü də, məni də bəlaya salarsan?

Zöhrə dedi:

– İkisi də toya gedib, evdəkilər də uşaqdır, özü də yatıblar.

– Onda qulaq as, gör nə deyirəm...

Zöhrə onun qucağından düşüb, yanında oturdu. İri, qara gözlərini üzünə zillədi. Nadir dedi:

– Sən məni sevdiyini kimi, mən də səni sevirəm. Amma sənə açıb deyirəm. Mən ömürlük burada qala bilmərəm. Evimizə dönməliyəm, qohum-qardaşlarımı axtarıb tapmalıyam... Orada yəqin ki, dövlətimizdən də nəsə qalıb. Bir də ki, mənim böyük arzularım var. Amma söz verirəm, səni unutmayacağam. İmkan düşən kimi, bura dost, ya düşmən kimi də olsa, sənə dalınca gələcəyəm. Çünki sən mənim ilk məhəbbətimdən...

Zöhrə onun üzünə baxa-baxa kırıncə ağladı. Nadir onun yaşlı üz-gözündən öpüb dedi:

– İndi de görüm mənə kömək edəcəksənmi?

Zöhrə göz yaşlarını silə-silə dedi:

– Əlbəttə, sevgilim. Sənin yolunda ölümə də gedərəm. Bəs de görüm, mən nə etməliyəm?

– Vaxtı gələndə küçə qarısını açıq qoyarsan ki, qaçıb gedək.

– Üçünüz də?

– Əlbəttə, mən Əmirqulunu burada atıb gedə bilmərəm. Biz bir yerdə böyümüşük, məhriban qonşu olmuşuq...

– Axı, atamgil gəlib sizi tuturlar. Payı-piyada hara qaçıb gedə bilərsiniz?

– Buna görə narahat olma. Gəlib bizə çata bilməzlər. Sən çalış, açarı götür, qarını açıq qoy. Başqa şeylə işin olmasın.

Zöhrə yenə başı ilə razılıq edə-edə dedi:

– Yaxşı, vaxtını mənə deyərsən, açarı oğurlayıb, qarını açıq qoyaram.

– Bəs bizdən sonra bilsələr, sənə başına nə gələr?

– Qorxma, açarın biri anamda, biri də atamda olur. Onlar toya-zada gedən günü qaçarsınız. Nərdivanı hasarın dibinə qoyub, deyərəm ki, çıxıb qaçıbsınız. Öldürsələr də, boynuma almaram.

– Yaxşı, sevgilim, mən sənə inanıram...

Nadir bu sözləri deyib, ani olaraq susdu, sonra ehtiramla qızın alnından öpdü:

– Mən sənin bu yaxşılığını heç vaxt unutma-ram, – dedi, – inan, əgər ölməsəm, sağ qalsam, bil ki, hökmən dalınca gələcəyəm. Səndən bircə təmənnam var: hərdənbir anamın məzarına baş çəkərsən... İndi dur get, yoxsa bacıların duyuyq düşüb, atana xəbər verərlər. İkimiz də məhv olarıq. TÜ.R.K.p.i.t.ik

Zöhrə sanki əbədi ayrılırmış kimi, onun üstünə atıldı, üz-gözünü öpüzlərə qərq etdi, sonra qapıya yaxınlaşdı, dönüb bir də geri – Nadirə baxdı və məyusluq içində çıxıb getdi...

* * *

Nadirgil fürsət düşən kimi tövlədəki atlardan minib qaça bilərdilər. Ancaq bu bir az çətin, həm də təhlükəli idi. Ona görə, Nadir fikirləşdi ki, atları qıraqdan tapsa, daha yaxşı olar. Amma necə?

O gündən Nadir müxtəlif üsullar fikirləşib necə qaçacaqlarını götür-qoy edirdi. Zöhrə də fürsət düşən kimi lal-dinməzcə yenə onun yanına gəlirdi. Qıza biganəlik göstərüb, yanından qova bilməzdi. Düşünürdü ki, bununla onun həm ürəyinə dəyər, həm də özündən incik salardı. Bununla işin üstü açıla bilərdi. Nadir fikirləşdi ki, uzaqbaşı bu gizli eşq

macərəsindən Buxaralı Qəmbər xəbər tutub, lap bəd ayaqda onları evləndirməli olsa belə, əlinə fürsət düşən kimi, onsuz da, yenə buradan qaçıb gedəcək.

O, hər dəfə belinə bağladığı pullara toxunanda sanki çağırış dolu cingilti eşidirdi. Artıq Kəramət onlarla öürüşə getmirdi. Buxaralı Qəmbər əziz-xələf oğlunu məktəbə qoymuşdu. Niyyəti də bu idi ki, onu qohumları olan Buxara əmirinin yanında qulluğa qoy-sun. İndi sürünü tamamilə Nadir ilə Əmirqulunun ixtiyarına vermişdi. Nadir fikirləşdi ki, gedib bu qərrib şəhərdə qaçağan at axtarmağın vaxt-vədəsi yetişib. O, bir-iki gün də ara verdi. Çünki Buxaralı Qəmbər adam qoyub kənardan onları güddürə bilərdi. Nəhayət, bir gün Nadir Əmirqulunu sürünün yanında qoyub:

– Gözlə, gələcəyəm, – dedi.

Dostu təəccüblə:

– Hara belə? – dedi. – Xeyirdir?

– Hə, əlbəttə, inşallah, xeyir olacaq!

QAÇIŞ

Buxara böyük və gur şəhər idi. Xüsusən də, bazarlarında adam əlindən tərpnəmək olmurdu. Nadir soraqlaşa-soraqlaşa at satılan meydana gəldi. Burada açıq yerdə mal sahiblərinin ya özləri, ya da nöqərləri atların cilovundan tutub, alver etmək üçün müştəri gözləyirdilər. Nadir ən yaxşı bir atın yanına gəldi. Ata zəndlə tamaşa elədi, dərhal tanıdı! Bu onun sevimli atı Qaçağan idi! At da Nadiri tanıdı və elə

bərkdən kişnədi ki, bazarda olanlar çaş-baş qaldılar...
At sahibi Nadirə yaxınlaşıb dedi:

– Hə necədir, xoşuna gəlir?

– Neçə yaşı var? – Nadir soruşdu.

– Dörd yaşı tamam olacaq. Evdə başqaları da var. Xorasan cinsidir. Heç bir at buna çatmaz. İstəsən, minə də bilərsən... Məndə Qarabağ, Axaltəkə, ərəb atları da var.

Nadir dedi:

– Mənə üç at lazımdı. Biri bu olsun. Neçəyə verəcəksən?

At sahibi ata sığal çəkə-çəkə dedi:

– Görürsən də, necə atdır. Lap müqəddəs kitabda Tanrının bəhs etdiyi cənub küləyi kimidi. Mənim atlarım bahadır.

– Baha, yəni neçəyə?

– İki qızıl dinara.

Nadir başı ilə razılıq edib dedi:

– Hə, baha olmağına, bahadır, amma görürəm at da yaxşı atdır. Rəhmətlik dədəm deyərdi ki, at insanın qanadıdır.

Çənə-boğaz eləməyə öyrəşmiş at sahibi onun qiymətlə bu cür əlüstü razılaşmağından xam olduğunu anladı:

– Allah dədənə min rəhmət eləsin! De görüm pulun nağdıdır?

– Əlbəttə. Amma...

– Nə amma?

– Atları nə vaxt gəlib aparacağımı bilmirəm. Dediym kimi, iki at da lazım olacaq. Yəhər-yüyəni də hazırlayarsan. Nə vaxt gəlsək, alıb gedərik.

At sahibi dedi:

– Yəhərin qiyməti ayrıdır ha. Özü də xalis Səmərqənd yəhəridir.

– Yaxşı da, qoy Səmərqənd yəhəri olsun. Üçü nə qədər eləyir?

– Cavan oğlan, – at sahibi dedi, – görürəm özbək deyilsən, türkmən də deyilsən. Danışığından qızılbaş oxşayırsan. Kimsən, nəçisən, nə sənətin sahibisən, atları hansı niyyətlə alırsan, məni əsla maraqlandırmır. Beh versən, nə vaxt istəsən gəlib həyətdən atları yəhərləyib apara bilərsən.

Nadir dedi:

– Bu cür mərd-mərdanə danışığına görə çox sağ ol. Bizdə məsəl var, deyərlər ki, «Zatını danan haramzadadır». Əslinə qalanda, eyni kökdənlik. Yəni eyni ağacın qol-budaqlarıyıq. Hələ, üstəlik, Allahımız bir, dinimiz bir, peyğəmbərimiz də birdir...

– Ona qalanda, külli-ələm bir-birinə qohumdur, ulu babamız Adəm, ulu nənəmiz də Həvvadır.

– Hə, görürəm, bir-birimizi başa düşürük. İki dinar da yəhərlərə görə verəram. Gedərik, evini göstərərsən. Özün evdə oldun-olmadın, tapşırırsan, nə vaxt gəlsək, bəlkə də lap gecə gəldik, pulun qalanını alıb, bizi yola salarlar. Hələlik, mən sənə beh kimi bir qızıl dinar verirəm. Vəssalam, artıq heç bir söz-söhbət olmayacaq. Əl veririmi?

– Verir, – deyə at sahibi əlini irəli uzatdı. Bir-birilərinin əlini sıxdılar. At sahibi dedi:

– Gedək bizə, evimizi tanı. Yaxındadır. Bir piyalə çayımızı da iç...

...Beləliklə, at məsələsi həll olundu.

Nadir gəlib əhvalatı Əmirquluya danışanda, həyəcandan üz-gözü qıpqırmızı qızardı. Ürəyi hövl elədi.

– Nə cür elədin, necə behləşdin? – deyə soruşdu.

– Özünü ələ al, Əmirqulu, sonra, inşallah, yolda deyərəm.

– Yəni o günü görəcəyik?

– Sən hələ də buna şəkk edirsən?

– Allah, Məhəmməd, ya Əli! – deyə Əmirqulu əllərini göyə açdı. – Ey Xudavəndi-ələm, bizi darda qoyma, niyyət edirəm, sağ-salamat gedib elimizə-obamıza çıxmaq, İmam Rza əleyhissəlamın ziyarətghına gedib, qurban kəsib, fəqir-füqaraya paylayacağam.

Axşam ikisi də sevinc və həyəcandan yata bilmirdilər. Allaha yalvarırdılar ki, Buxaralı Qəmbərlə arvadı yenə harasa getsinlər. Bunu gözləmək də səbir istəyirdi. Buxaralı Qəmbər hər gün harasa gedirdi. Amma arvadı həmişə evdə olurdu. Qonşulara gedəndə də çox qalmırdı, necə deyərlər, «ciç» eləməmiş qayıdıb gəlirdi.

Günlər keçirdi. Nadirin səbri tükənirdi. Bilmirdi nə etsin. Çünki aralarında, heç olmasa, yarım günlük məsafə lazım idi ki, arxadan gəlib onlara çata bilməsinlər.

Nadir arada girəvə tapıb, at satan adama baş çəkmişdi, bu günlərdə amanatını gəlib aparacağını demişdi. Kişi gülümsəyib atları həvəslə sıgallayan Nadiri süzsə də, bir söz deməmişdi... Nadir də, bəhanə tapmış kimi, atları qəsdən özünə öyrəşdirirdi ki, sabah yola çıxanda ortaya bir əngəl çıxmasın.

Axır ki, bir gecə Nadirgil xəlvəti qaçıb getməyi qərara aldılar. Gündüz bu işin çətin olacağını yaxşı anlayırdılar... Arxadan gəlib onları haqlaya bilərdilər. Amma qaçmaqları gecə baş tutsaydı, sözsüz ki, saba-ha qədər atları çapardılar, səhər də Buxaralı Qəmbər xəbər tutanda artıq gec olardı. Doğrudur, yenə dallarınca gələ bilərdilər. Lakin çətin ki, çataydılar...

Həmin gün Nadir ilə Əmirqulu sürünü otlaqdan evə tez gətirdilər. Buxaralı Qəmbərlə arvadı evdə yox idilər. Zöhrə ata-anasının uzaq qohumlarına baş çəkəcəyini demişdi. Hava bir balaca qaralan kimi, Zöhrənin açıq qoyduğu qapıdan sivişib çıxdılar. Əvvəlcə yaxınlıqdakı dükana gedib, yemək-icmək və bir bardaq su götürdülər, sonra at satan adamın evinə getdilər. Qapını döyüb içəri girdilər. At satan adam aşağı enib:

– Hə, deyəsən, səfər vaxtı çatıb, – dedi. Və tövləyə gedib, atları yəhərlədi, yüyənlərindən tutub gətirdi. Nadir onun ovcuna beş qızıl dinar qoydu. Kişi qızıl dinarları bir-bir işığa tutdu və dişlədi, sonra gülümsəyib dedi:

– Barı yolu tanıyırsınızmı?

– Göydəki ulduzları tutub gedəcəyik.

– Özünüzü heyvandan, qaçaq-quldurdan qorumaq üçün bir şeyiniz varmı?

– Üçümüzə bir xəncərimiz var.

– Hə, bu da igid adam üçün kifayətdir. Cavan, güclü oğlanlarsınız. Bir azdan Ay doğacaq. Karvan yolunu tutub gedərsiniz. Yoldan sapmayın, yoxsa azarsınız. Atları çox yormazsınız. Unutmayın ki, atının qədrini bilən igid mənzil başına sağ-salamat çatar.

Görüşüb ayrıldılar.

Nadir, Əmirqulu və İbrahim şəhərdən çıxan kimi atları mahmızlayıb, elə sürət götürdülər ki, deyirdin, bəs, yel olub uçurlar. Dördnala çapdıqları atların ayaqlarından toz qalxırdı. Nadir atının yalmanına yatıb, Zöhrənin onlar qarından çıxanda arxalarınca baxaraq, necə ağladığını xatırladı. Qızın əlini bir az qaldırıb, barmaqlarını asta-asta tərپətməsi – bu vida səhnəsi onun beynində ömürlük həkk olundu...

Atları bir xeyli çapandan sonra, Nadir əlini qaldırıb, Əmirquluya və İbrahimə tərəf qışqırdı:

– Bir az yüyəni dartın, bu cür çox çapa bilmərik.

Əmirqulu da çığırdı:

– Atların özləri çapmaq istəyirlər.

– Hə, axı, bunlar vətən atlarıdır, qəribsəyiblər, yurd-yuvanın iyini alan kimi oyur-oyur oynadılar, bir də, tövlədə çox qalıblar, ona görə... Amma yorğa getsələr yaxşıdır. Tərlədib tələf edərik.

Beləliklə, atların yüyənini bir az dartıb, yorğa sürməyə başladılar.

Nadirin arada gəlib tez-tez atları sığallaması, üzünü onların üzünə sürtüb, alnını alınlarına söykəməsi öz bəhrəsini vermişdi. Heyvanlar artıq onun iyinə alışmışdılar. Bir də, həmişə bir yerdə olan atlar yenə bir yerdə olduqlarını görüb həvəslə yorturdular.

Əmirqulu ilə İbrahim bir az qabaqda, Nadir də onların arxasınca gedirdi. Bayaqdan yolu təxmini tutub çapırdılar. Sonra Ay doğdu, tabaq kimi yumru Ayın ziyası yolu işıqlandırdı, hər şey aydın göründü.

Yolda bir neçə dəfə qarşından gələn atlılarla rastlaşdılar. Vacib iş dalınca gedən tanış adamlar kimi əl edib salamlaşdılar. Kimin ağına gələrdi ki, bunlar əsirlikdən qaçanlardır, hara və niyə belə tələsirlər. Yol Ay işığında son dərəcə aydın görünürdü. Üstəlik, Yeddiqardaş ulduzlar da nurunu onlardan əsirgəmirdi – bütün parlaqlıqları ilə alışıb-yanırdılar. Yay gecəsi olsa da, hava sərin, hətta bir qədər soyuq idi. Fikirləşirdilər ki, görəsən, indi bu əhvalatdan sonra Buxarada hadisələr necə cərəyan edəcək və yaxud Məşhəddə, Dərəgözdə onları nə gözləyir?..

* * *

Buxarada, deməli, Buxaralı Qəmbər gecəyarısı evə gəlib, təbii ki, qulların otaqda olub-olmamalarına baxmayacaqdı. Çünki Zöhrə onlar gedən kimi qapını arxalarınca bağlayacaqdı ki, atası gələndə heç nədən şübhələnmədən yıxılıb yatsın... Beləcə, Buxaralı Qəmbər bir də səhər ayılıb həyəət çıxacaqdı, nərdivanın hasarın dibində yerə aşdığını görüb şübhələnəcəkdi. Gəlib qulların qapısını döyəcəkdi. Cavab gəlməyəndə, hirsələnib özü var gücü ilə qapıları taybatay açacaqdı. Amma içəridə heç kimi görməyəndə, quruyub qalacaqdı, sonra haray-həşir sala-sala şişman arvadına tərəf qaçacaqdı.

Buxaralı Qəmbər evdəkilərdən qapı bağlı ola-ola qulların necə qaçıb getdiyini soruşanda, bəlkə Zöhrə, ya da bacılarından hansısa hasarı göstərəcəkdi. Doğrudur, hasarı nərdivanla aşmaq özü də təhlükəli idi, həm hasar çox hündür idi, həm də yoldan keçənlər təsadüfən görə bilərdi.

Buxaralı Qəmbər hirslə bağıracadı:

– Yox, onlar bu hündürlükdə hasardan aşağı düşməzlər!

Bu zaman Buxaralı Qəmbərin şişman arvadının gözləri Zöhrənin üzünə dikiləcəkdi:

– Sənin gözlərin niyə belə qızarıb?

– Mən...mən... – deyərək geri çəkilməyi Zöhrə günahkarçasına kəkələyəcəkdi.

Qulların qaçmasında Zöhrənin barmağı olduğunu düşünmək yəqin ki, atasına çox ağır gələcəkdi.

...Buxaralı Qəmbər ağıllı və qətiyyətli adam idi. Daha evdə arvad-uşağını sorğu-sual eləməyib özünü yaxın qohumunun – şəhər valisinin yanına çatdıracaqdı. Orada əhvalatı danışdı, xeyli müzakirə edəndən sonra belə qərara gələcəkdilər ki, qaçan qulların dallarınca dörd-beş atlı göndərsinlər. Buxaralı Qəmbərə təsəlli verib, bir neçə zirək atlı tapıb, göndərmək qərarına gələndə kimi, yəqin ki, bir xeyli vaxt ötəcəkdi. Çünki hərənin bir işi vardı və ən azı, bir gecədən sonra arxadan gedib qaçanlara çatmaq müşkül məsələ idi. Axır ki, axtarış üçün dörd-beş atlı yola çıxacaqdı... Bu fikirlər atının yalmanına yatıb, gah çapa-çapa, gah da yorğalama yol gedən Nadirin qəlbindən keçirdi...

* * *

Bəzən yol aydın seçiləndə Nadir dayanır, bir daha göyə baxır, fikirləşir, beynində nəyisə ölçüb-biçirdi. Nəbələd olduğu yollar da çox tez-tez gah kəşşir, gah da ayrılırdı. Belə olanda, onlar kənara çəkilib dincəlir, atlar da otlayıb tərlərini soyudurdular. Bəzən də

elə olurdu ki, əsas yoldan sapdıqlarını hiss edib, yenə geri qayıdırdılar...

Əmirqulu bir gözü hey ulduzlarda olan dostuna baxıb dedi:

– Deməli, o vaxt bizi bu yolla əsir aparanda sən ulduzlara da baxırmışsan. Deməli, hələ o vaxt əmin imişsən ki, bu yolu hökmən qayıdıb gələcəyik.

Nadir dedi:

– Bəs necə... Əgər mən nə vaxtsa bu yolu qayıdacağımıza inanmasaydım, onda, ürəyim partlayardı. Amma məni, sadəcə, ləngidib saxlayan rəhmətlik anam idi.

– Bəs, atları necə aldın? Pulu-paranı hardan tapdın? – deyə Əmirqulu soruşdu.

– Neynirsən, çox bilsən, tez qocalarsan. Düzünə qalsa, qoy deyim. Buxarada bir ev çapmışdım...

Əmirqulu güldü:

– Zarafat elmə... Axtarıb bizi tapar, dərimizə saman tərərdilər. Kim bilir, bəlkə də tutub asardılar.

Birdən Nadir nə düşündüsə, dönüb geri boylandı və var gücü ilə qışqırdı:

– Ehehey, Buxara, mən də Çingiz xan kimi sənin külünü göyə sovuracağam, göyə!

Çöl uğultulu idi. Külək vıy-vıy vıyıldaırdı və üç cavan üç qərib xəyal kimi Məşriqdən Məğribə doğru çapırdılar.

Nadir dedi:

– Bizim qazancımız bu gecə gəldiyimiz yoldur. Səhər açılır. İndi bir azdan xəbər tutub, mütləq arxamızca gələcəklər. Amma bu boyda məsafəni qət etmək onlar üçün asan olmayacaq...

– Yox, daha bizə çatmazlar. Axı, biz də çapırıq. Dayanıb onları gözləmirik ki.. – Nadir eşitsin deyə Əmirqulu, az qala, bu sözləri qışqıra-qışqıra dedi. Çünki külək bərkimişdi.

– Yox, çata bilməyəcəklər, – Nadir də başını ona tərəf uzadıb cavab verdi.

Külək onların sözlərini ağızlarından alıb, Buxaraya sarı aparırdı...

Sübh çağı adamları hələ də yatıb şirin-şirin yuxu alan bir kəndin yaxınından keçdilər. İtlər elə bil ki, hənir alıb hürüşdülər. Karvan yolu bəzən kəndlərin lap içindən keçirdi. Belə vaxtda onlar sakitcə yorta-yorta gedirdilər ki, şübhələnən olmasın.

Səhərçağı yəhər şəkilli bir dağın ətəyində dayanıdılar. Əmirqulu atların yüyənini ağacla yerə bərkitməyi təklif etsə də, Nadir: – Olmaz, – dedi. – Ayaqlarını cidarlasaq yaxşıdır. Həm otlayarlar, həm də uzağa gedə bilməzlər. Yüyənlərini yerə bərkitsək, otlaya bilməyəcəklər.

Belə də etdilər. Sonra yaşıl otun üstünə uzanaraq, yəhərləri yastıq edib, şirin-şirin yatdılar.

* * *

Səhər açılmışdı. Dağların üstündə görünən günəş indicə dünyanı nura qərq edəcəkdi. Yuxu hədsiz dərəcədə şirin idi. Atlar otlaya-otlaya arabir fınxırır, bu zaman Nadir diksinib vahimə içində dikəlir, amma harda olduqlarını xatırlayıb yenə başını yəhərə qoyub yuxuya gedirdi.

Onların uzanıb gözlərinin yuxusunu aldıqları vaxt hələ Buxaralı Qəmbər əhvalatdan xəbərsiz idi.

Nadir yarım saata qədər gözlərinin çimirini alıb dik ayağa qalxdı. Artıq günəş qalxmışdı. Çöl quşların səsi ilə dolmuşdu. Arılar vızıldayır, güldən-gülə qonurdular.

Nadir Əmirqulunu və İbrahimi bir neçə dəfə çağırırdı:

– Qalxın, səhər çoxdan açılıb, yatmaq vaxtı deyil!

– Hə, hə, – Əmirqulu yerindən sıçradı.

Yır-yığış edib, atların cidarını açdılar. Yəhərləyib, tapqırlarını bərkidib, yola süvar oldular. Bir müddət dördnala çapdılar. Sonra cilovları dartıb, yorğaya keçdilər. Təxminən hiss edirdilər ki, yolun xeyli hissəsini gediblər. Bəlkə də yarısını. Çünki artıq doğma Xorasan çöllərinin gül-çiçəyinin ətri gəlirdi. Hündür kollarda bəzən bülbüllərə də rast gəlmək olurdu. Bu gözə görünməyən quşlar kollarda öz cəh-cəhlərindəydilər...

Nadirin sinəsi qubarla dolmuşdu. Artıq dörd il idi ki, o, uşaqlıqdan alışıdığı Dərəgöz yovşanının ətrindən uzaq düşmüşdü...

* * *

...Elə bu zaman Buxaralı Qəmbər əhvalatı bilib arvadının üstünə düşdü:

– Nə olub axı? – deyə güllü ləçəyi ilə başını örtən şişman arvad ərinin hirsindən qızarıb pörtməsinə mat qaldı. Çoxdandı ki, onu belə görməmişdi.

– Canına dərd olub, azar olub! Gədələr qaçıb!

– Necə, qapı ki, bağlıdır? – Şişman arvad gözlərini döyüb qaldı.

Bu zaman kənarda dayanıb, onlara baxan Zöhrəni qəfil öskürək tutdu.

Buxaralı Qəmbər öz başına bir qapaz vurdu:

– İnanıb başlı-başına buraxdım. Mən eşşək, mən eşşəkbaş!

– Dallarınca getməyəcəksən? – deyə arvad soruşdu.

– Hara gedəcəyəm, məgər dayanıb məni gözləyəcəklər? Onlar bütün gecəni at çapıblar.

– Haradan bilirsən? – deyə arvad soruşdu.

– Nə bilim, görünür, haradansa at tapıblar, ya da oğurlayıblar. Axır ki, piyada getməyiblər. Bizim kimi axmaq deyillər ki, bu qədər yolu payı-piyada gedələr.

– Bəs, Buxara əmirliyindəki qohumuna deməyəcəksən?

Buxaralı Qəmbər araxçını çıxarıb, ülgüclə qırılmış başını qaşdı, sonra arvadının üzünə yazıq-yazıq baxıb söylədi:

– Ondan elə dünən Kəramətin ərzi-bəndəliyini eləmişəm. Bir iş düzəlməmiş, ikinci xahişi necə edim? Bir də bu mənim acizliyimə dəlalət edən xoşagəlməz əhvalatdır. Ən yaxşısı özümüzü mərhəmətli kimi göstərməkdir. Guya, onlara rəhmimiz gəlib, el-obalarına dönmələrinə izn vermişik... Bir də ki, Nadirin anası öləndən bəri iki dəfə yuxuma girib. Mənə yalvarırdı ki, oğlunu buraxım öz elinə-yurduna getsin, onun yolunu, guya, orada gözləyən bir yığın adam var, nə bilim, guya, onlar özlərinə başçı axtarırlar...

– Bəs, sən yuxuya inanmırdın?

– Sənin gördüyün səfeh yuxuları deyirsənsə, hə, amma bu yuxu, həm də ölmüş bir qadının yuxuma dönə-dönə girməsi...

* * *

Beləcə, Nadirgilin düşüdüklərinin əksinə olaraq, Buxaralı Qəmbər onları təqib etmək üçün heç təşəbbüs də göstərmədi. Bəlkə də səbəb gördüyü yuxu deyildi, bu işin faydasız olduğunu başa düşmüşdü...

Nadirgil isə ikinci gecənin də gündüzünü başa vurub, arada bir az yatıb-dincələndən, nahar edəndən sonra Mərvın içindən keçərək düz Əbivərd yolu ilə yorturdular. Bu yerlər artıq onların oylaqları – Mərv-Dəndənəkan-Xorasan torpaqları idi.

Nəhayət, üçüncü axşam yəhər üstə oturmaqdan yanları ağrıyan cavanlar tərləmiş, əldən düşmüş atları ilə Əbivərdə, oradan da doğma Dərəgözə gəldilər. Bir azdan Nadirgilin həyəti adamlarla doldu. Kəndxuda Qədirqulu da gələnlərin arasında idi. Kişilər Nadirlə, İbrahimplə bir-bir görüşdülər, qoca arvadlar da onların boyunlarını qucaqlayıb, üzlərindən öpdülər. Gövhərbəyim ananın vəfat etdiyini biləndə arvadlar oxşama qurub vaysına-vaysına ağladılar. Sonra İbrahimin yorğunluqdan gözlərinin yumulduğunu görüb, yavaş-yavaş dağılışdılar...

Ertəsi gün kəndxuda Qədirqulu Nadirin boy-buxununa, qüvvətli qollarına baxıb dedi:

– Oğlum, görürəm, maşallah, qollu-budaqlı cavan olmusan, istəsən, yanımda qalıb işləyərsən.

Nadir bir az fikrə gedib soruşdu:

– Hələ de görüm, ölkəyə kim ağalığ edir? Şah kimdir?

Qədirqulu kişinin, elə bil, köhnə dərdi təzələndi:

– Kim yox, ay oğul, soruş ki, kimlər ağalığ edir. Qanuni şah Sultan Hüseyn qalib bir tərəfdə, ölkənin çox yerində dərəbəylik hökm sürürdü, bir tərəfdən özbəklər, digər tərəfdən kafirlər¹ Vətənimizi ələ keçirmək istəyirlər. – Sonra səsini yavaşdıb, sözüünə davam etdi: – Səfəvi-Qızılbaş xanədanının çox ağır günləridir, qurbanın olum, ölkə heç vaxt bu hala düşməyib. Elə bil, o fərsiz şahın ucbatından Qızılbaş səltənətinə Allahın da qəzəbi tutub...

– Bəs, Əbivərddə hakim kimdir?

– Vallah, elə bilirəm ata-ananın, bəlkə də, eşitməmiş olmasan, qohumlarındanır, – dedi. – Baba Əli bəydir – köhnə bəylərdəndir. Ən əsası odur ki, bizim Əfşar tayfasının Kosa Əhmədli qolundandır.

Nadir razılıq əlaməti kimi başını tərpətdi.

Kəndxuda Qədirqulu dedi:

– Sənə məsləhət görürəm, Əbivərdə – Baba Əli bəyin hüzuruna gedəsən. Əsirlikdə gördüklərini ona danışasan... Bu məmləkətdə indiki əyyamda özünə həmfikir tapmaq da böyük işdir, bala.

Nadir dərindən köks ötürüb, bir anlıq fikrə getdi, sonra dedi:

– Olsun... Qədirqulu əmi, mən, onsuz da, ilxı saxlamaqdan vaz keçmişəm, əslində, yadellilərin basqısından sonra el-obada din-bərəkət də qalmayıb...

¹ Burada ruslar nəzərdə tutulur.

İndi ən əsas işimiz ata-baba yurdumuzu düşmən tapdağından qurtarmaqdı.

– Düz deyirsən, bala, nə əkinəcəyimiz əkinəcəkdı, nə də biçinəcəyimiz biçənək. Otən yay basqınçılar zəmilərimizə od vurub, taxılımızı yandırdılar. Cəmi Xorasan mahalı aclıqdan əziyyət çəkdi. Eh, ay oğul, qurd axı nə bilir, bazarda qatır neçəyədir...

Handan-hana Nadir nə düşündüsə, sehrkar Həsənəlini soruşdu.

Kəndxuda Qədirqulu dedi:

– Sehrkar Həsənəli zalım əfqan əbdallarının güdazına getdi, ay oğul...

Nadir, Qədirqulu kişiyə diqqətlə baxdı:

– Anam deyərdi ki, Qədirqulu kişinin sinəsi söz boxçasıdı. İstəyirəm, mənə eşidib-bildiklərindən çox şey danışasan....

BİRİNCİ HISSƏ

İLK QƏLƏBƏNİN SEVİNCİ

...Nadir hicri 1123-cü ildə¹ qardaşı İbrahimplə birlikdə Baba Əli bəy Əfşarın müdafiə dəstəsinə daxil olanda iyirmi iki yaşına təzəcə qədəm qoymuşdu. Əlinə qılnc aldığı ilk gündən Xorasını yolkəsənlərdən, qaçaq-quldurlardan təmizləmək istəyi bir an da olsun onu rahat qoymurdu.

Kəndxuda Qədirqulu kişinin dediyi kimi, Nadir, doğrudan da, çox çəkmədi ki, Baba Əli bəyin simasında özünə böyük bir həmfikir tapdı.

İlk gündən Nadirin bacarığına, cəsarətinə heyran olan Baba Əli bəy onu öz şəxsi qvardiyasına başçı təyin etdi. Nadir vaxt itirmədən silahlı süvari dəstə yaratdı. Çox çəkmədi ki, Baba Əli bəyin tapşırığı ilə Əbivərdə və ətraf mahallara basqın edən özbəklərin üzərinə qo-

¹ 1710-cu ildə.

şun yeritdi... Özbək basqınçılarında xeyli adam qırıldı, sağ qalanları əsir alındı, onlardan xeyli silah-sursat qənimət kimi götürüldü. Getdikcə əhatəsi və şöhrəti artan Nadir Türkmənistan çölündə düşmənlə uğurlu müharibələr aparıb, əsir götürdüyü adamları Məşhəd hakiminə göndərirdi.

Basqınçıları, yolkəsənləri darmadağın edib, Əbivərddən qovduqdan sonra bir gün Əmirqulu ilə birlikdə başına yığdığı dəstədən say-seçmə igidləri götürüb, Buxaraya sarı üz tutdu. Anasının uyuduğu şəhər yaxınlığındakı qəbiristanlığa çatanda Əmirquluya dedi:

– Əmirqulu, sənin indi işin gedib Buxaralı Qəmbəri də götürüb, elçi qismində Buxara əmirinin sarayına yollanmaqdan ibarətdi. Elə ki, əmirin hüzuruna yetişdin, onu agah et ki, mən bura Əbivərd hakiminin minbaşısı kimi savaşağa yox, anamın məzarını oymağımıza köçürməyə gəlmişəm... Mən də qəbiristanlığa baş çəkib gəlirəm.

Əmirqulu yol-yolağaya bələd olduğundan, yubanmadan atını çapıb getdi.

Nadir qəbiristanlığa çatanda anasının məzarı üstündə qara libaslı gənc bir qadının dua oxuduğunu gördü. Qadın yaraqlı-yasaqlı atlıları görcək duasını yarımçıq kəsib, kənara çəkildi, qorxusundan pərəncəsinə büründü ki, üzünü görən olmasın.

Nadir atdan enib, məzarın önündə diz çökdü:

– Vəsiyyətinə əməl etmək üçün gəlmişəm, ana, səni aparıb atamın uyuduğu torpağa tapşıracağam ki, qoy didərgin ruhun orada bir yerdə qərar tutsun...

Bu sözləri eşidən kimi qadın pərəncəsini üzündən götürüb, Nadirə baxdı:

– Aman Allah, bu sənsən?– deyə sevincindən, az qala, nə edəcəyini bilmədi.

– Zöhrə... – Nadir qollarını açıb onu ağuşuna aldı... – Kaş ki, sən anamın sağlığında gəlini kimi xidmətində duraydın. De görüm, məzarına tez-tez baş çəkirsən? Atanın qul kimi işlətdiyi o biri qadınlar sağdırmı?

Zöhrə başıyla «hə» dedi...

...Əmirqulu Buxara əmirinin qulluğunda təzə xidmət etməyə başlayan Kəramətlə rastlaşdı. Bir-birlərini dərhal tanıdılar. Bir azdan Nadir də gəldi. O, həyətə daxil olanda, Kəramətin nitqi qurudu. İçərisini bürümüş qorxu hissi gözlərində əks olmuşdu.

Nadir gülə-gülə:

– Kəramət, gördün ki, o zaman başıma gün vurmamışdı. Allahın izni ilə mən Buxaraya üçüncü dəfə də qədəm basacağam... Bax, o zaman Çingiz xan kimi sənin dediyin minarəyə çıxıb, şəhəri lap yuxarıdan – göylərdən seyr edəcəyəm...

...Buxaralı Qəmbər ağına da gətirə bilməzdi ki, bir zaman əsir aldığı bu adamın qarşısında diz çöküb, «Qədəmlərinə qurban, ağa!» – deyə xitab edəcək.

– Rəhmətlik ananın dediyi düz çıxdı, hər dəfə sənə cəza vermək istəyəndə, «Vaxt gələr onu görəndə peşman olarsan» – deyə məni səni tənbeh etməkdən çəkindirərdi.

Nadir Buxaralı Qəmbəri bu etirafına görə əfv etdi.

Buxaralı Qəmbərin şişman arvadı buna bənd imiş kimi ağlamsınıb dedi:

– Canımız sənə sadağa olsun, ay oğul! Sən ki, bizə rəhm elədin, qoy Allah da səni həmişə uca etsin, nəsil-nəcabətinə mərhəmət göstərsin!

– Siz Zöhrəyə də xeyr-dua verin, axı, mən onu da özümlə Əbivərdə aparıram, – deyə Nadir atının belinə qalxdı.

Ərlə-arvad bir-birinə baxıb udqundular. Nadir onların hər ikisinin daxilən keçirdiyi nigarançılığın ifadəsini gözlərindən oxudu:

– Qorxmayın, mən Zöhrəni əsir aparmıram. O mənim halallıqla arvadım olacaq...

– Allaha çox şükürlər olsun! – şişman arvad Zöhrənin boynuna sarıldı.

Buxaralı Qəmbər üzünü qızına tutub dedi:

– Qızım, bu igidin böyük sərkədə olacağını, elə bil, röyamda görmüşdüm... Elə ona görə də o buradan qaçanda arxasınca düşmədim... Sən də çalış ona layiq zövcə ol, başımızı uca et! Rəbbim sizi məsud eləsin, – sonra Nadirə baxdı, – ağa, izn ver, adətimizcə atalıq borcumu icra edirəm. Mən qızım Zöhrəyə ilxımdan iyirmi at, sürümdən yüz baş qoyun, xırda-para cehizlik əşyalarını aparmaq üçün beş dəvə verirəm...

Nadir Buxaraya Baba Əli bəydən izinsiz gəldiyinə görə, həm burada, həm də yolda çox yubana bilməzdi. Digər tərəfdən, Buxaralı Qəmbərin cehiz kimi qızına verdikləri Xorasandan talançılıqla gətirdiyi var-dövlət idi...

* * *

O gün Zöhrəni özü ilə Əbivərdə gətirən Nadir ma-

halın hakimi Baba Əli bəydən evlənmək üçün xeyir-
dua almaq niyyətində idi. Elə bu məqsədlə də anasını
Dəstgirdə torpağa tapşırandan sonra saraya döndü.

Baba Əli bəy onu mehribancasına qarşılıdı:

– Sayəndə ətrafımız qaçaq-quldurdan təmizlədir.
Sənə bu hünərpərvərlik, müzəffərlik çox yaraşır. Hər
kiçik zəfər irəlidə böyük zəfərlərin özüdür. Mən
sənə daha böyük zəfərlər diləyirəm... Ona görə də is-
təyirəm ki, bundan belə sənənin adın eldə-obada bəy
kimi tanınsın! Sənə öz mülkümdən mülk verirəm.
Bu gündən sən, sadəcə, Nadir yox, Nadir bəysən!
Odur ki, oğlum, sənə bir neçə öyüdümdür var. Məni din-
lə, heç vaxt Allahı yaddan çıxarma, Allahı yadından
çıxaran adamı ruzigar yaddan çıxarar. Həmişə mərd
ol, mərdliyi özünə peşə et! Namusunu vətənin kimi,
vətəninə namusun kimi qoru! Dostunun qədrini bil...
Səndən böyüklərə, hakimlərə, padşahlara lütf göstər,
yollandığın vilayətlərdə insanlara ziyan vermə...
Varlıların da, yoxsulların da dadına çat! Zalımların
haqqını məzlumlarda qoyma... Mərdüməzar olma,
alimlərə, mühəndislərə, əhli qələm sahiblərinə hör-
mət elə, onlara ehtiramla yaşa! Əgər öyüd-nəsi-
hətimi qulaqlarında sırğa eləsən, böyük-küçük sənənin
adını dilə gətirəndə «Nadiri dövrən» deyəcək. Yəni
zəmanənin Nadiri olacaqsan!..

Nadir bəy ona qulaq asa-asa fikrə dalmışdı. Elə
bil bu öyüdü nə vaxtsa eşitmişdi. Xatırlaya bilmirdi,
bəlkə o qeybdən gələn bir səs idi? Bəs Baba Əli bəy
eynən həmin nəsihətləri niyə ona verir? Beş-on qaçaq-
qulduru Əbivərdən qovduğuna görəmi?

Baba Əli bəy öyüd-nəsihət dolu sözlərinə xitam verib daha sonra dedi:

– Hə, Nadir bəy, mənə bu qədər bəsdir! İndisə get, hazırlaş, elə günü sabah toyundur...

Nadir bəyə elə gəldi ki, Zöhrəni gətirdiyini Əmirqulu hakimə xəbər verib. Anı olaraq, gözlərində qəzəb qılgıncımları parladi. «Məndən belə tez deyicilik – xəbərçilik etməyinin əzabını çəkəcəksən, Əmirqulu!».

Nadir bəy çaşqınlıq içində Baba Əli bəyə baxdı:

– Bəy, o bir olan Allaha and olsun ki, mən özüm xeyir-duanızı almaga uyğun məqam gözləyirdim...

– Hə, görürəm ki, zənnimdə yanılmamışam, bəyə bəylə qohumluq yaraşır, – deyə Baba Əli bəy ucadan yan otağa səsləndi:

– Qızım, Fatimə!

Bu zaman Baba Əli bəyin böyük qızı Fatimə içəri daxil olub, atasının qarşısında təzim etdi:

– Ateyi-mehribanım, əmrinizdə müntəzirəm.

– Qızım, sən Nadir bəyi az-çox tanıyırsan. Bizim kosa əhmədlilər kimi o da əfşar tayfasındandır, həm də yurdumuzun igid-ərən oğuludur. Mən sizin bağlayacağınız izdivacın əfşarların nüfuzunu daha da artıracağını nəzərə alıb, hər ikinizə xeyir-dua vermək istəyirəm.

Fatimə susub başını aşağı saldı. Onun yanaqları qızardı. Atasının Nadirə «bəy» deməsi qəlbinə yatdı.

– Hə qızım, mən əhd eləmişdim ki, o, savaştan müzəffər kimi geri dönsün, toyunuzu edim. Allah sizi xoşbəxt eləsin!..

– Sağ ol, ata!

Qızın titrək səsinə eşidəndə, Nadir bəy duruxdu. Ürəyində özünü qınadı: «Mən də bayaqdan günahsız Əmirqulunu qaralamışam. Elə Baba Əli bəy indicə demədi ki, dostunun qədrini bil? O Əmirqulu ki, onunla birlikdə əsirlik həyatı keçirmişik. Demək, Zöhrəni gətirməyimi Baba Əli bəy bilmirmiş. İnanmıram ki, bu xəbəri bundan sonra ona çatdırmağa kimsə cürət etsin... Hər şey – Zöhrənin taleyi belə, mənim indi bu andan etibarən atacağım addımdan asılıdır. Mən gərək Baba Əli bəylə qohumluğumdan güc kimi istifadə edib, cəmi Xorasanda arzularıma çatım...».

Baba Əli bəy də Nadir bəyin ürəyindən keçənləri sanki oxuyurdu. O öz qılıncını qınından çıxarıb ona uzatdı. Nadir bəy qılıncı alıb öpdü.

– And içirəm, bu qılınc yağları torpaqlarımızdan qovub çıxarmayınca qınına girməyəcək, and içirəm, sizin etibarınızı doğrultmaq üçün son damla qanıma-can döyüşəcəyəm, məzlumların haqqını heç vaxt zalımlarda qoymayacam, özümdən böyüklərə lütf göstərəcəyəm...

Baba Əli bəy onun enli çiyinlərindən tutub bağına basdı.

– Allah sənə xeyir versin! Toyun mübarək olsun!..

TALEDƏN QAÇMAQ OLMUR

...Xalılar döşənmiş sarayda toy günü çal-çağır səmindən qulaq tutulurdu.

Əmirqulu Nadir bəyin yubanmağının səbəbini izhar eləmək üçün Zöhrənin yanına yollanmışdı...

Dizlərini qucaqlayıb hıçqıra-hıçqıra ağlayan Zöhrə dedi:

– Fələk məni sevgilimin həsrəti ilə yanmağa məhkum etsə də, gecə-gündüz onun yolunu gözləyəcəyəm...

Əmirqulu dedi:

– Allahın səbirli bəndəsi fərəc tapar, xanım, sən də səbir et!..

– Yox, mən təkcə əlimi-qolumu yanıma salıb gözləməyəcəyəm...

Əmirqulunun, az qala, heyrətdən gözləri bərəldi:

– Başa düşmədim. Sən nə etmək istəyirsən?

Zöhrə əlini onun belindəki qılınca sarı uzatdı:

– İstəmirəm vaxtım bihudə getsin. Mən də öz ağama layiq əsgər olmaq məqsədilə döyüş fəndlərini öyrənəcəyəm...

Əmirqulu dilinin ucunda:

– Çox pakizə, – dedi. – Qəlbində isə: «Dünyanın işindən, qadınların qəlbindən baş açmaq olmur...» – deyilərək, Zöhrənin üzünə baxıb susdu.

– Elə isə, gəl, mənə qılınca döyüşməyi, at çapmağı, ox atmağı öyrət.

Əmirqulu başını buladı:

– Bilirsən, Zöhrə, əslində mən... mən qan tökməyin, savaşı etməyin əleyhinəyəm. Arzum burada – mədrəsədə uşaqlara əlifbeyi öyrətməkdir. Fərsət düşsən kimi bu barədə Nadir bəyin özündən də təvəqqe edəcəyəm! Qoy məni belə işlərdən mürəxxəs etsin!

Zöhrə başını aşağı əyib, könülsüz halda dilləndi:

– Ya rəbbim, bu necə taledir? Mən, axı, onu sevirəm. Onun gözü onüzdə olmaq xatirinə adi əsgər belə olmağa hazırım...

Sonra özünü ələ alıb, qamətini düzəltdi:

– Əmirqulu, sən mənə, heç olmasa, kişi qiyafəsi tap! İnan ki, bu sirr ikimizin arasında qalacaq!

* * *

...Nadir bəylik məqamına çatandan sonra bir müddət öz mövqeyini möhkəmlətmək, döyüşçülərinin sayını artırmaq üçün ətrafına könüllülər yığdı. Bir il ötməmiş – bahar çağı aprelin beşində oğlu dünyaya gələndə sevincdən uçmağa qanadı yox idi. Oğlunun adını Məşhəddə uyuyan əhli-beyit övladı müqəddəs İmam Rzanın şərəfinə Rzaqulu qoydu...

Rzaqulunun dünyaya gəlişi sanki Nadir bəyin gücünə güc qatmışdı. Ən əvvəl düşünürdü ki, ona siyasi, iqtisadi və hərbi gücünü cəmləşdirib bir araya gətirmək üçün etibarlı qərargah lazımdır. Əbivərddən bir az uzaqda da olsa, Kəlat qalası bu işə çox yararlıydı, onunla müqayisə ediləcək ikinci başqa qala yox idi. Bu qala öz əzəmətiylə diqqət cəlb etsə də, alınmaz bir möhtəşəm istehkam kimi tanınırdı. Kəlat qalasını ələ keçirmək, Əbivərd ətrafında olan bütün qalalara sahib olmaq imkanını asanlaşdırırdı.

– Bu çox gərəklı qaladı, onu ələ keçirməyi mən də sənə tövsiyə edirəm, – deyə Baba Əli bəy ona tapşırıq vermişdi, – mənim hakimlik işlərimə başçılıq etməkdə bu qala sənə böyük dayaq olacaq...

– Qardaşoğlu, əgər sənin başında Kəlat sevdası yoxdursa, onda, qoy mən oraya özüm sahib çıxım, – əmisi Bəkdaşın bu fikri də Nadir bəyi qalanı tez ələ keçirməyə sövq etmişdi.

Kəlat hakimi Aşur bəyin Nadir bəy Əfşara qohumluğu çatırdı. Amma o da Nadir bəyin yomut türk-mənləri üzərində bir il əvvəl qazandığı qələbədən, həm də Baba Əli bəyə kürəkən olduqdan sonra ad-san çıxarmasından bir çox hakimlər kimi bərk təşvişə düşmüşdü. Ona görə də Aşur bəy Nadiri yaxın adamlarıyla birlikdə qalaya dəvət edib, hamısını tələyə salmaq istəyirdi. Bu məqsədlə özünə həmfikirlər də axtarıb tapmışdı. Nadir bəy qala hakiminin bəd niyyətindən agah idi. Ona görə də, dəvət gününü gözləmədən gecənin bir aləmi qoşununu gətirib qalanın yaxınlığında saxladı¹.

O, yaxşı bilirdi ki, indi artıq itkilərə yol vermək zamanı deyil. Əgər səhər açılan kimi hücumla başlasaydı, itkiləri saysız-hesabsız olacaqdı.

Nə fikirləşdisə, çox kiçik dəstə ilə özü Kəlata daxil olmaq qərarına gəlmişdi.

– Qalanın hakimi Aşur bəyə xəbər verin ki, Nadir bəy Əfşar bir qohum kimi onunla görüşmək istəyir. – Sonra üzünü qaynına tutub dedi: – Biz qalaya daxil olan kimi oradakıların fikri-zikri bizim üstümüzdə olacaq, bu zaman fürsət tapıb, qalanı hər tərəfdən mühasirəyə alın. Darvaza açılan kimi hərəkətə keçin...

¹ 1721-ci ilin yayında.

Çox çəkmədi ki, qalanın darvazası açıldı.

Nadir bəy ağır-ağır atdan enib, irəli yeridi:

– Vaxtsız gəldiyimə görə qalabəyidən üzrxahlıq diləyirəm...

Ətrafında mühafizəçilər dəstəsinin farağat dayandığı qala hakimi arxayincasına bir-iki addım irəli yeriyib əllərini açdı:

– Gəl, gəl, ey adı dillərdə əzbər olan əfşar cəngavəri! Gəl, əgər sən bura mənim dəvət etdiyim gün gələsəydin, onda mübarək qədəmlərinə çoxlu qurbanlar kəsdirəcəkdim... – dedi. – İnan ki, o günəcən hər cür tədarük eləyəcəkdim. Bir halda ki, özün öz xoşunla vaxtsız təşrif buyurubsan, gərək sən də mənim bu sayaq qonaq qarşılamağımdan bədgüman olmayasan... Necə deyərlər, vaxtsız gələn qonaq öz kisəsindən yeyər...

– Mən bura qonaq kimi yox, qohum kimi təşrif gətirdim, bəy...

Hakim Nadir bəyin bura kiçik dəstə ilə gəldiyinə əmin olmasa da, onun bu davranışını sadələvhlük əlaməti sandı. Odur ki, rişxəndlə güldü:

– Hah, hah, ha... Sənin beş-on nəfərlə bura qəfil gəlişin Allah rızasına ziyarətgaha öz ayaqları ilə gələn qurbanlıq qoça bənzəyir...

Hakim tərki-silah işarəsi vermək istəyəndə, Nadir bəy cəld qılıncını çəkib, hakimin boğazına dirədi:

– Öz adamlarına dərhal əmr ver ki, davasız təslim olsunlar.

– Mühafizəçilər qılınclarını qından çıxarsalar da, yerlərində çaşıb qalmışdılar. Nadir bəy bir göz qırpmında hakimin boynunu üzə bilərdi.

Başının kəsilməsindən qorxuya düşən qala hakimi adamlarına və qoşun başçısına silahı yerə qoymaq göstərişi verdi.

* * *

Kəlat qalasını¹ qan tökmədən ələ keçirən Nadir bəyin şöhrəti bütün Xorasana və Türkünstan ellərinə yayıldı. Sadə adamların arasında belə rəvayət gəzirdi ki, guya, Nadir bəy dağlar qoynunda yerləşən bu qalanın ətəyindəki mağarada bir qərindən² çox padşahlıq etmiş Əmir Teymurun gizlətdiyi xəzinəni tapıb. Məqsədi xəzinənin sayəsində güclü ordugah yaratmaqdı...

Nüfuzlu tayfa başçıları Nadir bəy Əfşarın ətrafında toplanmaq üçün öz dəstələri ilə Kəlata üz tuturdu-lar. Buna görə də öz qərargahını burada yerləşdirmək fikri Nadir bəyin ən təxirəsalınmaz vəzifələrindən biri idi. Qalanın qədim daş hörgüsü ot gətirib gö-yərmişdi. Nadir bəy burada ətrafına yığıdığı əfşar, qacar, əmirli, gündüzlü və başqa tayfaların başçıları ilə məsləhət-məşvərət aparıb, ölkəni tezliklə yadelli işğalçılardan azad etmək üçün yollar axtarmağa baş-ladı. Bir müddət ötüb keçdi. Qalada və onun ətrafın-da mövqelərini möhkəmləndirən Nadir bəy bir gün üzünü tayfa başçılarına – ağsaqqallarına tutub dedi:

– Məni yaxşı-yaxşı dinləyin! Əmir Teymur uzun müddət bu qalanı mühasirədə saxlamışdı. Özü-

¹ Əmir Teymur bu qalanı ələ keçirmək üçün uzun müddət müharibə etdikdən sonra – 1382-ci ildə almışdı.

² Bir qərən – təqribən 33 ildir. Əmir Teymur (1370-1405) 35 ildən çox hökmdarlıq etmişdir.

nüz fikirləşin, görəsən, o zaman onun güclü qoşununa qarşı döyüşərək öz canından keçən, bu qalanı qorumaq naminə qanını-canını əsirgəməyən ulu dədə-babalarımız necə ürək sahibi olublar? Onlar öz qeyrətlərini özlərinə qalxan etmişdilər. Qocalı-cavanlı o adamları Teymur kimi fatehlə döyüşməyə vadar edən qeyrətdən başqa hansı istək, hansı güc ola bilərdi ki?

Danışa-danışa o, qılıncını qınından çıxarıb başının üstünə qaldırdı:

– Yalnız qılınc gücünə biz öz torpaqlarımızı azad edə bilərik! Buna görə bütün tayfalar öz aralarında incikliyi bir tərəfə qoyub birləşməlidirlər! Bu birlik bizə hava-su kimi gərəkdi!.. Bu gündən bu qala mənim qoşunumun mərkəzi qərargahı olacaq!.. İlk işimiz Kəlat ətrafında olan dağların ətəklərində yerləşən şəhərləri, kəndləri yadellilərdən azad etməkdir... Bəsdir, kiçik qovğalar aparıb, kiçik qələbələrlə öyündük...

Əfşar tayfasından olsa da, gözlərindən ümitsizlik yağan Qılınc xan səbrini basa bilmədi:

– Çox qəribədir, bəs, görəsən, bu böyük səltənətin sahibi Şah Sultan Hüseyn niyə belə düşünür? Bizi bir araya gətirmək məgər onun işinə yaramır?

Onun yanında oturmuş İmamqulu əmir də yerində qurcalandı:

– Şahımız üləmalarla məsləhət-məşvərət aparmamış bir işə qol qoymur ki...

Cavanlardan biri əmirə üzünü tutub:

– Sizcə, öz şahlığı dövründə Molla Hüseyn hərətləri bircə qarış torpağımızı qəsbkarlardan geri alıb?

– soruşdu. – Bir şahın bu qədər dindar, insafılı, ya da sülhpərvər olması nəyə yararır ki...

Nadir bəyin böyük qayını Kəlbəli bəy üzünü tayfa başçılarına tutub dedi:

– Dədəm Baba Əli bəy deyir ki, bizim şah heyvan qanı görəndə ürəyi bulanır. Özünü elə itirir ki, heç olmamış kimi... Adəti üzrə hovuzda üzən ördəklərə ox atıb onları uçmağa məcbur edərmiş ki, onların uçuşunu havada seyr etsin! Ömründə bir dəfə atdığı oxlardan biri quşu yaralayıb. Şah da «Qana batdım, qanlı oldum» – deyə xeyli mütəəssir olub. Bəlkə elə belə tinət¹ üzündən hərbi işlərə fikir vermək əvəzinə, hərəmxanada başı eyş-işrətə qarışıb. Saray əyanlarının hər təklifinə «yaxşıdır!» deyə-deyə də özünə «Molla Hüseyn»dən savayı bir «Yaxşıdır» ləqəbi də qazanıb...

– Hə, elə hər bir ölkədə hərc-mərcliyin baş alıb getməsinin ən başlıca səbəbi də padşahların hər şeyə «yaxşıdır» deyib, keçirdiyi guşənişin həyat tərzii olur... Sizcə, möhtərəm Qılinc xan, belə bir şahdan daha nəşə yaxşı şey ummaq olarmı? – deyə el ağsaqqalı Qədirqulu kişi Nadir bəyin başına yığılanların arasında yaşca cavanlara baxıb dərindən köks ötürdü. Onların çoxunun biğ yeri tərləməmişdi. Nadirin əmisi Bəktaş bəy Qılinc xanın susduğunu görüb dilləndi:

– Yox, daha nə umacağın ki?! Elə Şah Sultan Hüseyn kimi üzüyümşaq adamlar taxt-tac sahibi olandan bəri Səfəvi xanədanının tifaqı dağılmağa başlamadı mı?.. Bir yanda Şirvanla Dağıstan vilayətləri ixtişaş-

¹Tinət – burada xasiyyət mənasındadır.

lar oylağı oldu... Bir yanda da bəluc qəbilələri Bəndər Abbasda, Kirmanda, əfqan gəlcailəri Qəndəharda baş qaldırdılar. Məlik Mahmudun başçılıq etdiyi başqa bir əfqan qəbiləsi isə Sistandan sonra bizim Xorasana göz dikib. Bu gün-sabah kiçik Məkkəmiz olan Məşhədi ələ keçirəcək... Onun adaşı qəndəharlı Mir Mahmud paytaxt İsfahana üç aydır ki, meydan oxuyur...

– Osmanlılar bu başıpozuqluqdan sui-istifadə edib, İrəvana qoşun göndərib... Kim bilir, yəqin oranı tutandan sonra Azərbaycanın o biri vilayətlərini də tuta-tuta Təbrizə, ya da Həmədana qədər gələcəklər...

– Hə, belə getsə, Rus padşahı Dəli Petro da dinc durmayacaq. Dərbənddən başlayıb, Gilanacan dədə-baba torpaqlarımızı ələ keçirəcək, gəmiləri Xəzər dənizi boyu limanlarda lövbər salacaq. Dənizdə də, quruda da ağılıq edəcək...

Nadir bəy heyrətlə:

– Bizim əcdadların diyarı Əfşəranın qara cövhərinə qərinələr boyu yadlar tamah salıb... – dedi. – O cövhərə sahib olmaq böyük güc, böyük qüdrət deməkdir.

Oılınc xan çiyinlərini çəkdi, elə bil Əfşəran kəlməsi onun damarlarından axan qanı Nadirinki qədər coşdurmurdu. İndi onu ən çox düşündürən Mir Mahmudun gücü, qüdrəti idi. Özü də maraqla, həm də, guya, ölkədəki durumdan xəbərsizmiş kimi yenə saymaz-yana dilləndi:

– Bəs, İsfahanı üç aya yaxın mühasirədə saxlayan bu əfqan Mir Mahmud hardan peyda oldu? Deyirlər axı, rus padşahı məzlum şahı o quldurdan himayə etmək üçün artıq Dərbənddən Gilanacan torpaqları-

mıza qoşun salıb? Ona qalanda qeyri müsəlmandan imdad gözləməkdənsə, osmanlılara meyil etmək, yəni müsəlmandı deyə Osmanlı sultanından yardım istəmək yaxşı olmazdımı?

Nadir bəyin nüfuzedici nəzərləri ona dikildi:

– Xan, mən beş il buradan uzaqlarda, əsirlikdə olmuşam, amma qayıdandan sonra bizim el ağsaqqalı Qədirqulu kişinin və Baba Əli bəyin sayəsində bir çox hadisələrdən xəbərdar oldum. Məgər sən bu məmləkətdə yaşamırsan? Osmanlılar da, ruslar da Səfəvi taxtı-tacının əldən gedəcəyi bəhanəsiylə öz sərhədlərini genişləndirmək niyyətindədirlər. Bir də anlamıram, guya, sən Mir Mahmudun ya göydən düşdüyünü, yəni yerdən çıxdığını bilməklə bu ölkədə nəşə dəyişəcək?

Qocalı-cavanlı hamının nəzərləri Nadir bəyə dikilmişdi. Yaşlı nəşildən olanların hamısı bilirdi ki, Mir Mahmud əvvəllər Qəndəharın kələntəri, sonralar hakimi olmuş Mir Veysin böyük oğludur. Saray xadimləri bir zamanlar onu şah Sultan Hüseynə yaxşı adam kimi nişan vermişdilər. Baxmayaraq ki, o, atasından sonra Səfəvi şahı ilə sülh bağladığına görə əmisi Mir Abdullanı qətlə yetirmişdi.¹

– Məgər sən onu da bilmirsən ki, bizim Səfəvi səl-tənətinin nadürüst məmurları şah tərəfindən ona Hüseynqulu xan ləqəbi², hələ üstəlik, daş-qaşla bəzənmiş bir qılinc da verdirib, Qəndəharın rəsmi hakimi etmişdilər?!

¹ Miladi təqvimlə 1717-ci ildə.

² Yəni Şah Sultan Hüseynin qulu.

Qılınc xan Nadirin sual dolu qınağından çox pərt olmuşdu.

Qədirqulu kişi təmkinlə onun pərtliyini aradan qaldırmaq istədi:

– Düşmənin gəlişi də tələdir, gülüşü də! Mir Mahmud da «çox sağ ol» əvəzinə atasının yolu ilə gedərək, gəlcai və əbdalları başına toplayıb, Sistana soxuldu, şah Sultan Hüseynə asi olan atəşpərəstlərin köməyi ilə şəhəri qarət etdi, – dedi. – Eh, həzarat, gör, sözlə-söhbətlə haradan haraya yol saldıq... Məncə bizim bu cavan nəsillərin bunu bilməsində fayda olar, inşallah...

İmamqulu əmir təəccübləndi:

– Belə çıxır ki, şah bir vaxt ona – yəni Səfəvi xanədanına qənim kəsilənə qahmar çıxıb?..

– Bəli. Hələ, şah, üstəlik, Qəndəharı geri almaq istəyən bəylərbəyi Lütfəli xanı geri çağırıb, onu vəzifədən götürdü. Saray dedi-qodularına uyub öz vəziri Fətəli xanın isə gözlərinə mil çəkdi.

Nadir bəyin əmisi Bəktaş bəy yenə söhbətə qoşuldu:

– Ötən il Mir Mahmud şahın ordusunu darmadağın etməklə, əslində, ölkədə Səfəvilərin hakimiyyətinə son qoydu...

Nadir bəy ayağa qalxıb, dalğın halda var-gəl etməyə başladı. Sonra onun qəzəb dolu səsi qalanın divarlarında əks-səda verdi:

– Məmləkətin sahibi yoxdur, desəniz!..

– Hə, bəy, elədir, Fərəhabad da qəsb edilib. Şəhərin Abbasabad və Culfa məhəllələri mühasirədədir.

– Silah-sursatımız yetərincə olsaydı...

– İsfahan camaatı da elə bu tələblə şah sarayının divarlarını daşa basıb ki, ya şəhəri müdafiə etmək üçün xalqa silah-sursat versin, ya da camaat acından qırılmasın deyər, şəhərin qapılarını Mir Mahmudun üzünə açsın...

– Şah Sultan Hüseyin saray adamlarının məsləhətilə nicat yolunu şahzadə Abbas Mirzəni şəhər camaatının qarşısına çıxarıb, o, xalqı əvvəl əmin edib ki, əfqanlarla bacarmaq elə də çətin deyil. Əgər elə günü bu gün onları İsfahanın ətrafından qovmaq mümkün olsa, Şah İsmayıl zamanından xəzinəyə yığılan sərvət əhaliyə paylanacaq...

– Onun bu cəsarətli çıxışı şəhristan əhlində ümid yaratsa da saray əyanlarını qəm-qüssəyə batırdı. Şahzadə taxta çıxdığı təqdirdə özlərinin qara günlərinin başlayacağını güman edib, fitnəyə əl atıblar. Şahı ona qarşı qoyublar. Şah da əmr edib ki, Abbas Mirzənin gözlərinə mil çəksinlər...

– Bu isfahanlıları daha da qəzəbləndirdi. İndi onun bir oğlunun gözlərinə mil çəkdirən əyanları başqa oğlunu vəliəhd elan edib, ordu yığmaq üçün Azərbaycana göndərməyi məsləhət görüblər. Şahın Səfi Mirzə adlı başqa bir oğlu fərsiz çıxdı. Eys-ışrəti hər şeydən üstün tutub, hərəmxanaya döndü və taxt-taca varislikdən imtina etdi... Amma deyilənlərə görə, Təhmasib Mirzə, qardaşından fərqli olaraq, ordu yığmağa çalışır. Bu məqsədlə şaban ayının iyirmi ikisində¹ İsfahanı tərk edib, iki yüz təbrizli atlının müşayiətilə Qəzvinə yollanıb... Xeyli vaxtdır ki, ondan da bir soraq yoxdur.

¹ Hicri 22 şaban 1134-cü il – miladi 2 iyun 1722-ci il.

– Deyilənlərə görə, Mahmud onun mühasirədən çıxmasına bərk qəzəblənib. Buna yol verdiynə görə əmisi oğlu Əşrəfi suçlu bilib. Əmr edib ki, onu tutub cəzalandırınsınlar...

– Bu Əşrəfi qazamata saldırmaq üçün bir bəhanə idi, Mir Mahmud Əşrəfin atasını qətlə yetirdiyindən həmişə ondan ehtiyat edirdi...

– Demək, Əşrəf Səfəvi şahı ilə saziş bağlayan həmin Mir Abdullanın oğlu imiş...

– Görəsən, Mir Mahmudun qoşunu ilə döyüßsək, onun İsfahana girişini bir-iki həftə ləngidə bilərik?

– Otuz minlik qoşunun qabağına iki-üç min atlı ilə çıxmaq göz-görəti özünü uçurumun qoynuna atmaqdı...

– Getmək də fəlakətdi, beləcə kənardan seyrçi kimi qalmaq da...

– Belə getsə, nə şahı, nə də aclıq, qəhətlik hökm sürən paytaxtı xilas etmək mümkün olmayacaq. Deyilənlərə görə, əhali şəhərdəki atları, heyvanları kəsib yeyir...

Nadir bəy Əfşar qeyri-ixtiyari yumruqlarını düyünlədi və dişlərini sıxıb dedi:

– Vaxt at deyil ki, kefin istəyəndə yüyənini çəkib saxlayasan, axar su kimi, ruzigar kimi ötüb keçir, nə gecə bilir, nə gündüz. İnsanın nə ağına fərq qoyur, nə də qarasına... Allahın lənəti olsun o şaha ki, vaxtında öz rəiyyətini, dədə-babadan miras qalmış taxt-tacını, torpağını yadellilərin basqınından qoruya bilmir!..

O, yetərincə silah-sursatı olmadığına heyifsilənirdi:

– Kaş məmləkəti günbatandan günçixana qədər cəyirtkə kimi bürüyən düşmənlərdən təmizləmək üçün yetərli sayda ordum olaydı...

QARA BULUD

Ölkənin başının üstünü alan qara buludlar getdikcə paytaxta – İsfahana yaxınlaşırdı. Rus imperatoru I Pyotr hicri 1134-cü ilin yayında¹ Səfəvi səltənətindəki nizamsızlıq ucbatından vaxtilə rus tacirlərinin Şirvanda qarət edildikdən sonra öldürüldüklərini bəhanə edib bütün vilayətlərə intiqam ruhlu müraciətnamə yollamışdı. O, Azərbaycan dilində hazırladığı və çap etdirdiyi bu müraciətnamədə bildirirdi: «Ləzgilərin əmiri Davud bəy² və Qazıqumuq əmiri Surxay öz padşahlarının üzünə ağ olub... Onlar Şamaxı şəhərini tutmuş, oradakı rus tacirlərini qətl və qarət etmişlər... Biz də bu barədə şahın hüzuruna elçi göndərdik, lakin bu vaxta qədər bir təsiri olmayıb. Fars (Səfəvi) padşahı bu fitnəkarların öhdəsindən gələ bilmir. Buna görə biz özümüz onları tənbeh etmək və intiqam almaq fikrilə o tərəflərə gəlirik. Hər kim öz yerində sakit otursa, asayışı pozmasa, bizim qoşunlarımızdan heç bir zərər və ziyan görməyəcək, amma fəsad əhlinə kömək edənlər padşahın qəhr və qəzəbinə düçar ola-

¹ 1722-ci ilin iyunun 15-də.

² Şirvanın Müşkür mahalının Dədəli kəndində doğulmuş Hacı Davud azərbaycanlıdır və Şimali-Şərqi Azərbaycanın dini başçısı – müftisi idi.

caqlar... Bütün qoşun başçılarım əmr etmişəm, yerli əhali ilə xoş rəftar edilsin, soyğunçuluq hallarına yol verməsin. Əks təqdirdə ciddi cəzalanacaqlar...». Dəli Petronun Hacı Davudu cəzalandırmaq niyyəti əbəs deyildi. 1721-ci ildə Hacı Davudun Şirvanda təşkil etdiyi və qələbə ilə başa çatan üsyan zamanı xeyli sayda rus taciri öldürülmüşdü. Hacı Davud qoşununun saxlamaq xərcini Şirvan əsilzadələrinə ödətdirmək istəyirdi və onlardan var-dövlət və sərvətlərini tələb edəndə aydın oldu ki, əyanlar bir tərpnib bütün sərvətlərini toxunulmazlıq hüququ olan rus tacirlərinə xata-bala sovuşanacan yazılı sənəd – qəbz əsasında təhvil vermişdilər. Hacı Davudun əyanların var-dövlətinin ona təhvil verilməsi tələbinin rədd edilməsi, çoxlu sayda rus tacirinin öldürülməsi ilə nəticələnmişdi.

Bu müraciətnamə Qəndəharlı Mir Mahmudun əlinə düşəndə çox sevindi. O çoxdan bəri İsfahanı zəbt etmək istəyirdi. Odur ki, tez şəhəri mühasirəyə aldı. Şah Sultan Hüseynin dünya ilə əlaqəsini kəsdi. Onun niyyəti ölkədəki vəziyyətdən daha çox faydalanmaq, çoxlu ərazi zəbt etmək, hətta taxtı-tacı Səfəvi şahından almaq idi.

Şahın oğlu vəliəhd Təhmasib Mirzə iki yüz nəfərlik təbrizli süvari ilə mühasirəyə alınmış şəhəri gizlincə tərk edib qoşun toplamaq niyyəti ilə Qəzvinə yollandı. Amma onun göstərdiyi səylər heç bir nəticə vermədi.

Bu zaman I Pyotr Gilandakı konsul Abramova təcili fərman yolladı. Fərmanda qəti şəkildə tapşırırdı ki,

ya şahla, ya da dövləti təmsil edən vəliəhdlə danışıq aparılsın. O, öz konsulluğundan tələb edirdi ki, Səfəvi hökumətinin hürrriyyətini himayə etmək, şahın təbəələrini əfqan qiyamçılarından və Osmanlı dövlətindən qorumağın müqabilində Xəzərboyu vilayətlərin Rusiyaya verilməsi barədə şərtnamə bağlansın.

Gilan hakimi konsulun şərtnamə barədə dediklərini dinləyib çox pərişan oldu. Ruslara müqavimət göstərmək üçün onun ixtiyarında vur-tut dörd top vardı. Az qüvvə ilə də olsa, müharibəyə tədarük görən hakim öz qoca vəzirini son zamanlar sorağı Qəzvindən gələn vəliəhdin hüzuruna yolladı. Vəliəhd Təhmasib Mirzə rus imperatoru ilə danışıqlar aparmaq üçün Gilan vəzirinin cavan mülazimi¹ İsmayıl bəyi elçi təyin etdi. İsmayıl bəy I Pyotrun şəxsən özü ilə görüşmək və vəliəhdin istəyini müfəssəl şəkildə ona çatdırmaq niyyətilə Gilandan kiçik heyətlə yola düşdü.

İsmayıl bəy Lənkərana çatanda dənizdə rus gəmilərini gördü. O, Gilan vəziri ilə məsləhət-məşvərət aparandan sonra dərhal rus imperatorunun elçisinə bəyan etdi ki:

– Şahımızın icazəsi olmadan, rus qoşunlarının Bəndər Ənzəli şəhristanından ölkəyə buraxılması yolverilməzdir. Odur ki, sizinkilərə, hələlik, gəmidə qalmağı məsləhət bilirik. Abramov hiyləgər siyasət adamlarına xas təbəssümlə gülümsünüb, təmkinlə cavab verdi:

¹ Mülazim – xidmətçi, qulluqçu.

– Hörmətli bəy! Biz bura öz padşahımızın əmri ilə sizi himayə etmək üçün gəlirik. Və əmin olun ki, bir elçi kimi sizin əlahəzrət imperatorla görüşmək niyyətində olduğunuzu şəxsən onun özünə bildirəcəyəm...

Söhbətə polkovnik Şipov qatıldı:

– Dərbənd qalasının açarı artıq I Pyotra təqdim olub. Bu gün-sabah Bakı qalasının da qapısı üzümüzə açılacaq!.. Düzdür, oranın hakimi Məmmədhüseyn bəy də, əhalisi də əlahəzrət I Pyotrın müraciətnaməsini alsalar da, itaət etməkdən boyun qaçırdılar. Bu da əlahəzrətin bərk qəzəbinə səbəb olub... Bakıdan fərqli olaraq burada bizim qoşunumuzun çox kiçik dəstəsi artıq sizin Pirəbazar bəndərini müqavimətsiz tutublar. Yəni sizin yerli sakinlərin gəlişimizdən narazılıq duyduqlarını biz hiss etmirik. Odur ki, Şərq qonaqpərvərliyinizin hər addımında şahidi olmağı diləyirik. Bizdən xatircəm olun! Dinc əhalini qiyamçılardan, dövlətinizi əfqan basqınçılardan, osmanlılardan qorumaq üçün sizdən buralarda müvəqqəti sığınacaq və azuqə aparmağa arabalar istəyirik...

Gilan hakiminin tapşırığı ilə ruslar Rəştdəki karvansarada yerləşdilər.

İsmayıl bəyin isə I Pyoturla görüşü gah Volqa çayının donması, gah da digər müxtəlif bəhanələrlə təxirə salındı...

* * *

İsfahan ən ağır günlərini yaşayırdı. Mühasirədə qalan şəhərdə aclıq hökm sürürdü. Payızda səs yayıldı ki, şah Sultan Hüseyn üç yüz nəfər saray adamı ilə

Fərəhabaddakı əfqan düşərgəsinə gedib, təslim sənədinə qol çəkib və öz əli ilə şahlıq ciqqasını çıxarıb Mir Mahmudun başına qoyub, onu Səfəvinin hökmdarı kimi tanıdığını elan edib. Bu acınacaqlı mənzərəyə şahid olan Nadir bəyin adamlarından birinin dediyinə görə, Şah Sultan Hüseyn Mir Mahmuda belə xitab edib:

– Övlad, xudavəndi-aləmin iradəsinə görə belə təqdir olunub ki, artıq səltənətdə qalmayım və sənənin padşahlığın üçün verilmiş fərmanın icrasının vaxtı çatmışdır. Ölkəmizi kamali-meyl ilə sənə verirəm və ümidvaram ki, səadət ilə hakimiyyət edəcəksən...

Elə həmin gün¹ Mir Mahmud, min nəfərlik əfqan ordusunu Əmənullah xanın başçılığı ilə Şah sarayını və xəzinəni təhvil almaq məramı ilə paytaxta yolladı. Bu qədim türk tayfalarının – Səfəvilər dövlətinin tarixində ən ağır günlərdən biri idi.

Üç gündən sonra Mir Mahmudun təntənə ilə İsfahana varid olduğunu eşidəndə, Nadir bəy hirsələ yumruğunu Kəlat qalasının mərmər sütununa çırpdı...

Qasid dedi:

– Deyirlər, şahlıq taxtına çıxandan sonra Mir Mahmud şah Sultan Hüseyni həbs etdirib. Amma o amansız qəsbkarın acığı bununla da soyumayıb, Səfəvi şahzadələrindən bir neçəsini və İsfahanın üç yüzəcən görkəmli adamını öldürtdürüb.

– Bəs, vəliəhddən nə xəbər var?

– Qəzvində bu əhvalatdan xəbər tutan Təhmasib Mirzə səfər ayının on dördüncü günü² özünü şah elan

¹ 1722-ci il 24 oktyabr.

² 24 noyabr 1722-ci ildə.

edib. Özü də Rus imperatorundan və Osmanlı sultanından kömək istəyib. Mir Mahmud da Əmənulla xanı altı minlik qoşunla Təhmasib Mirzənin üstünə göndərib. Bundan xəbər tutan Təhmasib Mirzə də öz başının dəstəsi ilə Təbrizə, oradan da Mazandarana getməyə məcbur olub...

Mir Mahmud yaxşı bilirdi ki, nə qədər ki, şahzadə Təhmasib sağdır, onun şahlığı qanuni sayılmayacaq.

Qacarların əlində olan Astarabad istisna olmaqla, ölkənin bütün şərq vilayətlərini əfqanlar tutmuşdular. Lakin güclü rəqib Səfəvi şahzadəsi Təhmasib Mirzənin hələ sağ-salamat olması, taxt-tacdan imtina etməməsi Mir Mahmudu bərk rəncidə edirdi. Üstəlik, elə həmin ildə Qəzvində baş vermiş ixtişaşdan da gözü bərk qorxmuşdu. Güman edilirdi ki, İsfahanda da üsyançılar baş qaldıracaqlar. Ona görə də Mir Mahmud İsfahanda ad-san qazanmış adamları qəsdən qonaq sifətilə saraya dəvət edib, hamısını öldürmək qərarına gəlmişdi. Beləliklə, Mir Mahmud iyirmi bir Səfəvi şahzadəsinin və şah Sultan Hüseynin saray qvardiyasından üç min əsgərin öldürülməsinə fərman verdi:

– Səfəvi nəsindən bir nəfər də başıpapaqlı qalmalıdır!

Onların mal-dövlətini vəhşicəsinə qarət etdirdi. Düşünürdü ki, bəlkə də, taxt-tacı qəbul etməsəydi, hər tərəfdən üstünə belə düşməzdilər. Əvvəlcə bu maneələri aradan götürmək lazım idi ki, sonra taxt-taca sahib olanda heç bir rəqibi olmasın. O öz yaxınlarından da ehtiyat edirdi. Taxt-taca hamıdan da çox əmisi

oğlu Əşrəf xan göz dikmişdi. Əfqan əyanları arasında böyük nüfuza sahib olan Əşrəf xanı Mahmud hələ də həbsdə saxlayırdı. Əfqanlar onun Mir Mahmud-dan daha güclü şəxsiyyət olduğunu düşünürdülər. Mir Mahmudun get-gedə ruhi müvazinətini itirməsi əfqanları vadar edirdi ki, Əşrəf xanı qaranlıq zindandan çıxarıb şah etsinlər...

Əşrəf xan hicri təqvimiyə 1137-ci ilin baharında¹ atasının intiqamını alaraq iyirmi səkkiz yaşlı Mir Mahmudun başını kəsdi. Camaata zülm edib, qılıncdan keçirən Əmənulla xanı, Mir Mahmudun tərəfdarlarının bir çoxunu öldürdü. Səfəvi şahzadələrinin və İsfahanın tanınmış əyanlarının cəsədlərini ehtiramla Qumda dəfn etdirdi. Amma qara buludlar yenə də İsfahan şəhərinin başı üzərindən çəkilib getmədi. Hökmdar dəyişsə də, hər şey əvvəlki kimi qalırdı.

Özünü tədbirli aparan Əşrəf xan qəsdən taxt-tacı Sütunlu sarayda həbsdə saxlanılan keçmiş şah – Sultan Hüseynə təklif etdi. Əlbəttə, o, keçmiş şahın taxtdan imtina edəcəyinə tam əmin idi. Sultan Hüseynədən gözlədiyi cavabı alandan sonra onun qarşısında tək cə Təhmasib Mirzə maneə kimi qalırdı. Bu zaman o, hiylə işlətmək fikrinə düşdü. İsfahanın üstünə qoşun çəkən Əhməd paşanın yanına adam göndərüb: «Sünnilər arasında müharibə caiz deyil, biz ikimiz də sünniyik, gərək birləşib Səfəvilərin qurduğu bu şiə hökmətini aradan götürək», – deyə sülh istədi. Osmanlılarla ruslar arasında bağlanan müqaviləyə görə bu dövlətlərin heç biri əfqanlarla sazişə gəlməməli

¹ 22 aprel 1725-ci ildə.

idi. Buna baxmayaraq, istədiyinə nail olan Əşrəf xan İsfahanda meydan sulamağa başladı.

O da əmisi oğlu Mir Mahmud kimi vəliəhdi – Təhmasib Mirzəni aradan götürmək üçün üstünə qoşun göndərdi. Təhmasib Mirzə Tehranı tərk edib, Mazandarana – Fətəli xan Qacara¹ pənah apardı...

Fətəli xan qacarların görkəmli tayfa başçıları ilə birlikdə Təhmasib Mirzəni bir əlində qılınc, bir əlində müqəddəs Qurani-Şərif təmtəraqla qarşıladı. O, cəsarət göstərərək, öz ölkəsini düşmən tapdağında qoyan sərkərdələrin çox bacarıqsız və ləyaqətsiz olduğunu bildirdi və qacarlarla türkmənlərdən ibarət iki minlik qoşunu ilə şahzadənin sərəncamında olduğunu bəyan etdi.

Fətəli xan tədbirli və hər şeyi ölçüb-biçən adam idi, şahzadə ilə birliyin gələcəkdə ona fayda verəcəyini yaxşı dərk edirdi. Mədrəsə təhsili alması onu gənc yaşlarından Qacar oymaqları arasında sayılıb-seçilən sultan məqamına çatdırmışdı. Atası Şahqulu xandan sonra Qacar elinin Aşağıbaşlı bölgəsinin başçısı kimi tanınan Fətəli xan Mübarəkabad qalasının hakimi olanda xəyanətkarlığın, yersiz çəkişmələrin acısını yaşamışdı. Qəzvin hakimi Məhəmməd Türkmən ölkədəki hakimiyyət boşluğundan istifadə edib Mübarəkabad qalasını ələ keçirmək sevdası ilə onun üzərinə hücum etmişdi... O zaman Fətəli xan yəmut türkmənlərinə pənah aparmışdı. Elə orada türkmən tayfasından olan Əminəbəyim adlı bir qızla

¹ Qacarlar sülaləsinin ilk hökmdarı Ağa Məhəmməd şah Qacarın babası, Fətəli şahın isə ulu babası.

evlənmişdi. Çox çəkmədi ki, türkmən və qacarlardan topladığı qoşunla Mübarəkabadı geri alandan sonra nüfuzu birə-beş artdı.

İndi onun sayəsində Yuxarıbaşlı qacarlar da Təhmasib Mirzənin ordusuna qatılmışdılar. Odur ki, tezliklə ona Vəkili-Dövlə¹ titulu verildi.

Əşrəf xan isə Təhmasib Mirzənin, onun Tehran hücumundan duyduq düşməsini öz bildiyi kimi yozdu. Ona görə də İsfahanın sayılıb-seçilən görkəmli adamlarının bir neçəsini Təhmasib Mirzə ilə məktublaşdıqlarını bəhanə edib, qətlə yetirdi.

PYOTRLA GÖRÜŞ

...Ən nəhayət, gec də olsa, rusların hiyləsi Təhmasib Mirzənin Həştərxanda yubadılan elçisinə bəlli oldu. Elçi səlahiyyətlərinin geri alınması haqda şahın sərəncamından tam xəbərsiz halda I Pyotr-la görüşə nail olan İsmayıl bəydən də Gilana xəbər gəlib çıxdı. O, rus imperatorunun ağır şərtlərini eşidib çox çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdü və geriye dönmək fikrindən vaz keçmişdi. Peterburq müqaviləsinin şərtlərinə görə Rusiya Xəzərsahili boyu imperiya qoşunlarının daxil olduğu bütün əraziləri şahdan tələb edirdi. İsmayıl bəy Təhmasib Mirzənin elçisindən çox I Pyotr-un tərəfdarı kimi bu müqavilənin şərtləri ilə razılaşmışdı. Hələ üstəlik səlahiyyətlərini aşmış, Təhmasib Mirzənin adından Bakı-

¹ Vəkili-Dövlə və yaxud Vəkil əs-Səltənə – səltənətin naibi, padşahdan sonra ikinci şəxs hesab olunurdu.

nın müdafiəçilərinə məktub da yollamışdı. Məktubda Bakı qalasının ruslara təslim olunması təklif olunurdu.

Bu zaman rusların doqquz gəmisi Bakı limanında lövbər salmışdı. Onlar şəhər əhalisini itaətə dəvət edirdilər. Amma şəhərin qalabəyisi və əyanları rus əsgərlərini sahilə çıxmağa qoymadılar. Gəmidən beş gün gecə-gündüz açılan şiddətli atəşlə çox çəkmədi ki, Bakı qalasının topları susduruldu.

Bakının alınması¹ xəbərini general Matyuşkinin adyutantı Vulfdan eşidən I Pyotrın sevincinin həddi-hüdudu yox idi. Sevinirdi ki, Osmanlı türklərindən qabaq bu şəhəri alıb, onun əmri ilə həm Bakıda, həm də Peterburqda toplardan yaylım atəşləri açıldı. I Pyotr öz əli ilə yazdığı məktubda Matyuşkinə general-leytenant rütbəsi verdiyini və qalanın təslimatında xidməti olanlara təşəkkürünü bildirdi. «Tamamilə məxfi qalsın» qriffi ilə işarələnmiş başqa bir məktubunda I Pyotr artıq general-mayor Matyuşkinə tapşırırdı ki, müsəlmanları ruslar tərəfindən zəbt edilmiş Azərbaycan torpaqlarından köçürüb, əvəzində orada rusları, Osmanlı ərazisindən köçürülüb gətiriləcək erməniləri, yaxud digər xristian xalqlarından olan adamları yerləşdirsin.

Rus imperatorunun casusları tacir qiyafəsində başqa şəhərlərə üz tutur, yerli hakimlərin Dərbəndin, Bakı qalasının, Gilanın zəbt olumasına münasibətlərini öyrənirdilər. Fürsət düşəndə onlarda rus imperatoruna rəğbət oyadırdılar... Salyan naibi Məhəmməd Həsən bəy, Talış hakimi Mir Abbas bəy imperatorun təbəəliyini qəbul etməyə razı idilər.

¹ 26 iyul 1723-cü il.

General-leytenant Matyuşkin Salyandan Gilana yollandı. Şah Təhmasibin hüzuruna elçi göndərüb bildirdi ki, şah Peterburqda İsmayıl bəyin əlahəzrət I Pyotrla bağladığı əhdnaməyə¹ uyğun olaraq, Gilan və Astaradakı əyanlarına rus qoşunu ilə savaşmasına izn verməsin.

Şahın əyanları belə bir əhdnaməni tanımaq istəmədilər:

– Bu əhdnamə barədə eşitmək belə istəmirik, İsmayıl bəyə səltənət sahibimiz heç vaxt bu şərtlərə qol qoymaq səlahiyyəti verməyib...

– O, xaindir...

– Bura qayıdanda cəzasını alacaq...

Şah İsmayıl bəyi rus hökmdarı ilə danışıqlar aparmağa göndərəndən sonra İstanbul sarayına da kömək üçün elçi yollamışdı. Dar ayaqda Osmanlı ordusunun ruslarla savaşa başlayacağına güvənirdi.

Ertəsi gün rus əsgərlərinin yerləşdiyi karvansarlara hücum oldu.

Gilan və Astarada ruslarla iki aya yaxın sürən müharibə məğlubiyyətlə başa çatdı.

I Pyotrun tapşırığı ilə İsmayıl bəyə rahatlıq içində yaşaması üçün yüksək məvacib ayrıldı və ömrünün sonuna kimi ona doğma olan qədim türk yurdu Həştərxanda qalmasına rüsxət verildi...

Gilanla Bakının, eləcə də Dərbəndin ruslar tərəfindən zəbt olunmasına etirazını bildirən Osmanlı

¹ Mənbələrdə belə bir müqavilənin 23 sentyabr 1723-cü ildə imzalandığı bildirilir. Müqavilə Səfəvi dövləti tərəfindən qəbul edilməsə də, 1724-cü ildə Rusiya ilə Osmanlı dövlətləri arasında bağlanmış İstanbul müqaviləsinin əsasını təşkil etmişdi.

sultanının məktubunu təqdim edən elçiləri rus imperatoru mehribancasına qarşıladı. Məktubda sultan bildirirdi ki, Şirvan artıq Osmanlı dövlətinin himayəsinə keçib. Rusların işğal etdikləri ərazilərdə yaşayan dağlılar məzhəbcə sünni olduqlarına görə Osmanlı təbəələri hesab olunurlar. Osmanlı dövləti razı ola bilməz ki, sünnilər xristianların hakimiyyəti altında qalsınlar. «Əgər Rusiya sülh tərəfdaşdırsa, onda gərək qoşunlarını Dağıstandan çıxarsın, orada ucaltdığı qalaları uçursun və niyyətlərindən əl çəksin!». I Pyotr məktubu oxuyandan sonra Osmanlı sarayının vəziri-əzəmi İbrahim paşanın göndərdiyi elçilərin suallarına çox mülayimliklə cavab verdi:

– Mən Rum dövləti¹ ilə bağlanmış əhdnaməni² pozmaq fikrində deyiləm, qoşunumu da Səfəvi vilayətlərini ələ keçirmək üçün deyil, ora soxulan quldurları qovmağa və məzlum şahı himayə etməyə göndərmişəm...

I Pyotr qəlbində illərlə bəsləyib cücartdiyini çirkin toxumun, işğalçı niyyətlərinin haləsindən sanki Rusiyanın hüdudlarından çox-çox uzaqlara yayılmış tünd, əcaib qoxusunu baxışlarından müdriklik yağan osmanlı elçiləri duymasın – deyə üzünə, qıraqları ağ naxışlı qırmızı cib yaylığını tutdu. O, hiyləgər təbəssümlərini yalnız bir anlıq yaylığının altında gizlədə bildi. Meyvəsi bəlkə də həddən ziyadə acı olacaq bu məkrli təbəssümün toxumu-

¹ Rum – yəni Osmanlı.

² 1720-ci ildə Osmanlı dövlət ilə Rusiya arasında imzalanan «Əbədi sülh» haqqında İstanbul müqaviləsi nəzərdə tutulur.

nu onun qəlbinə ilk səpən adamın şeytan bicliyi yağan siması gözünün önündə canlandı. Bu adam uzun illər bundan qabaq – isveçlərlə müharibəyə başlayanda Qafqazdan Moskvaya – çar sarayına təşrif gətirmiş İsrayıl Ori adlı bir erməni idi. İndi I Pyotr Osmanlı elçilərini dinləsə də, həmin adamla söhbətini xatırladı¹.

Ori özünü çara Qafqaz diyarına yaxşı bələd olan adam kimi təqdim edib, Azərbaycanın təbii sərvətlərlə zənginliyindən, Xəzər dənizinin hərbi məqsədlər üçün əhəmiyyətindən, oradakı bir çox şeylərdən ətraflı danışmışdı. I Pyotr Qafqazla, xüsusilə Azərbaycanla çoxdan maraqlanırdı... Ona görə də üz-gözündən biclik yağsa da, erməninin söhbəti ürəyindən tikan çıxarmışdı; o, canfəşanlıq edib, hətta çara Qafqaza hansı yolla gedəcəyini, buradakı müsəlmanlarla necə rəftar edəcəyini başa salmaqdan çəkinmirdi. Bütün bu xidmətlərinin qarşılığında İsrayıl Ori ermənilərin üstündən qul adını götürməsinə və Şərqa qapısı olan Qafqazın sərhəd guşəsində – Osmanlı imperiyası ilə Səfəvi dövlətinə aid olan torpaqlarda onlara dövlət yaratmaqda kömək etməsini istəyirdi...

İsrayıl Ori ara qarışdırmaqda, elə bil, şeytanın özündən dərs almışdı. I Pyotr Rusiyanı Osmanlı və Səfəvi imperiyaları ilə açıq-aşkar müharibəyə təhrik edən bu adamı sarayından əvvəl qovmaq istəsə də, bir xeyli susub dərindən götür-qoy etdi, çox fikirləşdi. Bu adam onun daxilində osmanlılara qarşı oyan-

¹ Tarixi mənbələrdə ilk görüşün 1701-ci ilin yayına təsadüf etdiyi bildirilir.

mış işğalçılıq hisslərini coşdurur, sanki korun-korun tüstülənən ocağı Bakı nefti ilə alışdırırdı... Qafqazla bağlı arzularını gerçəkləşdirmək üçün ermənilərdən elə əmrə müntəzir qul kimi gələcəkdə hansı məqsədlə istifadə edə biləcəyini düşünərək şeytanxislətli İsrayıl Orinin xətrinə dəyməməyi qərara alıb: «İsveçlərlə müharibəni qurtarmamış heç bir dövlətlə savaşa başlaya bilmərəm» – demişdi.

O zaman İsrayıl Ori dizləri üstə çöküb, I Pyotrün ayaqlarına düşərək yalvarmışdı: «Onda mənə izn verin, əlahəzrət, sizin qüdrətli ordunuzun sırası bir əsgəri kimi isveçlərlə müharibədə iştirak edim».

I Pyotr çar olandan bəri ətəyindən hələ belə möhkəm yapışan üzlü adam görməmişdi: «Yox! Buna ehtiyac olduğunu ağılınıza belə gətirməyin... Ancaq sən burada – Moskvada qalıb, hərbi təlimlərə yiyələnmək fikrin varsa, mənə, bu, pis olmaz... Bir də, hərbi təlimi öyrənmək azdır, sən öyrəndiyini gərək özgələrinə də öyrədəsən. Yəqin müsəlmanlara kin bəsləyən soydaşlarını da bu işlərə cəlb edəcəksən!».

O zaman Orinin gözləri sevincindən yaşarmışdı. Aradan ikicə il ötəndən sonra İsrayıl Ori çiskinli bir payız günü yenə I Pyotrün hüzuruna gəlib, ona ipək parça üzərində rəngli ilmələrlə işlənmiş qəribə bir xəritə təqdim etmişdi. Həmin qəribə xəritədə İrəvan şəhəri mərkəz kimi göstərilməklə Anadolunun bir hissəsi, Zəngəzur, Qarabağ mahalları və həmin ətraflardakı başqa yerlər İsrayıl Orinin təssəvvür etdiyi gələcək erməni dövlətinin ərazisinə daxil edilmişdi.

«Bizim Allahdan və əlahəzrət I Pyotr-dan savayı ümid bəslədiyimiz başqa kimsə yoxdur! Bizi Osmanlı və İran zülmkarlarından azad edin!»

«Yaxşı» – demişdi Pyotr, «İsveçlərlə müharibə qurtarandan sonra mən ermənilərə hər cür kömək edəcəyimə söz verirəm» və İsrayıl Orini şirnikləndirmək üçün öz əlləri ilə onun çiyinlərinə qızılı rəngli polkovnik rütbəsi taxmışdı. Düz dörd il öz sarayında saxlayıb, xüsusi biliklərə yiyələnib, siyasi hazırlıq mərhələsi keçəndən sonra yenə şəxsən özü ona xeyir-dua verib Səfəvilər dövlətinə yolladığı səfirlik heyətinə rəhbər təyin etmişdi...

Bir müddət İsfahanda səfərxanaya başçılıq edəndən sonra Rusiyaya qayıdan İsrayıl Ori gəmi ilə Həştərxana çatanda qəflətən ölmüşdü. Onun ölümündən on il keçəndən sonra nəhayət, İsveçlə iyirmi bir il davam edən müharibə «Niştadt» sülh müqaviləsi¹ ilə başa çatmışdı... Müharibədən yenicə çıxmasına baxmayaraq, İsrayıl Orinin erməni dövləti yaratmaq barədə ideyasını davam etdirən katolikos Minas Tiqranyans və erməni icmasının başqa elçiləri rus imperatorunu Qafqaza qoşun yeritməyə təhrik etməyə çalışırdılar.

Minası hələ vaxtilə I Pyotr özü casus kimi Eçmiədzin monastrına göndərmişdi². Katalikos indi I Pyoturu əmin edirdi ki, imperatorun qoşunu Səfəvi dövlətinə yürüşə başlayandan ona sədaqətli xristian ermənilər kömək məqsədilə on min baş öküz və 60

¹ 30 avqust 1721-ci il.

² 1716-cı ildə.

min pud taxıl toplayıblar... Amma Səfəvi dövlətinin Çuxursəəd bəylərbəyliyinə məkəzi olan İrəvana qoşun yeritməkdən I Pyotr hələlik vaz keçmişdi... Orada Osmanlı sarayına bel bağlayan müsəlman zadəganların daha çox olduğunu da yaxşı bilirdi. Bir də, görəsən İsrayıl Ori sağ ikən türk torpağında erməni dövləti yaratmaq istəyən həmfikirlərini necə silahlandırmışdı? Müsəlman ümmətinə qarşı fitnə-fəsadlar törədib, ixtilaflar salmağı İsrayıl Orinin o zaman vəd etdiyi şəkildə, ya da elə I Pyotrın bu gün istədiyi kimi bacaracaqdıarmı? «Yox! Mən hər şeyi aqlımın süzgəcindən yaxşı-yaxşı keçirib, Rusiyanın mənafeyini düşünməliyəm...».

* * *

İndi Həştərxandan Dərbəndə, Bakıya, Gilana böyük iştahla qoşun yeridən Pyotr Osmanlı dövləti ilə savaşa başlamaq istəmirdi...

– Dediym kimi, möhtərəm elçilər, mən Osmanlı dövləti ilə bağlanmış əhdnaməni pozmaq niyyətində deyiləm...

– Hökmdar, – deyə qoca elçi ehtiyatla sözə başladı. – Sizin Dərbənddə tikdirdiyiniz Səlib qalası elə öz-özlüyündə – keçmiş Qərb dövlətlərinin Şərqlə xaçlı yürüşlərinə bənzəri olan yeni bir davanın inşasına təməl daşı qoymaqdır. Bu aramızdakı əhdnaməni pozub, dini savaşa rəvac vermək deyilmi?

I Pyotr ayağa qalxıb, söhbətin məcrasını dəyişmək və bununla da onu bitirməyin məqamı yetişdiyini bildirmək istədi:

– Hindistana kimi Böyük Şərq dünyası ilə ölkəmizin böyük işlər görməyinin, ticarət əlaqələri qurmaq istəyinin sizin qorxduğunuz səlib yürüşlərinə səbəb olacağını düşünürəm... – Amma son anda özü də bilmədən söhbətin sərt şəkil almasına körpü saldı. – ...Hərçənd İrəvan və Tiflis civarında məskun olan erməni və gürcü xaçpərəstlərin iddialarına görə sizin əyanlarınız onları əsarətdə saxlayıb, kafirdi deyə incidirlər...

Osmanlı sədr-əzəminin elçisi düz onun gözlərinin içinə baxdı:

– Bir ovuc erməni nə zamandan söz haqqına sahib olub? Onlar məkrli niyyətlərinə çatmaq üçün həmişə özlərinə güclü dayaqlar axtarıblar. Siz ki, Qərb dövlətlərinə bələdsiniz. Sizə arxalanan bu tayfa iyirmi beş, otuz il bundan öncə İtaliya, Fransa, Avstriya, Almaniya hökmdarlarından yardım istəmişdilər. Hətta dünyada rəsmən qul adlanan erməni başbilənlərini alman hökmdarı Vilhelm öz sarayından iti qovan kimi qovmuşdu...

I Pyotr maraqla soruşdu:

– Siz onların mənə arxalandığını hardan bilirsiniz?

– İsfahana səfirlik heyətinin başında göndərdiyiniz İsrayıl Orini mən yaxşı tanıyırdım. Yolboyu rastına çıxan ermənilərə deyirdi ki, rus padşahı böyük əzəmət və qüdrət sahibi I Pyotrun havadarlığı sayəsində müsəlmanların dədə-baba torpaqları tezliklə əllərindən alınıb onlara veriləcək. Guya, Roma papasından və əlahəzrət I Pyotrdan xeyir-dua alıb ki, həmin torpaqlarda Ərməniyyə adında dövlət yaradacaq...

O biri elçi də qoca həmkarının sözünə güc verdi:

– İsrayıl Ori fırldaqçı, məkrli adam idi. Özünü qədim erməni çarlarına uzaqdan-uzağa qohum kimi qələmə verərək, İsfahanda əcnəbi səfirlərin malik olduğu güzəştlərdən sui-istifadə edib, böyük sərvət toplamışdı. Bu sərvəti toplamaqda onun əsas məqsədi müsəlmanların sığınacaq verdiyi erməniləri silah-sursatla təmin etmək idi...

– Onlar yaxşı bilir ki, arxalı köpək qurd basar. Amma Əlahəzrət də bilsin ki, bizlərdə başqa bir deyim də var: ərəbin, əcəmin, rumun torpağında söz haqqı türklərə məxsusdur. Onların qılıncının qorxusu bütün islam düşmənlərinin ürəyində möhkəmcə yaşayır...

I Pyotr bir anlıq fikrə daldı, sonra üzünü elçilərə tutub dedi:

– Məncə, sizin də bizim də Səfəvi taxtı-tacını qorumaq məramımızla yanaşı, nizamsızlığın baş alıb getdiyi bu ölkədə öz maraqlarımız da var. Çünki öz şahlığının tanınması və əfqan əsarətindən nicatı üçün Təhmasib Mirzənin Osmanlı sarayından da kömək umduğunu bilirəm. Ona görə sultana çatdırın ki, qoşunlarımızın mövcud olduğu vilayətlərdə qərar tutub, asayışı bərpa etmək məqsədilə öz üsuli-idarəmizi yaradaq...

* * *

Danışıqların getdiyi bu vədələrdə Osmanlı dövləti də dinc-farağat dayanmamışdı. Səfəvi səltənətinin qədim ərazisi sayılan İrəvanı, Tiflisi, Şirvanı və başqa

yerləri tutub, Təbrizə qoşun göndərmişdi. Sədr-əzəm Damad İbrahim paşa vasitəsilə Təhmasib Mirzənin Rzaqulu Mirzə adlı elçisinə də bildirilmişdi ki, Tiflislə Azərbaycanı Osmanlı səltənətinə verməyə razı olsa, həm onu şah kimi tanıyacaq, həm də ona hərbi yardım edəcək. Elçi də – onun belə bir şərtlə razılaşmağa səlahiyyəti olmadığını ərz edib geri qayıtmışdı..

Osmanlı dövləti bütün diqqətini Rusiyaya qarşı yönəlmişdi.

Xüsusilə Bakının ruslar tərəfindən zəbt olunması İstanbul sarayını çox qəzəbləndirmişdi. Bu, bir tərəfdən osmanlıların Xəzərə çıxışının önünə sədd çəkirdisə, digər tərəfdən I Pyotr-un Bakı neftini və Azərbaycanın digər sərvətlərini ələ keçirməsi onu daha da gücləndirirdi. İstanbul sarayında deyilənlərə görə, rus hərbiçilərinin aylıq məvacibi belə neftlə ödənilirdi. Qara neftin satışından əldə edilən qızıl və bütün pullar isə Rusiyanın xəzinəsinə göndərilirdi.

Fransanın İstanbuldakı səfiri Markiz de Bonak Osmanlı dövlətini Rusiya kimi qüdrətli dövlətlə müharibədən çəkəndirmək üçün əlindən gələni edirdi.

Nəhayət, uzun müzakirələrdən sonra hicri 1137-ci ilin yayında¹ İstanbulda Rusiya ilə Osmanlı dövlətləri arasında müqavilə bağlandı. Müqaviləyə görə Astarabad, Mazandaran, Gilan, Bakı, Salyan, Dərbənd rus dövlətinə, Şirvanın qalan hissəsi, İrəvan, Tiflis Osmanlı dövlətinə çatdı. Şamaxı ilə Bakı arasında sərhəd

¹ 27 iyun 1724-cü il. A. Bakıxanovun «Gülüستانی-İrəm» əsərində bu müqavilənin 1725-ci ilin iyun ayının 27-də imzalandığı bildirilir. İngilis tarixçisi Lourens Lökkart isə «Nadir şah» kitabında düzgün olaraq həmin müqavilənin 24 iyun 1724-cü ildə bağlandığını qeyd edir.

məntəqələri təyin olundu. Tərəflər Fransanın vasitəçi kimi iştirakı ilə sərəhəd xəttinin dədiqləşdirilməsinə razılıq verdilər... Hər iki dövlət öhdəsinə onu da götürdü ki, Səfəvi taxtını zəbt etmiş əfqanla – Mir Mahmudla heç bir sülh danışıqları aparmayacaq, onunla əlaqədən imtina edəcəklər. Müqaviləyə əsasən rusların düşməni Hacı Davud Osmanlı himayəsinə keçən Şirvan xanlığının hakimi kimi tanınırdı.

BÖYÜK BİRLİYƏ GEDƏN YOL

Nadir bəy Xorasan hüdudundakı əhalinin əfqanların zülmünə qarşı olan etirazını bir məcraya yönəltmək məqsədilə ətrafına vətənpərvər gəncləri yığıb, nizami ordu yaratmağa çalışırdı. Bunun üçün döyüşçüləri lazımi şəkildə təmin etmək lazım idi. Onun şücaəti barədə söhbətlər getdikcə xalq arasında rəvayətə çevrilirdi.

Həmin günlərdə Təhmasib xan Vəkilin¹ başçılıq etdiyi Cəlairlər tayfası da gəlib Nadir bəyə qoşuldu.

Nadir bəy də bu sadıq dəstələrin sayəsində daha mükəmməl ordu yaratmaq arzusunu həyata keçirməyə başladı. O, müharibədə qazanılan hər bir qələbənin arxasında gərgin təlimlərin dayandığını yaxşı bilirdi. Amma var gücü ilə çalışmasına tale imkan vermirdi – onu dönə-dönə ağır sınaqlara çəkirdi...

Rzaqulu dünyaya göz açandan bir neçə il sonra arvadı vəfat etdi. Nadir bəy Baba Əli bəyin ikinci

¹Təhmasib xan Cəlair.

qızı – Gövhər Şadla evləndi, ondan da iki oğlu – Mur-tuzaqulu və İmamqulu dünyaya gəldi. Hicri 1137-ci ildə¹ Baba Əli bəy Heratda əfqan tayfasının qiyamını yatırarkən həlak oldu. Onun ölümündən sonra bütün sərvəti və tərəfdarları vəsiyyətinə görə Nadir bəy Əfşarın ixtiyarına keçmişdi. Amma yerli əhali Əbivərdin hakimliyini Baba Əli bəyin Qurbanəli bəy adlı qardaşına həvalə etdi. O, camaat arasında çox yaxşı, həm də ağıllı adam kimi tanınırdı. Qurbanəli bəy də qardaşı kimi hakimlik işlərini Nadir bəyə etibar edirdi. Onunla məsləhətləşməmiş bir iş görməzdi. Hələ qardaşı Baba Əli bəyin sağlığında o, Nadir bəyin cəsür və bacarıqlı sərkərdə olduğuna şahid olmuşdu. Buna görə onun gücündən Əbivərddə asayışı qorumaq üçün istifadə edirdi.

Bir dəfə qonşu Nəsa oymağından xeyli adam Qurbanəli bəyin hüzuruna gəldi. Ona Təkə türkmən tayfasından şikayət etdilər. Səltənətdə hərc-mərclik başlayandan bu Təkə türkmən tayfası onların üzərinə hücum edir, var-yoxlarını talan edirdi. Qurbanəli bəy əfşar tayfasının əyanlarını çağırıb məsləhət-məşvərət etdi.

– Qoy bu şikayətçilərin dərdinə Nadir bəy əncam çəksin!

– Mən də belə düşünürəm, bu ağır vəziyyətə düşmüş insanlara yalnız Nadir bəy kömək edə bilər, – deyərək Qurbanəli bəy üzünü Nadir bəyə tutdu, – Təkə türkmənlərinə necə dərs vermək gərək olduğunu özün bilirsən. Görünür, Nəsa başbilənləri onların

¹ Miladi 1724-cü il.

öhdəsindən gələ bilmirlər. Ata-babalarımız belə yerdə deyiblər ki, yağya fürsət verən, kəmfürsət olar.

Elə o gün əfşarlardan ibarət beş yüz nəfərlik silahlı dəstə ilə Nadir bəy Nəsaya yollandı. Yolu ata yurdu Dərəgözdən keçdi. Burada dayanıb atasının məzarını ziyarət etdi. Onun ruhuna dua oxuyub, sonra Təkə türkmənlərinin üzərinə yürüşə davam etdi. Onların çadır qurub, təzə məskən saldığı yerə bir-iki fərsəng qalmış irəliyə iki cavan atlı göndərdi:

– Onların sayını öyrənin! Kənardan baxıb, yaxşı-yaxşı müşahidə edin, nə iş görürlər, arvad-uşaqlarından tutmuş, atlarına, qatırlarına, əsas yük heyvanı dəvələrinəcən hesablayın. Yubanmayın, gün batmamış sizdən yerli-yataqlı xəbər gözləyirəm...

Əfşarlar bir fərsənglik yol qət edənəcən gizlin tapşırıq üçün gedən atlılar qayıdıb gəldilər. Nadir bəyə səhrada qurduqları alaçıklarda yaşayan türkmənlərin beş yüz ailədən ibarət olduğu, mal-qarası, at ilxısı, dəvə sürüsü barədə gərəkli xəbərləri söylədilər.

– Kəlbəli bəy, yüz əlli nəfər adamı sənin tabeliyinə verirəm, üç yüz əlli nəfər də mənimlə hücumə hazır olsun! – dedi Nadir bəy.

İki dəstəyə ayrılmış əfşarlar hücumə keçib, türkmənlərə göz açmağa fürsət vermədilər. Müqavimət göstərənləri qırıb-çatdılar, sağ qalanlarını əsir aldılar. Nadir bəy türkmənlərin Nəsa oymağından əsir götürdüyü adamları azad etdi. Onların arasından bir nəfəri seçib başçı təyin etdi:

– Bu Təkə əsirlərini özünüzlə aparın. Ola bilsin sizin Nəsadan başqa yerlərdə olan əsirləriniz var.

Bunları o zaman həmin əsirlərlə dəyişərsiniz. Sonra Nadir bəy daha bir uğurlu qələbə ilə Dərəgözə, oradan da Əbivərdə döndü. Nadir bəyin türkmənlər üzərindəki növbəti qələbəsi onun nüfuzunu həm Əbivərd camaatının, həm də Qurbanəli bəyin yanında xeyli artırdı. Amma çox çəkmədi ki, Qurbanəli bəy ağır xəstələndi və uzun sürməyən xəstəlikdən də dünyasını dəyişdi. Onu dəfn edəndən sonra kimin Əbivərd hakimi olacağı sualı çıxdı. Hamı da yaxşı bilirdi ki, istər Baba Əli bəyin, istərsə də Qurbanəli bəyin hakimliyi dövründə əyalətin mühafizəsi ilə yanaşı bütün işlərini Nadir bəy aparır. Əgər Qurbanəli bəyin Əbivərd hakimi olmasına Baba Əli bəylə qan qohumluğu səbəb olmuşdusa, Nadir bəyin Qurbanəli bəyə qan qohumluğu çatmadığını bəhanə gətirib, bu işi ona həvalə etməyi məsləhət bilməyən əyanlar da vardı. Bu cür xırda-para tayfa ixtilafları ucbatından Əbivərd əfşarları yekdil qərara gələ bilmədilər. Qılinc xanla İmamqulu Əmir Nadir bəydən küsmək üçün bir bəhanə tapıb, Kəlat qalasıdan da, Nadir bəydən də gen gəzib-dolanırdılar. Hətta Məşhədə gedib Məlik Mahmuda Nadir bəydən çoxlu-çoxlu şikayət də etmişdilər.

– Əbivərddəki bütün didişmələrin günahkarı məhz Nadir bəydir...

– Bütün fəsadlar ondan törəyir, ya Məlik həzrətləri.

– O ilxıçı oğlu sizə tabe olmaq istəmir, qoşun yaradıb, Xorasanı öz nəzarəti altına almaq keçir könlündən.

– Məlik həzrətləri biz gəlmişik ki, Əbivərddə sakitlik olsun deyə ora bir əsilli-nəsilli adamı hakim təyin edəsiniz!

Elə onların bu şikayətləri üzündən Məlik Mahmud xidmətində olan qorçubaşı Məhəmməd Əmin bəyi Əbivərd hakimi təyin etdi.

Əfşar tayfasının əyanları bir-birinin üzünə baxdı.

– Görürəm ki, diliniz Nadir bəydən çox gileylidi. Yəqin mənim onu hakim vəzifəsinə təyin etməməyim sizi bir xeyli sakitləşdirəcək. Amma mən onun döyüşkənliyi və şücaəti haqqında çox eşitmişəm. Ona görə də Nadir bəy Əfşara Əbivərdin eşikağası vəzifəsinə həvalə etməyi düşünürəm.

Sonra Məlik Mahmud təzə hakimə üzünü tutub dedi:

– Məhəmməd Əmin bəy, mənim adımdan Əbivərd hakimlərinin hüsn-rəğbətini qazanan Nadir bəyə xələt ver və ona bildir ki, əgər bizə də sədaqətlə xidmət etsə, onun fədakarlığını bundan da yüksək qiymətləndirəcəyəm.

Qılınc xanla İmamqulu əmir mat qalmışdılar.

Məlik Mahmud gülümsünərək dedi:

– Görürəm, siz yenə nədənsə narazısınız? Axı, deyirsiniz ki, onun, az da olsa, qoşunu var. Belə olan halda Nadir bəy qoy bizim tərəfimizdən ona ehtiram göstərməyimizdən xatircəm olsun! Və yalnız bundan sonra onu tutub cəzalandırmaq asan işdir. Vəssəlam– şüttəmam...

* * *

Nadir bəy həmin günlərdə çox narahat idi. Hətta qulağına çatan dedi-qodular onun cəngavərlik ru-

hunu süstləşdirirdi. Əfşar əyanlarından bəziləri onun barəsində şayiələr yayırdılar ki, o, sərvətini ələ keçirmək üçün öz qayınatasını aradan götürüb; guya, adamlarından birinə əmr verib ki, əfqanların qiyamını yatırmağa gedən Baba Əli bəyi arxadan qılinc zərbəsi ilə qətlə yetirsin və təqsiri qiyamçıların üstünə atsın...

Bu cür söhbətlər Baba Əli bəyin oğlanlarını bir müddət ondan incik saldı. Sonradan onlar Nadir bəy Əfşarın qeyrətini görüb, araqarışdıranlara inanmadılar. Eləcə də əfşarların əksəriyyəti yaxşı bilirdilər ki, bu cür söz-söhbətlər Nadir bəyi gözdən salmaqdan ötrüdür. Nadir bəy bu yersiz şayiələrin kim tərəfindən yayıldığını doğru-dürüst bilməsə də, nə vaxtsa onları tapıb bu boşboğazlıqlarına görə cəzalandıracağına zərrə qədər də şübhə etmirdi. Pis şayiələri əngəlləmək indiki halında ona yalnız xeyir gətirə bilərdi. Fikrə dalıb çox şeyləri götür-qoy etdi. Düşüncələri, səbri insanın belə vədələrdə içindən çolünə boylanan ən yaxşı bələdçi olur həmişə...

«Ən düzgün yol indi Məlik Mahmudun Əbivərdə göndərdiyi təzə hakimi qarşılamaqdır», – deyərək o, Məhəmməd Əmin bəyin pişvazına çıxmağa hazırlaşdı.

...Onlar birlikdə Əbivərdə daxil oldular. Təzə hakim hamının gözü qarşısında Nadir bəyə Məlik Mahmudun göndərdiyi bir dəst xələti təqdim etdi və öz adından yaxşı bir ərəb atı hədiyyə verdi.

Amma təzə hakimlə bu münasibətləri ondan Xorasan hökmdarına şikayətə getmiş əyanların təfriqəçilik

əməllərinə zərrə qədər də əngəl ola bilmədi. Onlar Nadir bəyi Əbivərd hakiminin gözündən salmaq üçün hər cür vasitələrə əl atırdılar. İş o yerə çatdı ki, təzə hakim öz eşikağası olan Nadir bəyi zorla yerə uzatdırıb kötəkləmək əmri verdi.

Bu haqsız cəza Nadir bəyi çox qəzəbləndirdi. Bir neçə tayfa başçısı ilə arasındakı yersiz çəkişmələrin acı bağırısaq kimi uzandığından yalnız özünün deyil, bütün əfşarların zərər görməsi Nadir bəyi Əbivərddə tərək etmək məcburiyyətində qoymuşdu.

Oturub günlərlə düşündükdən sonra ailəsini, var-dövlətini götürüb ətrafında olan əfşar, kürd, qacar tərəfdarları ilə birlikdə yenə Kəlatə gəldi. Amma onu da düşünsürdü ki, Əbivərddə qalanları başıpozuq tayfa başçılarının, Məhəmməd Əmin bəy kimi haqqı nahaqqa verən hakimin ümidinə buraxmaq olmazdı.

Nadir bəyə həmişə müxalif olan əfşar əyanlarından iki nəfəri – Qılinc xan Papalı ilə İmamqulu Əmir Məşhədə gedib Məlik Mahmud ilə birləşmişdilər. Nadir bəyin bütün əfşarları bir araya gərmək barədəki dəvətlərinə, cəhdlərinə məhəl belə qoymadan paxıllıqlarından əl çəkmirdilər...

* * *

Nadir bəy yazın əvvəli Kəlat qalasına çəkilib, günlərlə xeyli fikirləşəndən sonra qəti qərara gəldi:

– Məlik Mahmudu aradan götürməli! O, Xorasandakı tayfa başçılarını ətrafına yığmaqla bizim buralarda əl-qol açmağımıza əngəl olacaq. Bu gün müqəddəs Məşhəd şəhərini Məlik Mahmud kimi

özündən müştəbehdən geri alsaq, bu, sabah ölkənin torpaqlarını əfqan, rus, osmanlı qəsbkarlarının tapdağından azad etməyimizə təkan verəcək...

Təhmasib xan soruşdu:

– Bunu etməyə qüvvəmiz yetərmə?

– Hə, xan, yetər! Əbivərd hakimi məni cəzalandırdığına görə çox peşman olub. Elə bu peşmançılığın nəticəsi kimi bura yolladığı qasidlə mənə yenə hədiyyələr göndərib! Bax, mən Məlik Mahmudun süqutunu tezləşdirməyin bir yolunu da ona yaxınlaşmaqda görürəm...

Sonra qəlbində düşündü: «İndən belə artıq bir gün də yubanmaq olmaz. Hadisələrin arxasında yox, önündə getmək gərəkdi, dövrənin cilovunu ələ almaq, əlqərəz, hamını qabaqlamaq lazımdı. Mən hansı vasitə ilə olursa-olsun, Məlik Mahmudu aradan götürməliyəm. Çünki bütün Məşhəd, Əbivərd, Xabuşan, Səbzəvar, Nişapur mahallarında ondan başqa mənim – Nadir bəy Əfşarın qabağında heç bir maneə yoxdur. Anam deyərki ki, hər bir xalq keçmişindən güc alır... Bizim əfşar elinin qəhrəman oğulları çox olub. Qoy müqəddəslərin ruhu yardımçımız olsun!».

Və üzünü cəlairli tayfasının başbilənlərinə tutub:

– Həmişə göz hədəfə oxdan daha tez çatır. Amma bu yerli-yersiz tayfa ixtilafları mənə öz böyük məramıma çatmağa əngəl olur, – deyər pıçıldadı.

Təhmasib xan Cəlairlə birlikdə Kəlata gələn Məhəmmədəli bəylə Tərxan bəy də bir ağızdan:

– Bizdən əmin-ərxayın ol, bəy! And olsun, Qurani-Şərifə biz cəlairlər sənə həmişə sadıq olacağıq!

– Sədaqət kişiliyin yaraşığıdır. Vaxt gələcək mənə qatılmayan tayfa başçıları it kimi peşman olacaqlar...

* * *

...Yerə döşənmiş xalçada Kəlat qalası və onun ətrafında olan şəhərlər, kəndlər ilmə-ilmə işlənmişdi. Nadir bəy Əfşar bəzən xalçada Səfəvi dövlətinin əlindən çıxmış ərazilərə baxıb, fikir-xəyala dalırdı. Gəncə, İrəvan, Gürcüstan, Dərbənd, Şirvan, Bakı, Əfşəran, Lənkəran, Ənzəli, Gilan, İsfahan və başqa yerlər... Səfəvilər dövlətini – əfqanlar, ruslar, osmanlılar öz aralarında mahal-mahal bölmüşdülər. Nadir bəy vətən torpaqlarını geri qaytarmaq üçün çiyinə necə ağır yük götürdüyünü başa düşürdü.

Kəlat qalasının bürcündən dünyaya boylanan Nadir bəy Əfşarın o an nələr düşündüyünü təsəvvürə gətirmək o qədər də çətin deyildi. Amma onun işğalçılarla amansız savaşa nədən, necə başlayacağı ətrafındakılara da bəlli deyildi. Sükuta dalmış Kəlat qalasının başı üzərində təzə Ay doğmuşdu, səmada ulduzlar sayrışırdı...

«Allah istədiyinə yardım edər», – deyə Qurani-Şərifin Ali-İmran surəsindən on üçüncü ayəni yada salıb, dərindən köks ötürdü...

* * *

Bir neçə gündən sonra Kəlat qalasının qapısında Məlik Mahmudun çaparı dayandı:

– Məlik həzrətləri Nadir bəyi Xorasanın müda-

fiasini gücləndirmək məqsədilə Məşhəd-müqəddəsə dəvət edir.

Hamı Nadir bəyin nə cavab verəcəyini gözləyirdi.

Daha bundan yaxşı fürsət olmazdı. Nadir bəy daxilən sevinməyə də, bunu büruzə vermədi, bir qədər düşünüb:

– Yaxşı! – dedi.

Çapar gedəndən sonra, Nadir bəy qəlbində fikirləşdiyini dilə gətirdi:

– Belə çıxır Qılınc xanla İmamqulu əmirin mənim barəmdə dedi-qoduları Məliyi bərk təşvişə salıb. Amma biz gərək elə edək ki, o xain, siyapır¹ aravuranlardan çox tədbirli davranacaq. Məliyin lənbə² çaparından qabaq biz özümüzü Məşhədi-müqəddəsə yetirməliyik.

Bunu söyləyəndən sonra Nadir bəy bütün yaraqlı dəstələrini ayağa qaldıraraq, Məşhədə sarı üz tutdu. Bu zaman Məlik Mahmudun başı Məşhəddə ildə bir dəfə təntənəli şəkildə keçirilən cirit³ oyunlarına bərk qarışmışdı. Nadir bəyin bu tezliklə gələcəyini gözləməirdi.

Çapar şəhər kənarında düşərgə salmış Nadir bəyin ismarıcını tezliklə Məşhəd sarayına çatdırdı:

– Məlik həzrətləri sağ olsun, Nadir bəy sizinlə cirit yarışında bir tərəfdaş kimi iştirak etmək istəyi ilə gözlədiyiniz vaxtdan da tez bura – Məşhədi-müqəddəsə – sizin hüzurunuza təşrif buyurub.

¹ Siyapır – sırtıq, abırsız.

² Lənbə – ağır hərəkətli, hər işdə gecikən.

³ Cirit – çovkan oyununa bənzəməklə, daha çox savaşıq oyununu xatırladır.

– Özü də başının dəstəsiylə...

– Həm də Məşhədin yaxınlığında düşərgə salıb.

Nadir bəyin Məşhədə gəldiyini eşidən əfşarların iki tayfa başçısı – Qılınc xan və İmamqulu Əmir Məlik Mahmudla pıçhapıç söhbət etdikdən az sonra saraydan çıxıb, atlarına süvar oldular. Onlar Nadir bəyin düşərgəsinə gəlib ona qoşulmaq istədiklərini bildirdilər. Nadir bəyin qaşları çatıldı. Çünki bu adamlar onun dönə-dönə etdiyi təkliflərə daim rədd cavabı vermişdilər. «Bəs, indi görəsən nə olmuşdu? Niyyətləri nədir?»

Nadirin nə düşündüyündən xəbərsiz olan Qılınc xan dedi:

– Məlik Mahmud kimi bir adama qalib gəlmək üçün onun hündəvərində sənin adamların olmalıdır. Biz o yaramazı cəhənnəmə vasil etməkdə sənə yardımçı olarıq.

Nadir bəy mənalı baxışlarla onları süzdü, sanki içlərindəki sirdən, gizli niyyətdən agah olmaq istəyirdi. Başını buladı, daxilindəki səs ona deyirdi: «Nadir bəy, zənd ilə bax bu iki əfşara, onlar çoxdan əsl-nəsəbini itiriblər, Məlik Mahmudun sadıq nöqərləridir, məqsədləri sənin sirrini öyrənib, ağalarına aparmaqdı...». Odur ki, istehzal tərzlə soruşdu:

– Axı, siz nəyə görə belə əminsiz ki, mən bura Məlik Mahmudu aradan götürməyə gəlmişəm? Məgər bu məmim anlıma yazılıb?

– Biz bir şeyə əminik ki, Allah-təala səni bu torpaqları yadellilərin tapdığından xilas etmək üçün göndərib...

Nadir bəy qımışdı: – Tutaq ki, bu belədir... Amma Məlik Mahmud barədə sizin bu axmaq fikri ağlınıza belə gətirməyə haqqınız yoxdur! O, özü məni bura dəvət edib. Bir də, mənə, Məlik Mahmud yadelli deyil, deyilənlərə görə, axı, o özünü Səfəvilərə yaxın, Kəyan nəslindən hesab edir...

– Amma istənilən an, bəlkə də, elə günü bu gün o sənə ölümcül zərbə vura bilər...

Nadir bəy üzünü hər iki tayfa başçısına tutub dedi:

– Mənə, cirit oyunu qan tökməkçün deyil, barış yaratmaq üçün bir yarışmadı. Bu oyunun necə yaranmasından xəbərdar olsaydınız, belə dayaz fikirlə buraya təşrif gətirməzdiniz. Cirit iki nəsil arasında qırşağacan cıxacaq qanın qarşısını almaq üçün müdrik el ağsaqqallarının tövsiyəsi ilə yaranıb, bu üzdən qınından sıyrılmış qılınclar xurma ağacından olan dəyənəklərlə əvəzlənib...

Qılınc xanın çaşqınlıqdan boğazı qurumuşdu. İmamqulu əmir səsinə qısıb dedi:

– Bu oyunda gözlənilməz qəzalar da çox olur, bəy, həm də ölənə adamları cirit yarışmadı – deyə davaçı ola bilməzlər. Məlik Mahmud qazdan da ayıq adamdı. Bu oyuna da çox yaxşı hazırlıq görüb...

Nadir bəy acıqla səsinə qaldırdı:

– Yaxşı! Açığı, mən bu təklifi sizdən heç gözləməirdim. Qoy bu ilk bahar cirit yarışmasında Məlik Mahmudla bir-birimizi yaxından tanımağa vəsilə olsun! Yarışmadan sonra Məlik Mahmud kimiləri ilə haqq-hesabı çürütmək, ya da gələcəkdə birlikdə görəcəyimiz bəzi işləri hərtərəfli saf-çürük etmək

üçün sizinlə ova çıxmaq istəyirəm. Hə, deyin görüm bu dəvətə nə deyirsiniz? Əgər razısınızsa, elə cirit günü də ova gedə bilərik...

Nadir bəy tayfa başçılarının – Qılinc xanla İmamqulu Əmirin üzünə baxdı. Onlar bu sərt baxışlara tab gətirməyib, bir-birlərinə baxdılar.

Qılinc xan dedi:

– Nə deyə bilərik ki, biz razı. Amma izn versəniz, biz bu gün geri dönərdik.

İmamqulu Əmir mızıldandı:

– Qayıtmasaq, Məlik Mahmud şübhələmə bilər... Ancaq, bəy, başına dönüm, unutma ki, bu cirit yarışması Məlik Mahmudu aradan götürmək üçün Allahın sən Nadir bəy Əfşara verdiyi ən yaxşı fürsətdi.

Qılinc xan tələsik dedi:

– Allah bilən məsləhətdi, əmir. İrəlidə belə fürsətlərdən hələ çox olacaq.

Nadir bəy vaxtilə Məlik Mahmuda pənah aparan bu tayfa başçılarının sözlərindəki ikibaşlı mənanı şəksiz hiss etmişdi, amma özünü son anacan bilməməzliyə vurub, təmkinini pozmadan dedi:

– Eybi yoxdur, mən ovu cirit yarışından bir gün sonraya da saxlaya bilərəm...

* * *

Qılinc xanla İmamqulu Əmir gedəndən sonra Nadir bəy üzünü yanındakılara tutdu:

– Bu adamlar, görünür, Məlik Mahmudun suqutunu yaxınlaşdırmaqda bizə əngəl olacaqlar. Ona görə də, sabah diqqətli olun, siz yaxınlıqda, at belin-

də hazır dayanıb, mənim işarəmi gözləyəcəksiniz. Əgər mən oyun vaxtı Məlik Mahmudun atının cilovundan tutsam, siz qılınclarınızı çəkib, onun adamlarının üzərinə hücumla keçərsiniz. Yox, əgər bu adamlar gedib Məlik Mahmudu duyuq salacaqlarsa, mən bunu biləcəyəm və onda, cilovu tutmaqdan vaz keçəcəyəm. Ciriti rəqibin atına vuracam, bu da xal itirməyimizlə nəticələnəcək və Məlik Mahmud buna görə də nə vaxtsa təkrar görüşə can atacaq... Heç kəs ruhdan düşməsin, bütün Xorasan gec-tez əlimizə keçəcək.

...Cirit günü Məlik Mahmud Nadir bəylə görüşdü, onun gəlişindən, yarışda iştirak etməsindən məmnun olduğunu bildirdi: «Çox əcəb!» – dedi və razı halda gülümsündü. Amma, nədənsə, ona mənə dolu baxışlarla baxıb susdu, siyasi birlikdən heç nə danışmadı. Nadir bəy onun gözlərinə baxa-baxa xeyli təəccüb etdi: «Bu adam yaşlı uşaq kimi özünü elə göstərir ki, guya, hazırda yalnız cirit oyununun əhvalruhiyyəsi ilə yaşayır. Amma əslində belə deyil. Xainlər bu gün üçün onu özünü soyuqqanlı göstərməyə hazırlayıblar...».

Qılınc xanla İmamqulu əmir tülkü kimi qulaqlarını şəkəlib kənardan ona göz qoyurdular. Nadir bəylə görüşdən qayıdan kimi Məlik Mahmuda onunla cirit oyunları zamanı ehtiyatlı olmağı məsləhət bilsələr də, təlaş içindəydilər.

Onlar, görəsən, nədən belə qorxduqlarını açıq-aşkar büruzə verirdilər? Nadir bəydən canlarını qurtarandan sonra əfşarlardan kimin hünəri çatırdı ki, on-

lara baş qoşsun? Nadir bəy isə onlara heç güvənmirdi. Bu, doğrudan da, belə idi. Əgər, işdi-şayəd, o – yəni Nadir bəy birdən çaşıb oyun meydanında səhv addım atsaydı, Məlik Mahmudun adamları həmin an onu öldürüb, seyrçilər arasında olan yaraqlılarını da tərksilah edəcəkdilər.

Hələki, seyrçilər hər iki dəstənin oyunçularını həyacana gətirmək üçün bir an belə durmadan çıxırbağır salırdılar. Zurnaçılarla qavalçalanlar, dümbəkçalanlar dəstəsi də öz işlərində idilər.

Nadir bəyin qəzəbini içində boğmaqdan və oyun içində başqa oyunların necə bitəcəyini gözləməkdən başqa çarəsi qalmamışdı.

O gün xüsusi meydan kimi hazırlanmış çöldə cirit oyununda təhlükəli məqamlar olsa da, ölüm-itim olmadı. Doğrudan da, oyunun qaydalarına görə əgər meşə ağacından hazırlanan cirit rəqib oyunçunun başına dəyib onu öldürsəydi belə, bu, ədavət sayılmırdı. Ölən oyunçunun ailəsinə döyüş meydanında həlak olmuş şəhidin ailəsi kimi ehtiram olunurdu.

Oyun başlandı. Nadir bəy at belində, oyunçuların arasında olsa da, amma bir gözü elə Məlik Mahmudda idi. Atını daim ondan aralıda çapırdı. Məlik Mahmud da gözəl ərəb atında tez-tez irəli çıxır, rəqib tərəfdən oyunçunu meydana çağırır, ciritini ona tullayıb qan-tər içində hey qışqırırdı. O, yarış meydanında əsl at çapan kimi durmadan hərəkətlər edirdi, gah özünü ona tərəf atılan ciritlərdən ustalıqla yayındırır, gah da havada tutaraq, öz taqımına iki xalı birdən qazandırır. Bəzən də atdığı hər cirit

hədəfə sərrast dəyəndən sonra atını tez geriye – on iki nəfərlik oyunçudan ibarət dəstəsinə doğru mahmızlayırdı.

Bir neçə dəfə Məlik Mahmud Nadir bəylə üz-üzə gəlsə də, ondan heç bir artıq-əskik hərəkət görmədi. Elə bil, hər ikisi əllərindəki ciriti bir-birinə atmağa çəkinirdilər.

Nəhayət, oyun Məlik Mahmudun dəstəsinin qələbəsi ilə başa çatdı. Elə bil uzun zamandan bəri ərəb atlarını bu yarışa hazırlamışdı. Onlar zurna-qaval səslərinə elə alışmışdılar ki, hürkmək nə olduğunu bilmirdilər.

Və boy-boya verib kənardə hər an qılınclarını siyirib döyüşə hazır dayanan tamaşaçılar yarışmanın əsas qalibini alqışlarla yola saldılar. Bəziləri Məlik Mahmudla Nadir bəyin bayaqdan ölümün bir neçə addımlığında olduğunu hiss etsələr də, bunu heç bir vəchlə büruzə vermədilər...

Məlik Mahmud hər iki dəstədən fərqlənən oyunçulara bir-bir xələt verdi. Nadir bəy ertəsi gün, vədələşdiyi kimi, ovda görüşdüyü Qılinc xanla İmamqulu əmiri sorğu-suala çəkdi. Bura gələndə hər ikisi bu dəfə Məlik Mahmuda mütləq xoş müjdə aparacaqlarını – Nadir bəyin sirrini öyrənəcəklərini zənn etmişdilər.

– Siz düz deyirmişsiz, Məlik Mahmud doğrudan da, qazdan ayıq adammış...

– Məncə ona yatan vaxt sui-qəsd etmək daha yaxşı olar.

Qılinc xanın sözünə İmamqulu əmir qüvvət verdi:

– Hə, hə, düz deyir, mən də bu fikirlə razıyam.

– Bəs, bunu necə etmək olar? Yəqin siz bunun çəm-çöyrünü də bilirsiniz?– deyə Nadir bəy onların fikrini öyrənmək istədi.

Qılınc xan dilləndi:

– Bəy, səs-küy olmasın deyə, gecə inandığınızı beş-on adamla qalaya gəl. Biz Məşhəd darvazasını üzünüzə açarıq...

– Nankorlar! – deyə Nadir bəy birdən qəzəbləndi. – Məni tələyə salıb əli-qolu bağlı ağarıza təslim etməkdə qəsdiniz?

Xəyanətkarlar söhbətin belə məqama çatacağını gözləmirilər.

Əslində onları öldürmək qərarına gələn Nadir bəy çoxdan ürəyini ağrıdan bir sirri öyrənmək istəyirdi:

– Mən sizin qayınatamın, guya, mənim tərəfimdən öldürüldüyünü iddia edib, əfşarlar arasında ixtilaf saldığınızı da yaxşı bilirəm...

Onlar Nadir bəyin ayağına yığılıb, aman diləsələr də, xeyri olmadı...

– Sizi o biri dünyaya ona görə göndərirəm ki, gedib orada kimin öz əcəli ilə öldüyünü, ya da özünüz kimi xainlərin aqibətini yerli-yataqlı görəsınız...

* * *

...Məlik Mahmud gərgin keçən cirit yarışının yorğunluğunu çıxarıandan sonra Nadir bəy haqqında yeni, həm də özünə gərəkli məlumatlar əldə etmək məqsədilə əfşarların tayfa başçılarını – Qılınc xanla

İmamqulu Əmiri saraya çağırtdırmaq istəyəndə, baş sərəkərdə Mahmudqulu təzim edərək dedi:

– Hökmdarın başı sağ olsun, bu gün adamlarım xəbər gətiriblər ki, ov yerində o iki əfşar əyanının me-yiti tapılıb.

Məlik Mahmud məsələnin hələ nə yerdə olduğunu fərqinə varmadan təəccüblə soruşdu:

– Necə? Ov ovlamağa gediblər, yəni, deyirsən ki, özləri ovlanıblar, hə?

– Bəli, hökmdar, hər ikisi qılıncla qətlə yetirilib.

Bu xəbəri eşidən kimi hirsindən özünə yer tapmayan Məlik Mahmud taxtın ətrafında ora-bura vurnuxdu. Birdən dayanıb gözlərini qıydı:

– Hə, bu onun işidir, – dedi. – Hm!.. Qəribədir, onlar mənə demişdilər ki, guya, Nadir bəy yarışı bəhanə edib, məni aradan götürməyə gəlib. Amma belə çıxır ki, o ilxıçı oğlu məni yox, onları aradan götürmək üçün bura gəlibmiş... Səncə, bu işdə onun əli yoxdur?..

– Məncə, öz tayfadaşına xəyanət edən o iki şəxsin niyyəti sizinlə Nadir bəyi cirit meydanında həqiqi mənada döyüşdürmək idi! Belə çıxır, Nadir bəy də onların bu niyyətindən əgah imiş... Axı, ondan sava-yı kimin hünəri çatardı ki, sizə sədaqət göstərən o iki tayfa başçısını öldürsün? İndi onlara görə savaşa başlamaq əbəsdə. Çünki Xorasanın bir çox tayfa başçıları Nadir bəylə tərəfdaşlıq edir. Yəni...

– Bəs, kürdlər necə? Yəni, deyirsən ki, Cəmişgözək kürdləri də o ilxıçı oğlunun tərəfinə keçiblər?

– Qoçandakı kürdlərin bir qismi ona qoşulub. Üstəlik, onların vəkili Sam bəyin qızını özünə ad

eyləyib. Bu qohumluq baş tutsa, Nadir bəyin gücü birə-beş artacaq...

Məlik Mahmud fikirli-fikirli taxtına əyləşdi:

– Hə, belə çıxır, Xorasan əyalətlərini büsbütün ələ keçirsə, bu ilxıçı oğlu ilxıçı nəinki bəylik məqamında qərar tutacaq, bəlkə də xan, ya sultan mərtəbəsindən qalxacaq? Sonra da, Allah bilir, iştahasından daha nələr keçəcək...

Bunu deyəndən sonra Məlik qayğılı baxışlarını ona zilləmiş baş sərkərdəsinə baxdı, nə düşündüsə birdən, amiranə səslə bildirdi:

– Qoçan qalasına namə göndərmək lazımdır. Qoy, kürdlər Nadir bəyi aradan götürmək üçün mənimlə birləşsinlər. Əks halda, oranı yerlə-yeksan edərim! Üstəlik, adamlarından göndər, qoy gözəlliyini tərif etdiyiniz o qızı hərəmxanama gətirsinlər...

KÖHLƏN KƏHƏR YÜYRƏK OLAR...

Qılınca xanla İmamqulu əmiri aradan götürəndən sonra Nadir bəy rahatca köhlən kəhərinin yəhərinə oturub öz adamları ilə Kəlat yolu ilə gedirdi. Qardaşı İbrahim atını onun atı ilə yanaşı sürürdü. Nadir bəy qardaşının qırımından bilirdi ki, ona nəsə demək istəyir.

– Nə var, İbrahim? Dilinin altında nə saxlayırsan?

İbrahim uzaqda – yaşıl tərənin döşündə qarovul çəkən atını göstərdi:

– Buralarda Nəsirağa adlı birisi məskən salıb, böyük bir dəstəsi var, Xorasan çöllərində quldurluq edir, karvan basır...

Nadir bəy atının cilovunu boşaltdı. Dayanıb əvvəlcə qardaşının, sonra bir-bir yanındakıların üzünə baxdı:

– Görürəm, o günkü cirit yarışında elə də yorulmamısınız. Məlik Mahmudun da başı hələ ki, yarışda qazandığı qələbənin şərəfinə ziyafətə qarışıb. Heç inanmıram ki, Yamxana meşəsindəki ovumuzdan-ovçuluğumuzdan xəbər tutandan sonra arxamızca adamlarını salsın. Elə isə gəlin gedib görək İbrahimin dediyi o adam kimdir?

Çox çəkmədi ki, yamyaşıl təpəyə rast gəldilər. Boynu buruq bənövşələrin ətri ətrafı bürümüşdü.

Təpənin üstündə qarovul çəkən atlı onları görən kimi gizlənmək istədi.

Nadir bəyin zabitəli səsi sanki onu yerə mıxladı:

– Ay adam, biz bura xoş niyyətlə gəlmişik! Nəsirağaya de ki, Nadir bəy Əfşar gəlib...

Bu zaman yaxınlıqdakı ağacların arasından pəhləvan cüssəli bir atlı çıxdı:

– Gözümüz üstə yeriniz var, Nadir bəy, buyurun!
– dedi. Sonra o, atından enib, irəli yeridi:

– Oğru-quldur da olsaq, ürəyimizdə Allah xofu da var. Əhli-beyt övladının – Həzrət İmam Rza Əleyhissəlamın ziyarətinə yollanan adamlardan savayı hamını soyuruq. Ələlxüsus Məşhədimüqəddəsə ağalıq edən Məlik Mahmud kimi əbləhə karvan-karvan şey-şüy aparən sələmçiləri...

Sənin də barəndə çox rəvayətlər eşitmişəm, Nadir bəy!..

– Dədələrimiz deyib ki, dünya gör-götür dünyasıdır. Ay Nəsirağa, deyəsən, axı, mənim də səndən öyrənməyə ehtiyacım var. Məmləkət hər tərəfdə qaçaq-quldura qucaq açıb, o biri tərəfdə özümüzünkülər səfalət içindədir... Buralarda da zəmanə sənin kimi qorxmaz igidi oğurluğa – yolkəsənliyə vadar edib. Belə zamanənin üzü qara olsun!

Nəsirağa, Nadir bəyin onu qorxmaz igid adlandırməsindən məmnunluq duydu.

– Dünya həmişə bir qərarda qalmır, Nadir bəy, imam demişkən, gah sənə üz tutur, gah da özgəsinə...

Nadir bəy dedi:

– Bizə üz tutması üçün gərək biz də nəsə edək. Səni də, məni də, o birini də bir məsləyə, əqidəyə canla-başla qulluq etməyə vadar edən dərdlər çoxdur. Gərək bu şəraitdə gücümüzü birləşdirib, Xorasanın və xorasanlıların nicatı üçün səy edək...

– Bu, atüstü söhbət deyil, bəy! Əl-üzünüzü yuyub, yaxşı-yaxşı rahatlanın, bir tikə çörəyimizdən kəsin, bir çimdik duzumuzdan dadın...

Nadir bəy atdan endi:

– Hal əhli olana qonaq olmağın da bir faydası var...

Nəsirağanın adamları təbiətin qoynundaca sufrə açdılar.

Duz-çörək kəsəndən sonra Nəsirağa onunla birlikdə hərəkət etməyə razılıq verdi. Onlar əlbir olub, Xorasan sələmçilərinin böyük bir karvanını qarət

etdilər. Xeyli ləl-cəvahirat, qılinc və bahalı pal-paltar, azuqə ələ keçirdilər.

Bir həftə keçməmiş xəbər aldılar ki, Çindən çox böyük bir karvan gəlir. Nadir bəy ilə Nəsirağa böyük dəstə ilə karvanın qabağını almaq istəyəndə, irəliyə, kəşfiyyata göndərilən Ələmdar çapa-çapa gəlib xəbər verdi ki, bəs, karvanın qabağına Məşhəd səmtindən Məlik Mahmud öz qoşunu ilə çıxıb...

Nəsirağa dedi:

– Yolumuzu kəsən bu qara kötüyün axırı gəlib deyəsən...

– Dayan, Nəsirağa, bizdə o əbləhlə vuruşmağa yetərinə silah-sursat yoxdur... Adamlarımız da azdı hələ. Bir də ki, Bəktaş əmim demişkən, əgər oğrudan şah olsaydı, onda ciqanlar¹ da başına tac qoyardı...

– Ciqanlar kimdir, ay Nadir bəy?

– Nədi, ay Nəsir? Yəni bu yaşa çatmısan, bu qədər karvanlar basmısan, heç ciqan tayfasından olan bir nəfər də rastına çıxmayıb?

Nəsirağa başını buladı.

– Yox, a bəy, şanına and olsun, bu çöl-biyabanda o cür tayfa əhlinə rast olmamışam.

– Ciqanlar vətəni olmayan köçəri bir tayfadır. Kişiləri qulaqlarına sırğa taxırlar, qadınları da yalnız öz tayfasından olan kişilərə ərə gedirlər... Nə isə, uzun söhbətin qıyası, mən özümə də, sənə kimi igidə də bu işi rəva bilmirəm. Odur ki, gəl mənimlə gedək Kəlata. Bilmədiyin hələ çox şey öyrənəcəksən, ay Nəsir!

¹ Ciqan – qaraçı tayfası.

Nadir bəyin dəstəsi nə qədər böyük olsa da, sayca Məlik Mahmudun Çindən gələn karvanın qabağına çıxan süvarilərindən az idi. Odur ki, Nadir bəy karvana basqın etməkdən vaz keçdi və bir neçə günlüyə Nəsirağanın dəstəsi ilə birlikdə Kəlata döndü.

* * *

...Nəsirağanın dəstəsi qala meydanında döyüş hazırlığı öyrənən əsgərlərin yiyələndiyi fəndlərə maraqla tamaşa edirdi.

Bir gün Nadir bəy qılınc əvəzinə dəyənəklə döyüşən iki döyüşçünün məşqinə baxanda qəribə hadisə baş verdi. O, rəqibinin güclü zərbəsindən sonra səntirləyib yıxılan, çalması başından sürüşüb düşən gənc döyüşçüyə zəndlə baxanda, onun uzun hörüklərinin çiyinlərinə dağıldığını görüb tez meydana endi. Qarşısındakı tanış çöhrəni dərhal tanıdı: bu, Zöhrə idi! Nadir bəy öz əsgərləri arasında nə vaxtsa qız döyüşçü ilə qarşılaşacağını heç ağına da gətirməzdi. Zöhrəni bu işə vadar edən, bəlkə də, ona qarşı laqeydliyi olmuşdu. Amma o, bu görüşə sevinib-sevinmədiyini heç cür bürüzə vermədi. Qız da həyəcan içində döyüküb qalmışdı. Elə bil, bir-birlərini ilk dəfə görürdülər. Qədirqulu kişi qıza təəccüblə baxan Nadir bəyin yalnız fikrə düşəcəyindən ehtiyat edib tez özünü yetirdi:

– Başına dönüm, Nadir bəy, ürəyinə ayrı şey gəlməsin, onu bura mən gətirmişəm. Maşallah-namxuda, beş-on təpərsiz oğula dəyər.

Nadir bəy Qədirqulu kişinin gözlərinin içinə baxdı:

– Qədirqulu kişi, sizin ağsaqqal kimi mənim yanımda böyük xətir-hörmətiniz var. Amma cəngi-cidə qadınlar işimə qarışmasalar yaxşıdır...

– Səni çox yaxşı tanıyıram. Uşaq vaxtı da arzuistəyini heç kimdən gizləməzdin. Çöldə buğda sünbülünü papağına sancıb, gizlənpaç oynadığın uşaqlara deyərdin ki, mən sizin şahınızam, siz də mənim qoşunum. Özünüzü düşmənlə döyüşə hazırlayın. Bir dəfə torpağın üstündə xətlər çəkirdin. Qardaşın İbrahim də sənin çəkdiyini pozurdu. Onda sən hirslənib dedin ki, bu cızın içindəki Məşhəd idi, oranı tutandan sonra Herata hücum edəcəkdin, qoymadın, işimi korladın... O zaman mən bunu eşidəndə, uşaqsan deyib sənin xəyalpərvərliyinə gülmüşdüm. İndi sənə baxanda inanıram ki, o vaxt xəyal etdiklərinin hər biri gerçək ola bilər. Böyük ad-san qazanmışsan. Heyifdir, gəl sən, gül kimi adını karvan basmaqla korlama, Məşhədi əfqan zalımlarından azad et...

Nadir bəyin işarəsi ilə Zöhrəni öz hərəminin otağına apardılar.

– Demək, Məşhədi, sonra da Heratı? Niyə belə demişəm? Axı o zaman Məşhəd də, Herat da qızılbaşların nəzarətində idi...

– Hə elədir. Amma o fikri sənin dilindən söylədən İlahi həm bu günümüzdən, həm də sabahlarımızdan xəbərdardı.

– Məşhədi tutandan sonra Herata hücum... – deyə pıçıldadı yenə Nadir bəy.

Sonra o, Qədirqulu kişinin qolundan tutub, onu qalanın baxçasına sarı apardı. Burada palıd ağacının

gövdəsindən düzəldilmiş dairəvi masanın ətrafında iki yumru kətil də vardı:

Onlar əyləşən kimi Nadir bəy dedi:

– Həə... Ağsaqqal, məni yol kəsib, karvan basmaq işində qınamaqda çox haqlısan. Mən də belə fikirləşirəm. Amma özün də yaxşı bilirsən ki, bu dünyada hər şeyin bir səbəbi var. Bu yaxınlarda Məşhəddən Əbivərdə qayıdırdım. Çox yorğun idim, gecənin bir aləmi çöl-biyabanda yatmalı oldum. Qardaşım İbrahim keşiyimdə durdu ki, bir hovur gözümün acısını alım. O gecə yuxuda ağ libaslı nurani bir kişi gördüm. O məni səsləyib «dalımca gəl» dedi. Mən də, istər-istəməz, asta-asta onun dalınca getdim. Gördüm ki, çölün ortasında iri gövdəli bir ağacın altında dizləri üstündə qılınc olan başqa bir nurani kişi əyləşib. Məni ora aparan adam dedi ki, bu gördüyün Allah-təalanın sevimli bəndəsi Əbutalib oğlu Əlidir. Bunu eşidən kimi ona salam verdim. O şəxs dedi ki, sən Nadir Əfşarsan, gərək çobansız qoyun sürüsü kimi dağılıb, pərən-pərən düşən bu xalqa nicat verəsən... Sonra qılıncı mənə verib dedi: «Sən şah olacaqsan!». Soruşdum ki, ya Əli, axı, bu yuxunun gerçək olacağını mən nədən bilim? Həzrət buyurdu: «İndi sən yuxudan oyanandan sonra uzaqdan bir karvan gələcək, ona dəyməyin, həmin karvanın sahibi öz əhli-əyalı ilə İmam Rzanın ziyarətinə gedir, ondan sonra gələn karvanda bir az qızıl var, onu alarsınız. Ordu saxlamaq üçün sənə qızıl gərək olacaq...». Mən oyanıb gördüyüm yuxunu qardaşım İbrahimə danışdım. Bu zaman, doğrudan da, bir karvan yanımızdan ötüb-keçdi. Heç kimi ona tərəf bir

addım atmağa belə qoymadım, ondan sonra ayrı bir karvan gəldi, onda olan qızilları aldıq...

Qədirqulu kişi ucadan salavat çevirdi:

– Allahunməsəlli əla Mühəmmədin və ali-Mühəmməd. – Sonra, – La ilahə illallah, Mühəmmədən rəsulillah, Əliyyə-n-vəliyullah!¹ Sən gərək Nəcəfə gedəsən, oğul, Əli əleyhissalamın ziyarətinə...

– Gedərəm... Amma mən əvvəlcə müsəlmanlar arasında birlik yaratmaq naminə məzhəb savaşına son qoymağı düşünürəm, ay Qədirqulu kişi.

– Bu savaşa son qoymaq üçün sən gərək külli-ixtiyar sahibi olasan, Nadir Əli.

Qədirqulu kişinin onu «Nadir Əli» çağırması üçün sərin su kimi yayıldı.

– Hər şey Məşhədi-müqəddəsin azadlığından başlayacaq...

– Məşhəd... sonra Herat... sonra İsfahan... sonra...

Bu zaman Əmirqulu izn istəyib, onlara yaxınlaşdı:

– Qoçandan qasid gəlib, deyir Məlik Mahmud Xabuşanın Cəmişgözək kürdlərinin üstünə hücumu keçib. Səndən kömək...

Nadir bəy onun sözünü ağızında qoydu, qəzəblə yerindən sıçrayıb ayağa qalxdı:

– Xorasanda yaşayan tayfaları özümü zə birləşdir-mək uğrunda mübarizəmiz, deyəsən, Məlik Mahmudla aramızda açıq-aşkar müharibəyə çevriləcək... Bu müharibədə mən qalib gələcəyəm. Mən... mən – Qılınc oğlu Nadir bəy Əfşar, – dedi və Əmirqulu baxıb soruşdu:

¹ Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd onun elçisi, Əli isə dostudur!

– Sən mənə başqa nəşə deyəcəkdin?

Əmirqulu başını aşığı dikdi:

– Çoxdandır sənə bir söz demək istəyirəm...

– Bilirəm nə deyəcəksən...

– O özbək qızı bura gəlib, sənə məhəbbətini qazanmaq üçün qılınc qurşanıb, savaşımağa, qan tökməyə belə hazırıdı...

Nadir bəy keçmiş əsirlik yoldaşının üzünə baxıb köks ötürdü:

– Sən isə əsirlikdə çəkdiyimiz o əziyyətlərə rəğmənlə savaşımaq belə istəmirsən. Bunumu deyəcəkdin?

Əmirqulunun sanki kefi duruldu:

– Allah imanını kamil eləsin! Mənə izn ver, məsciddə ibadətlə məşğul olum, mədrəsədə uşaqlara yazı-pozu öyrədim, sənə ömrüm boyu dualar edim...

Nadir bəy, elə bil, Məlik Mahmudun Qoçana basqın etməsi xəbərini unutmuşdu. Əlini Əmirqulunun çiyinə qoyub sakitcə:

– Biz daha ilxı otaran uşaqlar deyilik, Əmirqulu. Dörd tərəfimiz düşmənlə doludur, – dedi.

Əmirqulu:

– Sənə əli qılınc tutan döyüşçü lazımdır, mən isə bu günəcən bir toyuq başı da kəsməmişəm.

Nadir başını tərpətib:

– Yaxşı! – dedi. – Qoy sən deyən olsun, indisə hamıya de ki, öz dəstələrini yürüşə hazırlasın... Qasidi də yanıma göndər.

– Görüm həmişə üzünə gün doğsun, Nadir bəy! Heç vaxt dar-damanda qalmayasan!..

Əmirqulu ilk dəfə idi ki, Nadirin hüzurundan daldalı çıxırdı. Adətən, bu cür itaətkarlığı şahların hüzurunda edirlər.

...Qasidi dinlədikdən sonra Nadir bəy atına minib iki min nəfərlik qoşunla Xabuşana tərəf üz tutdu. Məlik Mahmud həmin vaxt altı minlik qoşunla Qoçan qalalarına doğru hərəkət edirdi. Qasidin dediyinə görə, Məlik Mahmudun qoşununu uzaqdan gören kürdlər adam göndərib, ondan aman diləyiblər, o isə həmin adamın burnunu kəsib, Qoçana yola salmışdı: «Sizinkilərə ismarıçımı çatdır ki, onların çoxu ilxıçı oğlu Nadir bəyə itaət edir. Buna görə də mənim məktubuma, xəbərdarlığımıza məhəl qoymadılar... Qayıt de ki, mən heç kəsi əfv etməyəcəyəm, onların hamısını bir-bir qılıncdan keçirəcəyəm...».

Məlik Mahmudun hücumundan qorxuya düşən kürdlər qaçıb Qoçan qalalarına sığınmışdılar, burada müdafiə olunmaq üçün tədbir görüb, məsləhətməşvərət edib, belə qərara gəlmişdilər ki, Nadir bəydən kömək istəsinlər...

* * *

Hicri 1137-ci ilin¹ payızı idi. Özünü kürdlərin köməyinə yetirən Nadir bəy Qoçan ətrafında mövqe tutmuş Məlik Mahmudun döyüşçülərini pərən-pərən salıb, toplarını ələ keçirdi.

– Bu da sənə cirit-mirit oyunu deyil, – deyə Nadir bəy Məlik Mahmudun qarasında söyləndi. – Bu topla-

¹ Miladi 1724-cü il.

rı göz-bəbəyiniz kimi qoruyun! – deyə Təhmasib xan Cəlayirə tapşırırdı.

Topların lülələri hələ isti idi. Məlik Mahmud bir az əvvəl bu toplardan güclü atəşə tutduğu Zeydanlı qalasını müdafiə edənlərin müqavimətini qırıb içəri soxulmaq istəyirdi. Günorta çağı əfşarlar Məlik Mahmudun qoşununa hücum edib, onun ən yaxşı döyüş hazırlığı görmüş dəstəsini məhv etməyə başladılar. Axşamüstü cəsur döyüşçüləri ilə birlikdə qalaya çatan Nadir bəyin qəfil hücumundan Məlik Mahmud özünü itirdi. Qalanın müdafiəçiləri də əfşar döyüşçülərinin mərdliyindən çox ruhlanmışdılar. Onlar qaladan çıxıb, düşmənlə ölüm-dirim savaşına atıldılar. Hər iki cinahda qoşununun böyük itkilər verdiyini görən Məlik Mahmud döyüşdən əl çəkib, qala ətrafında qazılmış səngərlərə sarı çəkilməyə məcbur oldu...

Qoçan qalabəyisi Sam bəy oğlu Məhəmmədlə onun düşərgəsinə gəldi. Xudmani bir guşəyə çəkilib hal-əhval tutdular.

Məlik Mahmudun Şövqi xanımı öz hərəmxanasına aparmaq niyyətinə düşməsi xəbərini Nadir bəyə söyləməkdən çəkinsələr də, ata-oğul elçilərin gəlməsi, toyun yubanması barədə nigarançılıqlarını gizlədə bilmədilər. Odur ki, Sam bəy Nadir bəydən öz deyiklisi ilə kəbinkəsmə mərasimini nə vaxta təyin edəcəyini öyrənmək istədi.

– Onunla kəbinimiz Məşhəd şəhərini Məlik Mahmuddan alandan sonra kəsiləcək! Həm də nigahımızı İmam Rza sərdabəsində cümə xütbəsində hamıya bəyan edəcəyəm...

– Yəni o gün gələcək ki, bu məlunlar Kiçik Məkkəməzdən əl çəkəcəklər?

– Əgər gücümüzü-qüvvəmizi bir nəfərin başçılığı altında cəmləşdirsək, o gün heç də uzaqda deyil.

Sam bəy maraqla xəbər aldı:

– O bir nəfər kimdir ki?

– Əgər o bir nəfər adam mən deyiləmsə, onda niyə də Səfəvi xanədanının varisi Təhmasib Mirzə olmasın?

– Mən kürd əyanları ilə bu barədə danışıb, fikirlərini öyrənərəm.

...Ertəsi gün Nadir bəyin süvariləri Məlik Mahmudun qoşununun üstünə yürüdülər. Döyüş topları əlindən çıxdığına görə Məlik Mahmud nə qalanı atəşə tuta bilirdi, nə də Nadir bəyin hücumu keçən atlı dəstəsini. Az sonra Məlik Mahmud Nadir bəy Əfşarla döyüşmək fikrindən daşınıb, Radkan səhrasına tərəf geri çəkildi. Qızılbaşlar onları İşrətabada qədər təqib etdilər...

Sonra çiskin yağış yağmağa başladı. Nadir bəy əlini qaldırıb adamlarına işarə verdi ki, təqibi dayandırsınlar. Məlik Mahmud Məşhədə, Nadir isə Əbivərdə döndü...

O, Əbivərdə gələndə qış qapını kəsdirmişdi. Havalər nə qədər soyuq keçsə də, Nadir bəy ətraf qalaların hakimlərini özünə tabe edənə qədər at belindən düşmədi...

TƏHMASİB MİRZƏNİN MƏĞLUB SƏRDARI

...Özünü Qızılbaş taxt-tacının sahibi elan etsə də, vəliəhd Təhmasib Mirzə – İkinci şah Təhmasib paytaxt

İsfahandan uzaq düşüb, əfqan qəsbkarlarının əlində avara-sərgərdan qalmışdı. Taleyi bəzən bir tükdən asılı olan gənc şahzadə əlacsızlıqdan nə edəcəyini bilmirdi. Xorasanda yerli hakimlər arasında baş verən ixtilaflardan xəbər tutub:

– Bu ağlızsızlığın sonu görünmür, – dedi. – Allah, elə bil, Qızılbaşlar səltənətini lotu-potunun əli ilə məsxərəyə qoyub...

– Şahımızın lotu-potu hesab etdiyi o adamlardan özünü Səfəvi kimi qələmə verənlər də var, – deyən Fətəli xan Qacar məmləkətin halından yaxşı xəbəri olan adam kimi, Xorasanda ağalıq edən Məlik Mahmudu aradan götürmək qərarına gəlmiş Təhmasib Mirzənin sözünə qüvvət verdi. O Məlik Mahmuda da Məşhəddə kəyan tacını başına qoyub özünü şah elan etmək fikrinə düşüb. Ləşkərin sayını günü-gündən artırır.

Təhmasib Mirzə inanıb-güvəndiyi sərkərdəsi Rzaqulu xanı Tehrandan və Qəzvindən ona qoşulan silahlı qüvvələrlə Xorasana göndərdi.

Rzaqulu xan Təhmasib Mirzənin atası şah Sultan Hüseyinin eşikağası olmuşdu. O da, Təhmasib Mirzənin ətrafında olan bir çox adamlar kimi, Nadir bəy Əfşarın şücaətindən çox eşitmişdi. Fikirləşib qərara gəlmişdi ki, Xorasan uğrunda əfqanlarla daim savaşda olan Nadir bəylə birləşsin, onunla əlbir olub, Məlik Mahmudu aradan götürsün.

Təhmasib Mirzənin saray xadimləri həm sərdarın şahın gözündə yüksəlməsindən, həm də Nadir bəylə birləşmək istəyindən çox ehtiyat edirdilər. Yaxşı bildirdilər ki, Nadir bəylə birlik ona zəfər qazandıracaq:

– O əfşar gədəsindən uzaq olsan yaxşıdır.

– O gədə dediyiniz neçə ildir qılınca sarılıb düşmənlə savaşır...

– Bizdən deməkdir, həmişə qara camaatın rəğbət bəslədiyi adamlar səltənət üçün qorxunc kabus olublar...

Lakin onların xəbərdarlığına baxmayaraq, Təhmasib Mirzənin sərdarı Nadir bəyi görmək və ona birləşməyi təklif etmək üçün Xabuşana gəldi.

Rzaqulu xan burada qəribə hadisə ilə qarşılaşdı. Nadir bəy Əfşara ismarıç göndərüb onu Qoçana çağırmaq istədi, bundan xəbər tutan bir çox varlı və yaşlı kürdlər Sam bəydən xəlvəti onun yanına gəldilər.

– Ey böyük sərdar, sən Nadir bəyi hələ yaxşı tanırmırsan?

– Axı, mənim bildiyimə görə, Nadir bəy Əfşar keçən payızda sizin qəbiləni Məlik Mahmudun cəngindən qurtarıb?! Həm də Sam bəyin qızına deyiklidir.

– Düzdür, Həsən keçəl, ya keçəl Həsən, nə təfavüt edər ki... Məlik Mahmud da elə ona görə qəzəblənib, üstümüzə qoşun çəkmişdi. Qaldı, Nadir bəyə qız verən Sam bəyə, ya da onun oğluna, bu iki adam hələ bütün zəfəranlılar demək deyil.

– Mənim bildiyimə görə, Nadir onlara toyu Məşhədə edəcəyinə söz verib...

– Doğrudur, vəd verib, onu da deyib ki, Məşhədi ancaq bir adamın başçılığı altında azad etmək mümkündür... Həmin adam da...

Rzaqulu xana elə gəldi ki, yəqin, həmin adamın Nadir bəyin özü olduğunu deyəcəklər. Ona görə danışan adamın sözünü kəsib soruşdu:

– Yaxşı, deyin görüm, axı, mən niyə onun köməyindən imtina etməliyəm?

– Biz öz əlimizin içi kimi yaxşı bilirik ki, Nadir bəy Məlik Mahmudun üzərində birlikdə çalışacağınız qələbəni öz adına çıxacaq.

Rzaqulu xan bir qədər fikrə getdi. Təhmasib Mirzənin yan-yörəsindəki adamların xəbərdarlığını qulaqardına vursa da, bu fikir onun ağına batdı:

– Demək istəyirsiniz ki, mən buradan salamat dönməyəcəyəm?

– Çox şükür, bizim nə demək istədiyimizi başa düşdün...

Bu zaman, üst-başı cır-cındır içində bir adam yaxınlaşdı, yaşlı kürdün qulağına nəsə dedi. Yaşlı kürd üzünü Rzaqulu xana tutub dedi:

– Hə, bizə inanmırdın. Nadir bəy Məşhəddən bir ağac aralıdakı Hacı Turab qalasında özünə hərbi düşərgə qurub. Şəhərə gəlib-gedən yollara atlı nəzarətçilər qoyub.

Rzaqulu xan artıq Nadir bəyin köməyindən imtina etmək qərarına gəlmişdi. Ona görə də yaxın qohumu Kazım bəyi çağırıb:

– Tez atını min sür Hacı Turab qalasına, – dedi. – Nadir bəyə de ki, mən ora gələndə qədər Məlik Mahmudla vuruşmasın. Cəld ol, ayağının biri orada olsun, biri burada!

Rzaqulu xan biləndə ki, Nadir bəy Əfşar onu Hacı Turabda gözləyir, qoşununu başqa bir yolla aparıb, Xacə Rəbi deyilən yerdə hərbi düşərgə saldı. Məlik Mahmud onun Cünabad yolu ilə gələcəyini

güman edib, qoşununun bir hissəsini dərhal bura gətirmişdi. Qızılbaş ləşgərinin Sahibi-xəbəri¹ görüb-öyrəndiklərini gəlib Rzaqulu xana deyəndə, o, Məşhəd şəhərinə dərhal carçı göndərdi. Carçı küçələri, meydanları dolaşa-dolaşa şəhər əhlini Məlik Mahmuddan üz döndərib, Təhmasib Mirzəyə – onun qüdrətli sərdarı Rzaqulu xana tabe olmağa çağırırdı.

– Ey şəhristanlılar, onuncu Səfəfi şahı, Allahın yer üzündə kölgəsi İkinci Şah Təhmasib və onun həşmətli sərdarı Rzaqulu xan müqəddəs övliyaların uyuduğu Məşhədin xilasını naminə sizi qanuni səltənətin ləşkərinə yardımçı olmağa dəvət edir...

Şəhər əhli arasında Səfəvilərə sədaqət göstərənlər az deyildi. Odur ki, qiyam qaldırıb, Məlik Mahmudun şəhərdə qalan adamlarını həbs etdilər. Qiyamçılar öz adamlarından bir neçə nəfəri sərdarın yanına göndərib, şəhəri təhvil almasını istədilər. O da bir an ləngimədən Kazım bəyin başçılığı altında şəhərə böyük dəstə göndərdi. Məşhədin təslim olması xəbərini gətirənlərin dediyinə görə, təkcə şəhərin Ərk darvazası Məlik Mahmudun yenilməz sərkərdələrindən olan Mehdi xanın əlində qalmışdı. Hündür divarların bürcündə toplar yerləşdirilmişdi.

Elə bu zaman canını qiyamçıların əlindən qurtarıb, atla aradan çıxan əfqanlar Cünabad yolu ilə çapa-çapa özlərini tez Məlik Mahmuda yetirməyə can atırdılar. Məlik Mahmud isə rəqib sərdarın Xacə Rəbi tərəfdən Məşhədə irəlilədiyindən xəbər tutub, dərhal

¹ Yəni kəşfiyyatçı

yolunu dəyişmişdi. İki ordu qarşı-qarşıya gələndə, Məlik Mahmud dalbadal hücum edib, Rzaqulu xanın ordusuna böyük itkilər verdi, sərdar onun həmlələri qarşısında davam gətirməyib, Tus şəhərinə doğru geri çəkilməyə məcbur oldu.

Məşhəddən qaçan atlılar qələbə sevincindən qolqanad açmış Məlik Mahmudun qanını qaraltdılar:

– Əgər Mehdi xanın köməyinə yetişməsəniz, şəhər təslim olacaq!

Qoşun atlanıb şəhərə döndü. Mehdi xanı mühasirədə saxlayan Kazım bəyin dəstəsini – səfəviləri məğlubüyyətə uğratdı. Qəzəblənmiş hakimin ürəyi bununla soyumadı, Məşhədi Təhmasib Mirzənin sərdarına vermək istəyənləri ağır şəkildə cəzalandırdı.

Rzaqulu xanın Nadir bəyə güvənməməsi ona baha başa gəldi. Bunu biləndə artıq gec idi: Təhmasib Mirzə məğlubüyyətindən xəbər tutan kimi onu sərkərdəlikdən uzaqlaşdırıb, yerinə Məhəmməd xan Türkməni təyin etdi...

* * *

Rzaqulu xanı uğursuzluğa düçar etməsi Məlik Mahmuda yeni ruh vermişdi. Təhmasib Mirzədən güclü olduğuna görə qürrələnirdi. İndi Məlik Mahmud Nadir bəy Əfşarın da kənarında qalmasından sui-istifadə edib, qardaşı oğlu Məlik İshəqi Nişapur üzərinə göndərmişdi. Oranı da zəbt etmək istəyirdi. Nişapurda yaşayan Bayat kürdləri Məlik Mahmudun qardaşı oğlunun şəhərə yaxınlaşmasından bərk narahat olmuşdular. Bir yerə yığılıb məsləhət-məşvərət

elədilər. Yenə əlac Nadir bəyə qalırdı. Belə qərara gəldilər ki, ondan kömək istəsinlər.

Nadir bəy bundan xəbər tutanda, qardaşı İbrahimlə Əbivərd və Kəlat kürdlərini başına yığıb Qoçana – Sam bəyin qalasına gəldi.

Qoçan qalasının darvazası ağzında onun yolunu xeyli adam səbirsizliklə gözləyirdi. Burada o, Rzaqulu xanı ondan üz döndərməyə vadar edən adamları qəzəblə süzdü. Ancaq hirsini boğub, bu barədə onlara bir kəlmə də demədi.

Onun bu halı Sam bəyin iti gözündən yayınmadı:

– Haqlısan, Nadir bəy, şan-şöhrətin artıq olsun! Amma nə mən, nə də mənim oğlum Rzaqulu xanla o danışıqda olmayıb. Bunu bizdən xəlvətdə edən bəzi əyanlar özlərində cürət tapıb, heç ona sənin Təhmasib Mirzəyə sayğından, ehtiramından belə bir kəlmə də danışmayıblar.

Nadir bəy əlini Sam bəyin çiyinə qoydu:

– Mən heç kimi qınamıram, amma hamınıza bizim qırxlı Qədirqulu kişidən bu yaxınlarda eşitdiyim bir lətifəni danışacağam. Deyir, bir gün Bəhlul Danəndə xəlifə ilə yol gedirmiş. Görürlər ki, göydən bir əl uzanır. Bəhlul Danəndə də əlini qaldırır, əvvəl beş barmağını göstərir, sonra birini. Qeybdən görünən əl də o an qeybə çəkilir. Xəlifə bu işə təəccüb edir, Bəhlul Danəndəyə deyir ki: – Bu sirdən məni agah elə, görürəm o əl nə idi? Nə üçün sən əlini qaldıranda o qeyb oldu?

Bəhlul Danəndə də qayıdıb deyir ki: – O, Sahibi-Zamanın əli idi. Dedi ki, dünya düzəlibsə, gəlim, mən

də əlimi qaldırıb dedim ki, zəhmət çəkib gəlmə, hələ bu dünyanın beşdən biri də düzəlməyib. O da qeyb oldu...

Nadir bəy Əfşarın dilindən «Sahibi-Zaman» kəlməsini eşidən kimi yaşlı adamlar bir ağızdan salavat zikr elədilər.

Nadir bəy sözünə davam etdi:

– Hə, deməyim budur ki, bu yazıq, ağlamalı günə qalmış məmləkətimizdə nə qədər ki, cuğullar, aravuranlar var, həmişə Məlik Mahmud kimilər` bizim beşdən birimizi də rahat qoymayacaq.

Yerbəyerdən cavanların səsləri ucaldı:

– Düz deyir!

– Yaşasın Nadir bəy Əfşar!

– Gəlin biz də ona qoşulaq!

– Gəlin, hamımız Nadir bəyə qoşulaq!..

– Uğurun xeyir olsun, Nadir bəy!

Coşqun dağ çayı kimi kükrəyən cavanların bu çağırışından sonra yolboyu kürd yaraqlıları onlara qoşulurdu. Nişapura çatana qədər Nadirin dəstəsinə xeyli adam yığıldı. Elə ilk həmlədə Məlik İshəqin dəstəsi məğlub oldu, özü isə yaşıl bir bağda daldalanarkən mühasirəyə düşdü.

Qardaşı oğlunun əsir düşdüyünü eşidən kimi Məlik Mahmud el ağsaqqalı molla Rəfi Gilanini Nadir bəyin yanına göndərrib, onun buraxılmasını xahiş etdi.

Amma Bayat kürdləri Məlik İshəqi verməkdən imtina etdilər.

Ona görə də Məlik Mahmud güclü qoşunla Nişapura hücum etdi.

Nadir bəy Məlik Mahmudun Nişapura gələn yolunu kəsdi. Qədəmgahda iki ordu arasında qanlı müharibə başladı. Çıxış yolu olmayan kürdlər həyatları uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə girdilər. Hər iki tərəf itki verdi. Çoxlu adamın cəsədi döyüş meydanında qaldı. Xeyli itki verdiyini görən Nadir bəy də qüvvəsinin azaldığını hiss edib, geri çəkilməyə məcbur oldu. Nadirin qardaşı İbrahim də yaralanmışdı. Döyüşdən canlarını sağ qurtaran bir dəstə qızılbaş atlısının müşayiəti ilə mühasirəni güclə yaran Nadir bəy yaralı İbrahimplə Kəyata gəldilər.

Məlik Mahmud isə Nişapurda onun gəlişinə sevinən camaatın xahişi ilə Fətəli xan Bayatı şəhərə hakim təyin edib, Məşhədə qayıtdı. Və çoxdan arzusunda olduğu bir addımı atdı: Kəyan tacını başına qoyub, özünü şah elan etdi...

* * *

Nadir bəy bir az özünə gələn kimi qoşunu ilə Xorasana – Əbivərdə getdi. Bu zaman Məhəmməd xan Türkmən də öz dəstəsi ilə gəlib çıxdı. Onlar əlbir olsalar da, Məlik Mahmudu Məşhəddən çıxara bilmədilər. Çünki Nadir bəy Əfşar öz qohumu Aşur bəy Babalının ona qarşı çıxdığını eşidib çox məyus oldu və ruhdan düşdü: «Bunlar necə adamdır, İlahi, hər kəs öz qalasının hakimi, öz evinin bəyi olmaq istəyir... Böyük bir ölkənin əldən getməsi isə heç kimin vecinə deyil».

Aşur bəy Xorasanın ətrafında yerləşən Quzğan qalasında Nadir bəy Əfşara tabe olmaqdan imtina etdi və Cəmişgözək kürdlərinin bir dəstəsi ilə müttəfiq olub,

ona qarşı qiyam qaldırdı. Bu qiyamda Qoçandan olan Cəfərqulu bəy Şadlı da ona qoşuldu. Amma Nadir Quzğana yaxınlaşan kimi Cəfərqulu bəy təslim oldu. Aşur bəy isə inadkarlıq edib, müqavimət göstərdi.

Bu zaman gözlənilməz bir hadisə baş verdi. Uzaqdan-uzağa özbək sərkərdəsi Şir Qazi xan Xarəzmdən¹ 500 atlı cavanı onun köməyinə göndərdi. Gələnlərin başçısı Quzğan qalasının yanında Nadir bəyə təzim edib, onun sərəncamında olduqlarını söyləyəndə:

– Demək, Şir Qazi xan yaxşılığın əvəzini çıxmaq istəyib, – dedi.

Nadir bəyin ətrafında olanlar məmnunluqlarını ifadə etdilər:

– Halal olsun!

Nadir bəyin ətrafındakıların əksəriyyəti yaxşı bilirdi ki, ay yarım bundan əvvəl özbək tacirlərinin karvanı Məşhədə gələndə Məlik Mahmudun nəzarətçiləri yolda ixtilaf salıb, onları qarət etmişdilər. Hətta tacirlərdən bir neçəsini də öldürmüşdülər. Buna görə, Xarəzm valisi Şir Qazi xan Nadir bəydən tacirlərin mallarının qarətçilərdən geri alınması üçün yardım istəmişdi. Nadir bəy də onun xahişinə can-başla əməl etmişdi.

Çox çəkmədi ki, Quzğan qalasında, Aşur bəy başda olmaqla, qiyamçılar yaraq-yasaqlarını yerə qoyub, təslim oldular.

Nadir bəy Şir Qazi xanın göndərdiyi beş yüz xarəzmlı cavana xələt verib, onları hörmət-izzətlə öz vətənlərinə yola saldı.

¹ Bəzi tarixi mənbələrdə Xivədən olduğu bildirilir.

Artıq Nadir bəyin səs-sorağı, şan-şöhrəti məmləkətin hər tərəfinə yayılmışdı. Bir çox qalaların hakimləri ona müqavimət göstərmədən tabe olurdular. Hər yanda söhbət gəzirdi ki, bu cavan əfşar sərkərdəsinin ən böyük arzusu – məmləkəti nəinki əfqanlardan, hətta osmanlılardan və rusalardan da azad etməkdə və bu müqəddəs amal uğrunda gecəgündüz vuruşur, yorulmadan mübarizə aparır. Lakin Şərqi orta əsrlərə xas olan mənəm-mənəmlik xülyası ilə yaşayan yerli hakimlərin bəziləri hər addımda ona əngəl törədir, onu gərəksiz ara müharibələrinə cəlb etməkdən usanmırdılar. Qızılbaş tayfalarının müdrik ağsaqqalları yaxşı bilirdilər ki, Nadir bəy bu cür bitib-tükənməyən çəkişmələrə qoşulmaqla Səfəvi dövlətinin bərpası üçün lazım olan vaxtı itirir.

Əslində, doğrudan da, belə idi. Hicri 1137-ci ilin əvvəllərində Nadir bəyin fədakarlığı barədə xəbər Təhmasib Mirzəyə də çatdı. Əbivərd cavanlarından silahlı dəstə yaratdığını, Xorasanı əfqanlardan azad etmək istədiyini yaxşı bilsə də, o, yaxın adamı Həsənəli bəy Müəyyirülməmaliki¹ Nadir bəyin yanına göndərdi; o məqsədlə ki, onunla görüşsün, kimliyini, məramını, necə sərkərdə olduğunu öyrənsin...

– Həsənəli bəy, get, lazım gəlsə, Nadir bəyi mənim adımdan Xorasanı canışın təyin et! İndi məni osmanlılarla Əşrəfin dil tapması çox pərişan edir... Ona görə Nadir bəy kimi döyüşkən sərkərdələrlə birlik qurmağa ehtiyacım var....

¹ Vəzifəsi dövlət adamlarını sınağa çəkib öyrənmək olan məmur.

...Onlar Əbivərddə görüşdülər. Qəhvə içə-içə təklikdə xeyli söhbət etdilər. Nadir bəy Əfşarın davranışı Həsənəli bəyin xoşuna gəldi və o, elə bu təəssüratla da Əbivərd camaatının qabağında Təhmasib Mirzənin Nadir bəy Əfşara olan hörmətini bildirdi.

– Səfəvi taxtının onuncu şahı İkinci Şah Təhmasib mübarək fərmanı ilə Nadir bəy Əfşarı cəmi Xorasan-da öz canişini təyin edir və onun adının bundan sonra xan ünvanı – məqamında tanınmasını qərara alır.

Nadir bəy, öz növbəsində, minnətdarlıqla bildirdi:

– Mən də bu camaatın adından sizdən təvəqqe edirəm ki, iltifat edib, Şah İkinci Təhmasib Səfəvini öz qoşunu ilə Xorasana gəlməyə razı salasınız. Bu gəliş cəmi Xorasan əhlinin döyüş ruhunu yüksəldəcək... Bizim istəyimiz şahımızı öz atasının taxtında, öz paytaxtında bərqərar etməkdir.

Sonra Həsənəli bəy ondan ayrılıb, Astarabada – vəliəhdin yanına qayıtdı.

Təhmasib Mirzə onun neçə gün idi ki, yolunu səbirsizliklə gözləyirdi.

Həsənəli bəyin gətirdiyi xəbər ona qol-qanad verdi:

– Qibleyi-ələm, bu sərkərdə əsl bizim adamımızdır. Cəsur, qorxmaz, bacarıqlı və qətiyyətli bir igiddir. Hərbiyyə işi, sərkərdəlik ona Allah vergisidir. Məqsədi və amalı da yadelliləri yurdumuzdan təmizləyib, sizi İsfahanda dədə-baba taxtında oturtmaqdır. Mən Nadir xan Əfşarın sizin rüsxətinizlə Xorasana canişin təyin

olunduğunu söyləyəndə ətrafındakı bütün tayfa başçı-
larının hamısı sevindi... Bu sevinc dalğası cəmi Xorasan
əhlinin – ələxüsus da bu mahalda yaşayan ürəyitəpərli
bütün yaraqlı-yasaqlı qızılbaş tayfalarının onun başçılı-
ğı altında birliyindən soraq verən əlamətdir...

Təhmasib Mirzənin gözləri parıldadı və o, əllərini
göyə qaldırıb, Allaha şükür etdi. Sonra Həsənəli
bəydən soruşdu:

– Bəs neyləyək? Məsləhətin nədir? Onun gücündən
necə istifadə eləyək?

Həsənəli bəy tərəddüdsüz dedi:

– Qoşunumuzla Xorasana gedib Xabuşanda
ona qoşulaq. Biz ancaq onun kimi dəmir iradəli
sərkərdənin sayəsində tezliklə paytaxtımızı azad
edə bilərik.

Həsənəli bəyin sözü Təhmasib Mirzənin ağı-
na batdı. Təkcə ona görə yox ki, tezliklə İsfahanda
səltənətin taxt-tacında oturmaq istəyirdi. Həm də Na-
dir xanın gücü ona Fətəli xanın qacarların və başqa
türk mənşəli şahsevən tayfaları arasında malik oldu-
ğu böyük nüfuzundan özünü qorumaq üçün lazım
idi. Buna görə çox çəkmədən o, öz naibi Fətəli xan Qa-
carın başçılıq etdiyi qoşunla Xabuşan tərəfə üz tutdu
və bütün əyan-əşrəfini özü ilə apardı.

Bu zaman Nadir xan üç min nəfərlik dəstəsi ilə
Xabuşanda onları gözləyirdi.

Aydın, günəşli bir payız səhəri idi. Xabuşan ca-
maatı uzaqdan göyə toz qalxdığını gördülər. Əvvəlcə
gələnlərin kim olduğunu bilməyib narahat oldular.
Sonra qızılbaş qiyafəli atlıları görəndə sevindilər. Hər

necə olsa, vəliəhd hələ təntənəli şəkildə Səfəvi şahı elan olunmasa da, onların şəhərinə təşrif buyurmuşdu.

Bu Nadir xanın da çoxdankı arzusu idi. Nəhayət, o, Səfəvi xanədanının son nümayəndəsi – İkinci Şah Təhmasiblə birləşib talançı əfqan idarəçiliyinə son qoyacaqdı.. Gənc şahı qoşunla birlikdə hüzuruna gəlməyə vadar etməsi qəlbini dağa döndərmişdi.

Qədirqulu kişi bəri başdan ona xeyir-duasını vermişdi, deyirdi ki, bu, onun siyasət cəbhəsində müdrikliklə qazandığı ən böyük qələbəsidir. Ancaq gərək unutməsən ki, şahlarla yaxınlıq hər bir adamdan, xüsusilə də Nadir xan kimi ad-san sahibindən daha çox ehtiyatlı, tədbirli olmağı tələb edir...

Ağsaqqalın nəyə işarə vurduğunu Nadir xan yaxşı bilirdi. Həsənəli bəy artıq onu Fətəli xan Qacarın Təhmasib Mirzənin yanında necə böyük nüfuza malik olduğundan xəbərdar etmişdi.

İrəlidə – qızılbaşlar arasında onun güclü bir rəqibi vardı, o rəqib indi əmin – arxayınca öz atını Təhmasib Mirzənin sağ tərəfində asta-asta çapırdı.

Nadir xan at üstə durbinlə ətrafa baxırdı. Budur, onlar yanaşı çapıb gəlirdilər: Təhmasib Mirzə ilə Fətəli xan Qacar...

Əlbəttə, gələcəkdə ikisi də ona müxalif çıxıb, qənim kəsilə bilərdilər. Birləşib bir göz qırpımında onu güc-bəla ilə başına topladığı qoşunu ilə birlikdə yox edərdilər. Buna fürsət verməməyin əlacı bəs nə idi? Nadir xanın ağlına onların yollarını bir-birindən ayırmaqdan ayrı fikir gəlmirdi... «Bəlkə bu, o vaxt olacaq

ki, özləri məni belə addım atmağa vadar edəcəklər... İnsan elə məxluqdur ki, öz yolunda enişi-yoxuşu özü yaradır. Əks təqdirdə, heç kim heç kimi əvəz edə, ya da biri digərinin yerinə qalxa bilməz...».

İndi Nadir xan yaxşı bilirdi ki, hələlik o, Təhmasib Mirzəyə hava və su kimi lazımdır. Yoxsa, Astarabad-dan çapa-çapa bura gəlməzdi. Və elə etmək lazımdır ki, bu gərəklilik daimi bir zərurətə dönsün. Eləcə, Təhmasib Mirzə də Nadir xana lazım idi. Çünki tac, hələlik də olsa, onun başında idi. Gənc şahzadənin sifətinin cizgilərindən özünü büruzə verən qətiyyətsizlik ilk baxışdan Nadir xanın diqqətini cəlb etdi. Belə görünürdü ki, atası kimi onu da aldatmaq çətin deyildi.

ŞAHIN XİDMƏTİNDƏ

Hicri 1137-ci ilin yayının başa çatmasına bir həftə qalırdı.¹ Hava isti idi. Amma dözülməz həddə deyildi. Dəstə gəlib Xabuşana çatdı və Nadir xan qabağa çıxıb, Təhmasib Mirzəni qarşıladı. O da irəli gəlib atdan düşdü. Qocaman bir çinarın kölgəsində qabaq-qənşər dayandılar. Nadir xanın qüruru yol vermirdi ki, görüş anında təzim edib, onun əlini öpsün... Təhmasib Mirzə də bunu hiss edib, ona tərəf bir-iki addım atdı və onlar qucaqlaşib-öpüşdülər. Bərabər adamlar – qohum və dost kimi. Bunu ətrafdakıların hamısı görüb hiss etdi və hətta xeyli təəccüb edənlər də oldu. Sonra Nadir xan

¹ Miladi təqvimə ilə 15 sentyabr 1726-cı il.

Fətəli xan Qacarla da görüşüb-qucaqlaşdı. O dəqiqə hiss etdi ki, Fətəli xan himayədarının tam əksinə olan xasiyyət yiyəsidir. Ağıllı və tədbirlidir. Deməli, irəlində birinci şəxs, yəni İkinci Şah Təhmasibin etimadını ikinci şəxs kimi qazanmaq uğrunda Fətəli xanla aralarında gərgin, lap gərgin bir mübarizə olacaqdı. İndisə...

Nadir xan daha sonra onlarla gələn əyanlarla görüşüb, onları böyük tut ağacının altında təşkil olunmuş ziyafət məclisinə dəvət etdi. Bu, Səfəvi dövlətinin bərpası tarixində, əlbəttə, həlledici günlərdən biri idi.

Artıq Nadir xan Əfşar, qocaman tayfadaşı Qədirqulu kişi demişkən, siyasət aləminin əsl iştirakçılardan biri olurdu və bu gündən ona nə cür olursa-olsun, daha güclü, daimi, döyüş fəndlərinə yiyələnmiş nizami bir ordu lazım idi.

Onlar bir neçə gün Xabuşanda qalıb dincəldikdən sonra, Təhmasib Mirzə indiki halda nə etmək lazım olduğunu soruşdu və hər iki sərkərdənin üzünə baxdı.

Nadir xan rəqibini qabaqlayıb dedi:

– Əlbəttə, hazırkı məqsədimiz birdir. Məlik Mahmudun hakimiyyətinə son qoymaq. Amma açığını desəm, bizim indiki qüvvəmizlə bunu etmək bir o qədər də asan görünmür... Topsuz savaşağımız böyük itkilərə səbəb olacaq, əlimizdə olan az miqdarda topla nə edə bilərik?

– Elə oğul da odur ki, topsuz bu nadürüstü aradan götürsün. Məncə, yalnız sən bu çətin işin öhdəsindən gələ bilərsən.

Təhmasib Mirzənin Nadir xana dediyi bu sözləri eşidəndə, Fətəli xanın üzü qıpqırmızı oldu. Çünki taxt-tacsız və paytaxtsız əlahəzrət hökmdar Məlik Mahmuda qarşı əməliyyatı gözlənilmədən ona deyil, Nadir xana tapşırırdı. Sərkərdələr altdan-altdan bir-birlərinə baxdılar. Bu andan artıq onların arasında gözəgörünməz və gizli ölüm-dirim mübarizəsinin təməli qoyuldu.

Araya sükut çökdü. Fətəli xan heç nə demədi. Amma illərlə sarayında sığınacaq verdiyi, şahlıq məqamına çatmasında ilk dəfə böyük zəhmətə qatlaşdığı vəliəhdə küsgünlüyü açıq-aşkar hiss olundu. Bu əzabla gəzib-dolandı. Məhərrəm ayının 22-də¹ hər iki sərkərdə atlanıb, Təhmasib Mirzə ilə bərabər Məşhədə doğru üz tutdular.

Payız fəslı idi. Yollar bərbad vəziyyətə düşmüşdü. Belə vaxtda ordu üçün ən çətin iş top arabalarını yoxuşdan qaldırmaq ola bilərdi, hələlik o da yox idi. Qoşunlar ləngimədən Məşhədə yaxınlaşırdı. Xoca Rabi məbədinin ətrafında ayrı-ayrı mövqələrdə düşərgə qurub, döyüşə hazır dayansalar da, piyadalar, atlı dəstələr, tufənglilər eyni adamın əmirini gözləyirdilər.

Lakin Fətəli xan gözlənilmədən kürd dəstəsinin başçısı Nəcəfqulu bəy Şadlıni öz adamları ilə Məşhədə hücum etməyə sövq etdi. Nəcəfqulu bəy Məlik Mahmudla savaşa girməyə tərəddüd etdi. Ona görə qoşuna on min tümən xərc verdi, təbii ki, bu məbləğin qarşılığı olaraq, o, Fətəli xanın göstərişindən dolayısıyla boyun

¹ Miladi təqvimlə 19 sentyabr 1726-cı il.

qaçırmış oldu. «Mən malımı-pulumu ona görə şahın qoşunundan əsirgəmirəm ki, Məşhədi-müqəddəs azad olsun... Yaşamaq istəyirəm ki, mən də sağ-salamat İmam Rzanın hərəmini¹ ziyarət edə bilim». Buna görə Fətəli xanın adamları onu öldürüb aradan götürdülər. Başsız qalan dəstənin əsgərləri Nəcəfqulu bəyin meyitini götürüb Nadir xanın qoşununa tərəf üz tutdular. Qəzəblənmiş kürdlər başçılarından nəşini ortaya qoyub, başlarına döyə-döyə vaysınırdılar.

Bu cür hərəkətinə görə Fətəli xanı məzəmmət etmək əvəzinə, Təhmasib Mirzə, nədənsə, susurdu. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Nadir xan Cəmişgözək vəkilinin oğlu Məhəmməd Hüseyn Zəfəranlıya və Şahverdi bəy Şeyxavanlıya yaxınlaşıb bildirdi:

– Nəcəfqulu bəyin ölümündən adamlarınız ruhdan düşməsinlər və hər an mənim Məşhədə hücum əmrimə müntəzir olsunlar.

– Hə, ancaq bu fitnə-fəsada hər kim baiskardırsa, cəzasına çatacaq...

– Bu fitnəni Fətəli xan Qacar düzüb-qoşub ki, biz öz aramızda vuruşaq, yəni əsas məqsədimizdən uzaq qalaq... Elə sanıram, bu, onun son fitnəsi olmayacaq...

Nadir xan Təhmasib Mirzənin necə adam olduğunu artıq yaxşı bilirdi. Qəlbində onu küləyin səmtindən asılı olaraq gah o tərəfə, gah da bu tərəfə əsən bayrağa bənzədirdi. Yanılmamışdı. İlk dəfə onu gördüyü andan bu qənaətə gəlmişdi ki, yan-yörəsində vurnuxan saray əyanlarının toruna asanlıqla düşür, onların çaldığı havaya oynayır...

¹ Toxunulmaz, müqəddəs ziyarətgah, ocaq.

Ona görə qəzəbini birtəhər boğub onun çadırına gəldi:

– Əminəm ki, siz bu anlaşılmazlığa görə kürdlərin günahından keçəcəksiniz. Belə hallar olmasın deyə, məncə, orduda vahid süpəhsalarlığa¹ ehtiyac vardır. Hərə bir tərəfdən istədiyi vaxt döyüş əmri verə bilməz...

Təhmasib Mirzə ürəyində, elə bil, «Düz sözə nə deyəsən?» – deyib, başını yırgaladı.

Sonra Təhmasib Mirzənin hüzurunda Nadir xan Həsənəli bəyə və vəzir-vəkilə üzünü tutub dedi:

– Məlik Mahmud kimi böyük orduya malik olan düşmənin qarşımızda durduğu bir vaxtda kürdləri incik salıb, özümüzə düşmən etməyə lüzum yoxdur...

Təhmasib Mirzə ayağa qalxıb:

– Yaxşı, – dedi, – indiki halda mən sənə görə, dəfəllərlə asi olmuş kürdlərin günahından keçirəm. Bəs sonra?

– Məncə, Nəcəfqulu bəy öldürüldüyünə görə əlləri davadan soyumuş kürdlərin könlünü almaq üçün Hüseyin bəyi Qoçana hakim təyin etmək yaxşı olardı...

– Əgər bu işimizin xeyrinədirsə, niyə də etməyək?!

– Bir də, izn verin, bu gün mən Məlik Mahmudun müqavimətini zəiflətmək üçün şəhərə hücum edirəm...

Təhmasib Mirzə əllərini göyə qaldırıb:

– Allah sənə yar olsun!– dedi.

¹ Baş komandanlıq.

Nadir xan şəhərə dəfələrlə həmlə etsə də, faydası olmadı. Yaxşı müdafiə olunan qalaya girmək çətin idi. Divarları dağıdacaq top yox idi. Yuxarı dırmaşmaq üçün gətirilən nərdivanlarda xeyli igid həlak oldu. Qızgın döyüşlərin birində Məlik Mahmudun atıcıları hətta uzaqdan Təhmasib Mirzəni oxa tutdular. Belə oxlardan biri az qaldı ki, Təhmasib Mirzənin sinəsinə sancılısın. Nadir xan cəld onu qılıncı ilə kənara itələdi, ox vıyılı ilə səmtini dəyişib yaxınlıqdakı ağacın gövdəsinə sancıldı.

Bir az sonra Nadir xan artıq hücumun mənasız olduğunu görüb geriye çəkilmək əmri vermək qərarına gələndə, bir-birlərinə nizamsız şəkildə qarışan iki dəstənin əsgərlərini Təhmasib Mirzəyə göstərib:

– Görürsənmi? – dedi. – Onlar bir-birlərinə necə mane olurlar?

– Belə olan halda, mənəcə, hücumu dayandırıb, Məlik Mahmudla danışıqlara başlamaq gərəkdi. Fətəli xan Qacar da sınaıyıcı baxışlarla atından aşağı enmədən Təhmasib Mirzəni süzdü. Təhmasib Mirzə dedi:

– Qoy o özü buna cəhd etsin... O bizi yox, biz onu uzun müddət mühasirədə saxlaya biləriksə...

Təhmasib Mirzənin bu cavabından sonra Nadir xan da, Fətəli xan Qacar da atlarını irəli sürdülər.

Atlar yəhərlərinəcən palçıq içində idi. Gedə-gedə yolboyu daim yerlərini dəyişən Nadir xanla Fətəli xan Qacar bir an da olsun bir-birlərini gözdən qoy-murdular.

* * *

...Artıq neçə gün idi ki, Qacar döyüşçülərinin başçısı Fətəli xan Qacar kənardan hadisələrin gedişinə baxıb qımışırdı. Bunu Nadir xan da, Təhmasib Mirzə də görürdülər.

Qacar döyüşçülərindən birinin də burnu qanamamışdı. Fətəli xan Qacar, sadəcə, bir tamaşaçı kimi rəqibinin təşəbbüslərinin boşa çıxmasından açıq-aşkar ləzzət alırdı...

* * *

Məşhədin mühasirədə olduğu gərgin günlərin birində Osmanlı sultanının elçisi Mahmud paşa Təhmasib Mirzənin çadırına gəldi və ona təzim edərək bildirdi:

– Əgər, ölkənin Azərbaycana aid bölgələrini Osmanlının ixtiyarına verməyə razı olsanız, dövlətimiz sizin sağlığınıza tanıyacaq...

Təhmasib Mirzə çox çətin sual qarşısında qalmışdı. Öz əyanlarını dərhal yığıb müşavirə keçirdi. Belə qərara gəldi ki, indiki vəziyyətdə Osmanlı sultanının təklifini qəbul etmək məqbuldur.

Müqavilə bağlamaq üçün Osmanlıya göndərdiyi nümayəndəyə belə bir tapşırıq verdi:

– Çalış, Xorasan məsələsi həll olunana qədər şərtnamə əqdi barədə danışıqlar uzansın!

Məşhədsə mühasirəsi uzandıqca uzanırdı. Şəhərin çox möhkəm qalaları var idi; digər tərəfdən də, şah ordusunun topxanasının olmaması ucbatından mühasirənin nə vaxta qədər davam edəcəyini də heç kim bilmirdi, bir aymı, iki aymı?!

Amma Təhmasib Mirzə mühasirənin uzanmasından da çox onu narahat edən bir çətinliklə üzləşmişdi. Xacə Rəbi məqbərəsi ətrafındakı düşərgədə Nadir xan Əfşarla Fətəli xan Qacar arasında gedən gizli mübarizə hər an qanlı döyüşə çevrilə bilirdi.

Təhmasib Mirzə onların hər ikisini ayrı-ayrılıqda çadırına çağırtdırıb, aralarındakı ixtilafa son qoymaq istəyirdi. Əhval-ruhiyyəindən belə görünürdü ki, o özü də Fətəli xan Qacarin hərəkətlərindən narazıdır. Ona görə çadırına birinci Nadir xanı dəvət etdi. Vəzir-vəkillər sanki bu səhnədən zövq alırlarmış kimi susurdular.

Öz rəqibini Təhmasib Mirzənin gözündən salmaq üçün Nadir xan:

– İndi Fətəli xan Qacar Məlik Mahmudla çəkici eyni zindana vururlar, hətta gizlincə məktublaşırlar. Mənim adamlarımın dediyinə görə onlar Səfər ayının on dördüncü günündə¹ sənə sui-qəsd hazırlayıblar.

Çadırdə o yan-bu yana var-gəl edən Təhmasib Mirzənin qəzəbdən bütün bədəni əsdi. O üzünü Nadir xana çevirmədən dedi:

– İndi yox, taxt-tac hərəsi olan bu adam çoxdan mənim qanıma susayıb. Bu saat əmr edərəm, elə buradə, qaladan burə baxan dostlarının gözü qabağında onu edam etsinlər...

– Yox, – deyə Nadir xan, az qalə, çıxırdı. – Edam etməyə lüzum yoxdu. Məşhədi mühasirədə saxladığımız bir vaxtdə onu edam etdirsən, qacarlar sizə qarşı

¹ 11 oktyabrda 1726-cı ildə.

qiyam qaldıra bilərlər. Yaxşı olar ki, onu tutub Kəlat qaləsindəki zindana saldırasan.

Təhmasib Mirzə bu təklifi bəyənsə də, cavab vermədi. Bu zaman eşikağası içəri daxil olub təzim etdi. Sonra:

– Qibleyi-aləm, Fətəli xan Qacar sizdən izn almaq üçün hüzurunuza gəlmək istəyir.

– Nəyə izn almağa?

Eşikağası, Təhmasib Mirzənin zəhmli gözlərinə baxa-baxa bir-iki addım geri çəkildi.

Təhmasib Mirzə, az qala, istehza edib deyəcəkdi ki: «...Hmm, yoxsa Məlik Mahmudla əlbir olub, mənə sui-qəsd etmək üçün izn istəyir?». Amma özünü ələ alıb:

– Gəlsin, bizim Fətəli xan Qacar, görək o nəyə görə izn istəyir?– Sonra üzünü Nadir xana tutub: – Sən də uzağa getmə, – dedi.

Nadir xan:

– Baş üstə! – deyib bayıra çıxmaq istəyəndə, Fətəli xan Qacarla üz-üzə gəldi. Rəqiblər bir-birlərinin gözlərinin içinə baxdılar. Sanki hər ikisinin taleyi gözlərində əks olunmuşdu.

Fətəli xan Qacar içəri girər-girməz Təhmasib Mirzə soruşdu:

– O nə izndir elə?

– Şah sağ olsun, mənə izn ver, Gürgana gedib, qoşun toplayıb qayıdım.

– Məgər buradakı qoşunlar Məşhədi almağa azlıq edir? Bəlkə Məlik Mahmudun mühasirədə ac-susuz qalan əsgərləri balalayıb artır?

Artıq Təhmasib Mirzənin Nadir xana mehr saldığı görkəmindən bəlli idi.

Fətəli xan Qacarın sifətinin rəngi dəyişdi. Nadir xandan incikliyinin qisasını almaq, onu Təhmasib Mirzənin gözündən salmaq məqamının yetişdiyini düşündü:

– Bilmirəm, Nadir xan mənim barəmdə sizə nə deyib, amma o, özü...

– O özü nə?

– Şahın ona göstərdiyi etimad və etibardan sui-istifadə edir...

– Nəə? Səncə, Məşhədə hücum əmrindən imtina edən kürd dəstəsinin başçısını da o öldürmüşdü?

– Hər halda, o öz istəyinə nail oldu!

– Necə yəni istəyinə nail oldu?

– Xabuşana hakim təyin etdirdiyi Məhəmməd Hüseyin bəy özünə ad elədiyi qızın qardaşıdır...

Təhmasib Mirzənin qaşları düyünləndi:

– Həə? – deyib bir an fikrə getdi. Bəs, Müəyyirül-məmalikin dediyinə görə, o, eyş-işrətdən uzaq əsl hərbi adamıdır. Belə-belə işlər. Hər kəs öz bağ-bağçasının qeydinə qalır, bostanlıqda şamamalar becərir, nə şah bağına baxan var, nə də ona tər şamama gətirən...

Onun «tər şamama» sözünü vəzir-vəkillərin hamısı öz bildikləri kimi yozub gülüşdülər. Təhmasib Mirzə əvvəlcə onlara acıqlandı:

– Siz də boş yerə gülməyə bəhanə gəzirsiniz, – dedi. – Sonra onun iznini istəyən Fətəli xan Qacarın pörtmüş üzünə zəndlə baxdı. Qəlbində: «...Yox! Görünür, o bu

müharibədən canını qurtarmaq istədiyindən Gürgana gedir. Bəlkə, doğrudan da, Məlik Mahmudla əlbirdi? Axı, bir dəfə mən onu əfqanların üstünə göndərəndə o əmrimdən imtina etmişdi. O vaxt Nadir xan kimi güvənə biləcəyim sərkərdəm yox idi... Amma indi... Yox, yox, yox, qoy cəhənnəm olsun!»– düşündü. Sonra sakitcə dedi: – Yaxşı, Fətəli xan, gedin.

Fətəli xan Qacar çadırdan çıxan kimi atına mindi. Son anda Təhmasib Mirzə yanındakı süvarilərə əmrə:

– Fətəli xanı tutun, o xain düşmənlərlə əlbirdir, – dedi.

Bu əmrdən sonra bir dəstə atlı sürətlə Fətəli xana çatıb, onu əhatəyə aldı. O, geri dönüb tək-cə bunu deyə bildi:

– Bu, namərdlikdir!

Ucaboy İbrahim bəy Əfşar onun cavabında:

– Tutun, – dedi. – Və sonra Fətəli xana müraciətlə:
– Kimin namərdlik etdiyini sübut etməyə vaxtımız olacaq!

Qılıncını və xəncərini alıb, Fətəli xanı aparanda, o, əlini silkələyib Nadir xanı hədələdi. Ancaq atlıların əhatəsində nə dediyini eşitmək mümkün olmadı...

Beləliklə, başları bir qazanda qaynamayan iki dalışqan qoç arasında bir aya yaxın sürən gərgin, gözə-görünməz mücadilə bu cür fəci şəkildə başa çatdı.

Fətəli xan həqiqətənmi Məlik Mahmudla gizli danışıqlar aparmışdı? Bunu müəyyən etmək Təhmasib Mirzə üçün çətin idi. O, sadəcə, öz mənafeyini düşünərək, rəqiblər arasında dərinləşən ixtilafa son qoymalı idi.

Nadir xan, istəməsə də, Təhmasib Mirzənin fərmanı ilə səfər ayının on dördüncü günü Fətəli xan Qacarı zindanda işgəncə ilə öldürdülər. Onun qətlə yetirilməsindən sonra qacarlar qiyam qaldırmasın – deyə, başçılarından bir neçəsini həbs etdilər. Yusif bəy, Rəhim xan Gəraylı, Şərəfətdin bəy, Niyazqulu bəy, Qasım ağa Qacar – hamısı zindana salındılar.

Artıq Nadir xan tək idi və indi onun qarşısında Məşhəd kimi yenilməz qalada nəinki Məlik Mahmud, İsfahanda ondan da qat-qat güclü olan Əsrəf xan Əfqan, Güneydə Azərbaycanın əyalətlərini işğal altında saxlayan osmanlılar, daha sonra isə quzeydə Xəzərsahiliboyu vilayətləri qəsb etmiş kafir ruslar vardı.

Bütün bu maneələri indi o, yalnız öz iradəsi, bir də Tanrının ona verdiyi sərکərdəlik fitrəti sayəsində aradan qaldırmalı idi. Əlbəttə, böyük tarixi keçmişi olan bir ölkənin taxt-tacını adama nimçədə, ya da noğul-nabat düzölmüş sinidə gətirib bağıslamırlar. Hərçənd ki, qoca tarix belə gözlənilməz və qəribə əhvalatların da şahidi olmuşdu. Dildə-ağızda gəzən söhbətlərdən Nadir xan da eşitmişdi ki, Şirvan əyanları Şirvanşah Huşəngin ölümündən sonra Şeyx İbrahimi¹ bu cür padşah seçmişdilər. Deyilənlərə görə, onlar Şirvanşah hakimiyyətinə aid olan rəmzləri götürüb, dəstə ilə Şeyx İbrahimin yanına yollanırlar. Onun yaşadığı kəndə çatanda görürlər ki, İbrahim torpaq şümlədiyi yerdə yorulduğundan bir ağac kölgəliyində uzanıb yuxuya gedib. Əyanlar

¹ 1382-1417-ci illərdə Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarı olmuşdur.

səssiz – onun üzərində hökmdar çadırı açaraq, yuxudan oyanmasını gözləyirlər. Nəhayət, İbrahim oyananda onu salamlayıb: «Sən bu gündən bizim şahımızsan!»– deyirlər və bu andan etibarən padşah kimi ona sadıq qalacaqlarını bildirirlər. Sonra İbrahimi şaha layiq ata mindirib Şamaxıya aparıb, taxta çıxarırlar. Və beləcə Şirvanşah Birinci İbrahim uzun müddət – otuz beş il ölkəni idarə etməyə başlayır.

Nadir xan qayınatası Baba Əli bəyin dilindən onu da eşitmişdi ki, Əmir Teymurun bu torpaqlara yürüşü zamanı elə Şeyx İbrahimin müdrikliyi sayəsində Azərbaycanda dövlətçilik – Şirvanşah taxt-tacı qorunub saxlanmışdır. Ən ağır illərdə Dəmirqapı Dərbənddən keçib Toxtamış xanın üzərinə yürüş etmək məramı ilə Teymur yolunu Şirvandan salır. Yaxın adamları, saray əyanları İbrahimə məsləhət görürlər ki, özünü xilas etmək üçün dağlara çəkilsin. O, isə nəinki qaçmaqdan vaz keçir, hətta böyük fatehlə dil tapmaq fikrinə düşür və başına əyan-əşrəfini toplayaraq, Əmir Teymurun Qarabağdakı düşərgəsinə yollanır. Türk adətinə görə o zaman şahlar bir-birinə hədiyyə edəndə hər şeydən doqquz dənə verərdilər. Şeyx İbrahim də Teymura layiq hədiyyələri bu qayda üzrə gətiribmiş. Yalnız qullar səkkiz nəfər imiş. Səbəbini soruşanda Şirvanşah cavab verir ki, doqquzuncu qul özüməm. Onun bu cavabı Teymurun çox xoşuna gəlir. Əmir ayağa qalxıb Şeyx İbrahimi rəsmən Şirvanın və Şamaxının hakimi elan edir.¹

¹ Bu hadisədən sonra Şirvanşah İbrahim özünü qul kimi aparmamış, Əmir Teymur isə həmişə ona öz müttəfiqi kimi ehtiramla yanaşmış,

İndi Nadir xan bu əhvalatı xatırlamaqla həm də qəlbində İkinci Şah Təhmasiblə bundan sonra necə davranacağını düşünürdü.

TƏHMASİBQULU XAN MƏŞHƏDİ AZAD EDİR

Fətəli xan Qacarin ölümündən sonra Təhmasib Mirzənin qoşununda ikitirəlik olduğunu düşünən Məlik Mahmud mühasirəni yarmaq qərarına gəldi. Digər tərəfdən, mühasirədə qalan şəhərin azuqəsi də getdikcə tükənirdi. Bu ağır günlərdə bir dənə də olsun ticarət karvanı şəhərə yaxın düşə bilirdi. Boş qalmış karvansaralarda yel vurub, yengələr oynayırdı. Məlik Mahmud səriştəli sərkərdələrini çağıraraq topxanasını şəhərdən qırağa çıxarmağı əmr etdi. Qorçubaşı İbrahim xana xüsusi tapşırıq verdi:

– Sən hücumdan qabaq Təhmasib Mirzə ilə Nadir xanın çadırlarını hədəfə götürüb atəş aç! Əgər ikisindən biri zavalaya gəlsə, ləşkərdə çətin ki, bir ləşkərlik qala...

O gün Məşhəddən¹ yarım ağac aralıda şiddətli döyüş başladı. Nadir xan da yüzbaşı Çıraq bəy Əfşarı yanına çağıraraq dedi:

oğlu Miranşahdan ayırmayaraq İbrahimə başqa birisinə söyləmədiyi «oğlum» – deyə müraciət etmişdir. Teymur «altun yasa» (qızıl qanun) verərək Şirvan taxt-tacının və İbrahimin Şirvanşah titulunun saxlanılmasını öz varislərinə də tapşırılmışdı.

¹ Məşhəd – ərəbcə məşahid sözünün cəmidir. «Müqəddəsin şəhid olduğu yer» mənasını bildirir.

– Belə fürsəti Allah-təalanın özü bizə nəşib edib. Mən Məlik Mahmudun topxanasını ələ keçirməyi sənə həvalə edirəm.

Çıraq bəy Əfşar özü ilə mahir nişançılardan bir neçəsini götürüb irəli cumdu.

Qorçubaşı İbrahim xan həlak olandan sonra, topların atəs səsi kəsildi. Ağır itkilər verən Məlik Mahmudun adamları şəhərə döndülər.

Nadir xan məmnunluqla Təhmasib Mirzəyə dedi:

– Topxanası əlindən çıxmış Məlik Mahmud daha bu gündən sonra Məşhəddən kənara çıxmağa ürək eləməz...

* * *

Fətəli xan Qacar kimi ağıllı rəqibini aradan götürəndən və Məlik Mahmudun topxanasını ələ keçirəndən sonra Məşhədi azad etmək uğrunda Nadir xanın cəngi-cidası uzun sürmədi. Buna görə o, əvvəlcə Təhmasib Mirzəni razı salmalı idi ki, ordunun külli-ixtiyarını ona tapşırınsın. Sonra bu illər ərzində sınaqdan keçirdiyi tərəfdaşlarını özünə sərf edən vəzifələrdə bərqərar etməli idi. Bu məqamda fürsəti əldən vermək olmazdı.

Nadir xan Xorasandakı meydanda Təhmasib Mirzə ilə təkbətək qalmışdı. Təhmasib Mirzə, şah nəslindən olsa da, özünü bəzən əsilzadə kimi aparmırdı, çox ani qərar çıxarırdı... Nadir xandan xeyli gənc olsa da, cəsarətsiz adam idi. Əbəs yerə elədiyi şıltaqlıq ona da, səltənətə də çox ağır başa gələ bilərdi. Onun ən ümdə

arzusu ata-baba taxtında oturmaq, buna görə ağınararasına baxmadan çox şeydən vaz keçmək idisə, Nadir xanın arzusu quzeyli-güneyli bütün məmləkəti yağılardan geri almaq, bu amal naminə başını salamat saxlamaq idi. Ona görə də, Nadir xan gecə-gündüz ayıq olmalı idi. Üstəlik, taxt-tac varisinin xacələri və xacəyəbənzər nazirləri rəqibləri kim olursa-olsun, ona hər cür şər və böhtan toru hörməyə hazır idilər. Məşhədə növbəti hücum ərəfəsində Nadir xan qoşun qarşısında Təhmasib Mirzə ilə görüşəndə, nədənsə, Şirvanşah Birinci Şeyx İbrahimin Əmir Teymur kimi qüdrətli bir sərkərdə ilə necə dil tapması əhvalatını xatırladı və gülümsəyərək, dəbilqəsini başından çıxartdı.

Şahın və əyanlarının gözləmədiyi halda qəfildən üzünü hamıya tutub dedi:

– Qoy hamı eşitsin və bilsin! Mən, Nadir xan Əfşar, Qızılbaş xanədanının varisi İkinci Şah Təhmasib Şah Sultan Hüseyn oğlu Səfəviyə hörmət əlaməti olaraq adımın bu gündən Təhmasibqulu çağırılmasını təmənna edirəm.

Bu qəfil qərardan şahın əyanları çaşdı, hamının önündə eşitdiyi sözdən Təhmasib Mirzə özü də çox böyük bir ləzzət aldı:

– Mən hüzurumda olanların hamısına bəyan edirəm, cəsur sərkərdə Nadir xan Əfşar bundan belə mənim xidmətimdə Təhmasibqulu xan namıyla sahibi-imtiyaz olsun...

Nadir xan sağ əlini sinəsinə qoyub, təzim etdi və sol əli ilə işarə verib, hələ sözünü qurtarmadığını dedi:

– Bir halda ki, şah məni öz xidmətinə sahibi-ixtiyar olan bir sərkərdəsi kimi qəbul edir, onda bu gündən öz öhdəmə Qorçubaşı¹ vəzifəsini götürürəm. Bir də mənim ən çox güvəndiyim Kəlbəli bəy Kosaəhmədlini Şah həzrətlərindən sarayın eşikağası təyin etməsini xahiş edirəm.

Kəlbəli bəy Nadir xanın qayınlarından biri idi. Təhmasib Mirzə onların arasındakı bu qohumluq əlaqəsindən hələ bura gəlməmiş agah idi. Səfəvi şahlığının hakimiyyətini bərpa etmək üçün o Nadir xan kimi cəsur sərkərdəyə güzəştə getməyə çoxdan hazırmış kimi iki dəfə əlini əlinə vurub:

– Çox əcəb, – dedi, – mənim bildiyimə görə elə Birinci Şah Təhmasibin də əyyamında qorçubaşı sizin əfşar elindən olub. Gərək ki, onun adı Sevindik bəy Əfşar imiş... Deyilənə görə, uzun illər xanədana sədaqətlə xidmət edən Sevindik bəy Birinci Şah Təhmasibin hüsn-rəğbətini qazanmışdır. Özü də bir xeyli ömür sürüb. Əminəm ki, tayfadaşın Sevindik bəy kimi yaxşı Qorçubaşı olacaqsan...

Bu sözləri deyəndən sonra Təhmasib Mirzə Nadir xanın qiyafəsinə zəndlə nəzər salıb dedi: – Qırmızı börk sənə çox yaraşacaq. Bunu da yəqin bilirsən ki, Qorçubaşı kimi böyük imtiyazların var! Etmədən üd-Dövlədən sonra Ərkani-Dövlə² sənsən! Ona görə Təhmasibqulu xan, in-nən belə qoy seçib-bəyəndiklərin, vəzifə həvalə elədiklərin igidlikdə özünə bab olsun! Yaxşı igidin qohum-qar-

¹ Çərik adlanan qoşunun – qorçuların başçısı. Səfəvi şahları adətən qorçuları qızılbaş türk tayfalarından seçirdilər. Mənbələrdə «qorçu» sözü Azərbaycan türkcəsində «qoruyucu» mənasında işlədilir.

² Ərkani-Dövlə və ya Ərkani-Dövlət – dövlətin sütunu.

daşı çox olar. Özün qədər inandığın o yaxşı igidlərin sayəsində Səfəviyyə səltənətinə uğur qənşər gəlsin!..

Yerbəyerdən şahın əyan-əşrəfləri, səslərini qaldırdılar:

– Amin, yarəbülaləmin...

Qorçular bir ağızdan:

– Şanın mübarək, – dedilər.

Ağsaqqallar Nadir xana xeyir-dua verdilər:

– Allah köməyin olsun! Uğurun uğur gətirsin!

Nadir xan sonsuz fərəh hissilə dəmir dəbilqəsini başına qoydu, üzünü qoşuna tutub:

– İndi isə Məşhədi-müqəddəs uğrunda savaşa yollanırıq... Cəmi Xorasan mahalının döyünən ürəyi bizlərin intizarındadır. Bu ağrı-acılı intizara son verməyin məqamı yetib!

Görüş qurtaran kimi Nadir xan on iki minlik qoşunla ildırım sürətilə yenidən Məşhədə yürüş etdi.

İki aya yaxın davam edən mühasirə şəhərin müdafiəçilərinin Məlik Mahmuda olan inamını qırmuşdu. Bəziləri Məşhədi alandan sonra onlara toxunmasınlar deyə – Nadir xanla əlaqə yaratmağa səy göstərirdilər. Məlik Mahmudun sərkərdələrindən biri – Pir Məhəmməd xan hicri min yüz otuz doqquzuncu ilin rəbbülsani ayının on altısı gecəsi¹ şəhərin Mirəli darvazalarını Nadir xanın on iki minlik qoşununun üzünə açdı.

Bunu görə Məlik Mahmud təslim oldu. Onu ən yaxın adamları və ailəsi ilə birlikdə Təhmasibqulunun, yəni Nadir xanın çadırına sarı aparanda, səhər təzəcə

¹ Miladi təqvimlə 13 dekabr 1726-cı il.

açılmışdı. Nadir xan əl-üzünü yuyub, şəhərə baxdı. O, əllərini açıb:

– Salam olsun sənə, ey müqəddəs Məşhəd şəhəri! – deyə ucadan səsləndi. – Bu gün sənin nicat günündür! Əhd etmişdim ki, səni azad etdiyim gün İmam Rza türbəsini ən yaxşı sənətkarlara təmir elətdirəcəyəm... Əhd etmişdim ki... Şükür Allaha, niyyətlərim qəbul olundu!

«İnşallah, bir gün gələcək bizim Xorasanda da Günəş doğacaq», – anasının dediyi sözləri xatırlayıb, bir anlıq fikrə getdi... «Günəşin Xorasanda doğduğu həmin gün gəldi, ana!».

Nadir xan öz çadırına təzəcə qədəm basmışdı ki, bayırdan səs gəldi:

– Təhmasibqulu xan, Məlik Mahmudu hüzurunuza gətirmişik!

Nadir xan bu cür müraciətə hələ alışmamışdı. İçəridən gur səsi şimşək kimi çaxdı – bu onun dodaqlarından qopan sevinc qışqırtısı idi:

– Qoy gəlsin! – dedi.

Məlik Mahmud çadıra daxil olub, onun ayaqlarını qucaqlamaq istəyəndə, Nadir xan qoymadı. Qətiyyətlə:

– Qalx! – dedi. – Sənə yaraşmır. Necə də olsa, qeyri-rəsmi sayılsa belə, sən nə az, nə çox, üç il Məşhəddə hökmdar olmusan axı... Bu gün mənim əhvalım xoşdur. De görüm, məndən nə diləyirsən?..

– Allahdan sənə cansağlığı diləyirəm, Nadir xan. Burada sizin elin ağsaqallarının dilindən belə bir kəlam eşitmişəm ki, qazanc var-dövlət gətirər, insaf şan-şöhrət. Şanın-şöhrətin çox olsun!– deyə Məlik Mahmud cavab verdi. – Mənə də izn versən, İmam Rza

ziyarətghasının hücrələrinin birində ibadət etməklə ömrümü başa vuraram.

– Onda buyur, azadsan. Amma bir şərtim var, sən yaxşı cirit oynayırsan axı, deyirəm ibadət öz yerində, bəlkə bu dəfə əməlli-başlı yarışaq. Nə deyirsən?

Məlik Mahmud qulaqlarına inanmadı. Bu günəcən ona Nadir xanın zalımlığından və qəddarlığından elə şeylər danışıb, qulağını o qədər doldurmuşdular ki, bayaqdan canına vəlvələ düşmüşdü...

O, Nadir xana təzim edib:

– Allah səni həmişə uca etsin, xan, amma ötən dəfə ciritdə siz mənə öz xoşunuzla uduzmuşdunuz, hesab edin ki, bu dəfə mən nə illah etsəm də Nadir xan Əfşara qalib gələ bilmərəm! Bu qələbənizin qabağında acizliyim məni yarışmadan imtina etməyə vadar edir. – Bunu deyəndən sonra o dal-dalı çəkilərək çadırdan çıxdı.

Nadir xanın ordusu Məşhəd şəhərində böyük şadyanalıq keçirirdi. Bir azdan atın üstündə şəhərin məhəllələrini və karvansaralarını gəzib-dolaşan Nadir xan İmam Rza türbəsini ziyarət edəndə andını xatırladı; dərhal göstəriş verdi ki, buranın gümbəzinə qızıl çəksinlər. Birinci şah Təhmasibin tikdirdiyi köhnə minarənin də qarşısında ikinci minarə ucaldılsın...

Sonra o, İmam Rzanın məqbərəsi ətrafında salınan müqəddəs məhəllədə eyvanlı həyətlərə baş çəkdi, Gövhər Şad məscidinə, Şah məscidinə toplaşan möminlər onun gəlişini xeyir-dualarla qarşıladılar.

Nadir xan atını Çaharbağ məhəlləsində saxladı. Məhəllənin hər iki tərəfi adamlarla dolu idi. Uşaqdan böyüyə hamı ona böyük sevinc və maraq hissi ilə tamaşa edirdi. Kəşəfrud çayının dərəsində yerləşsə də, çox əzəmətli görünən Məşhədi seyr edə-edə düşünürdü ki, əgər, o, İkinci şah Təhmasibin yerinə olsaydı, sadə camaatın «İkinci Məkkə» dediyi bu şəhəri səltənətin paytaxtı edərdi.

Amma Nadir xan bəlkə bu an xəyalına belə gətirmirdi ki, heç on il keçməmiş o özü Məşhəd şəhərini paytaxta çevirəcək! Və aradan neçə qərinələr, illər ötəcək, elə bir gün gələcək ki, onun da burada qrandən məqbərəsi ucaldılacaq, hələ burada, üstəlik, şahə qalxan at üstündə tuncdan heykəli qoyulacaq...

Hələ ki, Təhmasib Mirzənin ümidlərini doğrultmuş etibarlı bir qoşun başçısı kimi Məşhədi gəzib-dolaşırdı. Və gəzə-gəzə ailəsini tezliklə ən çox sevib-bəyəndiyi Çaharbağ məhəlləsinə gətirməyi düşünürdü.

Bu zaman o nə düşündüsə, Qədirqulu kişini, Təhmasib xan Cəlairi çağırıb, onlara böyük dəstə ilə Qoçana – Sam bəyin qızına elçiliyə getməyi tapşırırdı:

– Bir-iki gün Sam bəyə qonaq olub, orada yaxşıca dincəlin. Qız adamlarının nikaha razılığını alandan sonra gəlinaparma məclisi qurulsun, yəqin kürdlər öz adətlərincə atçapma, qılıncoynatma, ya da dəvə yarışları da keçirəcək, qoy bizim cavanlar bu yarışmalara qoşulsunlar. Sonra gəlini ağ ərəb atına əyləşdirib, bura gətirin. Hə... – deyə Nadir xan ətrafındakı adamlara baxdı, – burada qalanlar isə Məşhəddə indiyə

kimi ruzigarın görmədiyi toy məclisinin hazırlığı ilə məşğul olsunlar...

Nadir xan başı müsibətlər çəkmiş Məşhəd şəhərinin darvazasını onun qoşunlarının üzünə açan Pir Məhəmmədi də unutmadı. Göstərdiyi xidmətin müqabilində onu Türbəti-Cama hakim göndərmək qərarına gəldi.

ÇUĞULLUQ

Məşhədin alınması Nadir xan Əfşarın ən böyük qələbəsi idi. İçində aşıb-daşan zəfər sevincini toy-büsat şənliyinə qatmaq istəyi ilə gəzib-dolanırdı. Təhmasib Mirzə özü də elə onun kimi sevincindən Məşhəddə qərar tuta bilmirdi. O öz vəzir-vəkillərini də götürüb, atını ora-bura çapmaqdan usanmırdı.

Bir gün Nadir xanı çağıraraq dedi:

– Eşitmişəm ki, Əşrəf xan Əfqan İsfahanın ortasında özünə təzə qala tikdirib.

Nadir xan onun nə demək istədiyini yaxşı başa düşdü.

– Qoşun yorğundu. Bir də, məncə, indi ətrafımızda Əşrəf xan Əfqana bac-xərac verən əfqan tacirlərini qovub ölkədən çıxartmalıyıq. Sonra Allahın köməyi ilə İsfahanı da, Heratı da, hələ başqa şəhərlərimizi də asanlıqla geri ala bilərik... Təbrizi, Gəncəni, Bakını, Gilanı, İrəvanı, istəsən, lap Bağdadı da...

Təhmasib Mirzə onun dedikləri ilə razılaşa da, gözlərindəki narazılıq nişanəsini gizlədə bilmədi. On

ilə yaxın idi ki, əfqan əbdalları Səfəvi şahlarını tənqə gətirmişdilər. Şəhərləri viran qoyub, günahsız adamları qətlə yetirirdilər... Təhmasib Mirzə nəyə görə susduğunu özü də bilmirdi. Bəlkə də, deməyə söz tapmırdı. Amma İsfahanı Əşrəf xan Əfqandan geri almaq fikri onu bir an da tərək etmirdi.

Nadir xan isə onu razı salmaq üçün tutarlı dəlillər sadalayırdı:

– Əgər günü bu gün Məşhəddən uzaqlaşsaq, əfqan əbdalları bura hücum edə bilərlər. Burada əbdalları dağıtmadan İsfahana yürüş etmək bizə xeyir verməz! Ona görə qoşuna dinclik verib, mövqeyimizi möhkəmləndirmək üçün ilk nöbədə dövlətə tabe olmayan hakimlərin, Xorasanda məskunlaşan köçəri tayfaların başçılarının qiyamını yatırmalıyıq..

Təhmasib Mirzə zəndlə onun gözlərinə, üzünün ifadəsinə baxdı:

– Sənə qalsa, İsfahanı deyil, Məşhədi paytaxt eləyəsən.

Nadir xan heyrətindən çəşib qaldı. Bilmək olmurdu ki, Təhmasib Mirzə onun müqəddəs məhəllədə – İmam Rza türbəsində gördürdüyü təmir işlərini nəzərdə tutur, yoxsa qəlbinin dərinliklərində düşünüb dilə gətirmədiklərini. Odur ki, dedi:

– Mənə qalsa, əsl sərkərdənin sarayı – atının yəhəridir. Bunu da bilin, İsfahan sarayına sahib olmaq üçün birinci Heratı tutmaq vacibdir.

Nadir xan bunu da yaxşı bilirdi ki, bu söhbətdən sonra ona həsəd aparən vəzir–vəkilləri Təhmasib Mirzəni ondan incik salmaq üçün hər şeyə əl atacaqlar.

Doğrudan da, o gedəndən sonra aravuranlar ağla-
gəlməz hiyləyə əl atdılar:

– Əlahəzrət, bu Nadir xan Əfşar Təhmasibqulu xan ləqəbi ilə qorçubaşı olandan sonra çox dəyişib. Elə bilir ki, İsfahana yürüşü nəyə görə təxirə saldı-
ğından xəbərimiz yoxdur! Axı, Sam bəyin qızı Şövqi xanıma elçi göndərüb. Bugün-sabah təmtəraqla özünə toy edəcək.

Başqa biri:

– Qibleyi-aləm, o qızın qardaşı Məhəmməd Hüseyn xan Zəfəranlı Xabuşana sizin mübarək fərmanınızla hakim təyin olunub...

– Bundan savayı Nadir xan bugünkü addımlarını sabahı düşünərək atır. Bu əfşar cəngavəri özünə bö-
yük təhlükə saydığı adamları yolunun üstündən çox asanlıqla götürməyi bilir.

Təhmasib Mirzə səsini qaldırdı:

– Nədir, sən bəlkə Fətəli xan Qacarı nəzərdə tu-
tursan? Dəfəllə demişəm, mən özüm ondan narazı idim. Fətəli xan mənim sinəmə dağlar çəkmişdi. Ma-
zandaranda olarkən onu əfqan basqınçılarının üstü-
nə getməyi əmr etdim. Amma mənə qulaq asmadı. Odur ki, mənim onunla köhnədən ixtilafım vardı.

Əyanlar susmaq əvəzinə yenə söhbəti hərləyib tə-
zədən Nadir xanın üstünə gətirdilər.

Ehtimad-üd Dövlə dedi:

– Məşhədi ələ keçirməklə əslində Nadir xan Əfşar cəmi Xorasan vilayətini öz nəzarəti altına alıb... Onun artan nüfuzunun qarşısı alınmasa, İsfahan alınandan sonra taxt-tac üçün təhlükə yarada bilər!

– Məncə, onun şərəfinə, heysiyyətinə kiçik xələl gətirməklə nüfuzuna böyük zərbə vurmaq olar...

– Necə? – Nəhayət, Təhmasib Mirzə də səbrini boğa bilməyib onların səviyyəsinə endi.

– Deyiklisini, şahlara layiq o nişanlısını özünüz almaqla...

Başqa bir məmuru şit-şit hırıldayıb dedi:

– Hə də, bax belə yerdə deyiblər, gəlin xanım bəzənincə, toy-düyün əldən gedər!

Sonra Təhmasib Mirzənin qabağında ikiqat əyilib sözünə belə xitam verdi:

– Məhəmməd Hüseyn xan Zəfaranlı ilə şahımızın qohum olması Şahverdi xan Keyvanlı, Cəfərqulu bəy, Məmmədrza xan Kəpənəklı kimi kürd hakimlərini öz tərəfinizə çəkmək deməkdi. Bu da otuz min, bəlkə də qırx min qoşunun şah həzrətlərinin ixtiyarına keçməsi deməkdi... Dəniz kimi dalğalanan bu qoşunla İsfahana üz tutsanız, Əşrəf bədbəxtin oğlu taxtını qoyub qaçaq...

Təhmasib Mirzə nanəcib saray adamlarının hörümçək kimi qurduğu hiylə toruna düşürdü. Onlar açıq-aşkar taxt-tacsız qalmış şahzadəni Nadir xanın nişanlısını zorla da olsa, əlindən almağa təşviq edirdilər. İndi Təhmasib Mirzənin ürəyində Qoçana gedib, həmin qızı görmək, hətta onunla əylənmək arzusu baş qaldırmışdı.

...O elə həmin gecə Nadir xandan xəbərsiz iki qulamı ilə Məşhəddən çıxıb, Xabuşan qalasına tərəf yollandı.

Ertəsi gün sərkərdələrindən biri gəlib Nadir xana Şah Təhmasibin yoxa çıxmasını xəbər verəndə, ağılına gələn ilk fikir onun kürdlər tərəfindən oğurlanması oldu:

– Nə durmusunuz, tez hazırlaşın! Kürdlərin əlindən sahi xilas etmək gərəkdi. Görünür, mənimlə döyüşməyi onlar oyun-oyuncaq sanırlar...

– Şah özü iki qulamı ilə onlara təşrif aparıb.

– Necə, bəs belə xəbərsiz gedişdə məramı nədir?

Tale yenə Nadir xanı ağır sınağa çəkmişdi.

Təhmasib xan Cəlairin başçılığı ilə gəlinin dalınca göndərdiyi dəstə Qoçandan Məşhədə kor-peşman qayıtmışdı.

– Demək, şahın Məşhəd-müqəddəsdən xəbərsiz getməsinin səbəbindən çoxunuz agahsınız?

– Əyanlar qızın ata-qardaşının qulağını «Nadir xanla qohum ola bilməzsiniz» – deyə pis-pis fikirlərlə doldurublar. Şahın buradakı cah-calalla süslənmiş sarayı qoyub bu soyuqda ora getməsi... – Qədirqulu kişi Təhmasib xan Cəlayirin sözünü kəsdi:

– Bundan o yana qan qaraltmağın zamanı deyil, xan, Tikmədaşlı Xəstə Qasım demişkən:

*Üz vermə nadana, sirr vermə pisa,
Axır qəlbin ya inciyə, ya küsə,
Ot bitər kök üstə, əsli nə isə,
Yoxsan bəsləməklə çəmənzar olmaz...*

Nadır xan Qədirqulu kişinin bu sözlərindən çox məyus oldu:

– Yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz... Mən indiyəcən dəbdəbəli toy-büsat məclisi qurmamışam. Nə buna imkanım olub, nə də vaxtım. İstəyirdim ki, Məşhədin alınması əsl toy-bayram olsun. O dediyin aşıq da sazla-sözlə şənliyimizə şənlik qatsın... İlahi feyzdən qəlblərimiz barınsın. Ancaq düz deyirlərmiş, sən saydığını say, gör fələk nə sayır...

Qədirqulu kişi ona təskinlik verməyə çalışdı:

– Əvvəllər Novruz bayramında aşıq da bura – bizim Kiçik Məkkəyə ziyarətə gələrdi. Əgər Məşhədin azad olunmasını eşitsə, mütləq bu bahar da gələcək, – və elə bil qəsdən söhbətin məcrasını dəyişdi, – kim bilir, bəlkə Təbrizi, Zəncanı osmanlılar zəbt eləyəndə Tikmədaşlı aşıq Xəstə Qasım da elindən-obasından didərgin düşüb elə?

Qohum olacağı kürdlərin vədəxilafılığı, qulluğunda qılıncına güvənib can-başla dayandığı Təhmasib Mirzənin – gənc şahzadənin üzüdönüklüyü Nadir xanı ağır düşüncələrə qərq etmişdi. «İnsana gözdən yaxın heç nə yoxdur. Fəqət, dədə-babalarımız düzgün buyurublar ki, gözünü qırpdın, o da sənə deyil... Bir də deyiblər «Əl mərd olar, göz namərd». Yəni bu etibarsız, günahkar dünyada sağ gözün sol gözə etibarını yoxdu... Daha belə dünyanın etibarsız adamlarının nəyini qınayırsan?!».

– Yer üzünə fitnə-fəsad toxumu səpən saray məmurları qədim zamanlardan üzü bəri çox sarayları qana boyayıb, çox şahların başını tacsız qoyublar. Can

dostlarını düşmən, düşmənlərini can dostu ediblər. Kimə güvənəsən? Allah kafirə də mənim bu halımı-halətimi qismət eləməsin! Fəqət mən çalışıram ki, bu iş səs-küyə səbəb olmasın... – Sonra üzünü etibar etdiyi adamlarına tutdu: – Şaha aid burada hər nə varsa, Xəbuşana göndərin!

İndi ətrafında olan və hörmət-izzətlə qulluğa göndərdiyi bir çox tayfa başçılarının da vəfasına güvən-mirdi. Təkcə əmisi Bəktəşlə Təhmasib xan Cəlayirin və qardaşı İbrahimin başçılıq etdikləri Əbivərd və Cəlayir əfşarlarına inanırdı. Vəziyyətin ən fəna cəhəti də bu idi ki, ara qarışdıran məmurlar Təhmasib Mirzəni Nadir xan Əfşarın gündən-günə artan hərbi gücündən, şan-şöhrətindən qorxudub çəkəndirməyi məharətlə bacarmışdıla... Kim bilir, bəlkə elə bu gün, ya da sabah gün çıxmamış İkinci şah Təhmasib əlinə düşən fürsəti fövtə verməyəcəkdi, hər vasitə ilə Nadir xanı aradan götürməyə, ya da qürurunu sındırmağa çalışacaqdı. Eyni zamanda o, vəzir-vəkilin sözüne uysa da, qəlbinin dərinliyində əmin idi ki, Nadir xansız – Təhmasibqulu xansız hələ heç cür keçinə bilməz...

İndi yəqin ki, Qoçanda, qış gecəsi, içərisində köz olan gil kürənin ətrafında oturub, əyninə yaxalığı xəzlə köbələnmiş kürdü¹ geyinən əsmər gözəl Nadir xanın onun niyyətinəndən çoxdan xəbərdar olduğuna şübhə etmirdi. Ona da şübhə etmirdi ki, əlinə fürsət düşən kimi haqqını istəməkdən çəkinməyəcək, özündə etiraz etməyə güc tapacaq...

¹ Kürdü – qolsuz üst qadın geyimi.

Kişilik qeyrəti Nadir xanı, bir an da olsa, rahat buraxmırdı. Təhmasib Mirzə kimi bir əsilzadənin ailənamus məsələsində belə, ikiüzlü, fitnəkar vəzirlərinin əlində oyuncaq olması onu hiddətləndirdi.

– Qosunu yürüşə hazırlayın! Mənə qarşı hazırlanan belə fitnəkarlığa əgər bu gün son qoymasam, əmin-amanlıq yaratmasam, onda sabah Xorasanda, ya qeyri vilayətlərdə baş alıb gedən hərc-mərcliyə, itaətsizliyə necə əncam çəkərəm?!

...Xabuşana üz tutdu. Qalaya bir fərsəng yol qalmışdı. Əmr etdi ki, dayanıb düşərgə qursunlar.

– Bəlkə ağıllarını başlarına cəm edib, barışmağa elçilərini göndərdilər...

Təhmasib Mirzənin tərəfində olan kürdlər Nadir xanın gəlişindən xəbər tutub, silahlandılar və vuruşmaq qərarına gəldilər. Cəfərquluxan bəyin rəhbərliyi ilə Nadir xanın düşərgəsi qarşısında döyüş mövqeyi tutdular.

Nadir xan əmisinə öz məramını bildirdi:

– Bəkdaş əmi, min nəfərlik süvari dəstə mənim hücum əmrimi gözləsin. Bu əbləhlərə ilk zərbəni top-larla vurandan sonra zənburəklər cinahlardan atəşi davam etdirsinlər. Onlar işini qurtaran kimi de ki, tüfəngçilər irəli çıxsın...

Nadir xanın döyüş əmri ilə hər tərəfdən atəşə məruz qalan kürd qoşunları ağır tələfat verdilər. Cəfərquluxan bəy Nadir xanın piyadalarının üzərinə hücumə keçməyə cəhd etsə də sərrast atəş açan tüfəngçilərdən birinin gülləsi onun bağına sancıldı. Onun həlak olması kürdlərin arasına böyük çaxnaş-

ma saldı. Bu zaman Nadir xan ehtiyatda saxladığı süvari dəstəyə əmr etdi:

– Onlara aman verməyin, gəldikləri yerəcən təqib edin!

Qılınclar toqquşdu, nizələr havada uçdu. Qəzəbli Nadir xan qarşısına çıxanı əzdi, qırdığını qırdı, canlarını qurtaranlar qorxularından şəhərə dönüb, Xabusan qalasında sığınacaq tapa bildilər.

Nadir xan şəhəri mühasirəyə alıb, yan-yörə-sindəki ən nüfuzlu adamları yenə deyiklisi Şövqi xanımın elçiliyinə göndərdi, qızın ata-qardaşından cavab gözlədi. Çox çəkmədi ki, qızın qardaşı Məhəmməd Hüseyn xan Zəfəranlı onun yanına gəldi.

– Nadir xan, məni dinlə! Bax, bu sənin pəh-pəhlə Səfəvi taxtına çıxarmaq istədiyən Təhmasib Mirzənin mənim bacıma yazıb öz əli ilə müşəmbələdiyi məktubdur... Bütün əyanlarımız bizi səninlə qohumluqdan imtina etməyə təhrik edirlər... Ona görə bizim kürdlərin Cəfərquluxan bəyin başçılığı altında birləşib sizə müqavimət göstərməsi əbəs deyil.

– Sən də Nadir xanla döyüşməkdən, bu qədər insanın qanına bais olmaqdan ayrı seçimin qalmayıb, eləmi? İndi ona görə gəlibsən ki, mənə bu bir parça kağızı göstərib, haqqı, öz dədələrinizin adət-ənənəsini danasan?..

– Nə baş verdiyini anlamaq olmur. Mənim bacım neçə gündür ki, Şirvan qalasındadır... – deyə Məhəmməd Hüseyn bəy özü kimi çox adamın bu işə naəlac qaldığını bildirdi.

Nadir xan Təhmasib Mirzənin eşq naməsinə gözünün ucu ilə də baxmadı:

– Nəyi anlamaq olmur? Sən öz bacını ora göndərməklə istəyirsən ki, şah ona elçi göndərsin? Sən də cah-calalla bacını oradan gəlin köçürəsən... Deməli, mənə ad olunan bacın Şövqi xanımın Təhmasib Mirzə ilə nikah bağlamasını sən də istəyirsən. Anlamalı bir şey var, Məhəmməd Hüseyn xan əgər, Təhmasib Mirzə və mənə asi olan başqa kürd hakimləri də sənə kimi düşünürsə, səltənətin qorçubaşısı kimi mən Qılınc oğlu Nadir xan Əfşar şahın şəxsi mənafeyi naminə öz nişanlımdan vaz keçməyəcəm! Amma bu, mənə də, şah ordusuna da, sənə də fayda verməz! Bu daxili müharibə hamımıza ziyan vuracaq... Bəs qazanan kim olacaq? Əlbəttə, İsfahanda dəlklilik edən, Səfəvi şahının taxt-tacına sahiblənmiş əfqan Əşrəf xan... Mən indi yalnız Təhmasib Mirzənin ulu əcdadı Şah İsmayıl ruhuna xatir və onun qurduğu Səfəvi dövlətinin bərpası naminə mühasirədən əl çəkib, Xabuşandan Məşhədə qayıtmağı qərara alıram. Bir yox, on belə namə olsa belə, mənim qabağımı ala bilməz... Səni də qınamıram. Şahla qohumluqdan şən-şövkətinin artacağını düşünürsən. Ancaq unutma ki, mən bundan sonra bura gəlin dalınca adam yollamayacağam, çünki bacını gedib Şirvanqaladan sən öz əlinlə Məşhədə – mənim hərəmxanama gəlin gətirməli olacaqsan... Bir də gedib, Şahverdi xan Keyvanlı, Məhəmmədrza Kəpənəkli kimi sərkərdələrin qoltuğuna sığınmış Təhmasib Mirzəyə deyərsən ki, Nadir xan Əfşar anadangəlmə əmr vermək, həm də verdiyi əmri öz məqamında

icra etmək üçün doğulub. Bu sayaq namələr yazanda, ya da Nadir xan Əfşar kimi sərkədəsini məhv etmək üçün ora-bura fərman yollayanda şah olan kəs gərək öz yurdunun sabahını da düşünsün... Gəzdirdiyi qızılbaş börkünü qabağına qoyub, yaxşı-yaxşı fikirləşsin. Namusla oynayan odla oynayar. Məhəbbət nifrətə dö-nəndə, həmişə dostlar arasında müharibə daha dəhşətli olur. Mənim bu qılıncım isə ona – paytaxtsiz qalmış Səfəvi səltənətinin İrandan Turanacan düşmənlərini qırmaq üçün gərəkdi, qohum-əqrabamızı yox... Əqidə olan yerdə isə ədavət yox, ədalət zəfər çalar...

* * *

Ertəsi gün Təhmasib Mirzə öz adamları ilə Xabuşanda oturub mühasirədən çıxış yolları axtarırdı. Amma Nadir xanı əzmək, zərərsizləşdirmək üçün deyiklişi Şövqi xanımı özünə zövcə etmək həvəsindən hələ də əl çəkməmişdi... O qızı Şirvanqaladan Xabuşana gətizdirmək üçün Məhəmməd Hüseyn xanı üç yüz nəfərlik dəstə ilə ora göndərmək əmri vermişdi... Bundan başqa ayanlarının təhriki ilə Gəraylı, Astrabad, Mazandaran hakimlərinə Nadir xana tabe olmamaq barədə məktublar göndərmişdi.

Məhəmməd Hüseyn xan Zəfəranlı öz aləmində elə düşünürdü ki, Xabuşanın mühasirəsindən vaz keçən Nadir xan Əfşar onun Şirvanqalaya Şövqü xanımı gətirmək üçün göndərdiyi dəstəyə dəyib-toxumayacaq: «Bəlkə də güman edəcək ki, ora göndərdiyim dəstə qızı bura yox, Məşhədə aparacaq?!».

Amma çox çəkmədi ki, o öz zənnində yanıldığını bildi. Nadir xanın özü ilə mətin döyüşçülərinin arasından seçib gecənin bir aləmi düşərgəni tərk edib Şirvanqalaya yollanan alayı Xabuşan hakiminin atlılarını qala yaxınlığında pərən-pərən etdi. Çoxu əsir alınan üç yüz nəfərlik dəstənin üzvlərindən bir-neçəsi qaçıb Xabuşana döndü...

* * *

...Nadir xan darvazaları taybatay üzünə açılan Şirvanqalaya daxil olanda keşikçilər, Şövqi xanımın kənziləri onun ayaqlarına döşənib baş əydilər. Şövqi xanım qalanın məxsusi hücrəsində gəlin kimi bəzənib-düzənmişdi, başına balaca ciqqa qoymuşdu, əllərinə xına yaxdırmışdı. Nadir xan onun bu səfər tədarükünə baxıb heyrətləndi:

– Xanım, belə dəm-dəsgahla hara səfər edir?

Şövqü barmağındakı üzüyü Nadir xana göstərib:

– Barmağımda üzüyünü gəzdirdiyim sultanımın hərəmxanasına...

Bu Nadir xanın ona bağışladığı almaz qaşlı üzük idi.

– Yox, – dedi Nadir xan, – mən bura səni zorla aparmağa gəlməmişəm. Mən eyş-işrət xatirinə hərəmxanasına gözəllər cəm edən Ərkani-Dövlələrdən deyiləm. İzdivaca adi şey kimi baxmıram. Mən şəriət yolu ilə kəbin kəsdirib nikah bağlayandan sonra mənim xanımlarım halalım sayıla bilər... Odur ki, sizin el adətincə gəlini necə köçürürlər, sən də eləcə Məşhədə köçərsən.

– Bəs xanın bura gəlişində məqsəd nədir?

– Gəldim ki, sənə gözəl bir hədiyyə verib geri qayıdam, amma qalanın ətrafında qurd-quş yolumuzu kəsib, yanına gəlməyə əngəl törətdi.

Bunu deyib qoynundan çıxartdığı qını daş-qaşla süslənmiş kiçik xəncəri ona uzatdı.

Şövqi xanım xəncəri alıb diqqətlə baxdı. Sonra qınından siyirib maraqla Nadir xanı süzdü:

– Nədənsə xanın qurd-quş dedikləri adam kimi çığır-bağırır dılar.

– Hər qurd-quş öz yuvasının ağzında ova çıxanda acından haray-həşir salır... İstəyirəm Şövqi xanım bunu da bilsin ki, bu xəncər ona Qılınc oğlu Nadir xandan ömürlük bəzək hədiyyəsi kimi verilsə də, indiki zamanda həm də silahdır. Və qoy xanım unutmасыn ki, bağı-behiştdə huri-qılmanlar həmişə şah da olsa, özgənin qoynuna soxulmaqdan, bu incə naxışlı xəncəri öz qoynuna soxmağı üstün tutan ismətli qadınların intizarındadır.

– Xan məndən nigaran qalmasın. Allahın verdiyi qismətimə and olsun ki, bu xəncəri bağrımın başına sancaram, amma şah da olsa, özgəyə yar olmaram.

Nadir xan yaxınlaşıb onun gəlinlik cıqqasını başından götürdü, alından öpəndən sonra barmağındakı almaz üzüyü nişan verərək:

– Üzüyün üzağlığın olsun, xanım, – dedi.

– Sənin də soyundan toy-nişan əskik olmasın, xan...

* * *

Nadir xanın seçmə alayından canını qurtarıb başılovlu Xabuşana dönən adamlarından vəziyyətin nə yerdə olduğunu bilən Məhəmməd Hüseyin xan əsib-coşdu. Bu dəfə özü də Nadir xanın ya Şirvanqalada olduğunu, ya da Məşhədə döndüyünü güman edib, on altı minlik qoşunla qaladan çıxdı. Əfşarların Xabuşan yaxınlığındakı düşərgəsini mühasirəyə aldı. Kürdlərin qəfil hücumu Nadir xanın qoşununu çox ağır vəziyyətə salmışdı. Hava da çox soyuq idi. Hər şey bir anda kürdlərin xeyrinə həll oluna bilərdi.

Nadir xanın himayədarlığı sayəsində Səbzvara hakim təyin olunmuş Şahverdi xan Keyvanlının başçılıq etdiyi kürd dəstələri əfşarların dəvələrin belinə yüklədiyi zənburəklərini ələ keçirməyə cəhd edirdi. Onun bu cəhdi baş tutanda isə, Nadir xanın qoşununa vəlvələ düşdü, hətta aralarında tək-tək də olsa fərariyyət edənlər də oldu.

Şirvanqaladan dönən Nadir xan hündür qum təpəsinin üstünə qalxıb döyüş meydanında baş verənləri müşahidə etdi və döyüşçülərinin ümitsiz durumundan dəhşətə gəldi. Sağında-solunda dayanan təcrübəli sərkərdələrə:

– Döyüşçüləri öz şücaətinizlə qələbəyə ruhlandırın! – dedi.

Və özü tərədən üzünü aşağı enib Şahverdi xanın üzünə şığıdı. Qılıncını var gücü ilə ona endirdi. Şahverdi xan qalxanını irəli verib Nadir xanın ardaard endirdiyi qılınc zərbələrindən güc-bəla ilə özünü xilas etdi. Nadir xan sürətlə qaçan atının başını geri döndə-

rib yenidən Şahverdi xanın üzərinə yeridi. Bu zaman kürd xanını qorumaq üçün ətrafında olan döyüşçüləri onu əhatəyə alıb təhlükəsiz yerə apardılar.

Əfşarlar Nadir xanın öndə vuruşduğunu görüb hamısı irəli atıldılar. Birləşmiş kürd qoşunlarının nəinki mühasirəsini yara bildilər, hətta döyüş meydanında təşəbbüsü əla alıb onları geri çəkilməyə məcbur etdilər.

Yenə Xabuşan qalasına üz tutan kürdlər təqib oluna-oluna böyük itkilər verdilər. Qala yenidən mühasirəyə alındı. Bu dəfə Nadir xanın göstərişi ilə qala divarlarını aşmaq üçün nərdivanlar hazırlandı. Vəziyyət getdikcə kəskinləşirdi. Nadir xan mühasirəni möhkəmləndirib qaladakıların əsas gediş-gəliş yolunu kəsmişdi.

Kürd tayfalarının ağsaqqalları belə vəziyyətdən çıxış yolunu barışıq üçün Nadir xanın qərargahına nümayəndələr göndərməkdə gördülər:

– Bütün əyanlar qüdrətli sərkərdə Nadir xan Əfşardan xahiş edir ki, qalaya hücumu dayandırın! Baş verən bu ixtilafda günahkar Cəfərquluxan bəy idi ki, öz əməlinin cəzasını alıb. Qalan günahkarların cəzalandırılmasını böyüklərimiz öz öhdələrinə götürürlər. Tayfa ağsaqqalları söz verirlər ki, Nadir xan Məşhədə dönəndən sonra Şah Tənmasibi də Məşhədə qayıtmağa razı salacaqlar.

Nadir xan gələnlərə qulaq asıb heç nə demirdi.

– Kürd xanları ordunuza dəyən ziyana görə sizə on iki min tümən təzminat verirlər...

Nadir xan hər iki tərəfin verdiyi itkiləri göz önünə

gətirdi, həm də Dərəgözdə Şəkər bəy adlı birisi peyda olub, oradakı kürdləri ayağa qaldırmışdı.

– Qılınc oğlu Nadir xan Əfşara qarşı qılınc qaldıran özünü çıxılmaz vəziyyətə salır. Mən sizi ötən dəfə əfv etmişdim...

Bu sözdən sonra barışıq təklifi ilə gələnlər Nadir xanın önündə diz çökdülər, aman dilədilər.

Nadir xan köks ötürüb bir anlığa fikrə getdi...

* * *

Bir neçə gün əvvəl Nadir xanın qərarına çapar xəbər gətirmişdi ki, Xorasandakı kürdlərin bir qismi adamlarını onun üstünə qaldırıblar. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, Nadir xanın əfv etdiyi Məlik Mahmudla qardaşı oğlu Məlik İshəqi də qiyamı təşkil edənlər öz tərəflərinə çəkmişdilər.

Nadir xanın qəzəbdən gözlərində qığılımlar parıldamışdı:

– İlqarı olmayanın imanı da olmaz, – demişdi, sonra ona rəhmdillilik etdiyinə görə təəssüflənirmiş kimi başını bulamışdı, – Yaxşı, Məlik Mahmud, əlimə bir də düşərsən, namərdliyini bir gördüm, bir də gör-səm, onda özüm namərdəm... – deyə pıçıldamışdı.

– Səbir elə, bu hərc-mərclikdə, bu qarmaqarışq zamanda günbəgün gah nala, gah da mıxa döyənlər göbələk kimi artıb-çoxalır. Yaddan çıxartma, igidin igiddən bir şeyi artıqdır – o da ehtiyatı... – Qədirqulu kişi nə qədər ona səbirli olmağı tövsiyə etsə də, Nadir xanın fikri-zikri qiyamçılardan yanında qalmışdı. Hikkəsindən dodaqlarını çeynəyirdi. Qardaşı İbra-

himi qiyamı yatırmağa göndərsə də, burada – Xabuşan qalasının ətrafındakı qərargahında qərar tuta bilirdi.

Nəhayət, o, deyilən təkliflərlə razılaşdı:

– Məşhədin qapıları Səfəvi şahının üzünə açıqdır.

...Xabuşandakı düşərgəsində bu söhbətlər gedən zaman Nadir xan Əfşarın süvariləri Təhmasib Mirzənin vəzirlərinə və onların qiyama qaldırdığı Qaraçorlu kürdlərinə də güclü zərbələr endirirdi. Çıraq bəy Əfşarın cəngavərləri şir kimi döyüşə atılmışdılar. Nadir xanın qardaşı İbrahim isə üsyanı yatırarkən gizləncə Məlik Mahmuda qoşulan dəstələr onu mühasirəyə aldılar. Əfşar süvariləri İbrahimi mühasirəyə alan dəstələri darmadağın etdilər. Amma Məşhəddə təslim olarkən İmam Rza ziyarətgahının hücrəsində rahat ömür-gün keçirəcəyinə söz versə də, sonradan vədinə xilaf çıxaraq, adamlar arasında şuluqluq salan Məlik Mahmudu, bir də onun qardaşı oğlu Məlik İshəqi ələ keçirmək mümkün olmadı. Onların mühasirəni yarıb, aradan çıxmağa fürsət tapması heç inanılası deyildi.

Nadir xanın bu ardbaard qələbələrindən sonra Təhmasib Mirzə özü də çarəsiz qalıb, onunla saziş bağlamaq üçün yanına adam göndərdi və Məşhədə dönməyə razılıq verdi.

* * *

Hicri 1139-cu ilin¹ allı-güllü Novruz bayramında Təhmasib Mirzə Məşhədə gəldi. Nadir xan bütün in-

¹ 21 mart 1727-ci il.

cikliyi bir kənara qoyub, onu böyük təntənə ilə qarşı-lamaq üçün şəhərin küçələrinə carçılar saldı. Təşrifət mərasimi günü əhali gül-çiçəklə Təhmasib Mirzənin pişvazına çıxmışdı.

Təhmasib Mirzənin şərəfinə şəhərdə bir həftə bö-yük şənlik keçirildi. Dörd-beş il idi ki, camaat Novru-zu belə şadyanılıqla keçirmirdi; şəhərin hər tərəfində bayram sevinci yaşanırdı. Şəhər Nadir xan Əfşarın göstərişi ilə çilçıraqla bəzədilmişdi. Musiqiçilər, xa-nəndələr, şəbədə çıxaranlar, rəqqaslar küçə və mey-danlarda xalqı əyləndirirdilər. Hava qaralanda hər ax-şam atəşfəşanlıq keçirilirdi. Sanki Məşhədin gecələri də gündüzə çevrilmişdi.

Nadir xanın tapşırığı ilə Məşhədin ən görkəmli sarayı şahın iqamətgahı oldu.

O Novruz günlərinin birində şəhər darvazasın-dan Nadir xanın yaşadığı Caharbağ məhəlləsinə kimi toy-büsat quruldu.

...Məşhəd camaatı mat-məəttəl qalmışdılar. Bu qə-dər mənasız qırğınlardan, ölüm-itimdən sonra qoçan-lılar Sam bəyin qızı Şövqi xanımı ağ ata mindirib, zur-na-qavalla Məşhədə gəlin gətirmişdilər. Məhəmməd Hüseyin xan Zəfəranlı bacısını cehizlik əşyaları yük-lənmiş yüz dəvə ilə Nadir xanın hərəmxanasına yolla-mışdı. Toy adamları arasında əllərində xonça tutmuş qadınlar gəlin-qızın şənlinə mahnılar oxuya-oxuya Nadir xan Əfşarın hüzuruna gətirdilər.

*Ay yara xoş gəldin deyin,
Dildara xoş gəldin deyin...*

*Qədəmi mübarək olsun,
Gəlinə xoş gəldin deyin...*

Yaşlılar xeyir-dualar verib:

– Allah mübarək eləsin! – dedilər.

Cavanlar da qol-qola tutub, yallı gedir, şənlənib əylənirdilər.

Bu qohumluqdan sonra kürdlər Nadir xan Əfşarı bir daha inandırmaq istəyirdilər ki, ona asilik etməyəcəklər...

Toy şənliyi Novruz şənliyinə qarışdı. Bu minvalla Məşhəd əhli evlərindən çıxıb iki həftə idi ki, yemək-icmək məclislərinə axışırdı.

Nadir xan Caharbağda padşahlara layiq məclis qurdurub ziyafət verirdi... Şövqi xanımla nikah kəsdirdiyi gün Qədirqulu kişi həmişə olduğu kimi sinəsini qabağa verib nəsihətindən qalmadı:

– Bu ölkənin aqibəti tək-cə döyüş meydanlarında həll olunmur. Qoy bu qohumluq aramızda sülhün, barışın təməl daşı olsun!

Qədirqulu kişinin sözüne qoca şeyx də qüvvət verdi:

– Bu əziz Novruz çağları Allah-təalanın bizə bəxş elədiyi kəramət günlərindən sayılır. Bu günlər İmam Rza əleyhissəlamın hərəminin ziyarətinə məmləkətin dörd bir yanından zəvvarlar axışib gəlir. Bu gün kiçik Məkkəmizin mübarək qapısı cənnət qapılarından biri kimi müsəlman bacı-qardaşlarımızın üzünə açılıb. Müxənnətləri bu müqəddəs əhli-beyt ocağından qovub çıxaran Təhmasibqulu xanın qılıncı iti olsun!

Yerbəyerdən hamı bir səslə:

– Amin!

– Qoy şadlıq bu eldən-obadan əskik olmasın!

– Amin!

– Allah bu xeyir işi avand eləsin!

– Qoy Qılınc oğlu Nadir xan Əfşarın – Təhmasibqulu xanın qılıncının gücü ilə tezliklə İsfahanın qapılarını qibleyi-aləm Şah Təhmasibin üzünə tayba-tay açsın!

– Amin, Yarəbb ...

O gün Təhmasib Mirzə də Nadir xanın əlindən tutub sağdış kimi onu təzə gəlininin hərəminəcən müşayiət edib, ona:

– Allah mübarək etsin! – dedi

* * *

Təhmasib Mirzə, öz şərəfinə təşkil olunmuş təntənəli qarşılama mərasimindən və Nadir xanın iki həftədən uzun çəkən toy şadyanalığı başa çatanndan az sonra istirahət etmək üçün Məşhəddən ayrılıb, Nişapura yola düşdü:

– Yadındadırsa, mənə demişdin ki, İsfahan sarayına sahib olmaq üçün birinci Heratı ələ keçirmək lazımdır. Mən Nişapurda lazımi sayda qoşun toplayıb, Herata tərəf hərəkət edəcəyəm.

Nadir xan təmkinini pozmadan dedi:

– Əgər bu gerçəkdirsə, onda mən Heratda sənin yolunu gözləyəcəyəm.

– Buna şübhən belə olmasın...

Nadir xan onun arxasınca baxa-baxa düşündü: «Yəni, doğrudanmı, taxt-tac yiyələri hamısı bunun kimi dəmdəməki olur? Məşhəddə oturub əsəyiş bərpa olunmuş Xorasanda şahlıq üsuli-idarəsini gücləndirmək, ordunun təminatı qayğısına qalmağ əvəzinə onun-bunun felinə düşüb yenə ora-bura gədir... Ölkədə hakimiyyət, ordu güclü olub, dinclik yarananda, bütün «mənəm-mənəm» deyənlər başlarını qoltuqlarına salıb yay-qış mürgüleyirlər. Lakin, indi olduğu kimi, qızılbaş hökmdarı taxtından və paytaxtdan uzaqda sərgərdan kimi məskən salanda, ordunun və xanədanın qayğısına qalmayanda, əlbəttə, taxt-taca müştəri çıxanların, göz dikənlərin sayı da çox olar...».

Nadir xan fikirləşdi ki, Xorasanda yaşayan kürd əsilli qəbilələr və onların başçıları ona nə qədər çox narahatlıq gətirsələr də, ona ən böyük ziyan yenə Təhmasib Mirzədən gələ bilər. Nadir xan Əfşara, eləcə də onun sadıq adamlarına nə qədər baha başa gəlsə də, özünü taxt-tacsız şah elan edən bu xələfin nazı ilə çox oynayır; naxələfliyinə göz yumurdu, xəyanətkarlığına səbirlə dözürdü...

Nadir xanın qoşun dəstəsi Herata yollandı. Amma Məşhədi tərək edəndən sonra Nadir xanın əlindən yanlıq olan əyanları yenə Təhmasibi öz qərarından döndərdilər:

– Qibleyi-ələm, siz Təhmasibqulu xana yardım göstərməkdən imtina edin.

Təhmasib Mirzə elə atası Şah Sultan Hüseyn kimi Azərbaycan tükçəsincə «yaxşı» dedi, – onda Təhma-

sibquluya çaparla xəbər göndərin ki, mən qərarımı dəyişib, Nişapura deyil, Səbzəvara gedirəm!

Vəzir-vəkil dəfələrlə şahı da, özlərini də Nadir xanın qabağında aciz vəziyyətdə qoysalar da, bu fitnəylə də kifayətlənmədilər:

– Elə isə hökmdar, əmr verin ki, Səbzəvarda Təhmasibquluya sadıq tayfalara divan tutulsun.

Nadir xan Təhmasib Mirzəyə inanıb Herata tərəf hərəkət edəndə şahın başçılıq etdiyi qoşun dəstələri Səbzəvarı talan etməyə başladı. Camaat şahın adamlarına ciddi müqavimət göstərdilər. Başlarına gələn qazavü-qədər barədə dərhal Nadir xana xəbər göndərdilər.

Nadir xan bu hal-qəziyyədən xəbər tutan kimi Məşhədə döndü. Səbzəvara göndərdiyi çapar şahın nəyə görə əfqanları Heratdan qovmaq üçün Nadir xana köməkdən imtina etməsini və günahsız camaata divan tutmasının səbəbini öyrənib ona ərz edəndə, o məyus halda:

– Onun barəsində nə güman etmişdinsə, bir-bir doğru çıxır... – dedi.

Təhmasib Mirzə isə, gah xorasanlılara Nadir xan Əfşara və onun adamlarına tabe olmamaq tapşırığı verir, gah Herata birlikdə hücum etmək, oradan əfqanları qovub-çıxarmaq təklifinə qarşı çıxır, gah da Səbzəvara üz tutduğunu eşidən kimi şəhərin darvazalarını onun üzünə bağlatdırırdı...

– Bu xına o xınadan deyil, deyəsən, Təhmasib Mirzə mənə qarşı bu dəfə gerçəkdən bəd fikrindən əl çəkmək istəmir?

Bir sözlə, Nadir xanın canı boğazına yığılmışdı; daha onun həm özünün, həm də aralarına tez-tez ixtilaf salan əyanlarının əlindən zinhara gəlmişdi. Bir gün axır ki, səbri daşdı; darvazaları üzünə bağlanmış Səbzəvarı qala vuran toplarla atəşə tutdurdu.

– Xan, Təhmasib Mirzənin qoşunları Köhnə Səngan qalasında düşərgə salıb!

– Onda belə çıxır ki, şah da o qalaya sığıb. Tez Səngan qalasını mühasirəyə alın!

...Şah qoşunları birinci uğursuz müqavimətdən sonra Nadir xanın qüvvələri ilə açıq döyüşdən çəkiniirdi.

Təhmasib Mirzə fitnəkar əyanlarının üstünə çıxıb:

– Hamınız itilin cəhənnəmə, gözüm daha sizi görməsin, – deyəndə top mərmisi onun çadırının bir necə addımlığında partladı.

– Bu dəfə Allahın özü belə məni Nadir xanın qəzəbindən xilas edə bilməz...

Çox keçmədi ki, şahın söylədiyi bu fikrə gerçəkdən şahid olacaqlarına əmin olan əyan-əşrəf lal-dinməzcə çadırı tərk etdilər.

Qorçubaşı Nadir xan Əfşar qalanı həmlə ilə alanda, tutduğu işə peşman olmuş şahla da çox ötkəm davrandı.

O, Təhmasib Mirzənin çadırına xəbərdarlıqsız girdi. Rəngi qaçmış Təhmasib kətilin üstündə oturmuşdu. Sonra o, lal-dinməzcə oturduğu yerindən ayağa qalxdı. Nadir xanın qarşısında acizənə görkəm alanda, gözlərindən məyusluq, çarəsizlik yağdı.

Döyüş meydanlarının şahsuvarı hirsini güclə boğub ürəyindəkiləri birnəfəsə dedi:

– Səbzəvarın darvazalarını üzümə niyə bağlatdırırsan, şah? Niyə Herata hücum etmək qərarından imtina etdin? Axı, nə səbəbə mənə mane olursan? Hətta öz düşmənlərinə qoşulub qanıma içməyə belə hazırsan! Məndən hansı xəyanəti görmüsən? Səni taxtda oturtmaq üçün qanıma axıdıb, dönə-dönə yaralanmışam. Sən isə, dalbadal arxadan kürəyimə xəncər sancırısan? Niyə?

Rəngi ağarıb, nazik, uzun burnunun pərləri titrəyən Təhmasib Mirzə nə deyəcəyini bilmədi, heykəl kimi quruyub qaldı. Nadir xan bunu görüb, yavaş-yavaş sakitləşdi, özünə gəlib rəhmdillik göstərdi:

– Yaxşı, gəl oturaq, – dedi.

Təhmasib Mirzə itaətkarcasına oturdu. Deyəsən, artıq dərk edirdi ki, qəzəblənmiş Nadir xan belə məqamda bir qılınc zərbəsi ilə onun başını bədənindən ayırmağa da cəsarət edə bilər. «Bəs, onda dədə-baba taxt-tacında kim oturur?» Bəlkə, doğrudan da, elə o an belə fikir Nadir xanın da ağına gəlirdi, amma Məşhəd yolunda gördüyü yuxunu xatırlayıb sakitləşdi. Ürəyini boşaltmış Nadir xan Təhmasib Mirzənin hələ də ondan qorxduğunu hiss edib, üzünü çölə sarı tutdu və ucadan nökər-naiblərə səsləndi:

– Ey, oradakılar, bizə iki fincan isti qəhvə gətirin!

Bir-iki dəqiqəyə qəhvə gəldi. Süfrəyə əncir qurusu, şəkər külçələri – nabat qoyuldu. Onlar üz-üzə oturub, qəhvə içməyə başladılar. Təhmasib Mirzənin əli hələ də əsirdi. Nadir xan onun bu halına acıyırdı:

– Mən taxt-tacı əldən getsə də, əli qılınc tutan bir əfşar övladı kimi Səfəvi xanədanına öz borcumu vermişəm, inan ki, yenə də verəcəyəm!

O xanədanın varisi olan Şah Təhmasib özünün dünən verdiyi sözün üstündə durmadı, vədini dəbbələdi.¹ Herat kimi vacib bir şəhəri tutmaq qərarına – vədə xilafıq etdi. Amma mən Təhmasibqulu xan sözümün ağasıyam. Sənin kimi darqursaq² deyiləm. And olsun Həzrəti Əlinin qılıncına, Heratı alandan sonra İsfahanı azad edəcəyəm... Sən də and iç, söz ver ki, bir də düşmənlərimizlə əlbir olmayacaqsan. Təhmasib Mirzə oturduğu yerdə əllərini göyə qaldırdı:

– Allah şahiddir ki, bir hökmdar üçün dost bildiyi adam tərəfindən ittiham olunmaqdan ağır heç nə ola bilməz. Uca Rəbbimizə, bir də bu qılınca and içirəm ki, dostluğumuza heç vaxt heç kimə pəl vurmağa fürsət verməyəcəm.

Nadir xan Təhmasib Mirzənin dediklərinə gülümsədi:

– Bəzən məni həddən çox qəzəbli olmağıma görə qınayırlar. Bu qədər xəyanətlə üzləşən bir sərkərdə, səncə, necə olmalıdı ki?! Əlimə qılınc alandan bəri yatırdığım qiyamlar hesaba gəlməz... Amma sən də bunu bil və əmin ol ki, bu qılınc mənə dostlarla deyil, düşmənlərlə savaşımaq üçün verilib...

Təhmasib Mirzə də arxayınasına gülümsəyib dedi:

¹ Dəbbələmək – yayınmaq, aldatmaq, sözündən geri çəkilmək.

² Darqursaq – hövsələsiz.

– Nadürüst vəzir-vəkillərim məni inandırirdılar ki, sən taxt-tacı qəsb etmək istəyirsən. Amma artıq inandım ki, bu belə deyil.

– Çox pis, – Nadir xan başını buladı, – əgər özün ətrafındakı insanları tanıyıb, baş verən hadisələri sərf-nəzər emək iqtidarında deyilsənsə... onda, vay bizim halımıza... Sən hələ də qarşında iki qat əyilib, şəninə yağlı təriflər yağdıran zirdəstlərin¹ riyakarlığını hiss etmirsən... Hiss etmirsən ki, o bədbəxtlər öz başlarını salamat saxlamaq üçün yaltaqlıqdan savayı ayrı yol tanımırlar.

Sonra Nadir xan gözlərini Təhmasib Mirzənin gözlərinin içinə zilləyib dedi:

– Mən səni aparıb İsfahanda taxta çıxardacağıma söz vermişəm. Sən isə, beş-üç nəfər axmağın sözü ilə ora-bura at çapıb nahaq yerə özünü yorursan. Yaxşısı budur ki, get Mazandarana, orada oturub Heratı alanacan məndən xəbər gözlə! Əgər çox darıxsan, gedib dənizdə balıq tutarsan, ya da əyan-əşrəflərini götürüb, Mazandaran meşələrində ova çıxarsan... Bu əzvayış² ki, onlarda var, müharibə zamanında da kefi-əyləncəni düşmənlə savaşımaqdan yaxşı bacarırlar.

Təhmasib Mirzə bu sözdən sevinib ayağa qalxdı. Amma ürəyində düşündü: «Şükür ki, bu dəfə də xəta sovuşdu. Əgər bir də səhv etsəm, bu adam heç vaxt mənə inanmaz, hətta and-qəsəm etsəm belə...».

Onlar çadırdan çıxdılar. Nadir xan əli ilə yüzbaşı Çıraq bəy Əfşarı çağıraraq dedi:

¹ Əlaltılar

² Əzvayış – görünüş, hal, durum.

– Şah Təhmasibi sağ-salamat Mazandarana müşayiət edin.

Dərhal bir dəstə atlı Təhmasib Mirzə ilə yola çıxdılar. Onlar çapa-çapa gözdən itənəcən Nadir xan arxalarınca baxdı, sonra başını azca yuxarı qaldırıb, səssizcə Allaha şükür etdi. Bu son qərarından razı qalaraq, düşünürdü:

«And içib, söz verməyim öz yerində, Təhmasib Mirzə şah oğlu şah olsa belə, kənarda qalıb, əl-ayağıma dolaşmasa daha yaxşıdır! İndən belə lap əsir kimi acınacaqlı həyat yaşasa dözsün gərək. Gələcək nəsillər bizi bir-birimizlə apardığımız belə gərəksiz savaşlara, daxili çəkişmələrə görə çox qınayacaqlar... Bəlkə elə məni də onunla sərt davrandığıma görə ittiham edəcəklər. Daha bundan başqa mənə bir yol qoymamışdı. Nə edə bilərdim? Böyük birliyimiz üçün lazım olan ən dəyərli məqamlarda özümüzü əzməyə, ram etməyə sərf etdiyimiz vaxta görə qoca tarix bizi ələ salır sanki...».

* * *

«...Qismətə bax, qəzavü-qədərə bax, ilahi, o zaman mən Şah Təhmasibin qorçubaşısı olanda da Xabuşan kürdləri mənə qarşı qiyam etmişdilər, indi şah olanda da. Məşhəddə gül kimi dövlət sarayımı qoyub, neçə gündür ki, burada – Fərəhabadda düşərgə salmışam. Buranın harası Fərəhabaddı? Bura əsl qəmxanə ocağıdı... O zaman bir gündə beş yerdə qiyam yatırırıdım. İndi öz qılıncımla qurub yaratdığım Əfşarlar hakimiyyəti qiyam dəryasında qərq olub...».

Çadır çox böyük idi. Taxtın qarşısında oturmaq üçün səndəllər qoyulmuşdu. Torpaq döşəmənin ortasına pələng dərisi salınmışdı. Nadir xanın beyni bir an da olsun rahatlıq tapmadan elə hey məşğul idi. Nədənsə, Məlik Mahmudun taleyi və Sənganda şahın qoşunu ilə apardığı döyüş onun yadından heç çıxmırdı.

Məsələ bunda idi ki, o zaman Məlik Mahmudun Məşhəd kimi bir şəhərdə məscid hücrəsində rahat yaşamağa səbri çatmırdı. Təhmasib Mirzənin də oradakı möhtəşəm sarayda. Bu iki adamın ayrı-ayrılıqda ikisi də taxt-tac hərisiydi... Günahlarından keçib əfv etsə də Nadir xanı dönə-dönə qurduqları tələyə salmaq istəmişdilər... Onların son itaətsizlik çağırışlarına qoşulanların qiyamı da indiki qiyamlardan fərqlənmirdi. Xorasandakı o zamankı qiyamlar da çox qorxulu qiyamlar idi, ona görə ki, onun qıçılımları sürətlə ətrafa yayılırdı. Bəs, Nadir xan Əfşar hələ Heratın, İsfahanın əfqanların, İrəvanın, Naxçıvanın, Təbrizin osmanlıların, Bakının, Dərbəndin, Gilanın rusların əlində olduğu o vədələrdə həmin qiyamların öhdəsindən necə gələ bilirdi? O zaman Təhmasib Mirzəyə qarşı daha güzəştin mənasız olduğunu görüb, üsyanları amansızlıqla yatırırdı və Məlik Mahmudun onun daim ora-bura şuluqluq salmaq üçün göndərdiyi elçilərini – əmisi oğlu Məlik İshəqi, kiçik qardaşı Məlik Məhəmməd Əlini edam etdirdi. Məlik Mahmudun oğlu Məlik Kəlbəli və qardaşı oğlu Məlik Lütfuli Nadir xanın qəzəbindən qorxub, İsfahana – Əşrəf xan Əfqanın yanına qaçdılar.

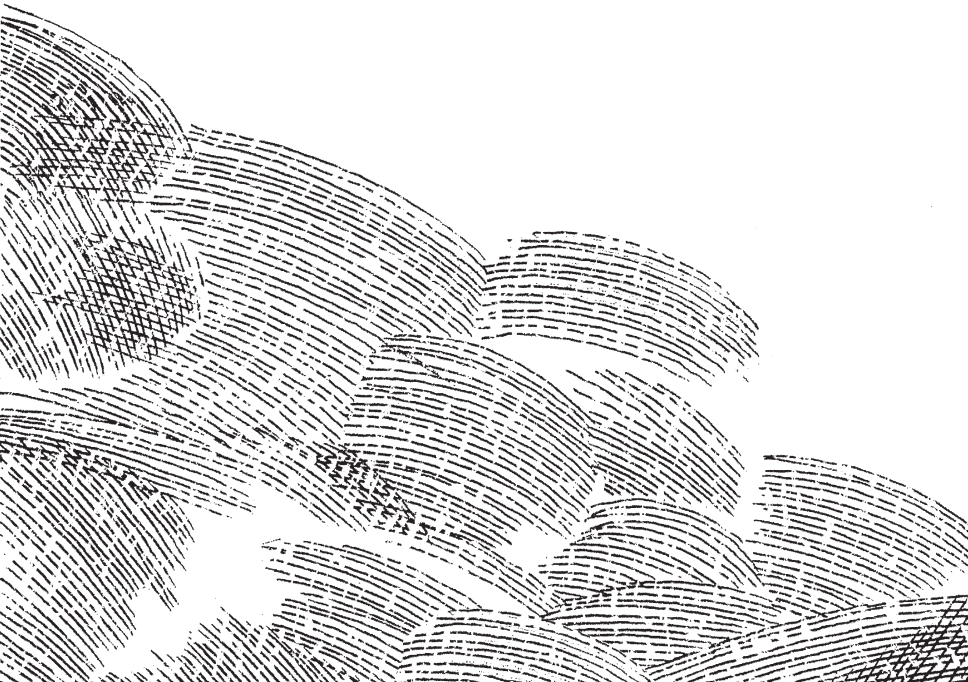
...Nadir xan bir də Heratın alınmasından qabaq Səngan qalasını ələ keçirərkən, bir neçə addımlığında partlayan top mərmisini gözünün qabağına gətirirdi. O, ölümün ən dəhşətli nəfəsini o zaman lap yaxınlığında duymuşdu... Amma elə bil, ilahi bir möcüzə Nadir xan Əfşarın həyatını gələcəkdə görəcəyi böyük işlər xatirinə xilas etmişdi...

«Gələcəkdə görəcəyim böyük işlər... Adamın ruhunu oxşayan nə gözəl səslənir bu kəlmələr. Gələcək... Bəlkə bu söz artıq mənim üçün keçmişdə qalıb, yuxudur, xəyaldır elə?».

Nadir xan yenə xəyala daldı, bu dəfə xəyalların qoynunda iyirmi il əvvələ – Herat üzərinə yürüş elədiyi günlərə qayıtdı...

İKİNCİ KİTAB

“Başın tacı – ağıldır”
Nadir Şah Əfşar

BİRİNCİ HISSƏ

İSLAM QALASI

Qədirqulu kişi həm ucaboy, həm də enlikürək, cüssəli bir adam idi; əyninə mahuddan çuxa geyərdi, saqqalına daima həna yaxdırardı. Ona görə də uşaqlar ona Qırmızı-saqqal baba deyərdilər. Xətrini uşaq-böyük – hamı çox istəyirdi.

Nadir xanın başı əfqanlarla vuruşmaq üçün qoşun toplamağa qarışmışdı, sərkərdələri könüllülərə hər b sənətinin sirlərini öyrədirdi. Qılınc döyüşdürür, nizə ilə hədəfi vurur, at çapırdılar, tufəngdən atəş açmağı öyrənirdilər.

– Hə, möhtərəm ağsaqqal, əlli qala vuran top tedarük etmişik, dörd yüzdən artıq dəvəyə yüklənmiş zənburəklərimiz var. Topxanamıza dörd min topçunu xidmətə cəlb etmişik... Novruzdan sonra iyirmi minlik qoşunla yola düşəcəyik inşallah...

– El dediyi mübarək olar inşallah, xan! Aşıq da gəlib çıxdı, belə gündə. Qış öynəsi demişdim axı, Tikmədaşlı Xəstə Qasım İmam Rza əleyhissəlamın hərəminin ziyarətinə gələcək. Toyuna yubandı, amma sazla-sözlə əsgərlərini Herata yürüşqabağı bir ruhlandırısın, gəl görəsən...

Nadir xan Çıraq bəyə səsləndi:

– Çıraq bəy, yaxşı-yaxşı düşün, aşığa layiq xələt seçib gətir! – sonra üzünü Qədirqulu kişiyyə tutub dedi:

– Əgər məsləhətdirsə, bu xələti aşığa mən özüm verim.

Qədirqulu kişi də, onun yanında dayanmış Azər baba da razılıqla bildirdilər:

– Xanın məsləhət bildiyi yaxşı hər nə varsa, xeyirlidir.

– Başına dönüm, xan, bu qayğınla sayğın, Allaha da xoş gedər, bəndəyə də... Allah şanını uca etsin! Səni bizə çox görməsin...

...El ağsaqqalı Qədirqulu kişi də yaraqlı-yasaqlı könüllülərin qarşısına çıxıb, sidqi-ürəklə hamısına xeyir-dua verdi. Təzə-tər bıqları çıxan, qəddi-qamətli gənc əsgərlər ağsaqqalın nəsihətlərinə diqqətlə qulaq asırdılar. Qocanın xeyir-duası da, öyüd-nəsihətləri də qələbə əzmi ilə Herata yürüşə hazırlaşan bu cavanların ürəyinə işıq salırdı:

– Ey cavanlar, bizim Nadir xanın canı nə qədər sağdır, onun ətrafında cəm olun! Belə bir igid qırx ildə bir meydana gələr... Qoy Xorasanda sürülərimiz otlaqlarımızda arxayın otlasın, ceyranlı-cüyürlü çöllərimizdə yadellilər at oynadıb, şikar etməsin! El gücü, sel

gücü deyiblər, əgər güclü bilək yiyəsi olan oğullarımız çəkici bir zindana vurmasalar, məmləkətimizdə qara rüzgarlar əsəcəkdir. Həmişə demişəm, yenə də deyirəm: düşməyə fürsət verən, kəmfürsət olar. Tər tökün, əlləşib cəng etməyi, hərbiyyə sənətini Nadir xandan öyrənin. Güclü ləşgəri olanın qabağında dağ da dayanmaz. Heratdan, İsfahandan qovub çıxarın əfqan əbdallarını, gəlcai qəbilələrini!.. Allah sizə yar olsun, qəlblərinizdə qoy vətən məhəbbəti tükənməsin!

El ağsaqqalı yaşının ixtiyar vaxtı yorulub əldən düşmüşdü, son günlər rəngi-rufu da avazımuşdı. Azər baba ona toxtaqlıq vermək üçün bardaş qurub oturduğu baş meydanın ağsaqqallar oturan köşkünə dəvət etdi:

– Gəl, bir təvaxül elə, ay Qədirqulu kişi, qoy indi də yanşaqlar bu cavan-comrulun damarlarında axan qanı cuşa gətirsin! Aşıq dostun da bura sinəsi dolu gəlib axı...

Aşıqlar meydanda yaxşı məclis qurmuşdu.

...Tikmədaşlı Xəstə Qasımın¹ sinəsi bulaq kimi aşıb-daşırdı:

*İsfahanda bir dəllək var,
Baş qırxanda zol çıxarır.
Tükündən az-az götürür,
Dərisini bol çıxarır...*

*Ayağını qoyur qoşa,
Ülgücünü çəkir daşa,
Zərbi elə gəlir başa,
Tikmədaşa yol çıxarır.*

¹ Xəstə Qasım (1684-1760).

*Bir fitəsi vardı bezdən,
Durub gəlir səhər tezdən,
Yarı haqqın alıb bizdən,
Yenə acı dil çıxarır.*

*Ülgücünü çapışdırır,
Suyu tasdan qarışdırır,
Kəsir, pambıq yapışdırır,
Başımızdan kol çıxarır.*

*Bu usta necə ustadı,
Həmişə gözü tasdadı,
Xəstə Qasım can üstədi,
Elə bilir pul çıxarır.*

Cavan döyüşçüləri gülmək tutdu.

Talvarın altında Azər baba ilə birlikdə döşəkçənin üstündə bardaş qurub oturmuş Qədirqulu kişinin də kefi duruldu:

– Afərin, aşıq! – dedi.

– Bu qanıçən dəllək Əsrəf xan Əfqanın elə özüdür ki var! – Nadir xan ustad aşığa da, onun cavan şeyirdinə də xələt verəndən sonra, – indiki əyyamda mənim cəngavərlərimin döyüş ruhunu qaldırmağa saz da, söz də yaraq-yasaq kimi gərəklidir. Amma aşıqlardan, dərvişlərdən bundan çoxunu umuram. Çünki onlar düşmənlərimizin sahibləndiyi yurdumuzun hər qarışına yaxşı bələddirlər. Bu qiyafə-qılıqda hər yanı gəzib dolaşa bilirlər. Yağı düşmənin niyyətindən, qoşununun sayından doğru-dürüst öyrəndikləri işimizə çox yaraya bilər...

Nadir xan aşıqlarla mehriban söhbət edən məqamda Çıraq bəy Əfşar bığaltı qımışdı, yanında dayanmış Mir Abutalıb xanla İsmayıl xana dedi:

– Hə, aşığın bu sayaq sözlə eyhamı əbəs deyil. Bir halda ki, aşıq da əfqanların zülmündən cana doyub, onda İsfahanda, deyəsən, Əşrəf xan Əfqanın dəlləklik etməsinin sonudur! – dedi.

İsmayıl xan dedi:

– Nadir xanın fikri-zikri də elə budur. Şah Təhmasibə söz verib, tezliklə İsfahanı gəlcailərdən geri alacaq! Əşrəfin də sanılı günləri qalıb...

Niyazqulu bəy Qacar üzünü İsmayıl xana tutub dedi:

– Təhmasibqulu xan İsfahana yürüşdən əvvəl Heratı ələ keçirib, əfqan əbdallarına yaxşıca qulaqburması vermək istəyir ki, bu qəbilə İsfahandakı həmyerlilərinə yardım edə bilməsin...

– Allah şeytana lənət eləsin, əgər şahımız həndəvərində olan adamların fitnə-felinə uymasaydı, Qorçubaşımız Təhmasibqulu xan indi Heratı da, İsfahanı da çoxdan azad etmişdi – deyə Məhəmmədəli xan Əfşar təəssüflə bildirdi...

Hacıxan bəy Əfşar onun sözüünə qüvvət verdi:

– Belə bir vaxtda bu Astarabad üsyanı da bizi bir xeyli geri saldı.

Təcrübəli sərkərdə Təhmasib xan Cəlair də onların söhbətinə qoşuldu:

– Deyilənə görə, xani-əzəm şahı Mazandarana getməyə razı salanda, Gilanla Astarabadı Rusiyadan geri qaytarmağı tələb etməyin vaxtı çatdığını ona bildirib.

Qədirqulu kişi Nadir xanın sərkərdələrinə qürurla baxıb dedi:

– Hə, qoçaqlar, mən ona uşaq çağından yaxşı bələdəm,– Allah qoy onu ən böyük amalına¹ qovuşdursun! Amin, ya rabillaləmin!

* * *

Nadir xan öz ordusunun nizam-intizamını sərf-nəzər etdikdən sonra hicri 1141-ci ilin şəvval ayının 4-də² – Novruz bayramından qırx altı gün keçmişdi ki, iyirmi beş minlik qoşunla Məşhəddən cənuba – Fərmanabad yolu ilə Herata doğru hərəkət etdi. Herat hakimi Allahyar xanın on beş minlik qoşunu ilə Kafir qalasında qarşı-qarşıya dayandılar. Nadir xan düşərgə salandan sonra qarovul dəstəsi yaratdı, Ni-yazqulu bəy Qacar adlı sərkərdəsini yanına çağırıb:

– Bu andan beş yüz nəfərdən ibarət bu qaravul dəstəsinə başçılıq edəcəksən! Qoşunun mühafizəsini sənə həvalə edirəm.

Nadir xan yaxşı bilirdi ki, Allahyar xana Fərah istiqamətindən kömək gələcək. Allahyar xan Zülfüqar xanla olan daxili çəkişmələrini bir yana qoyub, Nadir xanla vuruşmaq üçün qüvvələrini birləşdirib, əlbir olmaq barədə razılığa gəlmişdilər. Nadir xan Əfşar da bu böyük müharibəyə çox ciddi hazırlaşdı.

– Əfqanlara ilk zərbəni top-tüfəng atəşi ilə vuracağıq. Atəş zərbəsindən sonra nizəatanlar döyüşə qoşu-

¹ Nadir şahın amalı Müsəlman Dövlətlərinin Birliyini yaratmaq və onun rəhbəri olmaq idi.

² 4 may 1729-cu ildə.

lacaq... Qoşunun sol cinahını Hacıxan bəy Əfşarın süvari dəstəsinə tapşırıram. Sağ cinahda Təhmasib xan Cəlairin süvariləri dayanacaq. Əfqanlar əsas zərbəni çox güman ki, bu cinaha vuracaqlar. Ona görə mən öz xüsusi dəstəmlə sağ cinahın arxasında mövqe tutacağam. Bununla da sağ cinah möhkəmlənəcək... Səlim bəy Mərvî və əmim Bəktaş xan ehtiyatda qalan süvari dəstələrə başçılıq edəcək.

Kafir qalası ətrafında sayca böyük üstünlüyə malik olan əfqanların xofu Nadirin döyüşçülərində az da olsa təşviş yaratmışdı. Öz döyüşçülərini ruhlandırmaq, qarşıdakı savaşa səfərbər etmək üçün o, mollaya Qurani-Kərimdən surələr oxutdurdu. Sonra var gücü ilə hamıya səsləndi.

Nadir xanın səsi döyüşçülərin qulağında mis kimi cingildədi:

– On il bundan əvvəl bu yerdə əfqanlar Səfəvi ordusunu əzmişlər. Bu əsla sizdə xof yaratmasın. Qurani-Şərifdən oxunan bu surələrdə deyildiyi kimi, düşmənə arxa çevirib sağ qalmaqdansa, döyüşdə ölmək daha şərəflidir. Mən yaddaşımda hər usdad aşığın sözlünü saxlamıram. Amma Məşhəddi-müqəddəsdən bizi yola salanda Qədirqulu kişinin dostu haqq aşığı Xəstə Qasımın sizə verdiyi öyüd-nəsihətdən bir-iki misrasını yaxşı xatırlayıram.

*Yaxşı iyid yaman etməz adını,
Çünki yaman addan ölüm yaxşıdı...*

Baxın, elə bizim əfşarların da dədə-babadan belə kəlamı var: «Qorxmaz igid adını yaman etməz». İgid-

lərim, əfqanların sayca çox olması onların sizdən üstün olması deyil. Yalnız igidlilə, şücaətlə, mərdliklə döyüşdə üstün gəlmək olar. Mən hər birinizi bu döyüşdə yaxşı igid kimi ad çıxarmağa çağırıram. Bu gün siz Allah yolunda, haqq uğrunda elə vuruşun ki, düşmən ziri-zəbər olsun! İrəlidə gördüyünüz o qalanın da adı bu gündən yadda Kafir qalası kimi yox, İslam qalası kimi qoy qalsın... Biz sabahı o qalada açacağıq. İgidlərim, bu gün İslam qalasının təməl daşını sizlər öz qanınızla, canınızla qoyacaqsınız...

Qoşun cuşə gəlib, var gücü ilə bir neçə dəfə çığırdı:

– İslam qala! İslam qala!..

– Allahu–əkbər!.. Allahu–əkbər!

– Ya Allah! Ya Allah!

Əfqanların qoşunu səsdən lərzəyə gəlib öz üstünlüklərini göstərmək üçün hücum atıldı. Ölüm-dirim savaşı başladı. Qışqırıq səmindən qulaq tutulurdu. Əfqanların haray-həşir sala-sala irəli cumması əfşarların arasına çaxnaşma salmışdı. Nadir xan cəld bu çaxnaşmanın qarşısını aldı, sonra bir hücumla düşməni geri otuzdurdu. Bu zaman o, əfqan sərkərdələrindən biri ilə təkbətək vuruşurdu. Atlar döş-döşə gələndə, Nadir xan qılıncla rəqib sərkərdəni vurub yerə sərdir. Onun həlak olduğunu görən əfqanlar qaçmağa başladılar... Nadir xanın fədakarcasına vuruşması döyüşçülərinə də sirayət etmişdi.

Niyazqulu bəy Qacar, Səlim bəy Mərvi, Bəktaş xan Əfşar düşmən sərkərdələri ilə təkbətək savaşda böyük igidlik göstərdilər. Buna baxmayaraq, Nadir xanın piyada qoşun dəstəsi çoxlu sayda tələfat verdi.

Sağ cinahda vuruşan əmisi Bəktaş xan aldığı ağır yaradan həlak oldu. Döyüşün əsas taleyi bu cinahda həll edildi. Nadir xan bu çox ağır döyüşdən qalib çıxdı.

– Yaşasın Nadir xan!

– Eşq olsun, Nadir xana!

Amma əfşarların qələbə əhval-ruhiyyəsi çox da uzun sürmədi. Uzaq məsafədən atılan nizələrdən biri Nadir xanın sağ ayağını ağır yaraladı...

Axşam düşdü, araya sakitlik çökdü. Döyüş dayandıqandan sonra isə hər iki tərəf öz mövqeyinə çəkildi.

* * *

...Səhər açılarda bir dəstə qarğa-quzğun göydə dövrə vururdu. Onlar ara-sıra aşağı şığıyır, düzün ortasında qalmış meyitlərin üstünə qonurdular. Qida axtarmaqda çətinlik çəkməyən bu quşlar səs-küy salırsalar, elə bil, bayram edirdilər.

Allahyar xanın qarğa-quzğunun leş kimi didib-parçaladığı meyitləri kənardan seyr edən qoşunu növbəti döyüş ərafəsi bərk xoflanmışdı. Səssiz-hesabsız cəsədlər, bəzən də küləyin sovurduğu qum topalarının altından görünən insan başları əfqanlara Nadir xanla savaşağın əbəs olduğundan soruş verirdi...

İlk günün ağır savaşından qorxuya düşüb, növbəti döyüşdən vaz keçən əfqanlar gecə ikən Herat tərəfə geri çəkilməyə məcbur oldular.

Ertəsi gün səhəri İslam qalasında açan Nadir xan əmisinin cənazəsini dəfn olunmaq üçün Məşhədə göndərəndən sonra sərkərdələri onun yaralı qilçasına işarə edib döyüşə ara verməyi məsləhət bildilər.

– Yox, mən bu əfqanlarla savaşı sona çatdırmaq əzmindəyəm!

– Xan sağ olsun, bilirik ki, bu döyüş sizinçün həlledici olacaq, ona görə üç günlük istirahət etməyiniz döyüşçülərə də yararlı olardı...

– Nə deyirəm, dincəlmək istəyən qoy dincəlsin, ancaq Niyazqulu bəy Qacar, Səlim bəy Mərvi, Allahqulu bəy Əfşar, bir də Canəli bəy qoy mənimlə gəlsin. Biz yüz nəfərlik kiçik bir dəstə ilə əfqanların yeni düşərgə qurduğu yerə gedib, oranı kənardan müşahidə edəcəyik.

...Bir azdan onlar Herat yaxınlığında düşərgə salmış əfqanların yeni mövqeyini nəzərdən keçirdilər.

Əfqanlar qüvvələrini dörd əsas hissəyə bölüb döyüşə hazır vəziyyətdə düzülmüşdülər.

– Onların niyyəti biz bura yaxınlaşan zaman hər tərəfdən üzərimizə hücum etməkdir. Belə hazır dayanmaqda yəqin elə bilirlər ki, bizim qoşunlar onları dünəndən təqib edir! Sözsüz, əgər belə olsaydı, bizi tələyə salıb əzişdirərdilər... Baxın, orada topları da görünür!

Geri qayıdanda Nadir xan artıq beynində növbəti döyüşü hansı şəkildə aparacağını düşünüb tapmışdı.

Döyüşdən əvvəl o, topçuları, zənburəkçiləri dörd dəstəyə böldü:

– Tüfəngçilər də bu dəstələrə qatılsınlar, – dedi, – əfqanlar hansı səmtdən hücum etsələr, bu dörd dəstənin atəş zərbəsinə düşər olacaqlar.

Üç min nəfərdən ibarət əlahiddə bir dəstəni qoşunların mərkəzində yerləşdirdi:

– Əfqan süvariləri hansı səmtdən bizim tufəngçilərin¹ üstünə hücum etsə, bu dəstə o səmtdən də döyüşə qoşulacaq.

Əfqan qoşunlarına yaxınlaşanda Nadir xan sərkərdələrinə amirənə səslə tapşırıdı:

– Topları öndə, ikinci sırada zənburəkləri, üçüncü sırada cəzayirçiləri², dördüncü sırada tufəngdarları və onlardan sonra piyadaları sıraya düzün!

Nadir xan üç minlik süvari dəstəsi ilə arxa sırada dayanıb düşünürdü: «Qoy əfqanlara ilk zərbəni topçular vursun, əgər onlar sürətlə gəlib topçuların sırasını yarıb-keçsələr, onda zənburəklərin atəş zərbəsi altına düşəcəklər. İşdi-şayəd, zənburəkçilərin sırasını da yarsalar, o zaman cəzayirçilərin və tufəngdarların atəşinə məruz qalacaqlar... Bəs sonra? Turalım, çəyirtkə kimi artıb bu sıradan aşıdılar, onda piyadalar dəstəsi döyüşün ağırlığını öz üzərinə götürməli və mütləq əfqanların qarşısını almalıdır».

Nadir xan nə düşündüsə, qarovul dəstəsinin başçısı Niyazqulu bəyi yanına çağırıdı:

– Üç gün əvvəlki döyüşdə mən sənə necə igidliklə vuruşduğuna heyran oldum. İndi sənə çətin tapşırıqım var. Bu əfqan çəyirtkələri öz yerlərindən qımıldanmırlar. Öz adamlarından bir dəstə götür, irəli get, onları hücumə başlamağa sövq et! Elə ki, gördün onlar irəli çıxıb səni təqib edirlər, onda geri dön!

Niyazqulu bəy Qacar həyatını təhlükə qarşısında qoysa da, əfqanları döyüş meydanına atılmağa sövq

¹ Yüngül tufənglərlə silahlanan döyüşçülər.

² Ağır tufənglərlə silahlanan döyüşçülər.

edə bildi. Əfqanlar çoxlu itkilər versə də, Nadir xanın gözlədiyindən də böyük sürətlə hücumla keçdilər. Bir göz qırpımında onlar nəinki topçuların, hətta zənburəkçilərlə cəzayirçilərin mövqeylərini adlayaraq arxada qoydular.

Bu görüntülər Nadir xanda böyük nigarançılıq yaratdı:

– Belə getsə, onların müqavimətini tufəngdarlar da qıra bilməyəcək! – pıçıldadı, sonra bütün süvari alaylarının sərkərdələrinə səsləndi, – Məni eşidin, hamınız ya kişi kimi döyüşməli, ya qadın paltarı geyinməlisiniz! Bu ağır döyüşün gedişatını dəyişmək bizim süvari dəstənin üzərinə düşür. Əfqanlar qoşunun mərkəzinə çatan kimi hamınız mənim arxamca döyüş meydanına atılıb, bu vəhşiləri diz çökdürməlisiniz...

Cəsur sərkərdə döyüş əmri verəndən sonra əlindəki təbərzinlə¹ birinci özü irəli şığıdı. Elə çevik vuruşurdu ki, qarşısına çıxan əfqanlar onun təbərzinindən aman tapa bilmirdilər. Nadir xan öz şəxsi şücaəti ilə təkcə rəhbərlik etdiyi süvari dəstəni deyil, bütün qoşununu qələbəyə ruhlandırırdı.

Təcrübəli sərkərdə İsmayıl xan öz döyüşçülərinə Nadir xanı nişan verib dedi:

– Ora baxın, Təhmasibqulu xan, sizin kimi bir neçə döyüşçüsünün görə bilmədiyi işi təkbaşına görür!

– Onun havada cövlan edən təbərzini bizim piyadaları da cəsarətə gətirib...

Niyazqulu bəy Qacar da öz alayını döyüşə səslədi:

¹ Təbərzin – silah ikitərəfli-balta

– Həmişəkeşik dəstə irəli! Bu əbləh əbdallara göz açmağa aman verməyin!

İmamverdi xan Bayat, Məhəmmədəli xan Əfşar, Mir Abutalıb xan, Sərdar xan öz süvariləri ilə irəli yürüdülər.

Bu qanlı vuruşmada canlarını sağ qurtarmağa çalışan əfqanlar təşviş içində «Qılınc oğlu gəlir!» – deyib, çığıra-çığıra öz düşərgələrinə sarı qaçmağa başladılar.

– Onları təqib edin, – Nadir xanın əmri ilə geri qaçan əfqanları Kösüyə körpüsünəcən təqib etdi. Körpünü keçmək də əbdallara asan başa gəlmədi. Arxadan gələn qoşun artıq onlara çatmışdı...

Burada ağır döyüş başladı. Dalbadal sarsıdıcı zərbələr alan əbdallar təşviş içində arabaları, topları, çadır və ehtiyat azuqələrini atıb özlərini çaya vurduklar və çaydan salamat çıxanlar Herata sarı getməyə çalışdılar. Nadir xan qoşuna yenə hücumu davam etdirmək əmri verdi... Amma bu zaman həmişəkeşik adlanan alayın yüzbaşısı ona xəbər verdi ki, Niyazqulu bəy həlak olub. Bu xəbərdən çox kədərlənən Nadir xan hücumu dayandırmağa qərar verdi:

– Niyazqulu bəy Qacarın cənazəsini Məşhədimüqəddəsə aparın, onu İmam Rza əleyhissəlamın məqbərəsinin yanında torpağa tapşırın. Ondan sonra carçılar qoy çətinliklə qazandıığımız bu qələbə xəbərini bütün Xorasan mahalına yaysınlar...

Qoşuna dincəlmək üçün üç günlük istirahət verəndən sonra Nadir xan çadırına çəkilib Herat şəhərinə yürüş barədə düşünürdü.

HERATIN ALINMASI

Yay fəsli idi. Yarımsəhrada bulaq və kəhrizlərin çoxu qurumuşdu. Susuzluq əsgərləri əldən salmışdı, üstəlik, top arabaları qumsallıqlarda batıb qalır və onları çıxarıb irəli aparmaq üçün bəzən Nadir xanın özü də yardım etməli olurdu. Küləyin qovub gətirdiyi qum əsgərlərin boyun-boğazına dolur, ağızlarında xırçıldayırdı.

...Keyli əzab-əziyyətdən sonra qoşun Herata yaxınlaşdı, şəhəri mühasirəyə alıb, ətrafında düşərgə saldı. Əfqanların silahı yerə qoyub təslim olmaq fikri yox idi. Ancaq Nadir xanla açıq döyüşə girməkdən çəkinirdilər. Heratı ələ keçirmiş əbdəli əfqanlarının rəhbəri Allahyar xan qonşu Fərəh hakimi Zülfüqar xandan kömək gözləyirdi. Nadir xanın diqqətini yayındırmaq və vaxt qazanmaq üçün sülh danışıqlarına başladı.

Hər iki əfqan xanı Nadir xan Əfşarın gücünə, döyüş məharətinə onun Səngan üzərinə yürüşü zamanı bələd olmuşdu. O zaman yaxşı bilirdilər ki, Nadir xan Sənganı ələ keçirəndən sonra tezliklə növbə onlara çatacaq. Ona görə də Səngan qalasının müdafiəsinə Heratdan və Fərəhdən iyirmi minlik qoşun dəstəsi göndərmişdilər. Nadir xan on dörd minlik qoşununu iki hissəyə bölüb onların qoşununu ağlagəlməz döyüş fəndi ilə ələ əzişdirmişdi ki, hər ikisinin gözü qorxmışdu.

İndi Allahyar xan mühasirəyə alınmış Heratda Səngandakı məğlubiyyətdən sonra kor-peşman geri dönərkən Zülfüqar xanla söhbətini xatırladı:

– Hə, son illər Səfəvi qoşunlarının üzərində qazandığımız asan qələbələr bizi yaman arxayın salmışdı. Bu əfşar sərkərdəsi Sənganda bizə yaxşıca dərs verdi.

– Mən də elə bilirdim ki, bu adam məhəlləarası dava-dalaşda ad çıxarıb, sən gör az qüvvəylə bizə necə toy tutdu.

– Şahzadə Təhmasib Səfəvinin bəxti gətirib, Allah rastına belə fəndgir sərkərdə çıxarıb.

– Bizə nə var, qayıdaq öz mülkümüzü qorumağın qeydinə qalaq.

– Əgər özünə «Qılınc oğlu» deyən bu əfşar sərkərdəsinə gücümüz çatmasa, onda gərək Təhmasibi şah kimi tanıyıb ona tabe olmağa razı olaq...

Allahyar xanın bu sözünə Fərəh hakimi gülüb demişdi:

– Xan, ağzında qılınc oğlu deyirsən, ola bilsin ki, Təhmasib Mirzə sənənin beyətini qəbul edər, fəqət ona kimi bu əfşar cəngavərinin iti qılıncı başını üzər...

– Sən onunla savaşağı necə rəva biləcəksən?

– Gəl belə edək, əgər o, Fərəhə hücum etsə, sən mənə yardım edəcəksən, Herata hücum etsə, mən sənə...

Bu söhbəti xatırlayan Allahyar xan sərkərdələrinə:

– Neçə gündür qızılbaşlar yol gəlir, dincəlməyə, nəfəs dərməyə macal tapmamış, döyüşə hazır olun! Nadir xanın çadırında barış söhbəti gedən zaman şəhərdən çıxıb qəflətən hücum edəcəyik. Əgər Zülfüqar xan da bu an özünü yetirə bilsə, onda bilin ki, Qılınc oğlunun kitabı bağlandı.

Allahyar xan özünə çox əmin idi. Bu üç-dörd günün içində dağınıq dəstələrini sahmana salandan sonra, Nadir xana müqavimət göstərməyi qəti şəkildə qərara almışdı. Digər tərəfdən də Zülfüqar xanın öz qüvvələri ilə onun köməyinə gələcəyinə şəkk etmirdi.

...Səhər tezdən Heratdan çıxıb Nadir xanın düşərgəsinə hücumu keçən əbdalların qınından sıyrılmış qılınclarının parıltısı göz qamaşdırırdı. Onların bu hücumu o qədər gözlənilməz baş verdi ki, Nadir xanın tüfəngdarları belə öz silahlarından istifadə etməyə macal tapa bilmədilər. Tərəflər bir-birinə qarışaraq əlbəyaxa döyüşə girdilər.

Səhərdən günortaya qədər davam edən döyüşdə əbdalların min nəfərdən çox adamı həlak oldu. Sonra, elə bil, hər iki tərəfin üstünə güclü səhra küləyi hücum çəkdi. Külək qarşısına çıxan hər şeyi vurub yıxır, hərbi düşərgələrin qurulduğu yerdə sönmüş ocaqların küllərini göyə sovururdu.

İki gün idi ki, qum fırtınası ara vermirdi. Göz-gözü görməyən belə havada döyüşmək çətin idi. Hər iki tərəfin döyüşçüləri özlərini itirmişdilər, fırtına müharibəni davam etdirməyə imkan vermirdi. Üçüncü gün tufan yavaş-yavaş səngisə də minlərlə canlı qüvvəsinin itkisindən məyusluq çökmüş gözlərini bərəldən Allahyar xan Nadir xanın düşərgəsinə yolladığı elçinin üstünə çığırdı:

– Əbdülqəni, bizim indi iki düşmənimiz var: bir tərəfdə qasırga, bir tərəfdə də Nadir xan. Gəl biz Allaha dua edək ki, qoy, o, fırtınanı, Nadir xan Əfşardan da xahiş edək müharibəni dayandırsın!

Qoca və təcrübəli Əbdülqəni təmkinlə:

– Allah-təala dualarımızı eşidər, xan, – dedi, – bu şiddətli fırtına bugün-sabah tamam dayanar, inşallah! Amma Nadir xanın xahişimizi qəbul edəcəyinə şəkkim var. O bu günə qədər haqqında eşitdiyimiz türk əsilli sərkərdələrdən bir çox üstün cəhəti ilə fərqlənir. Nadir xan Əfşar öz ötkəmliyi ilə fateh Əmir Teymuru yamsılayır, hətta deyirlər ki, Nadir xan onunla qan qohumluğunu hər döyüş öncəsi dilə gətirib, əsgərlərinə böyük ruh verir.

– Mənə nəgıl danışma, Əbdülqəni, nə qədər gec deyil, yenə get onun hüzuruna, ayağına düş, yalvar-yaxar... Dünyada heç kəsin xəmiri qanla yoğrulmayıb... Baxma, özünü «Qılınc oğlu» kimi qələmə versə də, o da sadə bir insan oğludur.

Əbdal başçıları arasında böyük nüfuz sahibi olan Əbdülqəni Əli Kuzani başılovlu saraydan çıxıb, Nadir xanın düşərgəsinə üz tutdu. Havadan isti qumun həniri, bir də qan qoxusu gəlirdi. Qum fırtınasının əmələ gətirdiyi irili-xırdalı təpələr yol-yolağı tanınmaz hala salmışdı. Nəhayət, çadırlarının yarısı qum altında qalmış Nadir xanın düşərgəsi göründü. Əsgərlər onun çadırının ağzında qalaqlanmış qum təpəsini əlləri ilə təmizləyirdilər. Əbdülqəni Əli Kuzani elçi kimi təzim edib, Allahyar xanın sülh barədə xahişini ona ərz etdi.

Nadir xan yaxşı bilirdi ki, əbdalların gəlcailərlə arası yoxdur. Bu da əvvəlcə Heratı, sonra da İsfahanı ələ keçirməkdə ona yaxşı fürsət verirdi və işini bir az da olsa, yüngülləşdirirdi. Amma əvvəlcə əbdalları diz

çökdürmək lazım idi. Bu isə o qədər də asan deyildi. Onlar əfqanların ən böyük və döyüşkən tayfası idilər. Ələlxüsus da səhra döyüşlərində mahir idilər. Ona görə də Herat və onun ətraf mahallarına öz doğma, həm də daimi məskənləri kimi yiyələnmişdilər.

– Yox, Əbdülqəni, əgər bu dəfə Allahyar xan özü şəxsən hüzuruma gəlməsə, heç bir xahiş-minnət qəbul edilməyəcək. Onun mübarizəsi öz şəxsi mənafeyi üçündür, mənim mübarizəm isə, xalqımın, taxt-tacına yadellilər yiyələnmiş bu qədim-qayım məmləkətimin mənafeyi üçündür...

Əbdülqəni ona təzim edib geri döndü.

* * *

...Allahyar xan Əbdülqənini dinləyəndən sonra bir xeyli mükəddər oldu:

– Nadir xanın hüzuruna getməyə hər an hazırım,– dedi. – Ancaq onun başımı vurdurmayacağını hardan bilim?

– Əmin olun ki, Nadir xan heç vaxt belə etməz.

– Hardan bilirsən?

– Onu İsfahanda taxt-taca yiyələnmiş gəlcai Əşrəf xanla böyük döyüş gözləyir. Belə olan halda, gəlcailərlə nifaqda olan biz əbdalları özünə tərəf çəkmək onun xeyrinədir.

Allahyar xan qəlyan çəkə-çəkə mütəkkəyə dirsəklənib, fikrə getdi. Elə bu vaxt tayfa başçılarından biri nəfəsi təntişə-təntişə içəri girdi:

– Xan, Fərəh hakimi Zülfüqar xan çapar göndərib, deyir ki, öz qoşunu ilə bizə köməyə gəlir...

Allahyar xan dönüb Əbdülqəniyə baxdı. Bayaقدan gözlərinin dərinliyinə qədər hopmuş qəm-qüssə birdən çəkilib getdi.

– Gec də olsa, nəhayət ki, sənin rəğbət bəslədiyən Zülfüqar xan özündə kişilik tapdı...

Əbdülqəni pıçılıyla dedi:

– Kaş ki, illər öncə mənim hüsnü-rəğbət bəslədiyim xanın bu dəfə gecikmiş gəlişi bisəmər olmayaydı...

* * *

...Nadir xan Təhmasib xan Cəlayirin və Çıraq bəy Əfşarın başçılıq etdiyi dəstələri Allahyar xanın köməyinə gəlmiş Zülfüqar xanın adamlarının üstünə göndərdi. Özü isə, Allahyar xanla vuruşmağı qərara aldı.

Qanlı müharibə başladı. Çox çəkmədi ki, Şəkibanda Herat hakiminin köməyinə gələn qüvvələr möhkəm əzişdirildi. Nadir xan da Allahyar xanın qoşununun Herata kimi qovdu. Allahyar xan, peşman olub, axşamüstü yenidən Nadir xanın yanına adam göndərib, sülh bağlamaq istədiyini bildirdi.

Nadir xan bu dəfə elçiyə daha sərt, həm də qəzəblə bildirdi:

– Allahyar xanla onun müttəfiqi Zülfüqar xan hüzuruma gəlməyincə, sülh haqqında söhbət gedə bilməz. Xanınıza deyin ki, fürsət qanadlı quşdur, əldən buraxsan, uçub gedəcək...

Elçi təşviş içində nə deyəcəyini bilmirdi.

– Əgər mən Herat darvazasından qılıncla içəri girsəm, onda şəhərdə nə bir başıpapaqlı qalacaq, nə

də əli oyuncaq qılınc tutan övladi-bəşər... Məgər siz öz oğlan uşaqlarınızdan bezibsiniz? Niyə onlara sitəm etməyə məni vadar edirsiniz? Düşünmək üçün sabaha qədər vaxt verirəm. Əfqanların böyükləri gəlməyincə qoşunlarım əlini qılıncdan cəkməyəcək!

* * *

...Gecə sübhə kimi qalaların bürcündə, şəhər darvazasının ətrafında məşəllər ulduz kimi sayrışırdı. Çox çəkmədi ki, Əbdülqəni Əli Kuzani Herat darvazasının qarşısına gəlib, Nadir xana ədəb-ərkanla təzim edib ona namə təqdim etdi. Nadir xan naməni oxumağı Əbdülqəninin özünə həvalə etdi. Namədə deyilirdi:

– Hörmətli sərdari-əzəm, bildiyiniz kimi, gəlcai və əbdal tayfaları – hər ikisi Səfəvi şahının rəiyyətləridir. Amma nadürüst gəlcailər¹ Səfəvi şahı Sultan Hüseyinə xəyanət etdilər. Səfəvilər tərəfindən Qəndəhara hakim təyin edilən Şahnəvaz xanı öldürdülər. Şahnəvaz xan islamı qəbul etmiş bir gürcü idi. Onun ölümündən sonra Qəndəhar Səfəvilərin hakimiyyətindən çıxdı. Gəlcailər əvvəlcə Qəndəharı, sonra da İsfahanı ələ keçirdilər. Səfəvi şahını taxt-tacdan saldılar. Şah Sultan Hüseyin hələ də Sütunlu Sarayın zindanında həbsdədir. Əbdallar isə, Səfəvi şahənşahlığına tərəfdar olub, onu müdafiə etmiş, gəlcailər ilə vuruşmuşlar. Əgər nəzər qılsanız, biz onlarla yenə ixtilafda və savaşıdayıq. Buna görə Qı-

¹ Bəzi tarixi mənbələrdə bu ad gilzayi kimi də yazılır.

zılbaşların qüdrətli sepəhsaları Nadir xan Əfşardan xahiş edirik, bizim keçmiş günahlarımızdan keçsin, üzükara gəlcailəri xəyanətlərinə görə cəzalarına çatdırsın, əbdallar tayfası həmişə şücaətli sərdarın quludur, qulluq halqası həmişə onların qulağındadır. Bundan belə əbdal tayfası Şah Təhmasibin İsfahana irəliləməsi yolunda vuruşacaqdır.

Əbdülqəni naməni bitirən kimi, Nadir xanın sanki qaya parçasından yonulmuş sərt üzünə baxdı.

Nadir xan iri gözlərini ona dikmişdi. Nəhayət, qaşlarını çatıb:

– Ayrı cür ola da bilməz! – dedi. – Heratın fəthi mənə üç min fədakar döyüşçümün qanı bahasına başa gəldi.

Son iki ayın əziyyətləri, təkbətək döyüşləri, bu döyüşlər zamanı aldığı yaralar Nadir xanın əzmkarlığına, görkəminə, davranışına, danışıq tərzinə zərrə qədər də xələl gətirməmişdi...

– Heratda üzümüzə gün doğsun!

Səhər tezdən otuz nəfər əbdal başçısı Nadir xanı qiymətli hədiyyələrlə qarşılıdı. Hədiyyələrin arasında Nadir xanın ən çox bəyəndiyi ağ ərəb atı oldu. Buna görə də, öz adamlarına göstəriş verdi ki, onu təntənə ilə qarşılayanların hamısına xələt verilsin. Bir çox əfqan əsgəri Nadir xanın ordusuna qoşuldu.

Nadir xan Allahyar xana çox güvənməsə də, onu ağsaqqalların xahişi ilə Heratla Fəraha vali təyin etdi...

1141-ci ilin zülhiccə ayının 4-də¹ Nadir xan Məşhədə qayıtdı.

HƏRƏMXANADA QƏTL

...Məşhədin Caharbağ məhəlləsindəki xan sarayından həzin musiqi səsi gəlirdi. Xanəndə qız səhərdən ud çala-çala pəstən vəsfi-hal oxuyurdu:

*Su gəlir bağa, neylim?
Dəyir yarpağa, neylim?
Yar sənə naz eyləyir -
Gəlmir yatağa, neylim?*

Cürbəcür güllər əkilməmiş hovuzun ətrafında oturmuş xanımların üzlərindən sevincqarıışıq bir nigarançılıq yağırdı... Sevinc hissləri hər bir xanımın üzgözünə carçıların Heratdan Məşhədi – müqəddəsə Nadir xanın qələbəylə dönüş xəbəri işıq salmışdısa, nigarançılıq da saraya varid olduğu gün Nadir xanın birinci gecəni kimin hücrəsində keçirəcəyi marağından yaranmışdı.

Övladlarının qayğısına qalan Gövhərşad xanım nə naz-qəmzə, nə də kef-işrət hayında idi. Son vaxtlar oğlu Murtuzqulunun tez-tez xəstələnməsi onu çox narahat edirdi, bu halında onun qəlbinə vüsal gecəsi barədə düşüncələr necə yol tapa bilərdi?! Bir yandan da dünyasını erkən dəyişmiş bacısının oğlu Rzaqulu on bir yaşına qədər qoymuşdu. O, Gövhərşad xanımı xala yox, doğ-

¹ Miladi təqvimlə 3 iyul 1729-cu ildə.

ma anası zənn edirdi. Murtuzqulu ilə İmamqulunun böyük qardaşı idi, Nadir xan səfərdə olan vədələrdə Rzaqulu evin kişisi sayılırdı. Ağı hər şeyi kəsirdi. Atasının hərəmində bir-birindən gözəl özgə qadınların varlığından xəbərdardı, bu qadınların hər birinin Nadir xanın sevgisinə, sayğısına möhtac olduğunu bilirdi.

Bəlkə o da Gövhərşad xanım kimi düşünürdü ki, xan atası Herat səfərindən qayıdan gün cavan hərəmlərə mehrini salacaq? İndi o cavan hərəmlərin başına pərvanə kimi dolanan cariyələr sarayın bağçasını qəhqəhələrə qərq etmişdilər. Hər bir xanıma canla-başla qulluq edən gənc cariyələr ortalıqda quş kimi süzürdülər. Onlar iki aylıq ayrılıqdan sonra öz hücrələrinə çəkilib Nadir xanın yolunu intizarla gözləyən o biri xanımların qəlblərinin dərinliyindən boylanan nigarançılığı, həm də gizli rəqabəti duysalar da, özlərini o yerə qoy-murdular... Bəzən bir-birlərinə qaş-göz edib gülümsünür, bəzən də qəhqəhələrindən qulaqlar tutulurdu.

*Gözəl, yarın gedəndir,
Mah camal, gül bədəndir.
Deyən səndən küsübdür,
Heç bilmirəm nədəndir?*

Şövkü xanımın həndəvərində dolaşan yaşlı cariyə Nadir xan Əfşara dualar edib, deyirdi ki, o gələn yollara qurban olum, Allah ona yar olsun, Xorasandan yağını-qulduru qovaladı...

Bu sözləri eşidən kimi xanəndə qız oxuduğu vəsf-hala bir bayatı ilə xitam verdi:

*Əzizinəm vətəndə,
İgid gərək vətəndə.
Elin sözü bir olsa,
Yağı qoymaz vətəndə...*

Bundan sonra məclisə rəqqasələr gəldi.

Zöhrə zəfəran rəngində məxmər balınca dirsək-lənib məlul-məlul hovuzdakı balıqlara baxırdı. Yaxşı bilirdi ki, kürd gözəli Şövqi xanım bura qədəm bas-dığı ilk gündən ondan xoşlanmır. Əlinə kiçicik fürsət düşsən kimi Zöhrəni sancırdı:

– Sən bu ailədən sayılmırsan, kəbinsiz-nikahsız Nadir xanın hərəmxanasına soxulubsan! Özü də atan-qardaşın bir dəvə yükü olsun belə cehiz də verməyib sənə... Sənin buradakı kənizlərdən, cariyələrdən nəyin artıqdı?

... İki gün qabaq hamamda bərk höcətləşmişdilər.

O gün hamamın ağ mərmər kürsüsündə oturmuş Zöhrə saçlarını açıb üzünə tökmüşdü. Cariyələr Nadir xanın xanımlarını güləb suyunda yuyundururdular. Zöhrənin yupyumru döşlərini, ağcamaya kimi pənbə baldırlarını görən Şövqi xanım yerində duruş gətirə bilməmişdi. Bir yandan da yaşlı cariyənin iki-başlı sözü onu lap qıcıqlandırmışdı.

– Elə bil qız bədənidir. Kişi əli, kişi sığalı görməyib... Bax, beləsini görəndə deyiblər ha, hamamdan çıxan qadına yar olasan, səfərdən gələn kişinin də qoynuna girəsən...

Şövqi xanım Zöhrəyə nə vaxt yaxınlaşdığını özü də bilmədi:

– İllərdi ki, özbək gözəlçəsi buradasan, əgər Nadir xan sənənin qoynuna girsəydi, övladın-zadın olardı...

Zöhrə bədəninin sabununu yuyub onun çılpaq bədəninə baxdı:

– Düşünürsən ki, mən səndən yaşlıyam, amma bədənəm qızlıq təravətini hələ də itirməyib. Buna görə Nadir xan mənə qala-qala sənə yaxın düşməz?

– O mənim könlümün məhbusudur, uğrumda gör nə qədər qanlar töküüb, sən qartımış onun nəyinə gərəksən? Mən ona oğul doğacağam...

– Bəs niyə onda şübhələr sənənin içini qurd kimi gəmirir?

Şövqi xanımın səsi hamamın günbəzində əks-səda verdi:

– Sən... Sən... İtilib öz elinə getsən yaxşıdır...

Zöhrə başını buladı, yavaş səslə:

– Mən onun gözünün ilk ovuyam,– dedi, – ilk sevdiyi qadın...

Şövqi xanım susub yan-yörəsinə baxdı, sonra yenə dəli kimi çığırdı:

– Kəs səsinə, mən sənənin bu hərəmxanada olmağını istəmirəm! Əgər çıxıb getməsən, onda öz bəxtindən küs...

Bu dəfə Zöhrə qorxub-çəkinmədən danışıq-danışıq onun üzərinə yeridi:

– Şövqi xanım, bil ki, bu dünyada yalnız Nadir xan olmayanda, Zöhrə də bu hərəmxanada olmayacaq... Bəlkə sən o zaman rahatlıq tapacaqsan? İçini yeyib-bitirən bu gərəksiz qısqanclıq əzabından qurtulacaqsan!

Hovuzun dibində, dumduru suyun altında xırda rəngli daşlar görünürdü. Zöhrə qəlbində Allaha yalvarırdı: «Ey böyük Rəbbim, Sən mənim qəlbimin sultanı Nadir xanı mənə çox görmə, onu məndən, məni ondan ayırmaq istəyənlərin könlünə mərhəmət ver!». Bir azdan külək əsdi. Dumduru fəvvarədən qopan su zərrələri onun yanaqlarını islatdı.

Şövqi xanıma elə gəldi ki, Zöhrə ağlayır. Kiçik piyalədə içdiyi şərab onu məst eləmişdi.

Günəş batanacan saray bağçasından çal-çağır səsləri gəldi. Ümüdlər, ehtiraslı xəyallar qürub tərəfə boylanan qadınların gözlərində sönmüş ocaq kimi get-gedə öləziləyirdi. Nadir xan gəlib çıxmadı. Şər qovuşandan sonra hamı öz hücrəsinə çəkildi. Şövqi xanım isə öz hücrəsində qərar tuta bilmədi. Nadir xanın hədiyyə etdiyi qızıl suya çəkilməmiş, qını daş-qaşla süslənmiş əyri xəncəri götürüb o yan, bu yana çevirdi. Şirvanqalada xəncəri verdiyi gün Nadir xanın ona dediyi sözləri xatırladı... Bic-bic gülümsündü. Sanki Zöhrədən qurtulmağın çarəsini tapmışdı. Xəncəri qınına taxıb, ipək bürüncəyinin altında gizlətdi. Sonra nə düşündüsə, xəlvətçə Zöhrənin hücrəsinə sarı yollandı. Xalı ilə döşənmiş saray dəhlizində addım səsləri eşidilmirdi. Divarlara vurulmuş şamdanlar korun-korun yanırdı.

Zöhrə cariyəsini harasa göndərmişdi. «Allah bilir indi hansı cariyə ilə ağız-ağıza verib, laqqırtı vurur»

deyə xəyala dalmışdı. Birdən Şövqi xanım içəri girdi. Zöhrə onu görcək diksindi:

– Bismillah, sən burada nə gəzirsən?

Şövqi irəli yeridi. Artıq onun nə niyyətlə gəldiyi bəlli idi. Zöhrə dal-dalı çəkildi. Uzun hörüklərinin ələ keçməsindən qorxurdu. Əgər kürd gözəli onun hörüklərindən birini ələ keçirsəydi, onda əlindəki burüncəyinin altından çıxardığı xəncəri onun bədəninə saplayacaqdı.

– Hə, qarımış qız, deyəsən, ölməkdən qorxursan? Mənim tacıdarım bu xəncəri mənə verəndə heç bilirsən nə dedi? Qulaq as, xan dedi ki, özgənin qoynuna soxulmaqdan, bunu öz qoynuna soxan qadının yeri o dünyada cənnət olacaq... Cənnət. Nadir xan sənin üçün özgədir, bil ki, sən onun halalı deyilsən... Kəbinsiz-nikahsız onun yatağına girməkdənsə, ölmək yaxşıdır...

Zöhrə onun əlindən canını qurtarmağa çalışsa da, qışqırıb hay-küy salmadı. İlk zərbəsindən yayınıb üzünə bərk şillə vurdu. Şövqi xanım bir əlində xəncəri bərk-bərk tutub, o biri əli ilə ağzının qanayıb-qanamamığını yoxladı.

– Vəhşi qancıq, sən də cariyələrdən geri qalmırsan. Xan səni xanım mərtəbəsinə yüksəlməyə belə layiq bilməyir. İnan ki, bu xəncər bağına sancılarsa, ən azından mənim qədərdən onun da könlü şad olar.

Bu zaman Zöhrənin cariyəsi gəlib çıxdı. Gördiyi mənzərədən dəhşətə gəlib ucadan çığırdı. Onun çığırtısına o biri cariyələr də tökülüb gəldi. Amma hamı

sı vahimə içində dayanıb bu dava-dalaşın nə ilə sona çatmasını gözləyirdi.

Şövqi xanımın növbəti həmlə zamanı ayağı xalçanın qırağına ilişdi, yerə yığıldı, bu zaman ondan dəhşətli bağırtı qopdu. Öz xəncəri bağırının başına saplanmışdı, Zöhrə də özünü itirmişdi, son anda xəncəri dartıb onun köksündən çıxartdı və yazıq-yazıq cariyələrin üzünə baxdı...

Bağırtı səsinə gələn qorçular xəncəri Zöhrənin əlində görəndə Şövqi xanımı onun öldürdüyünü zənn etdilər. Zöhrə susurdu. Cariyəsi nə qədər yalvarsa da, ona heç kim məhəl qoymadı. Onu əli-qolu bağlı zindana apardılar.

* * *

Şah Təhmasib Nadir xanın qələbə sorağını eşidən kimi özünü ondan qabaq Məşhəd-müqəddəsə yetirmişdi... Onun gəlişi ilə şəhərdə şadyanalıq məclisləri qurulmuşdu. Başı o qədər kefə qarışmışdı ki, Nadir xanın hərəmləri arasında baş verən xoşalgəlməz hadisədən belə xəbər tutmadı.

– Qibleyi-aləm, qələbə müjdəsi ilə xoş olan əhvalınızı kədərli xəbərlə korlamaq istəməzdim. Deyilənlərə görə, Əşrəf təşviş içindədir. Heratın əlimizə keçməsindən sonra Səfəvilər hakimiyyətinin yenidən bərqərar olmasından xoflanıb...

Şah ucadan güldü:

– Daha bunun harası kədərli xəbər oldu ki...

– Əşrəf İsfahanı əldən verməmək üçün ciddi hazırlıq görür. Əyanlarının toplantısında bildirib ki, nə qədər ki, Şah Təhmasibin gücü iki-üç qat artmayıb, nə

qədər ki, qızılbaşlar cənuba doğru üz tutmayıb, öz qoşunu ilə Xorasana hücum edəcək...

– Daha nə deyir, sənin o günüqara Əşrəfin?

– Bir də deyib ki, həm Təhmasibə, həm də onun baş sərkərdəsinə elə divan tutacaq ki, başqalarına ibrət olsun...

– Sizcə, Səfəvi xanədanının dirçəlməsi üçün göstərdiyimiz cəhdlər, hətta Təhmasibqulu xanın son qələbəsindən sonra da puça çıxa bilər?

Qoca vəzir cavab verməyə macal tapmadı. Carçıların səsi küçələrdə, meydanlarda əks-səda verdi:

– Nadir xan gəlir, Nadir xanın qoşunu Məşhədimüqəddəsin darvazasından şəhərə daxil olub!

Şah qoca vəziri başdan ayağa süzdü:

– Nadir xan...

– Qibleyi-aləm, Təhmasibqulu xana Nadir xan dediklərinə görə o qədər carçı cəzalandırmışdı ki, belə getsə, məmləkətdə heç kim carçılıq etməyəcək.

– Görəsən, qorçubaşı o Əşrəfin Xorasana doğru yürüş etməsi xəbərini eşidəndə nə deyəcək?– Şah məstlik yağan baxışlarla ayanlarını süzdü.

* * *

Nadir xanın özü də, qoşunları da istirahət etmək üçün Məşhədə varid olanda, iki xəbəri ardıbaard eşidib məyus oldu.

Şövqi xanımın ölümündə təqsirləndirilən Zöhrəni hüzuruna çağıtdırdı. Yaşı ötsə də, qızlıq tərəvətini itirməyən, gözəgəlimli Zöhrə dizləri üstə çöküb Nadir xanın xalatının ətkələrindən öpdü:

– Tacidarım, əfvini diləyirəm, mən qatil deyiləm.

Nadir xan hərəmxana qorçularına:

– Mərhumənin öldürüldüyü xəncəri gətirin.

Qorçulardan biri güllü-butalı dəsmala bükülmüş xəncəri Nadir xana verdi.

– Bu ki, mənim Şövqiyyə xanıma bağışladığım xəncərdir.

– O, mənə deyirdi ki, tacidarımız bu xəncəri ona bağışlayanda buyurub ki, nikahsız-kəbinsiz kişi ilə yaxınlıq edən qadın bu silahla özünü öldürsə, onun yeri behişt olacaq... Mən ölmək istəmədim, xani-əzəm... Ona görə ki...

Nadir xan:

– Özünü yorma, sən gerçəkdən də qatil deyilsən...

O, üzünü qorcuya tutub:

– Qazi ağaya deyin, Zöhrə xatunla kəbinimizi kəssin!

Qurşağından çıxardığı qızıl sikkələrindən bir neçəsini ona verdi:

– Əlli-ayaqlı ol, bunu da ver qaziyə, de ki, Nadir xanın toy-busət qurmağa macalı yoxdu...

Zöhrənin üzünə, elə bil, zülmətdə gün doğdu. Təkrar Nadir xanın ayağına düşmək istəyəndə, üzgözündən xoş təbəssümqarıışıq yorğunluq yağan Nadir xan onu saxladı.

– Buna gərək yoxdu daha, get hücrənə, məni gözlə...

...Cariyələr pəh-pəhlə Zöhrəni hamama apardılar.

* * *

Məşhəddə bir az dincələndən sonra, Nadir xan tezliklə İsfahana irimiqyaslı hücumu hazırlaşmaq qərarına gəldi.

Şah Təhmasib onun bu qərarına sevindi:

– Mən sənə İsfahan üzərinə yürüşünü səbirsizliklə gözləyirəm!

– Əgər deyilənlər doğrudursa, onda Əşrəfin Xorasana tərəf yürüşü bizi daha çox sevindirməlidir.

– Niyə?– Şah Təhmasib qaşlarını çatıb maraqla xəbər aldı.

– Mən elə çalışırdım ki, o, İsfahandan kənara çıxsın... Baxın,– deyə Nadir xan böyük masanın üstündəki güldanı göstərdi,– tutalım, bura İsfahandı, o isə buradan uzaqlaşdı Xorasana yürüş edir. Bu, onun həm qoşunlarının yorulacağına dəlalət edir, həm də paytaxtla əlaqəsi üzülür, azuqə gətirilməsi, silah-sursatla təhciz olunması çətinləşir.

– Əşrəf üzərində qələbə bir qorçubaşı kimi səndən və sənə etimad bəslədiyən digər sərkərdələrdən ciddi döyüş hazırlığı tələb edir...

– Mən, eyni zamanda, Xorasanın döyüş meydanına çevrilməsini istəmirəm.

– Çox qərībədir, elə bil sən ayrı dildə danışırsan! Deyəsən, mənə sənə başa düşmək üçün dilmanc gərəkdir.

Nadir gülümsünərək dedi:

– Şah ürəyini buz kimi saxlasın. Əşrəfin ağına da gəlmir ki, ehtiyatda qoşun saxlasın, yəni nə qədər güc toplaya bilibsə, onunla yürüş edəcək.

– Bir halda ki, qorçubaşı kimi sən buraların qan-

lı döyüş meydanına çevrilməsini istəmirsənsə, onda niyə gözləyirik?

– Şübhə etmirəm ki, Əşrəfin qoşunlarının sayı bizimkindən çox olacaq. Heratı ələ keçirməyimiz onu qorxusundan çoxlu döyüşçü toplamağa vadar etdi.

– Yaxşı, de görüm günü sabah Məşhəddən yola düşsək nə olar?

– Bir halda ki, şah belə buyurur, onda tezliklə gedib Əşrəfin ilk zərbə vuracağı şəhərin yaxınlığında düşərgə qurarıq...

Amma o hələ Məşhəddən çıxmamışdan, İsfahanı əfqanlardan azad etməmişdən əvvəl vəliəhd Təhmasib Mirzə ilə şərt kəsdi. Şərtə görə dövlətin paytaxtını geri qaytardıqdan sonra, xidməti müqabilində Xorasan, Mazandaran, Hirkan, Kirman və Sistan ona verilməli idi. Qızılbaş hökmdarı Təhmasib Mirzə Nadir xan Əfşarla hesablaşmaya bilməzdi. O, yaxşı bilirdi ki, məhz Nadir xanın iradəsi və zəkası ilə əfşarlar, ümumiyyətlə, Qızılbaş ordusu Birinci Şah İsmayılın dövründəki qüdrətinə çataraq, artıq məğlubiyyət nə olduğunu bilməyən bir qüvvəyə çevrilmişdi. Ordunun təliminə, geyim-keciminə diqqət artmışdı. Əsgərlərin hamısı eyni paltar geyinib, başlarına «təhməzi» papaq qoyurdular. Nadir xan bir çox cəhətdən Təhmasib Mirzənin bütün əşrəf-əyanlarından, sərkərdələrindən fərqlənirdi. Orduda ruh yüksəkliyi, özünəinam yaratmışdı. Günü əsgərlərin arasında keçirdi. Təhmasib Mirzə onu da yaxşı bilirdi ki, bundan sonra baş verəcək hər hansı

xəyanəti Nadir xan qətiyyən ona bağışlamaz. Vəzir-vəkilləri əvvəlki kimi öz vərdişlərindən qalmırdılar. Onların fikrincə, Nadir xan gərək heç bir vəchlə əbdallara güzəşt etməyəydi. Və Heratı təzədən Allahyar xanın ixtiyarına verdiyinə görə də onu qınayıb, məzəmmət edirdilər...

Amma Təhmasib Mirzə əyanların dedi-qodularını qulaqardına vurub, Nadir xanın məsləhətilə hələ, üstəlik, əbdal tayfasından bəzi görkəmli adamları da öz yanında qulluğa götürdü. «Tarixin cilovunu əlində möhkəm tutmağı bacaranlara zaval yoxdur», – deyə Nadir xanın şərtlərinə razı olan Təhmasib Mirzə İsfahana qədəm qoyacağı günü səbirsizliklə gözləyirdi.

Bundan savayı, anası-bacısı Əşrəf xan Əfqanın əsirliyində olan Təhmasib Mirzəni qisasa çağıran daha bir söz-söhbət hər gün saray əyanlarının dilində ağzında gəzib-dolaşırdı.

İsfahanda Səfəvi taxtına yiyələnən Əşrəf xan Əfqan yeddi il Sütunlu Sarayda həbsdə saxladığı atasının – şah Sultan Hüseynin başını kəsdirib, Bağdad valisi, Osmanlı ordusunun sərkərdəsi Əhməd paşaya göndərmişdi.

Bu əhvalatı hər dəfə eşidəndə, Təhmasib Mirzənin qanı beyninə vururdu.

– Axı, niyə o zalım zındıq bu cinayətə əl atdı? Yeddi ildən sonra...

– Qıbləgahım, – deyə Müəyyirülməmalik dilləndi, – o zalım ötən bir neçə ildə səltənətin torpaqlarının bir hissəsini osmanlılara peşkəş etməklə zəbt etdiyi

taxt-tacı qoruduğunu zənn edirdi. Amma deyilənlərə görə, Əhməd paşa ona təhqiramiz sözlərlə ismarıq göndərüb ki, əfqanlar vəhşidirlər. Onların İranda yaşayan mədəni millətlərə şahlıq etməyə ləyaqətləri yoxdur. O zalım da yəqin ki, paşanın bu sözlərindən qəzəblənib, atanızın qanlı başını ona göndərüb...

– Yəni Əhməd paşa da ağzına su alıb durub?! Heç inanmağım gəlmir...

– Etiqad məsələsi əski düşmənləri bəzən dosta, əski dostları isə düşməinə çevirir.

Təhmasib Mirzə başını əlləri arasına alıb fikrə getdi: «...İsfahanda əfqan zülmkarlarının kökünü birdəfəlik kəsmək gərəkdi. Təhmasibqulu xan ilin yarısını əbdallarla döyüslərdə keçirdi. Qalan yarısını da gəlcai qəbilələrini susdurmaqda keçirər. İslam qalası yaxınlığındakı döyüşdə o ağır yaralananda bir az qorxdum...

Axı, bu qoçaq əfşar qartalının başladığı işi hansı sərkərdə başa çatdırıb bilər? Bu il əbdallarla dalbadal bir neçə dəfə ağır döyüşlər keçirib, axır ki, bu qatır kimi tərs, dəvə kimi kinli, aslan kimi inadkar və dalışqan tayfanın müqavimətini qırdı. Qarşısında indi onlara bərabər olan, eyni dərəcədə çox, döyüşkən və inadkar gəlcai tayfaları və başda Əşrəf xan Əfqan durur. Əlbəttə, məğlub əbdallara hələ tam arxayın da olmaq olmaz. Amma özlərinə gəlmək üçün yəqin ki, indən belə onlara bir xeyli vaxt lazım olacaq! Bir də çətin ki, Təhmasibqulu xan onlara belə bir fürsəti versin... Son iki-üç ildə saysız döyüşlərdə qazandığı qələbələrdən polad kimi bərkimiş, mətin, sarsıl-

maz sərkərdənin başçılığı altında Qızılbaş ordusunun üzünü artıq Xorasandan Əfqanıstana – əlqərəz, Şərqdən Qərbə – Əşrəf xan Əfqanın əlində olan məhallara, bir də ata-baba yurdumuz Azərbaycana, osmanlıların zəbt etdiyi ərazilərə tərəf çevirmək məqamı yetişib».

– Qoy böyük tacidarımız qanını qaraltmasın!
– Müəyyirülməmalikin səsi onu düşüncələrdən ayırdı. – Deyirlər, Təhmasibqulu xan Heratı diz çökdürüb Məşhədə dönən gündən bəri İsfahanda meydan sulayan Əşrəf xan Əfqanın canına vəlvələ düşüb...

– Daha nə deyirlər?

– Sizin Təhmasibqulu xanla İsfahana edəcəyiniz yürüsdən bərk qorxuya düşən Əşrəf xan Əfqan öz sərkərdələrindən Seydal xanı atlı dəstəsi ilə Səmnana göndərib. Özü də böyük qüvvə yığıb, topxana ilə Tehrana tərəf hərəkət edir...

– Bəs, bizim qoşun başçısının bundan xəbəri varmı?

– Şahımızın ömrü uzun olsun, o şahsuvarın öz sahib-xəbərləri, casusları arasında dərvişlər, sinəsi sazlı-sözlü aşuqlar belə var...

– Demək istəyirsən, o bu işlərdən agahdır?

– Bəli, qibleyi-aləm!

Təhmasib Mirzə xalı-xalça döşənmiş sarayın pəncərəsindən bayıra boylandı.

Bayırda xoş hava var idi. Amma o, Məşhəddə yaman darıxırdı. Burada heç bir əyləncə İsfahanı ona bir an da olsun unutturdu bilmirdi.

– Onu tez mənim yanıma çağırın...

Vəzir-vəkili Təhmasib Mirzənin bu an kimi nəzərdə tutduğunu yaxşı bilirdi...

* * *

Hicri 1142-ci il səfər ayının on səkkizində¹ Nadir xanla Təhmasib Mirzə Məşhəd şəhərindən çıxıb, Nişapur yolu ilə Əsrəf xan Əfqanın otuz minlik atlı və piyada qoşunu tərəfindən mühasirəyə alınmış Səmnana yollandılar. Yolboyu payız mənzərəsinin seyrinə dalan əsgərlər «Heyratı» sədaları altında yürüyür, səs-səsə verib, mahnı oxuyurdular. Əfqanlar uzaqdan eşitdikləri bu səslərdən bir şey anlamasalar da, həyəcan içindəydilər...

Əsrəf xan Əfqan qoşununun bir hissəsi ilə Səmnanın mühasirəsini davam etdirmək qərarına gəldi, özünün və Seydal Əfqan xanın başçılığı altında olan qoşunun digər hissəsini isə Nadir xanla vuruşmağa apardı. O, döyüşdən əvvəl öz sərkərdələrinə Nadir xanın topxanasını ələ keçirmək əmrini verdi. Əsrəf xanın sərkərdələri Seydal xan və Məhəmməd xan çalışsalar da, buna nail ola bilmədilər. Üstəlik, əlacsız qalıb, məğlubiyyətdən yaxa qurtarmaq üçün Mehmandost səmtə çəkilərək, təzədən Əsrəf xan Əfqanla birləşdilər.

Əsrəf xan Əfqan burada pusqu qurub, Nadir xanın qoşununu darmadağın etmək niyyətilə çox əlverişli mövqedən hücumla hazırlaşdı.

Nadir xanın qoşunu Mömünabad deyilən yerə qədər irəlilədi, rəbbüləvvəl ayının əvvəlinci günündə²

¹ 12 sentyabr 1729-cu ildə.

² Sentyabrın sonunda.

isə kiçik bir çayın sahilində düşərgə saldı. Çayın günbatan tərəfində bir kənd vardı. Evlərin həyat-bacalarından tüstü qalxırdı. Uzaqdan it hürüşməsi, qoyun-quzu mələşməsi və qadın qışqırığı gəlirdi...

– Əşrəf xan Əfqan tülkü kimi toyuq-cücə hininə hücum edib.

Nadir xanın bu sözünü eşidən sərkərdələr qəhqəhə çəkib güldülər. O isə, hamını ciddi baxışlarla süzüb, ağ atın üstündə dikəlib, qoşuna səsləndi:

– Mən sizə fərarilik etməyi, döyüşdə məğlub olmağı qadağan etmişəm! Qeyrəti olan düşməne küreyini çevirməz, əksinə, köksünü onun nizəsinə sipər edər... Elə isə, mənə cavab verin, dediklərim doğrudurmu?

Susub gözlərini ona zilləyən əsgərlərin hamısı bir ağızdan üç dəfə qışqırdılar:

– Doğ...ru...dur!.. Doğ..ru..dur!.. Doğ...ru...dur!..

– Onda, bilin və agah olun, orada azğın əfqanların zülmündən zinhara gəlib, qışqıranlar bizim ana və bacılarımızdı... İndi mənə deyin: belə düşməne aman verərlərmi?

– Yox!.. Yox!.. Yox!..

– On il bundan əvvəl mən də sizin kimi sadə döyüşçü idim, – deyə Nadir xan sakit tərzdə sözünə davam etdi. – O vaxt yəmut türkmənləri Xorasana basqın edib, bir qoca arvadın dişi keçisini apardılar. Mən o arvada öz sürümüzdən bir keçinin əvəzinə beş keçi verdim, amma qəbul etmədi. Səbəbini soruşdum. Dedi ki, oğul, sənin qeyrətin necə qəbul edir ki, türkmənin erkək keçisi sənənin tayfandan olan bir qadı-

nın diş keçisinin belinə qalxsın? Mən bu sözdən cuşa gəldim, damarlarımda qanım qaynadı. Kiçik bir dəstə ilə gedib türkmənlərlə vuruşdum, o arvadın keçisini də alıb özünə qaytardım. – Nadir xan sözünü tamamlayanda, yenə ucadan dilləndi: – Eşidin və ağah olun, İsfahana gələncən sabununu kəllə qəndin əvəzinə ağızlarına dürtən bu əfqanlar da neçə ildir ki, dişilərkəkli keçilərimizə çobanlıq eləyir... Sabah dan yeri söküləndə bu gəlcai azğınlarını ziru-zəbər etməkdə Allah yenə bizə yar olacaq!

Qoşun Nadir xanın bu sözündən cuşa gəlib var gücü ilə:

– Allahu-Əkbər! Allahu-Əkbər! Allahu-Əkbər! – deyə qışqırdı.

* * *

Əfqanlar yaxınlıqda bağırçı səsi eşidib, təşvişə düşdülər. Kiminin samanlıqdan, kiminin taxçadan azuqə bilib çırpışdırdığı şeylər əllərindən yerə düşdü. Kiminin yağlı tikəsi boğazında ilişib qaldı. Pəzəvəng bir əfqan doğma evinin astanasında diz üstə çökən qoca qarının yalvarışına məhəl qoymadan cavan gəlininin zərbaftalı qırçın donunu cırıb, döşlərini əlləyirdi. Birdən yaxınlıqda eşitdiyi bağırçı səsdən diksindi, əlləri sustaldı. Sanki yerindən tərpənməyə heyi qalmadı. Ona elə gəldi ki, Qızılbaş qoşunu kəndin içində – bir addımlığındadır.

Qoca qarı deyində-deyində onun üstünə yeri yirdi:

– Allahdan qorxmursan, amma Nadir xanın qəzəbindən it kimi qorxursan! Özgənin namusuna sa-

taşmağın cəzası nədir, o əfşar soylu igid sənə göstərər!
Bu el-obada mürdar burnunuzu soxmadığınız baca-
buca qalmayıb... Nə cavana rəhm edirsiniz, nə də qo-
caya... Qızılbaşlar yediyinizi burnunuzun deşiyindən
fitil-fitul tökəcəklər... Hamınız gizlənməyə siçan deşiyi
axtaracaqsınız.

– Kəs səsini, qoca ifritə! – deyə pəzəvəng əfqan qı-
lıncını siyirib, arvadı vurmaq istəyəndə, gəlin saman-
lıqda gizlətdiyi dəryaz tiyəsinə var gücü ilə onun başı-
na endirdi. Pəzəvəng əfqan quldurunu qan götürdü...

* * *

Bu zaman çayın o biri sahilində Təhmasib Mirzə
Təhmasibqulu xanla gəzə-gəzə hərdən durbinlə Əşrəf
xan Əfqanın qoşununun yerləşdiyi günbatan səmti
nəzərdən keçirirdi. Lay-lay buludların bürüdüyü
mavi səmanın altında bomboş biçənəklər, ötən yayın
qızmar günəşinin qovurduğu kol-koslar, sahil boyu
bitmiş böyürtkən və kəndalaş kolları və seyrək qamış-
lıqlar uzanıb gedirdi. Təhmasib Mirzə, Təhmasibqulu
xanın – Baş sərkərdənin üzündə ağır və əlbəyaxa dö-
yüşlərdən nişanə qalmış çarıqlara baxa-baxa xəbər
aldı:

– Düzünü de, o dişi keçi söhbətini özündən uy-
durmuşdun?

Təhmasib Mirzənin belə sual verəcəyini gözlə-
yirmiş kimi, Nadir xan gözlərini sakit axan çayın o
tayından çəkdi:

– Əşrəf xan Əfqanın sərbazlarının sayı bizimki-
lərin sayından iki dəfə çoxdur.

– Düşünürsən ki, bu rəvayət onlara ikiqat güc verəcək?

– Mənim nağıl etdiyim rəvayətin bizim döyüşçülərə necə təsir edəcəyinə sabah birlikdə şahid olacağıq.

– Əgər bu döyüşdə qələbə qazansan, mənim əcdadlarımla qisasını Əsrəfdən alsan, onda bacım Gövhərşad bəyimin nikahı sənə kəsiləcək...

Nadir xan qılıncını qınından çıxarıb öpdü:

– And olsun, bu qılıncıma, Allahın köməyi, qoşunumun gücü ilə əfqanlara layiq olduqları dərsi verəcəyəm. Şah Təhmasib ən yaxın günlərdə əcdadlarının sarayında taxta oturacaq!...

Təhmasib Mirzə qürub günəşinin sonuncu zərrələrinin sayrıdığı çaydan su götürüb dəstəmaz alan əsgərlərə baxıb düşündü: «Təhmasibqulu xan, doğrudan da, böyük sərkərdədir, həm özünə çox güvənir, həm də biğ yeri tərləməmiş cavan döyüşçülərin qəlbində qələbəyə inam yarada bilir...».

Çay burula-burula axşam toranlığında günbatanda gözdən itirdi. Hər iki tərəfin qoşunu, elə bil, su kimi torpağa hopmuşdu. Burada həyat və ölüm səhnəsi yanbayan dayanmışdı.

– Hə, deyəsən, Nadir xanla savaşımaq asan olmayacaq!– Əsrəfin vahiməyə düşməsi Seydal xanı hey-rətləndirdi.

– Əgər Nadir xanın qoşunları qarşısında sizin belə vahimələnməyiniz ətrafa yayılsa, onda əhali bizə azuqə verməkdən imtina edəcək... Bu, bizim hamımızı daha ağır vəziyyətə sala bilər.

– Düz sözə nə deyəsən, innən belə öz təşvişimi boğmağa çalışaram...

Və sübhün gözü açılan kimi təbil səsləri göyə ucaldı... Nadir xanın tapşırdığı kimi, Qızılbaşlar əfqanları tufəng gülləsi çatan məsafəyə yaxınlaşana qədər səbirlə gözlədilər.

Nadir xan dedi:

– Mənim əmrim olmadan heç kəs hərəkət etməsin. Hamı müdafiədə dayansın! Mirabutalıb xanla Məhəmmədəli xan Əfşar, hər ikiniz gözünüzü dörd açın! Arxadan baş verə biləcək hücumların qarşısını siz alacaqsınız.

Nadir xanın ordusunun hərəkətsiz dayanması Əşrəf xan Əfqanı hövsələdən çıxartdı.

Bir az əvvəl qoşunun sol cinahındakı quvvələri Seydal xanın ixtiyarına vermişdi. İndi isə Məhəmməd Əmin xanın rəhbərliyi altında dəstələrə sağ cinahda döyüşə başlamaq əmrini verdi:

– Nadir xanın qoşunları üzərinə elə şığıyın ki, göz açmağa imkan tapmasınlar. Nadir xan geri çəkildə Şahu bəyin dəstəsi təqibi davam etdirsin... Ümid edirəm ki, Şah Təhmasiblə əfşar sərkərdəsi əli-qolu bağlı mənim hüzuruma gətiriləcək... Cəmi Xorasan vilayəti mənə itaət edəcək... Mənə...

Birdən o, qeyri-iradi çığırdı:

– Təhmasibin qulu Nadir, qulağını aç, məni eşit! Bu gün sənin son döyüşün olacaq... Sonun çatıb. – Bunu deyib qoşunun mərkəzində irəlilədi.

Nadir xanın qoşunları ilə aralarında əlli-altmış addımlıq məsafə qalanda, o, hücum əmri verdi. Əfqanlar öz adətləri üzrə üç hissəyə bölünüb həm mərkəzdən, həm sağdan, həm də soldan Nadir xanın ordusuna

hücuma keçdilər. Lakin hər üç tərəfdən şıdırğı top və tufəng atəşləri ilə qarşılandılar. Elə ilk həmlədən Nadir xanın topçuları əfqanların zənburəklərini¹ sıradan çıxartdılar.

Əşrəf xan Əfqanın arxadan və cinahlardan Nadir xana zərbə endirmək niyyəti puça çıxdı. Nadir xana əsas zərbəni özü mərkəzdən endirməyə səy göstərdi. Rəqib tərəfə boylananda, gözlərinə, elə bil, kabus görünürdü:

– Lənət şeytana, bu qızılbaşları, elə bil, ağac kimi yerə əkiblər. Heç qımıldanmırlar...

Səsini elə bil külək dərhal Nadir xanın qulağına çatdırdı. Nadir xan da öz topçubaşısı Əmir xana göstəriş verdi ki, əfqanların mərkəzini hədəfə götürsün.

Sərrast atəşlər əfqanların arasına vəlvələ saldı.

Sonra Əşrəf xan Əfqanın «ağac kimi yerə əkilmiş» kimi zənn etdiyi qızılbaşlar tərpendilər...

Top mərmiləri bir-birinin ardınca əfqan qoşunlarının düz ortasına düşdü, meyitlər üst-üstə qalaqlandı. Əşrəf xan Əfqanın bayrağını mərmə tikə-tikə etdi. Bunu görən əfqanlar vahimə içində geri çəkilməyə başladılar.

Top mərmilərindən daha biri əfqan qoşunlarının bayraqdarını yerə sərmişdi. Bayraqdarın həlak olması sanki döyüşün aqibətini də həll etdi. Qaçacaq düşdü. İbrahim qardaşından – Nadir xandan əfqanları təqib etmək üçün izn istəyəndə, o razı olmadı:

– Onsuz da, döyüş meydanında meyitlərin sayı-hesabı yoxdur, – dedi.

¹ At və ya əsasən dəvələrin belində qoyulan kiçik toplar.

Təcər Dərədə cəsədlər doğranmış odun parçası kimi bir-birinin üstünə qalaqlanmışdı. Qəfil qalxan payız küləyi artıq çürüməyə başlamış meyitlərin qoxusunu ətrafa yayırdı.

Bu dəhşətli mənzərəyə baxan şeyx əllərini göyə qaldırıb: «Pərvərdigara, bu torpaqlarda neçə illərdir insan qanı axır. Səni and verirəm böyüklüyünə, öz vətəni, torpağı uğrunda savaşınlara güc ver. Şəhid olanlara qəni-qəni rəhmət elə...» – deyib dualar oxuyurdu.

Şah Təhmasib Mehmandost döyüşündən zəfərlə çıxan Nadir xanın alnından öpdü:

– Sənə də, sənin bütün döyüşçülərinə də minnətdaram...

Nadir xan dedi:

– Təlimlər zamanı çəkdiyimiz əziyyətlər hədəf getmədi.

Bu zaman əbdalların başçısı Əbdülqəni Təhmasib Mirzə ilə Nadir xana yaxınlaşıb dedi:

– Bizimkilər xəbər tutublar ki, Tehran şəhərinin hakimi İslam xan, Əşrəf xan Əfqanın xahişi ilə ona köməyə gəlir. Bu dəfə onlar Xar gədiyində pusqu quracaqlar.

– Əbdülqəni, səni irəlidə böyük ənam gözləyir, – deyə Nadir xan əlini onun çiyinə qoydu. – Bu azğın Əşrəf xan Əfqan Mehmandostda on mindən artıq canlı qüvvəsini itirsə də, hələ müqavimət göstərir... Mən onun qalan gücünü də ziru-zəbər edəcəyəm...

– Daha bir xəbər də var, böyük sərdar, amma bilmirəm necə deyim?

– De, Əbdülqəni, de, bəd də olsa, sözümlün ağasıyam...

Şah Təhmasib amiranə soruşdu:

– Yoxsa, şah bu xəbərdən agah olmamalıdı?

Əbdülqəninin dili topuq vurdu:

– Əstəğfürullah, qibleyi-aləm, demək istəyirəm ki, İstanbula göndərdiyiniz adam Təbrizdə ömrünü Allah-təalaya bağışlayıb...

Nadir xan dərin fikrə getdi. Bir neçə gün bundan əvvəl Təhmasib Mirzə ilə məsləhət-məşvərətdən sonra Osmanlıya verilmiş torpaqları tələb etmək üçün İstanbula adam göndərmişdilər.

– Hə, belə çıxır ki, o adamın İstanbula nə üçün gəldiyini bizdən də başqa bilənlər olub?! – deyə Nadir xan mənalı nəzərlərlə şahın yan-yörəsindəki əyanları süzdü.

Şah bu dəfə üzünü Nadir xana tutub heyrət içində xəbər aldı:

– Yəni deyirsən onu aradan götürüblər?

Əbdülqəni həyəcanla:

– Amma, şah sağ olsun, deyilənlərə görə, o adam öz əcəli ilə ölüb, – dedi.

Nadir xan başını buladı:

– Müharibədə heç kəs öz əcəli ilə ölmür, Əbdülqəni, hətta elçilər də... Eşitdiyimə görə, Əşrəf xana Osmanlı paşası da kömək göndərib?

– Hə, böyük xan, Əhməd paşa Bagdaddan Əşrəfin köməyinə topçu dəstəsi göndərib...

– Əhməd paşa... Əhməd paşa... Bax, belələri üçün deyiblər: həm imama ağlayır, həm yezidə...

– Bir də xan, deyilənlərə görə Əsrəf xan Əfqan həm də Həmədandakı Osmanlı sərəsgərindən sənə qarşı döyüşmək üçün beş min qoşun istəyib.

* * *

Mehmandost zəfərini üç gün şənlik edib, yaxşı dincələndən sonra Nadir xanın beş minlik qoşunu hər tərəfdən hücumla keçib, Xar gədiyində pusqu qurmuş əfqanlara ağır zərbələr endirdi. Rəbbiüləvvəl ayının iyirmi birinci günü¹ Əsrəf xan Əfqanın adamları bir neçə topu və döyüş sursatları ilə dolu arabaları qoyub, geri qaçdılar...

O gün Təhmasib Mirzə, Nadir xan Əfşarı növbəti qələbə münasibətilə təbrik etdi.

Nadir xan dedi:

– Əfqanlar Tehranı tərk edirlər. Məsləhətə ki, başınızın dəstəsi ilə təcili ora gedəsiniz.

Təhmasib Mirzə onun bu təklifindən məmnun qalmadı:

– Biz ki, səninlə şərtləşmişdik...

– Bu sizin təhlükəsizliyiniz üçündür. Biz şərt kəsəndə osmanlılar Əsrəf xan Əfqana qarşı savaşdılar, indisə, ona yardım edirlər. Belə görünür ki, təkcə dalbadal məğlubiyətlərdən başını itirmiş Əsrəf xan Əfqanla deyil, həm də böyük hərbiyyə səriştəsi olan osmanlılarla vuruşacağıq... Mənim niyyətim bu əllərimlə sənə başına tac qoymaqdı...

– Demək mənim Tehrana getməyimin səbəbi bu imiş?

¹ 15 oktyabr 1729-cu il.

– Bəli. Orada məndən xoş xəbər alacaqsan, özü də çox tezliklə... Həm də orada görünməyiniz yüzlərlə tərəfdaşımızın artması deməkdir.

– Bəs, bu dövlətin görən gözü, eşidən qulağı nə düşünür?– deyə Təhmasib Mirzə üzünü Müəyyirülməmalikə tutub xəbər aldı.

– Görünür, osmanlılar Əşrəf xan Əfqana yardım göndərməklə sizi özlərinə güclü rəqib bilirlər...

– Mənə düzünü de, Osmanlı dövləti özünə qarşı güclü rəqibi mənim, yoxsa Təhmasibqulunun timsalında görür?

Müəyyirülməmalik bir an nə deyəcəyini bilmədi. Gah Təhmasib Mirzənin, gah da Nadir xanın üzünə baxdı.

– Əlbəttə, Təhmasibquluya qoşunun külli-ixtiyarını verən sizsiniz, qibleyi-aləm! Məncə, Təhmasibqulu həm Səfəvilər dövlətinin, həm də sizin taleyinizi düşünür...

Təhmasib Mirzə cavabdan xoşallansa da, əyanlarına Tehrana yola düşmək barədə sərəncam verməyə tələsmədi.

– Bir şeyi başa düşürəm, əgər Əşrəf xan Əfqan babamın başını kəsib, Əhməd paşaya göndərmişdirsə, bəs, niyə o bundan qəzəblənmir, əksinə, ona yardım edir?

Müəyyirülməmalik dedi:

– Qibleyi-aləm, bu adi savaşı deyil. Şah İsmayıl zamanından bu günə qədər qalan məzhəb davasıdır... İki müsəlman dövləti neçə qərindədir ki, birbirini dinsizlikdə suçlu sayır. Əşrəf xan Əfqan kimi

azğınlar da bundan öz mənafeləri naminə faydalanırlar... O nanəcib, babanı qətlə yetirsə də, yetirməsə də, gəlcailərə quldurbaşılıq edir, açıq-aşkar zülmün və zülmkarlığın mücəssəməsidir.

Nadir xan məzəmmətedici tərzdə:

– Müsəlmanlar arasında bu rüsvayçı məzhəb davasından ən çox yararlanan xaçpərəstlərdir... – dedi və qəlbində «Mənə qalsa, buna son verməyin yolunu təcili tapmaq gərəkdi» – düşündü.

Müəyyirülməmalik:

– Şah İsmayıl dövründə ali mövqe tutub, böyük izzət və rəyasət sahibi olan, həmişə rəiyyət arasında ehtiram və hörmət bəslənən seyidlərə Bağdadda Osmanlı xanədanlığı divan qurdu və İmam Hüseyn yadigarlarını yalançılıqda ittiham etdi.

– Yaxşı, mərəkə açmayın, – deyərək Təhmasib Mirzə, nəhayət, Tehrana getməyə razılıq verdi və öz şübhələrinə, inamsızlığına haqq qazandıraraq, öz-özünə pıçıldadı: – Səfəvilər dövlətinin uğursuz taleyi hərdən mənə çarəsiz xəstəni xatırladır...

– Bəs əfqanlara ardbaard vurduğumuz zərbələr? Xəstənin çarəsi bu qələbələr olacaq, şah!.. Biz növbəti qələbəmizə də inanırıq...

Təhmasib Mirzə inamsızlığından sanki xəcalət çəkdi. Əyanlarına əmr etdi:

– Azərbaycan vilayətlərinə, dövlətimizin cənub bölgələrinə fərman yollayın. Qoy hamı Səfəvi hakimiyyətinin bərqərar olduğundan xəbərdar olsun, bizə tabe olub, qoşun toplanmasına kömək göstərsinlər.

...Əşrəf xan Əfqan Şah Təhmasibin başının dəstəsi ilə Tehrana yollanması xəbərinə çox sevindi və qasidə xələt verib dedi:

– Hərifləri ayrı-ayrılıqda tələyə salacağam, əvvəl burada – Nadir xanı, sonra da Tehranda – Təhmasib Mirzəni.

– Əşrəf xan, biz Nadir xanla savaşa başlayanda qoşunumuzun sayı əlli mini ötürdü,– deyə Baş vəziri bildirdi. – İndisə iyirmi beş min qalmışıq.

Əşrəf xan Əfqan qəzəblə Baş vəzirinə baxdı:

– Atalar üçdən deyib, bu dəfə mən ona elə Nadir-sayağı fənd işlətməklə qalib gələcəyəm!..

Son məğlubiyyəti Əşrəf xan Əfqanı lap quduzlaşdırmışdı. İsfahana dönən kimi şəhərin üç minə yaxın seyid və üləmasını – əhalinin hüsn-rəğbətini qazanmış görkəmli adamlarını qılıncdan keçirdi, bazarları qarət edib, bağları-baxçaları xaraba qoydu. Bir çox əcnəbi tacirləri, eyni zamanda ingilis və Hollandiya şirkətlərinin əməkdaşlarının Nadir xanın tərəfinə keçmələrindən qorxub, əmlaklarını müsadirə etdi, özlərini isə zindana saldırdı.

Əşrəf xan Əfqanın yardım barədə xahiş-minnətini Topqarı sarayı ilə razılaşıdıran Əhməd paşa Bağdad-dan ona bir dəstə qoşun, iki sərkerdə və bir neçə də top göndərdi. Buna qədər Həmədan hakiminin başçılığı altındakı Osmanlı qoşun hissələri də əfqanların köməyinə gəlmişdi. Bu, bir tərəfdən isfahanlıları kütləvi qırğından xilas etdi, yəni Əşrəf xan Əfqan

şəhəri xarabazara çevirməkdən əl çəkib, paytaxtın şimal-qərbindəki Murçexort qəsəbəsində qərargah yaradıb, yenidən təchiz olunmuş qüvvə ilə Nadir xanla döyüşə hazırlıq görməyə başladı. Digər tərəfdən, Nadir xan Əfşarın qarşısına ilk dəfə özü kimi döyüşkən türk övladları çıxacaqdı! Qoca Şərqdə əzəldən həyat davasız-qırğınsız olmayıb – insanlar etiqlərindən ötrü canlarını fəda ediblər.

Hələ beş il bundan əvvəl Əşrəf xan Əfqan hiyləgərcəsinə Əhməd paşanın damarını tutub: «Biz iki-miz də sünniyik, gərək birləşib, bu şiə hökumətini aradan götürək» ifadəsini dilə gətirməklə, İsfahanı əlində saxlamışdı. İndi də, o, Nadirsayağı döyüş üsuluna əl atmaqla daha bir hiyləsinin baş tutacağına əmin idi.

Məsələ bunda idi ki, bu dəfə o özü qoşununu Nadir xanın döyüş fəndlərinə – Mehmandostda işlətdiyi taktikaya uyğun şəkildə düzməyə başladı. Yəni qoşununu bir yerə yığıb, hər iki cinahda isə toplarını yerləşdirdi.

Amma döyüşə hazırlıq gördüyü bu vədələrdə Nadir xan Əfşarın göndərdiyi məktubu oxuyub bərk qəzəbləndi.

Nadir məktubda bildirirdi ki: «Son zamanlar Xorasanda itaətsizlik edənlər qılınc gücünə itaət altına gətirilmişdir. Azərbaycan əyalətləri, İraq və Fars mahalları və bütün İran qədim dövrlərdən bizim şahımızın əcdadlarının hakimiyyəti altında olmuşdur. Siz əfqan tayfaları Məlik Mahmud başda olmaqla şahlığa itaətsizlik yolu tutmuş, ata-babalarınıza

aid olmayan torpaqları, o cümlədən də İsfahanı Səfəvi itaətindən çıxarmaqla Səfəvi xanədanına qarşı ədalətsizlik yolu tutdunuz... Bu ədalətsizliyin və haqsızlığın cəzası kimi Məlik Mahmud pis xəstəliyə tutulub sənin əlinlə cəhənnəmə vasil oldu. Sənə təklif edirəm ki, Səfəvi hakimiyyətinin dirçəldilməsi haqqında Şah Təhmasibin fərmanını alandan sonra öz yaxınlarınızla şahın hüzuruna gələsən və şaha tapındığını, ona itaətə hazır olduğunu bəyan edəsən! Səni xəbərdar edirəm ki, əgər bu təklif qəbul olunmasa, məsələ hər b yolu ilə həll olunacaqdır. Belə olan halda sən Əşrəf xan haqlı cəzadan qaça bilməyəcəksən! Sənin və rəhbərlik etdiyən tayfanın cəzası ağır olacaqdır...».

Məktubu parça-parça etsə də, Əşrəf xan sarayda özünə yer tapa bilmirdi. İsfahanı tərk edib, Nadir xanın düşərgəsinə doğru istiqamət aldı.

* * *

Nadir xanın iki dərviş casusu atlarını çaparaq, Əşrəf xan Əfqanın tədbiri barədə xəbər gətirdi:

– Ey böyük sərdar, sənə elə bir xəbər gətirmişik ki, eşitsən, özünü gülməkdən cətin ki, saxlayasan...

Nadir xan onların hər ikisinə ənam verib dedi:

– Amma məni güldürmək elə də asan deyil.

Birinci dərviş dedi:

– O bədəza Əşrəf xan Əfqan buradan bir fərsəx aralıda eynilə sənin Mehmandosdakı istehkamın kimi bir istehkam qurub, yolunu gözləyir.

İkinci dərviş:

– Özü də səhra siçovulu kimi yuvasından çıxıb, durbinlə gah günçixana baxır, gah da günbatana...

Nadir xan Əfşarı, doğrudan da, qərribə bir gülmək tutdu.

– Demək hərbiyyə sənətini yaxşı bilən osmanlılar köməyinə gələndən sonra da Əşrəf xan Əfqan məni öz üsulumla məğlub etmək istəyir?..

Bu vaxt Şeyx Əliqulu narahat halda Nadir xan Əfşarın yanına gəldi.

– Nə var, ya Şeyx, gözümə birtəhər dəyirsən? – deyə Nadir xan Əfşar ondan soruşdu.

– Başına dönüm, xani-əzəm, axı, Əşrəf xan bu tərəfdə, yəni məşriq tərəfdə istehkam qurub. Biz isə güneyə gedirik.

Nadir xan gülümsədi:

– Sən gördüyünü doğru-dürüst deyirsən...

– Bəs, onda niyə...

Nadir xan bir əli ilə atının yüyənini tutub, o biri ilə qara saqqalını sığalladı:

– O bizim gözünün önündən keçib, İsfahana tərəf getdiyimizi düşünəcək, elə deyilmi?

– Yəqin ki, – deyə Şeyx Əliqulu hələ də bir şey anlamayaraq cavab verdi.

– Yəqin ki, yox, mütləq belə düşünəcək. Bax, onda, əziyyət çəkib qurduğu o istehkamın bir faydası olmayacaq. Və bizi qəfil haqlamaq üçün üstümüzə şığıyacaq. Ona görə, sən atını yenə o tərəfə çap və mənə təzə xəbər gətir. Sonrası ilə işin olmasın.

Şeyx Əliqulu atına elə bir qamçı çəkdi ki, at əvvəlcə şahə qalxdı, sonra irəli şığıyıb, kol-koslu çöldə gözdən itdi.

Qızılbaş ordusu enli və rahat Nətənz yolu ilə – topların arxasınca irəliləyirdi. Bu yol başqa yollara baxanda, İsfahana gedən ən uzun yol idi. Amma çala-çuxuru az olduğundan, topaparan arabalar üçün əlverişli idi...

Şeyx Əliqulu sübh çağı yenə xəbər gətirdi ki, əfqanlarla Osmanlı ordugahı hərəkətə gəlib, topları da cinahlara düzüblər.

Nadir xan əvvəlcə Əşrəf xan Əfqanı öz istehkamından kənara çıxarmaq üçün Nəcəfsultan bəyin başçılığı ilə bir dəstə qaraçorlu kürdünü onun üstünə göndərdi və dedi:

– Elə gedin ki, əfqanlar sizin onlara qəfil hücum edəcəyinizi ağıllarına belə gətirməsinlər... Guya, salamat qalmaqdan ötrü İsfahandan baş götürüb, Şiraza, ya da Kirmana gedirsiniz...

Onun bu fəndi deyəsən, özünün gözlədiyindən də uğurlu alındı.

Çox çəkmədi ki, dəstənin qabağını kəsən əfqanlar qaraçorluları sorğu-suala tutdular.

– İsfahanda nə işiniz vardı?

– Biz bazar adamlarıyıq, bazarı da od vurub yandırandan sonra məcburuq ki, dolanışıq üçün Kirmana gedək.

– Bəs necə oldu ki, İsfahana gedən qızılbaşlar sizə toxunmadılar?

– Nadir xanın qorxusundan xəlvət yolla gəldik.

– Nadir xanın qorxusundan?

– Hə, deyirlər axı, o əlinə düşənləri tutub öz ləşgərinə qatır...

– Yəqin qorxduğunuza görə də atlarınızdan çox özünüz tərləmisiniz?

– Ayaq səsləri duymasınlar deyə, biz atları yavaş sürürdük.

Sonra Nadir xanın süvariləri qəfildən cinahlara hücum etdilər. Əşrəf xan Əfqanın piyadalardan və atlılardan ayrı düşən topçuları bu gözlənilməz həmlədən özlərini itirib, hər şeyi atdılar və pərən-pərən düşdülər. Lakin əfqanlar tez özlərini ələ alıb, güclü əks-hücum keçdilər. Qızılbaşlar əvvəl diz üstə çöküb, tufənglə gələnləri bir-bir qırdılar. Lakin əfqanlar çox idilər və istər-istəməz, əlbəyaxa döyüş başlandı.

Nadir xanın özü də döyüşçülərin arasında idi. Əfqanlar və osmanlılar onun barəsində qorxulu rəvayətlər danışır, nağılvari söhbətlər eşitsələr də, üzünü görməmişdilər. Amma bu tədbirli sərkərdənin hərbi bacarığından fəxarətlə danışan qızılbaşlar hər dəfə onu öz yanlarında görəndə, düşmənlə döyüşə şir kimi atılırdılar. Və bu əlbəyaxa döyüşdə də yenə qızılbaşların iradəsi və inadı özünü göstərdi.

Nadir xan at üstündə qılınc çala-çala deyirdi:

– Gəlin İsfahanda dəlklilik edən bu əbləhlərə elə qulaqburması verək ki, daha bir də cürət edib, torpaqlarımıza ayaq basmasınlar...

Qaçanlar qaçdı, qaçmayanlar əsir düşdü. Əsir düşənlər arasında Əşrəf xan Əfqanın köməyinə gəlmiş osmanlılar da vardı. Nadir xan öz sərkərdələrinə

göstəriş verdi ki, osmanlılarla yaxşı rəftar etsinlər və İsfahana varid olan gündən etibarən onları sağ-salamat aparıb, Əhməd paşaya təhvil versinlər.

Əşrəf xan Əfqan üçün ən fənası bu oldu ki, o tək cə İsfahanı deyil, əfqan əyanlarının zəbt etdikləri bütün torpaqları, topxanasını, ticarət şəbəkələrini itirdi – əli hər yerdən üzüldü. Bunlar azmış kimi – Qəndəhara qayıtmaq da müşkülə döndü. Çünki oranın hakimi İsfahanda qətlə yetirdib, taxtını ələ keçirdiyi Mahmud Əfqanın kiçik qardaşı Hüseyn Sultan idi. Və Hüseyn Sultan ondan qisas almaq üçün məqam gözləyirdi...

Bəs, indi Əşrəf xan Əfqan nə etsin? Ərəbistanamı, yoxsa Hindistanamı üz tutsun? İndiyədək yığdığı qır-qızilla dünyanın harasına getsəydi, qapılar üzünə taybatay açıq olacaqdı. Amma Nadir xanın əli uzun idi: hara qaçsaydı, onu tapacaqdı... O, çıxılmaz vəziyyətdə qalsa da, çox zirək tərpendi, sahib olduğu var-dövləti – ləl-cavahiratı və xəzinəni aparmaq üçün İsfahanda nə qədər at, ulaq, dəvə vardısı, hamısını yüklətdirib, üç gün ərzində arvad-uşağını da götürüb, sağ qalmış adamları ilə Şiraza qaçmağa hazırlaşdı.

İsfahanı tərk etməmişdən əvvəl şah Sultan Hüseyni zindandan çıxartdırıb, yanına gətizdirdi:

– İki il əvvəl mən sənə oxşayan bir adamın başını kəsdirib, Əhməd paşaya yollayanda, düşünürdüm ki, osmanlılar öldüyünü güman edib, məndən əl çəkər, həm də oğlun Təhmasib Mirzə də bir daha İsfahana üz döndərməz. Görünür, oğlun üçün taxt-tac sənə başından qiymətli imiş. Qoy indi gəlsin, bax, bu xarabazara qalmış İsfahana, burada – taxt-tacda sənə

kəsilmiş başını görsün, orada əyləşəndə hər dəfə yadına düşsün ki, murdar yerini atasının başının üstə qoyur.

Səfəvi şahı ondan aman diləmədi. Əfqan cəlladının gözü qızmışdı.

...O gün sarayın bağçasında daldalanmış xidmətçi qiyafəsində bir qadın için-için ağlayırdı. Əfqan cəlladı şahın başını kəsib taxtın üstünə atan zaman, bağçadan bu mənzərəni seyr edən qadının ürəyi qəşş elədi. Gecə ikən sarayı tərk edib Şiraza tərəf üz tutan əfqanlar sanki onu görmürdülər...

* * *

Əşrəf İsfahandan çıxandan sonra bir anlığa dayanıb qəzəblə geri boylandı:

– Vəzir, bir dəstə atlı ilə tez geri dön, şəhərdəki bütün evləri od vurub yandır, sonra gəl...

Vəzirin boğazı qurudu, acizənə tərzdə ona baxıb dedi:

– Amma qibleyi-aləm, gecdir! Artıq şəhərdən döyüş təbillərinin sədaları gəlir... Bu da o deməkdir ki, İsfahanın qapıları Nadir xanın üzünə açıqdır... Bu dəmədə öz qoşunu ilə ora daxil olur...

Başqa bir əyan Əşrəf xanın susduğunu görüb ürəkləndi:

– Sizə beyət edən nüfuz sahibləri indi yəqin pəh-pəhlə Nadir xanın pişvazına çıxıb, onu təntənə ilə qarşılayırlar.

– Onu təmtəraqla qarşılasalar da, qoşunun başı bizə aid əmlakı talan etməyə qarışıb.

– Xan, başına dönüm, Nadir xanın güvəndiyi əfşar sərkərdələri bizi təqib edirlər. Nə qədər ki, gec deyil, Şiraza gedək.

Əşrəf xan dəli adamlar kimi qəhqəhə çəkdi. Sonra toxtayıb üzünü onun əmrinə müntəzir dayanmış əyanlara, sərkərdələrə tutub dedi:

– Hə, burada Nadir xanın əsgərləri üçün qoyduqlarınızı Şirazi qarət etməklə əldə etmək pis fikir deyil...

PAYTAXT

Öz qələbəsi barədə Tehrana çapar göndərəndən sonra Nadir xan Əfşar, nəhayət, hicri təqvimini ilə rəbbülsani ayının əvvəllərində¹ Təhmasibqulu xan adı ilə ağ ərəb atının belində bütün ordusu ilə Səfəvilərin sonuncu paytaxtı olan İsfahana daxil oldu. Əsir düşmüş osmanlı hərbi musiqiçilərinin aramla çaldığı nəhəng təbillərin gur sədaları İsfahanı başına götürmüşdü. Qızılbaş əsgərləri yorğun-argın halda, az qala, cır-cındır görkəmində şəhərin küçələri ilə gedirdilər... Evlərin eyvanlarından qızlar və arvadlar onları alqışlayıb, başlarına gül dəstələri atırdılar. Nadir xan bunu görüb gülümsədi və Mirzə Mehdiyə dedi:

– Çox heyif ki, bu xanımlar başımıza gül-çiçək atdıqlarına görə elə günü sabahdan peşman olacaqlar və alqışlarını qarğışa döndərəcəklər.

– Xan, alqışı qarğışa döndərə biləcək nə ola bilər ki? – deyər Mirzə Mehdi maraqla soruşdu.

¹ 16 noyabr 1729-cu ildə.

Nadir xan, əsgərləri göstərib dedi:

– Görmürsən mənim bu qəhrəmanlarım nə gündədir?

Mirzə Mehdi əsgərlərin görkəminə, qiyafəsinə baxıb udqundu.

– Boğazın qurumasın, Mirzə Mehdi, hər şey öz əndazəsində olacaq! Hər şeydən öncə əfqanların buradakı mal-mülkləri qənimət kimi sərkərdələrimə çatacaq...

... İsfahan əhli üç gün şadyanalıq elədi.

Nadir xan İsfahana qədəm basdığı gün paytaxtı əfqan tör-töküntülərindən təmizlədi və yeddi il öncə buranı aylarla mühasirədə saxlayandan sonra işğal edən Mahmud Əfqanın qəbrinin üstündə tikilmiş dəbdəbəli məqbərəni dağıtdırıb, yerini zibilxana elətdirdi. Şəhər əhalisinin hesabına əsgərləri, yüzbaşı və minbaşılıarı lazımı qədər istirahət, azuqə və geyimlə təmin etdikdən sonra, o, vəliəhd qarşılamaq üçün tədbirlər gördü.

* * *

Təhmasib Mirzənin İsfahanı tərk etdiyi gündən yeddi il on aydan çox vaxt keçmişdi. Hicri 1142-ci il cəmadiülvəvəl ayının 8-də¹ vəliəhd İsfahana varid oldu. Şəhər əhalisində bir neçə həftə bundan əvvəl Nadir xanın qarşılama mərasimindəki coşqunluqdan zərrə qədər də əsər-ələmət qalmamışdı. Söz yox ki, ətrafındakı əyanların sevinci, əsgərlərin qalibənə sayğı duruşu Təhmasib Mirzənin soyuq qarşılama-sını ört-basdır edirdi.

¹30 noyabr 1729-cu il.

Nadir xanın tapşırığı ilə İsfahan qapısından Ca-harbağa qədər uzun məsafəlik yola¹ fərşlər və zərli xalçalar döşənmişdi. Təhmasib Mirzə özü də ətrafındakı əyan-əşrəfi kimi fərəhli görünürdü. Nadir xan atdan enib onu qarşılamaq məramı ilə irəli çıxdı. Nadir xan şahla salamlayıb dedi:

– İkinci şah Təhmasibə İsfahan əhli adından öz eh-tiramımı və itaətimi bildirirəm...

Şah da atından aşağı endi.

– Bir şah üçün məmləkəti azad edən, düşmənləri İsfahandan qovan Qorçubaşı ilə bərabər addımla-maqdan fərəhli nə ola bilər? Səfəvi hakimiyyətini tam bərpa etməklə sənin adın tarixə fateh kimi düşəcək...

Amma onun üz-gözündən yağan sevincin üzərinə birdən kədər buludu çökdü. Atasından miras qalmış böyük sarayın çılpaq divarlarını, viranə halını görəndə çox məyus oldu. Nadir xanın iştirakı ilə hərəmxanaya baş çəkəndə, qollarını açıb, onu bağrına basan yaşlı bir qadının ürəyi qəşş elədi. Təhmasib Mirzə onu görəndə kimi sevincdən özünü itirən qadının solğun bənizinə zəndlə baxanda, «Aman Allah» – deyib başını buladı.

Bu, hamının gördüyü ən sarsıdıcı səhnə idi. Həmin an bir-iki addım geri çəkilən Təhmasib Mirzə birdən bu yaşlı qadının anası olduğunu bilib, uşaq kimi onun üstünə atıldı. Çəkdiyi əzab-əziyyətlər onu erkən qo-caltmışdı.

Təhmasib Mirzə ağlamaqdan özünü saxlaya bil-mədi. Zər-zibalı libasını çıxarıb, əyninə qul paltarı geyinən, xidmətçilik etməklə özünü əfqanların tə-

¹ Təqribən 3 kilometrədən artıq yola.

cavüzündən və ölümün pəncəsindən qoruyan bu qadın – ana öz oğluna ərinin – şah Hüseyn Sultanın necə öldürüldüyünü xəbər verdi və dedi:

– Onu burada – sarayın baxçasında öz əllərimlə dəfn eləmişəm...

Təhmasib Mirzə atasının məzarına baş çəkməzdən əvvəl onun qanına bulaşmış taxta yaxınlaşdı...

* * *

Qəndillərlə işıqlandırılan sarayın dəhlizində iki-üç nəfər baş-başa verib söhbət edirdi.

– Paytaxtın qaytarılması, Təhmasib Mirzənin dədə-baba taxtına çıxması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

– Dübarə, bu zəfərin dəm-dəsgahı, zənnimcə, Təhmasibqulu xana Təhmasib Mirzənin özündən də çox nüfuz və şöhrət gətirdi. Məncə, İsfahan əhli şahı ona rəğmən birövnəq qarşıladı...

Qeybətçil vəzir-vəkillər köhnə vərdişlərindən əl çəkməmişdilər. Amma bu dəfə aralarında insafla danışanlar da vardı:

– Məncə, o, bu səltənətin təkə bu günü deyil, həm də gələcəyi naminə əlindən gələni əsirgəmir. Şah əbəs yerə onun adının tarixə fateh kimi düşəcəyini dilə gətirmədi. Əfşar cəngavəri Səfəvi varislərinin 8 ildə görə bilmədiyi işi gördü.

Nadir xan İsfahanı əfqanlardan geri alıb, Səfəvi hakimiyyətini bərpa etməklə doğrudan da, adını tarixin ən yadda qalan səhifəsinə fateh kimi həkk elədi...

– Onun sayəsində biz, nəhayət ki, atdan düşdük. Axı, yeddi-səkkiz ildir ki, bu şəhərdən o şəhərə da-

yanmadan yollarda idik. Sizi bilmirəm, mənim yanım da, yançaqlarım da qaraqançır olmuşdu.

– Ancaq bu əfşar pələngi isfahanlıların yamanca gözlərinin odunu alıb ha! Əsgərləri hələ də şəhərdə dərmədirlik¹ eləyirlər.

– Çünki Qızılbaş dövlətini və Səfəvi xanədanını yenidən dirçəldən bir sərkərdə kimi əlində dəstəvüz etməli bir ləşgəri var, onu saxlamaq indiki zamanda o qədər də asan məsələ deyil. Yaxşı qələbə yaxşı da vəsileyi-ruzidir²...

– Hə, amma aclıq və xəstəliklərə düçar olmuş bir şəhərdə belə işə dəstur vermək əhalinin Səfəvi xanədanına olan-qalan inamına da zərbə vurur...

– Nə qədər ki, ruslar, osmanlılar, əfqanlar ölkədən çıxarılmayıb, zillüllahın³ özü də belə şeylərə göz yummağa məcburdu...

Nadir xanın əsgərləri yeddi il sərəsər işğalçı əfqanların qarnını doyduran isfahanlılardan xoşluqla bir şey ala bilməyəndə, evlərə girir, nə lazımdırsa, tələb edir, bu da kara gəlməyəndə qarətçiliklə məşğul olurdular. Bu məsələdə heç kəs cürət edib, Nadir xanı qınaya bilmirdi. Çünki ölkənin azadlığı naminə canlarını qurban verməyə hazır olan əsgərləri dolandırmaq lazım idi...

Amma bütün bunlara baxmayaraq, Nadir xan hamının gözü önündə talançılardan bir neçəsini cəzalandırdı.

¹ Dərmədirlik etmək – əlinə keçəni götürmək, qənimət toplamaq.

² Vəsileyi-ruzi –ruzi vasitəsi.

³ Allahın kölgəsi– burada İkinci Şah Təhmasib nəzərdə tutulur.

Əhalinin varlı qismi niyə də orduya yardım göstərməməli idi? Nadir xan bir tərəfdən İsfahanda əsgərlərini bu əməllərinə görə qismən haqlı hesab etsə də, pul – sərvət yığmaq ehtirasının sonradan öz əndazəsini aşıb, qumar kimi bir şeyə çevriləcəyindən xəbərsiz idi. Və min bir əziyyətlə qurduğu dövlətin şəhər və kəndlərini bürüyəcək bu nəhayətsiz bəlanın bir gün özünə də qənim kəsiləcəyinin fərqlində deyildi...

Nadir xanın əfqanları İsfahandan qovandan sonra təqib etməməsinin əsas səbəbi qoşuna dinclik vermək, əsgərləri yaxşı yemək, geyim, habelə silah-sursatla təmin etməkdir.

– Qoy sərkərdələrim əfqanların şəhərdə qalmış əmlakını İsfahanın alınmasında igidlik göstərən döyüşçülərimə paylasın!

* * *

Son yeddi ildə viran qalmış şah sarayı tezliklə yararlı hala salındı. Təntənəli tacqoyma mərasimində İkinci şah Təhmasibin adına xütbələr oxundu, sikkə-xanalarda təzə pullar kəsildi. Nadir xan almaz daşlarla işlənmiş şahlıq tacını öz əlləri ilə İkinci şah Təhmasibin başına qoydu.

Sarayda canlanma yarandı:

– Allah xeyir versin!

– Mübarək olsun!

– Şahımızın şan-şöhrəti artıq olsun!

– Səltənətin xəzinəsi dolu olsun!

– Taxt-tacın zaval görməsin!

Nadir xan əlini yuxarı qaldırıb, sevincindən gözləri yaşarmış halda dalbadal alqışlar yağdıran vəzir-vəkilləri sakitləşdirdi. Sonra öz məramını dilə gətirdi – əfqanları və osmanlıları bütünlüklə bu ərazilərdən çıxaracağını bəyan etdi.

Nadir xanın və İkinci şah Təhmasibin bayrağı altında döyüşmək üçün ölkənin hər tərəfindən könüllülər axıb gəlirdi. Onların çoxu hələ də əfqanların əsarətində qalan mahalların cavanları idi. Dediklərinə görə, gəldikləri mahalların əksəriyyətində yerli əhali əfqan işğalçılara qarşı üsyan qaldırır. Həmin üsyanlar amansızlıqla yatırılanda da əhali əfqan ordusuna ərzaq vermir. Bəzən günlərlə bir tikə çörək tapa bilməyən əfqanlar öz atlarını və ulaqlarını kəsib yeyirlər.

...Tacqoyma mərasimindən sonra sarayda keçirilən şənliklər başa çatmamış Nadir xan İkinci Şah Təhmasibə yaxınlaşıb öz adamları ilə Xorasana getmək istədiyini bildirdi:

– Vali təyin olunduğum vilayətlərə baş çəkəcəyəm.

Təhmasib şah bir qədər fikrə getdi. Sonra nə düşündüsə, saray adamlarının və qoşun başçılarının hüzurunda Nadir xana dedi:

– İstəyirsən bunu şah əmri, ya da dost təklifi kimi qəbul et, mən sənə hələ bir müddət İsfahanda qalmadığımı istəyirəm.

Nadir xan heç nə demədi. Təhmasib şah onun susqunluğunu razılıq əlaməti kimi qəbul etsə də, bir qədər tələş keçirdi. Ertəsi gün yenə Nadir xandan:

– Təhmasibqulu xan, nə qərara gəldin? – deyə soruşdu.

Nadir xan onu bir az da nigarançılıqda saxlayıb:

– Qalırım... Səfəvi xanədanının bütün düşmənlərini ərazilərimizdən qovandan sonra Xorasana qayıdaram, – dedi.

Nadir xanın İsfahanda yubanması avropalılarla tanışlığına və onlarla ikitərəfli münasibətlərin inkişafına səbəb oldu. Bu zaman avropalıların İsfahandakı icması Fransanın Baş konsulu Şevalye de Qordon-dan, ingilis şirkətinin rezidenti Uilyam Kekkeldən və onun Con adlı köməkçisindən, Holand şirkətinin nümayəndəsindən, eyni zamanda bir çox əcnəbi missionerlərdən və din xadimlərindən ibarət idi.

Nadir xan görüş zamanı əcnəbilərə çox ehtiram göstərdi, hətta əfqan qəsbkarlarının İsfahanı tərk edərkən onlara vurduğu maddi zərərin ödəniləcəyini də vəd etdi. Bu o qədər gözlənilməz oldu ki, İngiltərə hökumətinin nümayəndəsi sevincindən nə edəcəyini bilmədi. Nadir xan, Uilyam Kekkel vasitəsilə ingilislərin Bəndər-Abbas limanındakı¹ agenti Con Horna məktub göndərdi. Həmin məktubda o, Con Hornadan xahiş edirdi ki, məğlub olmuş əfqan əsgərlərinin gəmi ilə aradan çıxmalarına mane olsun və Səfəvi Təhmasib şah tərəfindən Bəndər-Abbasa hakim və Şahbandar² təyin edilənə qədər bu vəzifəni öhdəsinə götürsün. Təhmasib şah da Nadir xan Əfşar kimi, Uilyam Kekkellə köməkçisini hörmətlə qəbul etdi. Onların şirkətinə dəymiş zərərin ödəniləcəyini bil-

¹ Gembrun, Hambrun türkcə «gəmi burnu» deməkdir. I Şah Abbas portuqallardan geri almışdır və hal-hazırda onun adını daşıyır.

²Şahbandar – gəmi xidmətindən istifadə edən tacirlərdən gömrük haqqı alan rəsmi şəxs.

dir. Çox çəkmədi ki, ingilislərin Bəndər-Abbasdakı agenti Con Horndan aşağıdakı məzmununda məktub gəldi: «Çox hörmətli Əlahəzrəti qazandığı böyük uğur münasibətilə təbrik edir və bildirirəm ki, burada özünü şahın adamı kimi təqdim edənlərdən köməyimi əsirgəmirəm. Və Əlahəzrəti əmin edirəm ki, onun maraqlarını həmişə müdafiə etməyə hazırım...».

Uilyam Kekkel sonra Təhmasib şah və Nadir xana qiymətli hədiyyələr təqdim etdi. Bundan xəbər tutan hollandlar öz ingilis həmkarlarından geri qalmaq istəmədilər: onlar daha qiymətli hədiyyələrlə İsfahan sarayına təşrif buyurdular. Hər şey öz məcrasına düşmüşdü...

Amma bu səmimi münasibətlərin ömrü uzun olmadı. İngiltərə ilə Hollandiya arasında yaranan xoşagəlməz siyasi ab-hava onların İsfahandakı nümayəndələrinin qarşılıqlı münasibətlərinə mənfi təsir göstərdi. Bir-biri ilə yaxşı ünsiyyətdə olan əcnəbi şirkətlər arasında birdən-birə fikir ayrılığı yarandı. Və bu gizli çəkişmələr get-gedə açıq ixtilafa çevrildi. Nadir xanın yanına gələn hollandlar onu inandıрмаğa çalışırdılar ki, ingilislər əfqanlara yardım göstərirlər. İngilislər də gəlib eyni sözlərlə hollandları ittiham edirdilər. Axırda Nadir xan əcnəbi rəqiblərin bir-biri ilə didişməsindən öz xeyrinə bəhrələnmək qərarına gəldi. O, hollandların şikayətini əsaslı sayıb, mühəssilləri¹ ingilislərin yanına göndərdi və üç min tükən vergi ödəmələrini tələb etdi.

¹ Vergi yığanları.

Əgər tələb olunan məbləğin min tükəni nəqd ödənilməsəydi, şirkət işçiləri kətklə cəzalandırılacaqdı. Sonra Nadir xan rəhmə gəlib, min tükəni üç yüz tükənə endirdi. Amma mühəssillər təkcə həmin pulu deyil, ingilislərin atlarını da əllərindən aldılar. Bu özbaşınalıqdan bərk mütəəssir olan ingilislər İsfahanı tərk etmək qərarına gəldilər və bu barədə söhbət etmək üçün Nadir xanla şəxsən görüşmək istədilər. Lakin Nadir xanın Şiraza getdiyini eşidib, öz narazılıqlarını Təhmasib şah ərz etdilər. Təhmasib şah ingilis nümayəndələrini dinlədikdən sonra bir daha onları əmin etdi ki, o, nəinki mühəssillərin aldığı pulu geri qaytaracaq, hətta əfqan qiyamçılarının şirkətə vurduqları zərəri də ödəyəcək.

Bu vəddən sonra ingilislər İsfahanda qalıb, işlərinə davam etdilər. Bir neçə gündən sonra Təhmasib şah öz nazirləri ilə ingilislərin şirkətinə baş çəkdi. Onun gəlişi münasibətilə, həm də o gün Milad bayramı olduğundan, şirkətin həyətində böyük atəşfəşanlıq vardı. Avropalıların adətlərinə uyğun olaraq, atəşfəşanlıq zamanı Əşrəf xan Əfqanın müqəvvası yandırıldı. Bütün İsfahan camaatını, elə İkinci Şah Təhmasibin özünü və onun saray əyanlarını heyrətə gətirən bu qeyri-adi mənzərənin məhz bu günə təsadüf etməsi çox yerinə düşmüşdü...

* * *

Həmin gün Nadir xan Şirazın təxminən beş ağaclığında¹ Əşrəf xan Əfqanı bərk sıxışdırmışdı. Amma

¹ Bir ağac – təxminən 6-7 kilometrdir.

Əsrəf xan Əfqan bu dəfə də aradan çıxmağı bacardı. O qaçanda, yüngüllük olsun deyə, kürkünü döyüş meydanında atmışdı. Bu zaman atı büdrəmiş, papağı da başından yerə düşmüşdü.

Dekabrın son günləri idi. Havada şaxta vardı. Nadir xan gözlərini çadırının qabağında qalanmış tonqalla zilləyib, fikrə getmişdi. Burada – Zərqanda dünən səhərin gözü açıldan günortayacan davam edən qanlı savaşa onun cəsur əsgərləri Əsrəf xan Əfqanın böyük döyüş təcrübəsi olan iyirmi minlik qoşununu darmadağın etmişdi. Beş min döyüşçüsünün həlak olduğunu, bir xeylisinin də əsir alındığını görən Əsrəf xan Əfqanın quruca canını götürüb, Şiraza qaçmaqdan başqa çarəsi qalmamışdı...

Axşamçağı Məhəmməd xan Seydal, gəlcai ağsaqqallarından Miyan Sadiq və Molla Zəfəran Nadir xanın qərargahına gəlib, Əsrəf xan Əfqana aman dilədilər.

Nadir xan gözlərini tonqaldan çəkmədən:

– Əsrəf xan Əfqana o zaman aman verərəm ki, şah Sultan Hüseynin sağ qalmış ailə üzvlərini və bütün əsirləri mənə qaytarsın, – dedi. – Bir də özü gəlib təslim olsun.

Sonra Nadir xan əyləşdiyi səndəldən qalxmadan, elə elçilərin gözlərinin önündə Əsrəf xan Əfqanın kürkünü tonqalın içinə atdı.

– Ağanıza deyin ki, orada-burada gizlənməkdən kürkünü bit-birə basmışdı. Sərkərdə olan kəsə səfeh ölüm yaraşmaz. Nə qədər ki, çöl-bayırda qurda-quşa yem olmayıb, gəlib təslim olsun... və bu papağı da aparıb ona verin... papaq itirmək çox pis əlamətdir...

Gələnlər bir-birinin üzünə baxdılar. Məhəmməd xan Seydal irəli gəlib, papağı ondan aldı:

– Ömrünüz dünyanı isindirən günəş kimi sınıq könüllərə nur saçsın! – dedi.

Nadir xan onlara əli ilə «gedə bilərsiniz» işarəsi verdi. Və tonqalda yana-yana ətrafa boğucu iy yayan kürkdən gözlərini çəkib, ayağa qalxdı. Şiraza yollanan üç nəfər atlının arxasınca boylanıb düşündü: «Gəlib məndən aman diləyirlər, dünyanı isidən günəş kimi sınıq könüllərə nur saçmağımı umurlar, sözə bir bax, nur saçmaq, şəfqətli olmaq, rəhmə gəlmək... axı, Təhmasib şah məndən onun başını tələb edir, ya da tutub hüzuruna diri aparmağımı... Gərək artıq itkilərə yol verməyib, gözləyim, görüm, Əşrəf xan Əfqanın təslim olmağa cəsarəti çatacaqmı?»

İsfahandan çıxmamış, Təhmasib şahla olan son görüşünü xatırladı. Təhmasib şah, nədənsə, Osmanlı sultanına göndərdiyi məktubdan söz saldı. Nadir xan düşündü ki, o bunu öz vəzir-vəkillərinin təkidi ilə edir...

Təhmasib şah məktubunda İsfahanın geri qaytarıldığını sultana xəbər verməklə yanaşı, ondan tələb edirdi ki, zəbt etdiyi əyalətlərdən qoşunlarını çıxarsın. Habelə Təhmasib şah bildirirdi ki, şah Sultan Hüseyinin sabiq sərkərdəsi Rzaqulu xan Şamlını öz nümayəndəsi kimi İstanbula göndərir.

Nadir xana elə gəldi ki, Təhmasib şahın məramı, sadəcə, bu məktubdakıları ona danışmaq deyil, onsuz da, sarayda eşikağası vəzifəsində çalışan qayını baş verən bu yeniliklərdən onu agah edəcəkdi. Elə beşinci

həftə idi ki, o özü də vaxtının çoxunu sarayda keçirirdi...

Nəhayət, Təhmasib şah ona əsas məqsədini açıb söylədi:

– Bax, mən şah da olsam, səndən heç nəyi gizlətmirəm, amma sən...

Təhmasib şah sözünə ara verib, sınaıçı nəzərlərlə Nadir xanı süzdü...

Nadir xan Təhmasib şahın qabağında qaya parçası kimi donub qalmışdı. Təhmasib şahın söhbətində inciklik çalarları duysa da, hər şeyə rəğmən, o özünü sakit aparırdı.

Təhmasib şah dedi:

– Gərək ki, sən məndən böyük oğlun Rzaqulu bəylə bacım Fatimə Sultanbəyimin nişanlanmasına razılıq almışdın. Demişdin ki, nişan və toy mərasimləri Məşhəddə olacaq, mən də öz xeyir-duamı verib, bir daha bəyan etdim ki, Xorasan, Kirman, Mazandaran əyalətləri sənin mülkiyyətidir... Üstəlik də bacım Gövhərşad bəyimlə nikah bağlamağına razılıq verdim... Amma eşitmişəm ki, sən mənim xeyir-duam, razılığım olmadan, əvvəllər Gürcüstan şahzadəsinin zövcəsi olmuş bacım Raziyəbəyimlə evlənmişən.

– Aman, ya rəbbim, – deyə Nadir xan köks ötürərək, əllərini göyə qaldırdı, – kərəminə çox şükür, mən də bayaqdan təlaş edirəm ki, şah məni hansısa dövləti xəyanətə görə suçlu sayacaq. Şahı vəd verdiyini unutduğuna görə qınamaq qəbahətdir. Taxta oturandan sonra dövlət işləri başınızı bərk qatıb. Şahla ikiqat qohum olmaq mənim üçün şərəfdir!

Təhmasib şah heyrətdən özünə gəlməmiş, Nadir xan dübarə dedi ki:

– Məncə, şah həzrətləri də bu təzə qohumluq bağına pis əlamət kimi baxmır. Bu izdivac yadelli işğalçıları torpaqlarımızdan qovub çıxarmaqda mənə əlavə güc verəcək...

– Yaxşı, görək... – Təhmasib şah qeyri-ixtiyari gülümsədi, – sən danışdıqca, Mehmandost çayının qırağında əsgərlərə dediyin o dişi keçi əhvalatı yadıma düşür.

Təhmasib şah bunu deyən kimi Nadir xanı gülmək tutdu və həmin anda bir zamanlar Qədirqulu kişinin şahlarla yaxın olmaq barədə dedikləri yadına düşdü...

Təhmasib şahla qohumluq münasibətlərinin Nadir xan üçün çox böyük siyasi mənası vardı. Bununla o özünü qonşu məmləkətlərdə nüfuzu hələ də qalmış səfəvilər sülaləsi ilə bağlayırdı.

Təhmasib şah da gülə-gülə düşüncələrə dalmışdı. Qəlbində: «Anamı da, bacılarımı da onun sayəsində təzədən tapmışam... Bir də ki, onsuz da, Raziyyəbəyim dul qalmışdı... Məgər Nadir xandan yaxşısına qismət olacaqdı?» – düşünürdü.

Təhmasib şah yalnız başını bulamaqla təzə qohumluğa ayaqüstü münasibətini bildirməklə kifayətlənsə də, artıq özünə iki köynək yaxın bildiyi yeznəsi ilə yeni nazirlər təyin etmək barədə məsləhət-məşvərət aparmağın vaxtı çatdığını qərara almışdı.

Nadir xan, Təhmasib şahın dilindən bu gözlənilməz xəbəri eşidəndə etiraz etdi:

– Əlahəzrət bu barədə tələsməsə yaxşıdır.

– Niyə? – Təhmasib şah təzədən qaşlarını çatıb, onun üzünə baxdı.

– Çünki tezdir. Onlara məvacib üçün ayıracağınız vəsait hələlik orduya lazımdır. İndi nəinki Əşrəf xan Əfqan qoşun yığıb, Şirazda yolumuzu gözləyir, üstəlik, Əcəm İraqı və Azərbaycanın bir hissəsi osmanlıların, o biri hissəsi (Gilan, Lənkəran, Bakı, Dərbənd) də rusların əlindədir. Bütün bunları geri almaq üçün bilirsən nə qədər pul-para lazımdır? Ona görə də sən, hələlik, o müftəxor, saray dartışmalarını özlərinə vəzifə bilən nazirlərsiz də keçinə bilərsən. Ya da, onlara məvacibsiz qulluq verərsən...

Bir azdan onlar – Təhmasib şah və Nadir xan sarayın tağlı hücrələrinin birində nahar edirdilər. Bir süfrə arxasında taclı şahla, tacsız hökmdar. Əlbəttə, hər ikisi də yeyə-yeyə səhər haqqında düşünürdü...

Nəhayət, Təhmasib şah qədəhi başına çəkib, ondan soruşdu:

– Nə vaxt gedirsən?

– Şirazamı?

Təhmasib şah başı ilə təsdiq etdi.

– Bu günlərdə,– deyə Nadir xan cavab verdi. – Bəlkə də elə günü səhər...

– Amma, axı, qış təzə girib, irəlidə bərk soyuqlar düşə bilər...

– Qış olsa da, hələ ki, bu tərəflərdə havalar isti keçir.

– Bilirsən nə var? Sən mənə o yaramaz Əşrəfin başını gətir, ya da istəyirsən, elə özünü gətir, diri, başını mən kəsərəm...

– Yəni sənin insan başı kəsməyə ürəyin gələr?

– O binamus, insan deyil, qəlbimə elə bir yara vurub ki, heç deməyə də dilim gəlmir, hər dəfə taxtda əyləşəndə, atamın kəsilmiş başı yadıma düşür... San ki deyir, axı, sən necə şahsan ki, öz doğma atanın qisasını ala bilmirsən?

Nadir xan dərddən içib, sərxoş olan Təhmasib şaha təsəlli verməyə söz tapa bilmirdi. Nə düşündüsə, dedi ki, əfqanlar yeddi illik hakimiyyətləri dövründə dörd kürur¹ adam qətlə yetiriblər, ölkənin ən yaxşı şəhərləri, gözəl sarayları, imarətləri viran edilib, Əşrəf xan Əfqanın özü və qardaşı isə buradan xurcunlarla dolu neçə at yükü, dəvə yükü ləl-cəvahirat aparıb...

Təhmasib şah başını qaldırıb, iri qaşlı üzük taxılmış barmağını silkələdi:

– Unutma ki, Əşrəf təkcə mənim atamın qatili deyil, həm də sənin və oğlun Rzaqulunun qayınatasının qatilidir...

O, sözünü bitirməmiş yenə qədəhini doldurub, başına çəkdi.

– Şahı da, xalqı da rəncidə edən çəpərüstü söhbətlərdi, şayiələrdi. Sənin haqqında mənə heç bilirsən nə deyirlər?

– Nə deyirlər?

– Nəsə... Fikir vermə, boş-boş söhbətlərdir...

– Bəlkə yenə də deyirlər ki, Nadir xanın gözü şahın bərli-bəzəkli taxt-tacına düşüb? Belə yerdə deyiblər, gözəl taxtın olunca, gözəl baxtın olsun.

¹ Təqribən iki milyonadək adam.

Birdən Təhmasib şah ayılan kimi oldu, amma özünü o yerə qoymadı:

– Nə taxt-baxt? Axı, sənə dedim: boş-boş söhbətlərdir.

«Qoy içsin, bu yaxşıdır, – deyə Nadir xan düşündü, – axı, insan içəndə, ya ürəyindəkiləri açıb deyir, ya da nəşə bürüzə verir. İndi hələ ki, heç nə demir, amma görürəm ki, mənə rəğbəti yoxdur, bu lap çoxdan hamıya məlumdur. Mən də... Qoy içsin... Taxt-tacı Əşrəf xan Əfqandan alıb buna bağışlamaqda düz iş görmüşəm. Çünki Məlik Mahmuddan, hətta Fətəli xandan tac almaq çətin olardı, elə əmisi oğlunu taxtdan salan Əşrəf xan Əfqandan da... Bundan almaq isə... su kimi asandır. Amma onlarla açıq vuruşa bilirdim, bununla isə yox. Ona görə, lazım gələrsə, illərlə gözləməli olacağam, şahların sarayları işıqla qararıqlığın xəlvəti döyüş meydanıdır, şahı hamıya aşkar görünən səhvlər buraxmağa məcbur etmək lazımdır... Özü də çox bağışlanmaz səhvlər... Biri artıq var, budur içir, özü də eyş-işrəti sevir. Atalar «Əyyaşlığın sonu məyusluqdur» – deyiblər... Şahlıq libası da əyninə çox gen gəlir bu əyyaşın. Xalqa güclü, iradəli şah lazımdır. İki yüz otuz ildən çox hökmranlıq edən bir sülaləni – özü də Səfəvilər sülaləsini devirmək, tarixdən silmək çətin işdir. Amma bu dünyada asan nə var ki? Sözün də qılınc qədər kəsəri olanda hər şey asan olur. Hətta kiminsə başından dədə-baba tacını götürüb öz başına qoymaq belə. Əsas məsələ budur ki, qorxsun. O da qorxur. Necə ki, neçə gündür ki, varlı-karlı isfahanlıların, burada, guya, çörəkpulu qazanan, əslində isə,

qaz vurub, qazan doldurmağa gələn əcnəbilərin canına qorxu düşüb».

– Sən mənə o Əşrəf məlunu gətirəcəksən?!

Süfrə yığışdırılanda Nadir xan dedi:

– Əfqanlar davakar, döyüşkən və inadkar xalqdır.

Neçənci kərədir ki, Əşrəf xan Əfqan əlimdən çıxır, elə bil, daş qayaya rast gəlir, bu dəfə ya mənə verən Allah, ya da ona...

Təhmasib şah qımışdı:

– Əfqanlar davakardı deyirsən? Bəs, bizim qızılbaşlar, heç bilirsən ulu babam Şah İsmayılın vaxtında onlar neçə ölkə fəth etmişdilər?

– Bizim qızılbaşlar yalnız kimdənsə qorxdı, ya da kimisə sevdi, bil ki, onda möcüzələr yaratmağa qadirdir.

– Səncə qorxu ilə sevgi eyni şeydir?

– Eyni deyil, eyni şey kimidir. Arvad qorxanda ərinə itaət edir, onu sevir. Eynilə bunun kimi, xalqın qorxusu şaha, əsgərin qorxusu isə sərkərdəyə sədaqətə çevrilir.

Təhmasib şah dedi:

– Yox, səhvin var.

Nadir xan ayağa qalxdı:

– Nə isə, bəlkə də, sən haqlısan. Qədirqulu kişi demişkən, kətili sevənlər kütləni sevmir, kütləni sevənlər kətili... Amma ən doğrusunu Allah bilir...

– Hə, hə, sən səhv fikirləşirsən, – Təhmasib şah yenə öz dediyini təkrar etdi. Və haqlı olduğunu isbat etməyə söz tapa bilmədiyinə təəssüf edirmiş kimi, köks ötürdü.

Nadir xan əlini ehtiramla sinəsinə qoyub, bağır basdı:

– Səhv fikirləşənlər səfeh olurlar. Səfehləri isə ölümə aparən yollar Şiraza gedən yollardan da geniş və rahat olur, – deyib qapıdan çıxdı.

Nadir xan çöldə ata minəndən sonra da Təhmasib şah ondan əl çəkmək istəmirdi. Səntirləyə-səntirləyə sarayın böyük eyvanına çıxdı:

– Təh...mas... qu-qu-qulu, sən səfeh deyəndə kimi nəzərdə tutursan?

Nadir xan hirsini güclə boğub dedi:

– Qoy, mənim cavabım qalsın sonraya! Gələrəm, bu barədə söhbət edərik. İndi gedib qoşuna baş çəkməliyəm. Qohumlarının çoxu, yox, yəni sənli-mənli qohumlarımızın çoxu, övrətlər– xalalar-bibilər və Allah bilir daha kimlər, Əşrəf xan Əfqanın əlində əsir-yesir qalıb! Gedib, onları azad edib qayıdacağam...

– Baş...ını u..unutma, – deyə yarımşərxoş Təhmasib şah onun arxasınca çığırdı, – Ə..əə..şrəfin ba..ba..şını de.de..yirəm... Unut..ma!!!

* * *

Gecə düşəndə iki gözətçi gözlərinin yuxusunu qovmaq xatirinə bir-birinə yanıltmaclar deyib, qara-vəllilər danışırdı. «Şah Abbas cənnətməkan, tərəziyə vurdu təkən, iki qoz bir girdəkan, yeddi dəyirman, on doqquz da nəməkdan...»

Əliqulu bəy Şirvanlı, Əmiraslan bəy Qırxlı öz dəstələrinə baş çəkə-çəkə söhbət edirdilər.

– Havaların belə çətin keçməsi yaxşı ki, döyüş-cülərimizi ruhdan salmır.

– Ora bax, Nadir xanın da gözlərinə yuxu getmir. Görəsən, nə barədə düşünür indi.

– Deyəsən, Çıraq bəy ona süd gətirib...

Nadir xan doğrudan da qarşısında alov saçan tonqala baxa-baxa dərin fikrə getmişdi.

– Nadir xan, isti süd gətirmişəm, belə havada süd içmək faydalıdır deyirlər, amma adama yuxu da gətirir.

– Çıraq bəy Əfşar bayaqdan əlində süd dolu bərni da-yanmışdı tonqalın qırağında. İki-üç ağız çağırandan sonra Nadir xan fikir-xəyal aləmindən ayrıldı.

Çıraq bəy Əfşar:

– Başına dönüm, xan, neçə vaxtdır sənin yanında-yam, irili-xırdalı savaşırlarda olmuşuq, amma birinci kərədir ki, səni çox fikirli görürəm...

– Uşaq çağı çöldə uşaqlarla taxta qılınclarımızı döyüşdürə-döyüşdürə dava-dava oynayardıq. Bir dəfə, necə oldusa, buğda sünbülündən özümə tac düzəltdim. Uşaqlara dedim ki, mən sizin şahınızam, siz də mənim qoşunum. Özünüzü düşmənlə döyüşə hazırlayın. Mən əmr verməmiş heç kəs qılınıcı qınından çıxarmasın...

– Sən hələ cavansan, xan, xatirələrə, adətən, qocalar dalırlar. Özü də o qocalar ki, xatirat danışmaqdan başqa əllərindən ayırı şey gəlmir.

– Yaxşı tapdın, Çıraq bəy, əslində, heç uşaqlığımyı xatırlamırdım... Təhmasib şah mənə Əşrəf xan Əfqanı diri tutub hüzuruna gətirməyimi əmr edib. O isə tülkü kimi quyruq ələ vermir.

– Xan, o qorxaq tülkü bir gün özü öz ayağı ilə gəlib tələyə düşəcək. Əslində, bu gün qoşununu darmadağın etdiyimiz o yaramaz elə ölü kimi bir şeydir...

– Çıraq bəy, aləmsən, vallah. Turalım, mən yalan danışmağı bacarmıram, bə sən niyə inad edirsən? Düzünə qalsa, şahın əmrindən xoşlanmadım: ya ölüsünü gətir, ya da dirisini...

– Xan, ürəyimə damıb ki, o hiyləgər tülkü Qəndəhara tərəf üz tutub...

– Onda, Çıraq bəy, sən beş yüz əfşar döyüşçüsü ilə get Puli-Fəsa körpüsünü nəzarətdə saxla. Əşrəfə mürşidlik edən Pirməhəmməd xanı aradan götür. Oradan o tərəfə bir əfqan da keçməməlidir... – birdən o Əliqulu bəy Şirvanlı ilə Əmraslan bəyin yaxınlaşdığını gördü. – Yaxşı ki, gəldiniz, siz ikiniz Məhəmməd bəy Mərvi ilə birlikdə min nəfər çərxi dəstəsi ilə Seydal xanla Zəbərdəst xanın dəstələrinə zərbə vuracaqsınız. Mən isə, o yaramaz sabah vəd olunan vaxtda bura gəlməsə, Şiraza hücum edəcəyəm.

Sabahın gözü açılar-açılmaz düşərgəyə bir dəstə adam yaxınlaşdı. Əsirlərə oxşayırdılar. Onların çoxu qadın idi... Həmin qadınlar şah Sultan Hüseynin hərəmləri və ailəsinin sağ qalan digər üzvləri idi. Amma Əşrəf xan Əfqan özü gözə dəymirdi.

Əsir qadınlardan biri dedi:

– Təşrifat məmuru Məhəmməd xan Seydalın təhriki ilə Əşrəf xan Əfqan qalan ordusunu kiçik-kiçik dəstələrə bölüb, Şirazi obaşdan tərک etdi... Bir əfqan zabitanın dediyinə görə, onun niyyəti Qəndəhara qaçmaqdı...

Atlı dəstələri Nadir xanın işarəsi ilə irəli şığıdılar.

Qızılbaşlar, yollar quraq olsa da, irəlidə atların nalından göyə qalxan toz-dumanı görməsələr də, Nadir xanın arxasınca çapırdılar. Körpüdə Çıraq bəyin dəstəsi düşmənin qabağını kəsmişdi. Ona görə də Nadir xan arxadan özünü yetirdi. Döyüşdə Əşrəf xan Əfqanın beş min nəfərlik qoşunu Nadir xanın qabağında duruş gətirə bilmədi. Əfqan döyüşçülərindən bəziləri canlarını ölümdən qurtarmaq üçün özlərini çayın soyuq suyuna vurdular. Kimi biryolluq qeyb oldu, kimi də boğulandan sonra suyun üzünə çıxdı.

Əşrəf xan Əfqan yaralansa da, hiylə işlədib, bir neçə nəfər yaxın adamı ilə sahil boyu atını çapa-çapa, axır ki, dayaz yer tapıb, o taya keçdi; özü qaçıb qurtulsa da, qoşununun yarısı qırıldı, yarısı da əsir düşdü.

Nadir xan, Əşrəf xan Əfqanın dalınca bir neçə fərsəx yol qət etdikdən sonra atının yüyənini dartdı. Ürəyi guppagup döyünürdü. Çarəsiz halda geri qayıtdı. Körpüyə çatanda atdan endi. Asta-asta axıb gedən Puli-Fasa çayının üzü insan meyitləri ilə örtülmüşdü.

Nadir xan yaxınlıqda qətlə yetirilmiş Pirməhəmmədin cəsədinə baxan Çıraq bəy Əfşara dedi:

– Çıraq bəy, bir bax, çay da bu bədbəxt əfqanları vətənlərinə sarı aparır. Amma...

O birdən susub gülümsədi.

Çıraq bəy gözünü Pirməhəmməd xanın cansız vücudundan çəkib əvvəlcə çaya baxdı, sonra nə fikirləşdisə uca səslə:

– Allah bizim axırımızı xeyirə calasın...

– Mən isə, sənə Əfqanıstan da bizim olacaq demək istəyirdim.

– Vallahi-billahi, xan, mən, doğrudan da, belə olacağına gün kimi inanıram...

– Qızılbaşlar qızışıblar... Heç kim onların qabağında duruş gətirə bilməz! Nə qədər ki, mən varam, nə əfqanlar, nə ruslar, nə də osmanlılar bu torpaqlarda ağalığ edə bilməyəcəklər!..

Nadir xan susub söhbətinə ara verdi.

Çıraq bəy Əfşar fəxarət hissini gizlədə bilmədi:

– Əfşar elinin sorağını hər yana yaydın! Qılınc tutan qolların var olsun!

– Biz hələ səninlə əfqanlara qahmar çıxan Hindistan diyarına da gedəcəyik! – Nadir xan əlini sadıq dostunun kürəyinə vurdu: – Yaxşı deyiblər, iştaha yemək vaxtı gəlir! Bir şey ki, mümkündürsə, niyə etməyək?!. Üstəlik, xəzinə də boşdur, əsgərlərimiz də acdır. Hindistan isə çox varlı və böyük ölkədir.

Sonra Çıraq bəy Əfşarın yorğun gözlərinə baxıb:

– Yaxşı ki, dünən mənə gətirdiyin o süddən özün içməmişdin, – dedi. – Yoxsa yatıb qalardın...

– Eh, qış gecələri yuxum ahu kimi qaçır qarlı dağlar qoynuna...

– Könlündən yoxsa ceyran ovlamaq keçir?

– Neçə ildir ki, at üstündəyik, xan, deyirəm, heç olmasa, aradabir qaban ovuna çıxaq...

– Deyirlər bizim dostumuz – cəlayir tayfasının başçısı Təhmasib xan da qaban ovunu yaman xoşlayır...

Təhmasib xan Cəlayir balaca boylu, dolu bədənli, qarayanız adam idi. Çıraq bəy düşündü ki, ya Nadir xanın Təhmasib xanın ovda başına gələn son əhvalat-

dan xəbəri yoxdur, ya da qəsdən söz salıb ki, bir də onun dilindən eşitsin.

Nadir xan dedi:

– Balacaboy adamlar çoxbilmiş olurlar. Ova çıxmağa da vaxt tapırlar, eyş-işrətlə məşğul olmağa da.

Çıraq bəy bu yerdə özünü saxlaya bilmədi, yarızarafat, yarıciddi dedi:

– Elə ona görə də, qəfildən üstünə hücum edən qaban az qalıb ki, axırına çıxsın.

Nadir xan bunu eşidəndə bir xeyli güldü. Heç kim indiyə kimi onu belə şən görməmişdi. O, gülüşünə ara verib dedi:

– Desənə, kiçik qardaş özündən böyük qardaşına qarşı nəzakətsizlik edib, hələ, üstəlik, öldürmək fikrinə də düşüb...

Bir xeyli gülüşdülər. Sonra Nadir xanla Çıraq bəy Əfşar atlarının yüyənindən tutub, piyada gedə-gedə söhbət etdilər:

– Bəs osmanlılarla, kafir ruslarla savaşa nə vaxt başlayırıq?

Nadir xan təəssüf hissi ilə dedi:

– Buna, hələlik, hazırlığımız yoxdur. Bir yandan da Təhmasib şaha güvənə bilmirəm. – Sonra atının yəhərinə qalxıb: – Qorqud Dədəm demişkən, baba malından nə fayda, başda dövlət olmasa...

– Belə çıxır ki, ikiqat qohumluğunuz...

– Bu qohumluq məndən ona deyicilik edən vəzirlərə qarşı bir sipərdir, yəqin nə dediyimi başa düşürsən...

– Bəli, xan, başa düşürəm...

Çıraq bəy də atına sarı getdi.

Nadir xan atın üstündən amiranə səslə:

– Şiraza gedirik! – dedi.

Elə bil, bir az əvvəl zarafat edən, ucadan gülən adam o deyildi:

– Günü bu gün mahalların hakimlərinə tələbnamələr göndərilsin ki, bütün yollar, şəhər darvazaları Əşrəf xan Əfqanın üzünə bağlansın!

* * *

Şiraza Əşrəf xan Əfqandan tez-tez soraqlar gəlirdi. Deyilənlərə görə, Əşrəf xan Əfqan qanı axa-axa, təşrifat rəisi Seydal xanla Lar tərəfə, oradan da Bəlucistana qaçmışdı. Qaçaq düşən gəlcailərin bir dəstəsi isə Ləngə limanına üz tutmuşdu. Səbiq qoşun başçılarından Xudadat xan, əmirlərdən Səttar adlı birisi də onun dəstəsinə qatılmışdı.

Əşrəf xan Əfqanda Səfəvilərdən qarət etdiyi külli miqdarda cəvahirat vardı. O, bu varidat sayəsində etibarlı bir yerdə sığınacaq tapmaq, sonra ərəblərlə əfqanları birləşdirib ordu yaratmaq istəyirdi. Amma ərəb şeyxləri onun bu cəhdlərinə məhəl qoymadılar. Axırda Əşrəf xan Əfqanın başına toplaşan qaçaqlar gəmi tapıb, oradan Ərəbistana qaçmaq fikrinə düşdülər.

Nadir xan bu xəbərləri eşidəndə üz-gözüne xoş təbəssüm yayıldı. Bəndər-Abbasa, Ost Hind – Şərqi-Hind şirkətinin başçısına məktub yazıb, onun vasitəsilə ərəb şeyxlərinə sərt xəbər yolladı: «Ərəb şeyxlərinə deyin ki, əgər onlardan hansı biri əfqanların qaçmasına yardım etsə, arvadları ilə birlikdə əsir götürülüb, qul kimi satılacaqlar.»

Nadir xanın qulağına çatan sonrakı xəbərlərdən belə məlum oldu ki, ingilis Con Horn onun göndərdiyi xəbəri ərəb şeyxlərinə çatdırmaq üçün özündə cəsarət tapmamışdı. Xüsusilə də, Çaraqdakı liman qalasının sahibi Şeyx Əhməd Mədəniyə. Bəlkə də, qiyamçı kimi tanınan bu ərəb şeyxindən qorxub-çəkinmişdi. Düzdü, deyilənlərə görə, şeyx elə əvvəlcədən də Əşrəf xan Əfqanın qardaşına və qardaşı oğluna rədd cavabı vermişdi:

– İndi ölkədə Səfəvilərin yenidən çiçəkləndiyi bir dövrdür. Mən axtarışda olan qaçqınlara kömək göstərməklə özümə güclü rəqib qazanmaq istəmirəm.

Xudadat xan söhbətə qarışmışdı:

– Ya Şeyx, biz sünniyik, heç olmasa, bir məzhəbdən olduğumuza görə köməyini əsirgəmə...

Şeyx Əhməd Mədəni qarşısındakı qəlyandan bir qullab vurub, ağır-ağır dillənmişdi:

– Mənim bildiyimə görə, adı dillərdə əzbər olan Nadir xan Əfşar məzhəblər arasında baş verən savaşın əleyhinədir. O yalnız öz ölkəsini işğalçılardan təmizləmək uğrunda müharibə aparır. Ən ümdə məqsədi müsəlman dünyasının birliyini yaratmaqdır. İndi sizin qəsbkar Əşrəf xanı isə heç öz ata-baba yurdunda da gözləyən yoxdur... Bizim ərəblərin bir gözəl atalar məsəli var, deyir, nadanlıq elə bir dəvədir ki, onu minən alçalar, onunla yoldaş olan günün günortası itib-batar...

Əşrəf xan Əfqanın qardaşı az qaldı ki, şeyxin ayağına yığılsın:

– Ya Şeyx, qardaşım da olsa, Əşrəf xanla yolumuz da, kisəməz də ayırır. Bizi Ərəbistana aparar-

caq gəminin haqqını iki-üç qat bahasına, həm də, ən qiymətli daş-qaşlarla ödəməyə hazırım.

Axır ki, Şeyx Əhməd Mədəninin onlara rəhmi gəldi, gəmi verib, körfəzin o biri sahilindəki Rəsul-xeyməyə getmələrinə yardım etdi.

Amma orada da bədbəxt əfqan qaçaqlarının bəxti gətirmədi; Omman ərəbləri onlara hücum etdilər. Qaçanların çoxunu öldürdülər, qalanlarını da əsir götürərək, qul kimi saxladılar.

Görənlər deyirdilər ki, Əsrəf xan Əfqanın qardaşı oğlu ilə Xudadat xanı küçələrdə su satarkən görüblər, Əmir Səttar isə qul olduğu kərpickəsən ağasına palçıq daşıyırmiş...

OSMANLI QOŞUNU İLƏ İLK SAVAŞ

...Novruzun gəlişinə qədər Şirazda qalan Nadir xanın başı ürəyinin hökmü ilə gördüyü savab işlərə qarışmışdı. Hər şeydən əvvəl, dağıntılara məruz qalmış yerlərdə bərpa işlərinə rəvac vermişdi. Əfqanlar şəhərdə bütün bağ-bağatı vəhşicəsinə məhv etmişdilər.

Nadir xanın əmri ilə yazqabağı şəhərdə minlərlə ağac əkilmişdi. Bu işlərə rəhbərlik fars əyalətinə hakim təyin etdiyi Məhəmməd Əli xana həvalə olunmuşdu.

Nadir xan Şah Çıraq məscidinin təmirinə öz kisəsindən min beş yüz tükən versə də, xeyriyyəçilik işini bununla bitmiş hesab etmirdi. O, məscidə qızıl

qəndillərdən ibarət çilçirəq dəstləri, şamdanlar, xalxalçalar da aldı.

Nadir xan Şirazda qaldığı müddətdə şəhərin görkəmi xeyli dəyişdi. O, burada keçirdiyi günlərdə də ölkənin aqibəti barədə düşünürdü...

Nadir xan sanki bir gün müharibəsiz qalmaqdan yorulub-usanmışdı. Ən çox inandığı adamlardan Əli Mərdan xan Şamlını yanına çağırırdı:

– Moğol imperatoru Məhəmməd şah Gürganinin hüzuruna gedəcəksən; ona İsfahanın geri alındığı xəbərini çatdırandan sonra, Təhmasib şahın Səfəvi taxt-tacına çıxdığını deyəcəksən. Və Qəndəharı geri qaytarmaq qərarım barədə zati-müqəddəsə məlumat verib, mənim adımdan xahiş edəcəksən ki, Qəndəhara hərbi yürüşümdən qabaq iki qonşu dövlətin maraqları naminə sərhədlərini əfqan qaçaqlarının üzünə bağlasın... Göstəriş vermişəm ki, səni Bəndər-Abbasdan Hindistana əcnəbilərin gəmisi ilə yola salsınlar... Hə, bir də imperatora deyərsən ki, Şirazda minlərlə hind tacirini əfqanlar qanına qəltan ediblər.

...Əfqanlar təkcə hindli tacirləri deyil, Şirazdakı bütün əcnəbiləri soyub-talamış, ticarət şəbəkələrini yerlə-yeksan etmişdilər. Bu vəhşiliklərin başında duran Əşrəf xan Əfqandan səhih xəbər verən yox idi. Nə öldüsü bilinirdi, nə qaldısı. Kimi deyirdi ki, soyuq qış günlərinin birində çoxlu əfqan qadınları olan dəstə ilə birlikdə aclıqdan və xəstəlikdən ölüb. Kimi də deyirdi ki, onu Sistan sərhədinin yaxınlığında görüblər...

Çox çəkmədi ki, Nadir xanın dərviş libasında uzun yol qət edən adamlarından biri Əşrəf xan Əfqanın

Qəndəhar yaxınlığında qətlə yetirildiyi barədə xəbər gətirdi.

– Əşrəf xan Əfqanı Qəndəhar sultanının adamları Zərkuh deyilən yerdə öldürüblər. Təşrifat məmuru Məhəmməd xan Seydal isə birtəhər canını qurtarıb, Bəsrəyə qaçıb və Əşrəf xan Əfqanın ölümü barədə sultana məlumat göndərib...

Dərvişin dedikləri Nadir xanı qane etsə də, sultan məsələsinə o qədər də inanmadı:

– Sultan Hüseyin Gəlcai... Elə sanıram ki, o mənim Qəndəhara hücum etmək qərarımdan duyub düşdüyünə görə, bunu özündən uydurub. Amma sənə inanıram, Əşrəf xan Əfqan üzərində qəti qələbəmlə mən qarşıma qoyduğum ən böyük tapşırıqlardan birini yerinə yetirmiş oldum... İndisə, bütün qüvvəmi osmanlılara tərəf yönəldə bilərəm... Əfqanların Səfəvi taxtını ələ keçirib, ölkədə çapovulçuluq etdiyi illərdə osmanlılar Gürcüstanı, İrəvanı, Azərbaycanın və Dağıstanın bir hissəsini, İranın Səfəvi xənadanınınin tərkibində olan yerləri, Həmədanla Kirmanşahı büsbütün ələ keçiriblər. Məncə, Təhmasib şahın İstanbula göndərdiyi elçi də elə bu vaxta qədər Əşrəf xan Əfqana görə soyuq qarşılıb... İş burasındadır ki, Topqapının indiki halda Əşrəf xan Əfqan kimi axmaqlara ehtiyacı vardır. Əşrəf xan Əfqanın maymaqlığı nəticəsində özünü Səfi Mirzə kimi qələmə verən Məhəmməd Əli Rəfsəncani adlı bir fırıldaqçı Topqapı sarayında təmtəraqla səfir kimi qarşılıb...

Nadir xan gülümsündü və əlavə etdi:

– Ya şeyx, deyirəm bəlkə elə sən də dərviş libasında gedəsən Şüştərə, Səfi Mirzə olduğunu deyəsən...

– Canım sənə fəda olsun, Nadir xan, yalan – zəhərli ilan kimidir, mən isə, haqq adamıyam, həqiqət naminə ölmək, yalançı, fırıldaqçı kimi ölməkdən qatqat yaxşıdır.

– Ya şeyx, mən səninlə zarafat etdim.

– Amma üzündə elə ifadə var ki, bunu ciddi sandım... İzn ver, bir udum su içim,– dərviş bunu deyib, köşkdə qoyulmuş bardağı götürdü, fincana su süzdü. Bir-iki qurtum üçəndən sonra sözünə davam etdi: – Rəvayətə görə, Ərəstundan sonra Şərqdə ikinci müəllim kimi məşhur olan Fərabî Dəməşq sarayına – alimlərin məclisində iştirak etmək üçün gəlibmiş. O, öz taxtında oturmuş hökmdar Seyfudövlədən izn alandan sonra deyir: – Öz rütbəmə uyğun yerdə oturum, ya sizin? Hökmdar deyir ki, öz rütbənə. Fərabî bütün əmirlərdən və alimlərdən yuxarı başa keçib, taxtın yanında oturur. Hökmdar öz mühafizəçisinə tərəf dönüb qəzəblə, amma yalnız vəzir-vəkilinin anladığı gizli dildə deyir: – Bu türk bütün nəzakət qaydalarını pozdu. Məclis başa çatanda onu tərbiyəsizliyinə görə cəzalandırın...

Bu zaman Fərabî soruşur:

– Mən ki, günah işlətməmişəm, nəyə görə cəza almalyam?

Bunu eşidən hökmdar heyrətə gəlir, soruşur ki, axı, xalq arasında bu dili heç kəs bilmir, sən necə öyrənmişən?

Fərabî deyir:

– Mən çox dillər bilirəm.

Hökmdarın işarəsiylə məclisdəki bütün alimlər onu sorğu-suala tutur. Fərabı də hamıya təmkinlə cavab verir.

Seyfudövlə deyir:

– Sən, doğrudan da, ikinci müəllimsən...

Şeyx bunu danışandan sonra dedi:

– İndi, ey böyük Nadir xan, mən də öz yerimi bilən bir sufiyəm.

Nadir xan ona baxıb, təbəssümlə dilləndi:

– Bəs, mən taxtda otursam necə?

Şeyx cavab verməyə macal tapmadı, bu zaman İsfahandan gələn Həsənəli xan Müəyyirülməmalik içəri daxil oldu.

O, qiymətli daşlarla bəzədilmiş tacaoxşar börklə Təhmasib şahın fərmanını Nadir xana verdi.

Nadir xan əvvəlcə dərvişə baxıb gülümsündü, sonra fərmanı oxumağı ədəb-ərkanla Həsənəli xanın özünə həvalə etdi:

– Mirzə Mehdi Şah Çıraq məscidinə namaz qılmağa gedib, oxuyun görək Təhmasib şah bu mübarək fərmanda nə yazıb?

Həsənəli xan fərmanı açıb oxudu:

– İsfahanın alınması, eləcə də, Şirazın fəthi münasibətilə Nadir xan Əfşar Xorasan, Mazandaran və Kirman mahallarına vali təyin edilsin... Qoy cavahirlə bəzədilmiş bu börk ona, üç yüz dəst qiymətli xələt də cəngavər zabitlərinə ərməğan olsun!

Nadir xanın işarəsi ilə Həsənəli xan fərmanı sona qədər oxumadı.

– Deyin görüm, İstanbuldan – Rzaqulu xan Şamlıdan nə xəbər var?

– O, böyük badi-xərac müqabilində ərazilərimizi qaytarmaq barədə saziş imzalayıb...

– Ayaq üstə durmayın, əyləşin! İstəyirəm məlumunuz olsun ki, bir az əvvəl Azərbaycan və Həmədandan bura gələn ağsaqqallar mənə osmanlıların yerli əhaliyə əzab-əziyyət etdiyini bildirdilər. Mənim zəfərimdən xəbər tutan camaat Azərbaycanda və Həmədanda həsrətlə yolumuzu gözləyirlər. Mən də bu xəbəri eşidən kimi sərkərdələrimə, minbaşılıma hərbi yürüşə hazırlığa başlamaq əmri vermişəm.

Həsənəli xan:

– Sözsüz ki, nə sən, nə də Təhmasib şah Osmanlı sarayının ağır təzminat şərtlərinə razı ola bilərsiniz. Odur ki, bu yürüşdə sənə uğur diləməkdən savayı bir şey düşünmürəm. Oturmaq istəməməyimin bir səbəbi var. Tezliklə hüsurunuzdan mürəxxəs olub, Şirazdakı abadlıq işlərinizə baxmaq istərdim.

– Buyurun! Buyurun!

Həsənəli xan çıxandan sonra, Nadir xan üzünü dərvişə tutub:

– Şeyx, səncə cəhənnəmə vasil olmuş Əşrəf xan Əfqanın İstanbuldan gələn adamı harada olar? – soruşdu.

– Xan sağ olsun, ya Şüştərdə, ya da ona yaxın bir yerdə...

– Niyə elə düşünürsən?

– Məncə, o da artıq Əşrəf xan Əfqanın öldürüldüyündən bixəbərdi. Bəlkə də, Əşrəf xan Əfqana çatdıracağı məktubu gətirib sənə verməyə tərəddüd edir, ya da qorxur.

Nadir xan:

– İndi nə onun məktubunun dəyəri var, nə də bizim İstanbuldakı elçimizin gətirəcəyi cavabın. Osmanlı sultanının istədiyi böyük məbləği verməkdənsə... Daha gözləməyin vaxtı deyil, bu gün şaban ayının on yeddisidir, sabah qoşunla Şirazi tərək edib, Həmədana doğru hərəkət edəcəyəm. Kim bilir, bəlkə sənın qorxaq sandığın səfirə Şüştərdə, ya da yaxaladığım başqa bir yerdə yaxşıca toy tutdum. Elə toy ki, İstanbulda üç il sərəsər səfir olduğu günləri, bir də o məktubda yazılanları birdəfəlik unutsun...

* * *

Nadir xan öz zənnində zərrəcə də yanılmamışdı. Şüştərdən sonra Dizfula gələndə qorçuları qəribə bir adamın onunla görüşmək istədiyini bildirdilər.

Bu adam Əsrəf xan Əfqana İstanbuldan məktub gətirən Məhəmməd Əli xan Bəluci idi. Özü öz ayağı ilə gəlib, sahibsiz qalmış həmin müşəmbəli məktubu Nadir xana verdi. Nadir xan da sabiq səfirin cəsərətini qiymətləndirdi, ona əsl sevinc yaşatdı – aylarla ümid-siz və çarəsiz qalan, mənəvi əzablara düşər olan Məhəmməd Əli xan Bəlucini hakim vəzifəsinə təyin etdi...

...Aradan bir müddət keçəndən sonra, Nadir xanın hakim vəzifəsinə təyin etdiyi bəzi adamlar kimi, özündən müştəbehlik xəstəliyinə tutulan Məhəmməd Əli xan Bəluci də ona asi çıxıb, cığallıq edəcəkdi. Onda İsfahanın Ali-Qapı sarayında Nadir xan onun xatasını bağışlayanda deyəcəkdi:

– Əgər bir də xəta eləsən, sənin gözlərini çıxardaram...

Amma Nadir xanın rəhmə gəlib əfv etdiyi bu adam nə özü öz mənliyinə, nə də bir cüt gözünə dəyər verirdi. Məhəmməd Əli xan Bəluci özünə «Qılınc oğlu» deyən Nadir xan Əfşar kimi bir sərkərdənin bu ciddi xəbərdarlığından sonra yenə xəyanətkarlıq yolunu tutacaqdı...

* * *

Günlər-həftələr bir-birini əvəz edirdi. Artıq güllü-çiçəkli bahar arxada qalmışdı. Yayın əvvəlinci ayı idi. İyirmi beş minlik atlı, piyada qoşun və topxana Həmədana doğru irəliləyirdi. Qaranlıq gecənin bir aləmində qəfildən səs eşidən Nadir xan arxasınca asta-asta gələn qoşunu dayandırtdı. İrəlidə türk ləhcəsində nəğmə oxuyurdular. Bir azdan kəşfiyyata göndərdiyi adamlardan biri gəlib dedi ki, Osmanlı qarnizonu Nəhavənd yaxınlığında mövqə tutub.

Nadir xan vaxt itirməyib, hücuma keçdi. Osmanlı qoşunu bu qəfil həmləni gözləmirdi. Məcbur olub, başıpozuq halda geri çəkilməyə başladı...

Ramazan ayının dördüncü günü qarnizonun başçısı Osman paşa Həmədana qaçdı.

...Mirzə Mehdi xan Nadir xanın çadırında oturub, Həmədan sərəsgəri Osman paşaya qasidlə göndərəcəyi məktubun məzmununu oxuyurdu. Nadir xan yazdırdığı məktuba qulaq asa-asa başını razılıqla yırgalayırtdı. «Osman paşa, sizə uca Allahın salamını çatdırandan sonra mən Nadir xan Əf-

şar ərz edirəm ki, Xorasandan başladığım hərbi yürüşlərlə üzü cənuba doğru uzun yol keçmişəm. Sizin himayə etdiyiniz Əşrəfə güclü zərbə endirərək, yad qüvvələrin işğalı altında olan İsfahan və bütünlüklə Fars bəylərbəyliyi sayəmizdə geri qaytarılmışdır. Bununla da qanunu şah öz taxtında oturmuş, dövlət üzünə ağ olanlara lazımı dərs verilmişdir. Osmanlı xənadanı Səfəvilərin vəziyyətinin zəifləməsindən sui-istifadə edərək qoşunlarını Xürrəməbada qədər yeritmiş və Səfəvi ərazilərinin müəyyən hissəsini nəzarət altına almışdır... Osmanlı qoşunları həmin ərazilərdə özbaşınalıqlar etmiş, yoxsulların, imkansızların evlərini talan etmiş və başqa zorakı əməllərə yol vermişlər. Odur ki, tələb edirəm, bu məktub paşaya yetişən kimi, osmanlı qoşunu gecikmədən bütün torpaqları tərk etməli və öz vətənlərinə qayıtmalıdır. Əks halda, osmanlıların «toppuz» adlandırdıqları əmudla qoşununuzun nəfəsini kəsəcəyəm!».

Osmanlılar arasında Nadir xan ilk döyüşdən həm də Toppuz xan kimi tanınırdı. Bu adı ona döyüş zamanı təbərzin və əmuddan daha çox istifadə etdiyinə görə vermişdilər.

* * *

Həmədandakı hərbi düşərgəsində Fərrux paşanın səsindən nisgil yağırdı:

– Deyilənlərə görə, paşam, bu savaşıncəsi əfşar sərəsgəri özünə qızıldan altı qanadı olan əmud¹ hazırlatdırıb. Altı qanadlı əmud...

¹ Belə əmuda şeşpər də deyirlər.

Osman paşa məktubu oxuyub dərindən köks ötürdü:

– Belə əfsanələrlə əsgərlərin qəlbinə qorxu salmayın. Nadir də sizin kimi adi döyüşçüdür. İnsanın düşmənə övkəsi ilə gücü bir araya gələndə odun parçası ilə savaşa belə, zərbəsi qüvvətli olur... Nadirin elçilərinə deyən ki, onun bu məktubda yazdıqlarına sabah döyüş alanında¹ cavabımızı verəcəyik.

Elçiləri yola salandan sonra Osman paşa Fərrux paşanın başçılıq etdiyi on dörd minlik qoşuna baxış keçirtirdi.

– Paşam, əminəm ki, Nadir xana qarşı savaşı qazana bilərik.

Fərrux paşanın özündən razı danışması Osman paşanı sevindirdi.

– Sabah Nadir xanın üzərinə yürüşə başla!

...Ertəsi gün Nadir xan elçilərdən Osman paşanın cavabını eşitcək qəzəbləndi.

Düşərgəsinin mühafizəsini Hacı Seyfəddin xan Bayatla Təhmasib xan Cəlayirə tapşırıb, osmanlıların üzərinə hücumu keçdi. Cəzairçilərin və tufəngdarların aramsız atəşi osmanlılara itkilər verdi.

Çox keçmədi ki, sayıqlığını itirmiş Fərrux paşanı qızılbaşlar əsir alıb Nadir xanın hüzuruna gətirdilər.

– Osman paşa mənim məktubumun cavabını döyüş meydanında bu cür verəcəkdiniz? Biz onun nəyə qadir olduğunun şahidi olduq.

Fərrux paşa dinib-danışmadı.

¹ Alan –meydan.

– Mən sizi canlı məktub kimi Osman paşaya göndərirəm. Bəlkə bundan belə düşünüb-daşınar, ağılla cavabımızı verər...

* * *

– Növbəti uğursuzluğumuz bizim Səfəvi ərazilərini tərk etməyimizlə nəticələnə bilər...

– İnanın, paşalar, bu bir təsadüfdür. Siz Nadir xana bu ərazilərdə Osmanlı dövlətinin necə gücə malik olduğunu isbat etməlisiniz.

Osman paşa ağzı köpüklənə-köpüklənə:

– Bütün topları döyüşə hazırlayın. Teymur paşa iyirmi minlik qoşunla bizim köməyimizə gəlir... Həpinizə əmr edirəm, yük daşıyan bütün dəvələri döyüş anı qoşunun arxa hissəsində toplansınlar. Onların hamısını kəndirlə, zəncirlə bir-birinə sıx bağlamaq gərəkdi. Əgər Osmanlı əsgərləri geri qaçmaq istəsə, dəvələrin cərgəsi ilə üzləşib döyüş meydanına qayıtsınlar.

Növbəti döyüş, hər iki tərəfdən çalınan təbillərin səsi, əsgərlərin nərəsi, dəvələrin nəriltisi ilə başladı.

Nadir xan əlindəki əmudu havada fırlada-fırlada üç minlik seçmə dəstəsi ilə savaşıqın ən qaynar yerinə şığıdı.

Osman paşa çoxlu itkilər verdiyini görüb döyüş meydanından çıxmağı qərara aldı. Onun ardınca Teymur paşa da geri çəkilməyə məcbur oldu. Bir-birinə zəncirlənmiş dəvələr döyüşü kütləvi halda tərk edən osmanlılara mane oldu. Nadir xanın döyüşçüləri bu məqamda onlara arxadan ağır zərbələr vururdu.

Nadir xanın qoşunu Nəhavəndi, bir neçə gün sonra isə Həmədanı aldı.

Əvvəlcə Sənəndəcə, oradan da Bağdada qaçan osmanlı qarnizonunun çoxlu atı və cəbbəxanası ələ keçirdi. Nadir xan geri aldığı şəhərlərdə qələbə bayramı edə-edə bir ay qaldı.

Yay olsa da, hava tutqun, küləkli və yağmurlu keçirdi. Belə günlərin birində Nadir xan Həmədan yaxınlığında hündür bir təpənin başında dayanmışdı. Haradansa sahibsiz bir it peyda oldu. İt lal-dinməz gəlib Nadir xanın qabağında çöməldi. Və gözlərini gah ona, gah da hərdənbir zingildəyərək, top-tüfəng səsi gələn səmtə zillədi. Külək getdikcə güclənirdi.

Bu zaman katib Mirzə Mehdi tövşüyə-tövşüyə təpəyə qalxıb, Nadir xana yaxınlaşdı. Və birdən Nadir xanın qabağında dal ayaqları üstə çöməlmiş sərgərdan iti gördü. Əyilib yerdən daş götürmək istəyəndə, Nadir xan:

– Dayan, – dedi. – İtlə işin olmasın, sən mənə de görüm nə xəbər gətirmisən?

– Hə, xəbər var, xan, özü də şad xəbər. Çıraq bəy Əfşarla Hüseynqulu xan Zəngənənin dəstələri Kirmanşahı alıb...

– Hə belə şad xəbəri Allah, Nadir xan kimi qulundan əsirgəməsin. Bir halda ki, bu tapşırığa canla-başla əməl edib, onda Hüseynqulu xan Zəngənə Kirmanşah hakimliyini də öz üzərinə götürsün...

Artıq yağış yağmağa başlamışdı.

– Xan, başına dönüm, bu yağış səni isladacaq, külək də əsir, gəl enək şəhərə...

– Mirzə Mehdi, əgər məkana və şəraitə uyğun şeir desən, səni xanlıq rütbəsi ilə şərəfləndirəcəyəm.

Mirzə Mehdi gah ona baxdı, gah itə, gah da top-tüfəng səsi eşidilən yerə. O, mədrəsədə farsca təhsil alsada, yetkinlik yaşına çatanda türk, cığatay dillərini də öyrənmişdi. Türk dilində hətta lügət də tərtib etmişdi. Amma, nədənsə, bu an ağılına gələn farsca bir beyt oldu:

*Hava müxalifü, həm də səgü nişiman səng,
Becayi naleyi mütrib sədayi– topu-tüfəng.¹*

– Bəs niyə farsca?

– Böyük qəzəl ustadı Hafiz demişkən, türk də, ərəb də birdir eşq aləmində, öz sirrini bəyan et hər dildə, hər lisanda...

– Hə, ancaq müharibə aləmində türkcə şeirlər daha yaxşı səslənir...

Nadir xan ətrafındakıqlarla, türk dilində danışımağı xoşlayırdı. Amma buna baxmayaraq, fars dilini də gözəl bilirdi. Mirzə Mehдинin dediyi şeirin misralarının mənasını da yaxşı başa düşürdü:

– Afərin, xoşuma gəldi, sənə xoşhal söz barədə bir vəzifə də tapşıracağam: oğlum Rzaqulu Mirzənin Fatimə Sultanbəyimlə təntənəli nikah mərasimində bəylə-gəlinə, eləcə də qonaqlara söyləməyə – hələ o vaxta çox qalib, yaxşı-yaxşı fikirləş... İndisə götür, mənə Hafiz Şirazlıdan bir fal aç.

Mirzə Mehdi yaxşı bilirdi ki, Şirazlı Hafiz Nadir xan Əfşarın ən çox sevdiyi şairidi. Ona görə də bu bö-

¹ Hava tufanlı, həmnişin it, oturacaq daşdır,
Mütrib səsi əvəzinə top-tüfəng sədası gəlir.

yük sənətkarın Seyid Qasim Ənvər tərəfindən tərtib edilmiş «Divan»ını daima özü ilə gəzdirərdi. «Bismillah» deyərək, «Divan»ı açıb, əlini bir qəzəlin son beytinin üstünə qoydu. Sonra «xeyli xub» pıçıldayıb, beyti hündürdən oxudu:

*İraqı, Farsı tutubsan qəzəlinlə sən, Hafiz,
Gəl, indi növbə çatıb Təbriz ilə Bağdadə.*

Nadir xan sevincindən dik ayağa qalxdı. Uca-dan, həm də heyrət içində son misranı iki dəfə təkrar etdi:

– Gəl, indi növbə çatıb Təbriz ilə Bağdadə...

Gəl, indi növbə çatıb Təbriz ilə Bağdadə...

İt onun zəhmli səsindən qorxub, quyruğunu qısa-raq kənara çəkildi.

– Allah sənə min rəhmət eləsin, Hafiz.

– Əsl adı Xoca Şəmsəddin Məhəmməd olub, xan, Qurani-Kərimin bütün surələrini əzbər bildiyinə görə ona Hafiz ləqəbi veriblər. «Hər nə öyrəndim, hamısını Quran mülkündən öyrəndim» – deyən bu qüdrətli şairin bir ləqəbi də Lisanülğeyb imiş... Yəni qeybdən gələn səs.

– Qeybdən gələn səs... – Nadir xan pıçıldadı və qulaqlarına qeybdən gələn səsi xatırladı.

– Mənə Hafizdən danış, mirzə, deyirlər ki, Tey-murləng Şiraza hücum edəndə qoca şair o fatehlə də görüşüb...

* * *

Məhərrəm ayının ilk günü¹ Nadir xan osmanlıları Azərbaycan torpaqlarından qovmaq niyyətilə Həmədandan çıxdı.

Nadir xanın dalbadal qələbələrindən təşvişə düşən osmanlı qoşunu Bağdada çəkildi.

Həmədan şəhəri Nadir xan Əfşar tərəfindən geri alınandan bir ay sonra Osmanlı sultanlığı Səfəvi dövlətinə rəsmən müharibə elan etdi.

Üçüncü Sultan Əhmədin Baş vəziri – Osmanlı Sədrəzəmi İbrahim paşa sülhsevər, həm də müdrik dövlət xadimi idi. Buna görə də, müharibənin irimiqyaslı gedişatını, saysız-hesabsız insan qanı axıdılmasını heç istəmirdi. O, İsfahana – Təhmasib şahın sarayına göndərdiyi elçi vasitəsilə onu dilə tutub inandırmağa çalışırdı ki, Rzaqulu xan Şamlının İstanbulda imzaladığı sazişə əməl etmək hər iki tərəf üçün daha əlverişli, daha sərfəlidir. Eyni zamanda Sədrəzəm yubanmadan Bağdada – Əhməd paşaya sərəncam göndərdi ki, qoy o da hər iki ölkə arasında barışa nail olmaq yolunda var qüvvəsi ilə cidd-cəhd göstərsin...

Özü bir müddət Usküdarda yubanıb: «Kaş bu savaş olmayaydı...» – deyə düşündü.

Lakin bu danışıqlar Nadir xanın osmanlı ordusuna qarşı sürəkli həmlələrini səngidə bilmədi. Osmanlı qarnizonlarının müqavimətini gücləndirmək məqsədilə əvvəlcə Van hakimi Teymur paşanın, sonra da Mukri hakimi Əli Rza paşanın başçılıq etdiyi qoşun hissələri Marağaya gətirildi.

¹ 17 iyul 1730-cu il.

Nadir xan Osmanlı qoşunlarının üzərinə hücumə ciddi hazırlaşdı. Döyüşdən qabaq öz sərkərdələri ilə qərargahda yerli şəraitə uyğun seçdiyi hərbi taktikanı dəfələrlə götür-qoy etsə də, ovqatında təlxik duyulurdu. Bu zaman Qəndəhardan Hüseyn Sultanın göndərdiyi çaparı gəldiyini ona xəbər verdilər. Çapar dübarə Əşrəf xan Əfqanın ölüm xəbərini çatdırdı, üstəlik, əsir alınan əfqan qadınları arasında iki Səfəvi xanımının olduğunu da dedi...

– Allahın mömin bəndəsi Molla Zəfəran mərhəmətli Sultan Hüseynin adından xahiş edir ki, Məlik Mahmudun əhli-əyalını və uşaqlarını əsirlikdən azad edəsiniz.

– Yaxşı! De görüm, bəs niyə gec gəldin?

Çapar bu qədər yubanmasının səbəbini yolda xəstəliyə yoluxması və başqa əngəllərlə üzləşməsi ilə izah edəndən sonra dedi:

– Mübarək qədəmləri qılınc kimi iti olan həşmətli sərdara çatmaq üçün iki-üç at dəyişməkdənsə, gərək bir uçan xalçam ola...

Nadir xan çapara xələt verdi. Və ondan Hüseyn Sultana xəbər yolladı:

– Səni bura göndərən Molla Zəfərana çatdır ki, öz ağasına desin, Qəndəhar bizim Xorasan əyalətinə daxildir. Oranın sahibi-ixtiyarı da mənəm. Nə qədər ki, Qəndəhar geri alınmayıb, bilsin ki, Məlik Mahmudla Əşrəf xan Əfqanın qızılbaş diyarına vurduğu qara ləkələr təmizlənməyəcək...

Çaparı yola salandan sonra Nadir xanın əhval-ruhiyyəsi xeyli yaxşılaşdı. O gün hücum əməliyyatı da

uğurlu alındı. Osmanlı qoşununun xeyli hissəsi əsir düşdü. Üstəlik, bütün topları və hərbi sursat daşıyan araba karvanları Nadir xanın əlinə keçdi. Marağa ilə yanaşı, bir neçə yaşayış məntəqəsi – Sovucbulaq, Tufarqan, Mükri, Miyandab, Urmiyə, Təbriz və Ərdəbil osmanlılardan geri alındı.

Nadir xanın Təbrizə hücumundan əvvəl osmanlıların öz aralarında ixtişaş baş vermişdi. Təbriz hakimi Mustafa paşanın və yeniçərilərin ağası Teymur paşanın dəstələri arasında qarşıdurma getdikcə qiyama çevrilirdi...

Mustafa paşa ona sadıq olan əsgərlərlə Təbrizi tərk etdi. Qiyamçı dəstələr bir neçə osmanlı zabitini qovub şəhərdən çıxarmışdı... Nadir xanla döyüş günü qiyamçılar Təbrizdən çıxıb, Xacə Mərcan dağında mövqe tutdular.

Nadir xanın qoşunu onlara hücum etdi. Canlarını birtəhər salamat qurtaran qiyamçılar Ərzurum tərəfə qaçdılar. Mustafa paşa isə Savalan yaxınlığında məğlubiyyətə uğradı. Məhərrəm ayının iyirmi səkkizində¹ Nadir xan rahatca Təbrizə daxil oldu.

Nadir xan Bisütun bəy Əfşarı Təbriz şəhərinə hakim təyin etdi. Səfəvi xənadanının keçmiş paytaxtında zəfər sevincini duymaq ona və sərkərdələrinə ruh vermişdi.

Nadir xan əsir düşmüş Rüstəm paşa ilə görüşəndə dedi:

– Möhtərəm paşa, bura qədim Azərbaycan şəhəridir. Səfəvilər dövlətinin binəsini, yəni əsasını qoyan Şah İsmayılın ruhu bu şəhərin üzərində dolaşır. Onun

¹ 14 avqust 1730-cu ildə.

ölümündən gör neçə qərinə ötüb, amma biz yenə savaşıyıq, gözüümüzün qabağında əcnəbi xaçpərəstlər gəlib böyük şəhərlərimizdə rahatca karvan-karvan sərvət qazanırlar, sabah onlar varlı-güclü olacaqlar, biz isə qanımızı tökə-tökə zəifləyəcəyik. Mənim qəsdim müsəlmanlar arasında təfriqəyə son qoymaqdı, istəyim budur ki, Böyük Müsəlman Dünyasını qurub-yaradaq. O günü intizarla gözləyirəm. Bir şərtlə ki, hərəməz öz keçmiş sərhəddimizə çəkilib, Allahın nəsib etdiklərinə qane olaq...

Mən günü bu gün sizi də, onlarca osmanlı zabitini də azad edirəm, istəyirəm ki, mənim sülh təklifimlə əlahəzrət Osmanlı sultanının Sədrəzəmi möhtərəm İbrahim paşanın hüzuruna gedəsən.

Amma Nadir xan bilmirdi ki, onun son qələbələri haqda xəbərlər Avropanı, Rusiyanı, İraq və Suriya kimi ölkələri heyran qoysa da, İstanbulda böyük çaxnaşmaya səbəb olacaq. Osmanlı imperiyasının baş vəziri İbrahim paşanın Topqapı sarayındakı düşmənləri Təbrizin əldən verilməsində şəxsən onu günahkar sayırdılar. Diplomatik danışıqlarla, guya, müharibənin qarşısını alacağını güman edən Sədrəzəm vaxtında Təbrizdəki qoşunların başçısı Mustafa paşaya Nadir xanla savaşımaq əmri verməmişdi. Və böyük çaxnaşmalara gətirib çıxaran bu cür narazılıqlar İbrahim paşanın öldürülməsi və Üçüncü Sultan Əhmədin devrilməsi ilə nəticələndi. Dövlət çevrilişindən sonra taxt-taca Sultan Əhmədin qardaşı Sultan Mahmud gəlsə də, Topqapı sarayında davam edən hərəc-mərclik üzündən Osmanlı dövləti Səfəvilərlə savaşa müvəqqəti olaraq ara verməli oldu...

QƏNDƏHARDAN GƏLƏN BƏLA

Səfəvilərin qədim paytaxtını – Təbriz şəhərini geri alandan sonra Nadir xan İstanbuldakı hakimiyyət çəkişmələrindən yararlanıb, Naxçıvanla İrəvanı da geri almaq fikrinə düşdü. Bu zaman Məşhəddə olan oğlu Rzaqulu Mirzə çapar göndərüb, atasına bildirdi ki, Xorasanda əfqan əbdalları üsyan qaldırıblar:

– Heratdakı tərəfdarlarını da sıxışdırırlar. Qiyamçılar hazırda Məşhədə doğru gəlirlər.

Nadir xan ölkə daxilində bu cür silahlı toqquşmanın olacağını gözləməirdi. Bədxahlarını dosta çevirmək cəhdləri baş tutmurdu ki, tutmurdu. Əbdal qəbiləsindən olan əfqanların isə qızılbaşlara qarşı kini nəinki soyumaq bilmirdi, hətta get-gedə şiddətlənirdi. Nadir xan gələcəkdə də arxadan belə sarsıdıcı zərbələr almasın deyə əmr verdi: «Azərbaycandan və İraqi-Əcəmdən əlli-altmış min türk ailəsi dərhal Xorasana köçürülsün...».

Təzə köçürülən ailələrin on iki minindən çoxu əfşarlar qəbiləsindən, onların da iki mini Nadir xanın mənsub olduğu Qırxlı oymağından idi...

* * *

«Cidani çuvalda gizlətmək olmaz». Əfqanları qiyama təhrik edən Sultan Hüseyn yəqin bilirdi ki, Nadir xan osmanlılarla müharibəni başa çatdıran kimi üzünü ona tərəf çevirəcəkdir. Artıq görünürdü ki, Əşrəf xan Əfqanın ölümü belə, Nadir xanı Qəndəhara hücum etmək fikrindən daşındıra bilməmişdi. Bir

yandan da çaparın Molla Zəfərana gətirdiyi xəbərdən canına vəlvələ düşmüşdü.

– Nadir xan deyir ki, Qəndəhar Xorasan əyalətinin bir parçasıdır...

Buna görə də, Hüseyin Sultan təkcə Xorasandakı əfqanları deyil, Heratda yaşayan əbdalları da ayağa qaldırmışdı, düşünürdü ki, bu yolla ordusunu gücləndirər. Eyni zamanda o, birlikdə hərəkət etmək üçün Herat hakimi Allahyar xana da müraciət etmişdi.

Herat hakimi Allahyar xan Nadir xana sədaqətli qalaraq Hüseyin Sultanın təklifinə rədd cavabı verdi. Amma camaat onun tərəfini tutmadı...

Məşhəddə anaların gözünə yuxu getmirdi. Hər tərəfdən İmam Rza məqbərəsinə nəzir-niyaz gətirən qadınlar Allaha yalvarırdılar ki, el-obaları bir də zalım əfqanların əlinə keçməsin...

Anaların ağzı duada, igid-igid oğulların əli qılıncda idi.

Sərxəs hakimi Mədədqulu xan Cığatayi Nadir xanın qohum-qardaşına kömək məqsədilə öz dəstəsini götürüb «kiçik Məkkə»yə gəldi. Bir neçə gündən sonra Heratdan didərgin düşmüş Allahyar xan da Zülfüqar xanın Məşhədə hücumundan xəbər tutan kimi ora yollandı və məhərrəm ayının on üçüncü günü¹ düşmənlər Xacə Rəbiə gəlməzdən üç gün qabaq özünü məşhədlilərin köməyinə çatdırdı.

Nadir xan qardaşı İbrahim xana Məşhəd şəhərində hakimlik edən oğlu Rzaqulu Mirzənin çaparından xəbər yollamışdı ki, o gələndə kimi əsla hücum etmək

¹ 19 iyul 1730-cu il.

fikrinə düşməsin. Aradan heç üç gün keçməmişdi ki, öz zabitlərinin döyüş təcrübəsinə və yardıma gələn qüvvələrə güvənən İbrahim xan arxayınasına Məşhəddən kənara çıxdı. Döyüş təbilləri çalındı. Zülfüqar xan bu vaxta kimi dəfələrlə Nadir xanın cəngindən güc-bəla ilə də olsa, canını qurtarmışdı. Qəlbində daşdan ağır kin-küdurət gəzdirirdi. O vaxt Nadir xan Allahyar xanı əfv edəndə, onu Heratla Fəraha hakim təyin edəndə, Zülfüqar xanı adam yerinə qoymamışdı, üstəlik, Allahyar xanın sarayındakı adam – Əbdülqəni Kuzani Nadir xanın ən çox hörmət etdiyi zati-möhtərəm olmuşdu. Zülfüqar xanı içi-çölü qiya- ma çağırırdı. O gün Məşhədə soxula bilməsə də, İbrahim xanı Kuhsəngi ətrafında və Ələmdəşt çölündə ağır məğlubiyyətə düşər etdi. İbrahim xan çoxlu itkilər verəndən sonra öz canını birtəhər qurtardı.

Rzaqulu Mirzə əmisinin məğlubiyyəti barədə atasına çaparla xəbər çatdırdı.

O da qəzəblənib: «İbrahim xan çiyində baş əvəzinə çaylaq daşı gəzdirir...» – deyib, ona Məşhədin hasarlarını möhkəmləndirmək tapşırığı verdi. Hər şeydən təcrid olunmuş İbrahim xan, Nadir xanın əmrinə qulaq asmadığına görə, çox xəcalət çəkirdi və qorxurdu ki, qardaşı onu Məşhədə gələn kimi daha ağır cəzaya məhkum etsin. Dərdini-sərini Allahyar xana danışdı, o da Nadir xana qardaşını əfv etməsi üçün ərizənamə göndərirdi.

Nadir xan həmin ərizəyə cavab olaraq, Allahyar xana aşağıdakı məzmununda belə bir məktub yazıb göndərirdi: «Allahyar xan! Qardaşım İbrahim xan haqqında

yazıb məndən xahiş edirsən ki, o, öz talesizliyindən xəcalətlidir. Göydəngələngələ qəzanəticəsində məğlub olub, onun qəlbi sınıq, özü də başı aşağıdır. Mən ona bir daha əzab vermək istəmirəm. Qeyrətli və hümmətli adam üçün belə xəcalət və utanmaq əbəsdir. Sənə sirr deyil ki, yaxşı ad sahibləri üçün müharibənin çətinliklərində imkan dairəsində cidd-cəhd əsas şərtdir. Bu cidd-cəhddən sonra müvəffəqiyyət mümkün olmasa, cidd-cəhd sahibini çox məzəmmət etməzlər. Çünki təqdiratı ilahidən olan işə heç kəsin sözü ola bilməz. Ona görə ki, Allah kömək etməsə, heç bir qalibiyyət əldə etmək mümkün deyil. Hər şey Allahın əlindədir. Bunu da deyim ki, qeyrətli olan adamlar düşmənə kürəklərini çevirməzlər, əksinə, sinələrini onların nizəsinə sipər edirlər, dost-aşnanın tənəsini qəbul etməzlər, düşmən qılıncına başla cavab verərlər, atalarına və qardaşlarına arxayın olmazlar. Onlar acı sözü düşmən qılıncından iti, qaşqabaqlı üzünü məhvedici zəhərdən acı bilirlər. Belə işlərdən ömür boyu xəcalət çəkmək ağırdır. Ölüm məzəmmətli yaşamaqdan yaxşıdır... İndi ki, sən ondan (qardaşım İbrahim xandan) şəfaət edirsən, bunu sənənin öhdənə verib, qələm ilə ona əzab verməyi lazım bilmirəm! Həmin köhnə cəza ilə kifayətlənirəm. Aləmlərin Allahı yaxşı bilir».

...Nadir xan rəbbülsani ayının axırlarında¹ gəlib Məşhədə yetişdi. Çaharbağdakı malikanəsinə düşən kimi, qəbuluna ilk gələnlərdən biri Allahyar xan oldu.

Nadir xan dedi ki, Astarabaddakı qoşunlarını və Xabuşan kürdlərindən ibarət dəstələri onun sərəncası

¹ 1730-cu il noyabrın birinci ongunlüyündə.

mına verir, dərhal Heratı geri alıb, orada öz hakimliyini bərpa etmək üçün hərbi hazırlığa başlasın...

...Aradan heç iki il ötüb keçməyəcəkdi ki, Allahyar xan da, başqaları kimi, Nadir xanın bu etimadının qarşılığını ona öz xəyanətkarlığı ilə ödəyəcəkdi. Böyük sərkərdənin qiyamçı Zülfüqar xan üzərində qələbəsindən sonra məğlub olmuş əbdallar onun – Allahyar xanın vasitəsi ilə bağışlanmalarını istəyəcəkdilər. Və dübarə Nadir xan onların Heratın hakimiyyətini Allahyar xana verilməsi xahişinə əməl edəcəkdi. Bu zaman Fəraha sürgün edilmiş Zülfüqar xan qardaşı Əhmədlə birlikdə Məhəmməd xan Seydal ilə birləşəcəkdi. Qırx min nəfərlik gəlcai ordusunun qızılbaşlara hücumunu eşidən Allahyar xan bu qədər yaxşılıqdan sonra Nadir xanla bağladığı əhd-peymanı pozub, ona qarşı çıxacaqdı... Herat yaxınlığında böyük və uzun çəkən müharibə başlayacaqdı və Nadir xan yenə qalib gələcəkdi. Bu dəfə Allahyar xanın ailəsi Nadir xanın əlində girov qalacaqdı.

Qarlı bir qış günü Şeyxülislam Səadət, Nadir xanın ayağına gəlib, ona uzun-uzadı xahiş-minnət edəndən sonra Allahyar xan bağışlanacaqdı, az keçməmiş yenə sədaqət andını pozacaqdı. Onda Nadir xan Heratı mühasirəyə alıb, qudurğan xana möhkəm qulaqburması verəcəkdi. Ramazan ayının əvvəlində Obaqala adlı yerdə mühasirənin çevrəsi daralanda, Allahyar xan təslim olacaqdı... Və o yaxın adamları ilə birlikdə Hindistana sürgün ediləcəkdi...

* * *

Hələ ki, Nadir xan uşaqlıqdan ən çox sevdiyi şəhərin Caharbağ məhəlləsində xəyala dalmışdı. Havalar quraq keçirdi. Könlündə toy-büsat qurmaq həvəsi qərar tutmuşdu. Və o günlərin birində Məşhədin küçələrini carçıların səsi başına götürdü.

– Təhmasib şah Səfəvinin bacısı Fatimə Sultanbəyimin məğlubedilməz sərkərdəmiz Nadir xanın oğlu Rzaqulu Mirzə ilə toyudur...

Nadir xan İmam Rzanın qəbrini ziyarətdən sonra üzünü ağsaqqallara və sərkərdələrinə tutub dedi:

– Möhtərəm ağsaqqalar, əziz sərkərdələr! İsfahan alınandan sonra mən həm özümün, həm də oğlum Rzaqulunun həyatını Səfəvilər xənadanı ilə bağlamağımı qərara aldım. Sizlərin iştirakı ilə oğluma şahənə toy eləmək fikrindəyəm.

Hamı yerbəyerdən dilləndi:

– Allah mübarək eləsin!

– İstəyirəm ölkənin hər tərəfindən musiqiçilər, rəqqaslar, şəbədə çıxaranlar məclisə dəvət olunsunlar. Məşhədi-müqəddəs çıraqbənlərlə bəzədilsin... Qoy bu toy hədiyyəsindən həm varlıya, həm də kasıba pay düşsün! Böyüklər və kiçiklər bir yerdə səf qursunlar. Türkün, ərəbin, əcəmin təranələri bir-birinə qarışsın. Toya yaxından-uzaqdan gələn bütün insanlar qardaşlaşsınlar...

Milad təqvimini ilə yeni ilin yanvar ayı başdan-başa təntənəli toy-büsat ab-havasında keçdi. Məşhəddəki şadlıq və şadyanalıq yeddi gün, yeddi gecə davam etdi. Toy atəşfəşanlığı şəhərin gecələrini gündüzə çevirmişdi. Mərasimə dəvət olunan avropalı atəşbazlar nar, turunc, limon ağaclarının hərəkət edən füqurla-

rını düzəltmişdilər. Hərəkət zamanı ağaclar şölə saçır, ətrafa nar, limon, turunc meyvələri şəkildə atəş səpələnirdi. Ona yaxın insan müqəvvaları yerlərində rəqs edə-edə ağızlarından od püskürürdülər.

Kəlat yaxınlığında və Əbivərddə Nadir xanın oğlu Rzaqulu Mirzə ilə Fatimə Sultanbəyimin ailə qurması münasibətilə mağarlar qurulmuşdu, çal-çağırılı şadlıq mərasimləri sübhəcən davam edirdi...

Mərasim keçirilən günlərdə arada qar da yağdı.

Bəylə-gəlinin nikahı kəsilən gün Nadir xan öz sevimli oğlunun əlindən tutub zövqlə bəzədilmiş bəy otağına gətirdi və iki gəncin əllərini bir-birinə tapşırdı. Sonra ucadan «Toyun mübarək» fatihəsini oxudu. Bundan sonra «Allah mübarək etsin!» – deyərək bəylə-gəlinin otağını tərk edib, öz malikanəsinə qayıtdı. İki rükət şükranlıq namazı qıldı. Əllərini göyə açıb minacət oxudu:

– Allahım, bu verdiyin nemətlərə, taleyimə yazdığın qismətlərə, mənə bəxş etdiyin bu sevincə görə sənə şükürlər olsun...

Bəy atası – Nadir xan kasıb-küsuba, ehtiyacı olanlara çoxlu pul payladı.

Nadir xan Əbivərd və Kəlatda Çıraq bəy Əfşarla, Bəylərbəyi Təhmasib xan Cəlairlə birlikdə şikara da çıxdı, atını ceyran-cüyür dalınca səyirtirdi. Ox atıb, quş vurdu. Elə çöl-bayırda çadır qurub, yeyib-içdilər. Qardaşı İbrahim xanın sınıq qəlbini alıb, elə o gün ona dönük çıxmış əbdallara kömək edən türkmənləri cəzalandırmağı həvalə etdi.

* * *

Zülfüqar xan ilə Hüseyin Sultan Nadir xanın Məşhədə gələndən sonra belə sakit və hərəkətsiz dayanmasına mat qalmışdılar. Bu, aslanın əl-ayağına dolaşan dovşanlara baş qoşmamasına bənzəyirdi. Zülfüqar xan qorxurdu ki, bir gün Nadir xan qardaşı İbrahim xana verdiyi qulaqbürmasının heyfini ondan birə-beş qat çıxsın. Ona görə də, Hüseyin Sultandan kömək istədi.

Hüseyin Sultan, bir himə bənd imiş kimi, Nadir xanla görüşə getdi. Əslində, o da qorxu-hürkü içində idi, deyirdi ki, Nadir xan osmanlılarla savaşı yarımçıq qoyub, Məşhədə elə-belə şikara çıxmağa, toy eləməyə gəlməyib...

Əbdal-gəlcai tərəfdaşları öz aralarında baş verən kiçik təfriqələr üzündən heç cür anlaşıb, bir qərara gələ bilmirdilər. Əlaçsız vəziyyətdə qalan Sultan Hüseyin birbaşa Nadir xanla sülh danışıqlarına başlamaq qərarına gəldi. Molla Zəfəranın vasitəçiliyi ilə Səfəvi şahzadələrindən iki xanımı – Məlik Mahmud xanın dul qadınları və yetim qalmış uşaqları ilə dəyişib, Nadir xanın qılığına girməyə çalışdı.

Nadir xan dərvişlərinin ona gətirdiyi xəbərlərdən yaxşı bilirdi ki, Hüseyin Sultanın Zülfüqar xanla aralarında olan ixtilafın arxasında hiyləgərlik durur və Sultan Hüseyinin gəlcai sərkərdəsi Məhəmməd xan Seydalın başçılığı altında üç min nəfərlik qoşununu Zülfüqar xanın köməyinə göndərib.

Sultan Hüseyinin köməyi müttəfiqinə çatmamış, Nadir xan Bəlucistan hakimi Abdulla xanın yanına çapar göndərdi ki, cənubdan Qəndəhara hücum

keçsin. Bu, gəlcailərin abdallara köməyini əngəlləyib, qarşısını ala bilərdi...

Amma əfqanlarla mübarizə, Heratın alınmasına sərf olunan vaxt Nadir xanı əsas məqsədindən çox uzaqlaşdırırdı...

MƏĞLUB ŞAH

Bu vaxt İsfahanda Təhmasib şah osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlara başçılığı öz üzərinə götürdü. Əvvəllər olduğu kimi, indi də nanəcib əyan-əşrəfləri onu inandırdılar ki, Nadir xanın yarımçıq qoyduğu işi zəfərlə başa çatdırıb, böyük şan-şöhrət qazana bilər:

– Nadir xan bundan sonra gərək təkcə Xorasanı idarə etsin!

– Osmanlı və Rusiya dövlətləri tərəfindən tutulan torpaqların azad edilməsində şahımızın Nadir xana ehtiyacı yoxdur.

– Qibleyi-aləm, ləngimək zamanı deyil, siz nüfuzunuzun böyüklüyünü göstərmək üçün Naxçıvanla İrəvanı geri qaytarmaq uğrunda osmanlılarla müharibəyə başlamalısınız...

– Nadir xan osmanlılardan geri aldığı şəhərlərə öz adamlarını hakim təyin edir. Fikirləşəndə ki, hər bir hakim, həm də, hərbi qüvvələrə başçılıq edir... onda keç qalır çayın o biri tərəfində...

– Hə, bax belə yerdə deyiblər ha, Abbasa qurban kəsdilər, şəfası Mustafaya düşdü.

Eyş-işrətdən gözləri xumarlanan Təhmasib şah soruşdu:

– Necə, necə, sən nə dedin?

– Şah sağ olsun, bu bir məsəldir, bizim Azərbaycanda qabaqlar bir aşıq yaşayırmış, adı da Abbas, günlərin bir günü qəfil xəstələnir. Aşığın beli iki qat olur, yazıq düşür yorğan-döşəyə. Məxləs, naəlac qalır, bir toğlu qurbanı kəsdirib, yeddi qapı paylayır, bəlkə Allahın ona rəhmi gələ, o durub əvvəlki kimi dolaşır-gəzə... Hə, demə yaxın qonşusu Mustafa da eyzən onun kimi xəstə imiş. Mustafa qurbanlıq ətdən yeyən kimi yatağından durub əməlli-başlı gəzir. Abbas yazıqsa qalır zarıya-zarıya, deyir, sən işə bax, ay Allah, Abbasa qurban kəsildi, şəfası Mustafaya düşdü... Hə, mən deyirəm halal-hümmət taxt-tac sahibi olan şah qalır burada, di gəl ki, Nadir xan ora-bura hakim, fərmandar, minbaşı, yüzbaşı təyin edir...

– İsfahandan öz ölkəsinə gedən firəngistanlı konsul Şevalye de Qordon görün onun haqqında Avropa qəzetlərində nə yazır: «Bəsrədən Bağdada, Hələb darvazalarına qədər hamı Təhmasibqulu xanın adı gələndə əsim-əsim əsir...».

Təhmasib şah taxtından qalxdı, əlini qaldırdı, ayan-əşrəflər bununla da onun söz-söhbətə son qoyduğunu zənn etdilər, o isə, bir-bir hamının üzünə baxıb, sanki sərxoşluqdan ayılırdı:

– Nadir.... Nadir xan... Təhmasibqulu xan... Yəni mənim qulum! Bəs görəsən, əcnəbi konsul niyə onu belə qələmə verir? O, axı, sizin kimi təkcə bu günü yox, sabahı da düşünür... Siz isə naşükürlük edirsiniz

– səsini qaldırıb kinayə ilə – ey ərkanı–dövlət, – dedi.
– Yeddi ildən çox idi ki, sizinlə İsfahana qədəmimizi ata bilmirdik. Nə Əşrəf xan Əfqanla, nə də Məlik Mahmudla döyüşməyə fərli-başlı sərkərdəmiz yox idi... Nadir xan isə onları zir-zəbər etdi. Nə istəyirsiz ondan? O ki, az qala, Asiyanın yarısı ilə, yeddi cahlanla döyüşür... Məgər onun vəzifə başına gətirdiyi adamlar təkcə əfşarlardı? Bəs, qacar, şamlı, ustacılıq, bayat... başqa-başqa tayfalardan hakimlər qoymayıb? Heratdakı Allahyar xan kimdir? Əfqan əbdalı, bəs, Məhəmməd Əli xan Bəluc? Bəs, bəylərbəyi Təhmasib xan Cəlair? Niyə onu demirsiniz ki, Nadir xan öz doğma qardaşını Məşhəd hakimliyindən çıxarıb?.. Qaynını, qohumunu bacarıqsızlığına görə cəzalandıraraq, hətta zindana saldırıb... Qoçanda kürdlərin qiyamçılarını əfv edib. Məgər o, əbdallara dəfələrlə etdiyi güzəştin, alicənablığın indi əziyyətini çəkmirmi?

Təhmasib şah bir an susub fikrə getdi. Qəlbində: «Bir vaxtlar siz məni onun əlindən halalca nişanlısını – Sam bəyin qızını almağa təşviq etdiniz... O isə, dövlətçilik naminə mənə alicənablıq göstərdi, xəyanətimi bağışladı... Çox çəkmədi ki, Səbzvarda şəhər darvazasının qapılarını üzünə bağlatdırdım, amma o məni yenə də əfv etdi...».

Saray xadimləri sanki şahın qəlbindən keçənləri gözlərindən oxuyurdular. Bir-bir aradan çıxmağa fürsət gözləyirdilər. Amma birdən şahın gözlənilməz qərarından hamısının gözləri bərələ qaldı:

– Yaxşı, qoy Allah bizə kömək etsin! Qoşun Təbrizə doğru hərəkət etsin, oradan da Naxçıvanla İrə-

vana yürüşə hazır olsun! Siz də mənimlə döyüşə gedəcəksiniz...

* * *

Bir həftə sonra – bacısının toy şənliyi başa çatmamış Təhmasib şah on səkkiz minlik qoşunla İsfahandan Həmədana üz tutdu. Buradan İstanbula – Sultan Mahmuda taxta çıxması münasibətilə Vəliqulu xanla təbrik məktubu göndərdi. Digər təbrik məktubunu isə Şamaxıya – Surxay xana yolladı.

...Bir neçə gündən sonra Surxay xan Təhmasib şahın elçisinin gətirdiyi təbrik məktubunu oxuyub heyrətlənəcəkdi və Səfəvi şahının ona kələk gəldiyini güman edəcəkdi və Topqarı sarayına olan sədaqətini isbatlamaq üçün Təhmasib şahın elçisinin başını kəsdirib, İstanbula yollayacaqdı.

Hələlik belə işəklərdən xəbərsiz-ətərsiz Təhmasib şah Həmdandan üzü Təbrizə doğru gedirdi. Əcdadlarının ruhu dolaşan bu gözəl şəhərə çatdığı gün çoxları elə düşünürdü ki, indi o, taxt-tacasahib olan bir şah kimi buradan Ərdəbilə gedəcək, orada bazar meydanının girişində ucalan Şeyx Səfi türbəsini, Səfəvilər dövlətinin ilk qurucusu Şah İsmayıl Xətəinin məqbərəsini, adından ad aldığı Səfəvi xanədanının ikinci hökmdarı Birinci Şah Təhmasibin məzarını ziyarət edəcək, ruhuna fatihə oxuyacaqdır. O isə, Nadir xanın bura hakim təyin etdiyi Bisutun bəy Əfşarı işdən götürüb, onun yerinə öz adamlarından birini – xalxallı Məhəmmədqulu xanı qoymaqla işini bitmiş hesab edəcəkdi...

Ertəsi gün o, on səkkiz minlik qoşunla əvvəlcə Naxçıvanı, sonra da İrəvanı osmanlılardan azad etməyə yollandı.

Nə Təhmasib şah, nə də onun müftəxor nazirləri bilmirdilər ki, ötən payız Topqapı sarayında baş vermiş çevrilişdən sonra osmanlılar özlərinə gəlmiş, hərbi işlərdə hərə-mərcliyi aradan qaldırmışlar... İstanbulda olan səfir Rzaqulu xan osmanlılarla sülh danışıqlarına başlamaq üçün İsfahandan cavab gözləyirdi. Osmanlı sultanı Səfəvilərlə həmsərhəd olan bölgələrdə bütün hərbi qüvvələrə həmişə döyüşə hazır vəziyyətdə olmaq əmri verib, sülh danışıqlarını və müharibəni aparmağı Bağdadda Əhməd paşaya həvalə etmişdi.

Hicri təqvimini ilə 1143-cü ilin¹ yazı idi. Rzaqulu xan artıq İstanbulda gözləməyin mənasız olduğunu anlayıb, Bağdada yola düşdü. Amma çox çəkmədi ki, onu Mardində həbs etdilər. Topqapı sarayı Təhmasib şahın İrəvan qalasını mühasirədə saxlamasından xəbər tutmuşdu.

Osmanlılar Naxçıvandan çıxıb, Çuxursəd² tərəfə – İrəvana çəkildilər. Amma Təhmasib şah İrəvanda Naxçıvanda rast gəlmədiyi müqavimətlə üzləşməli oldu. Təhmasib şah əvvəlcə qoşunla Üçmüəzzin³ getdi, sonra İrəvana hücum etdi. Düz on yeddi gün oranı mühasirədə saxlasa da, osmanlıların müqavimətini qıra bilmədi. Qoşunun azuqəsi qurtarmaq üzrə idi. Mühasirənin on səkkizinci günü Təhmasib şah xəbər verdilər:

¹ Milad təqvimini ilə 1731-ci ilin mart ayı.

² Çuxursəd – indiki Ermənistan.

³ Eçmiədzin.

– Osmanlılar qoşun üçün azuqə gətirilən yolu tutublar.

Təhmasib şah mühasirəni davam etdirməkdən əl çəkib, Xoy və Səlmas yolu ilə Təbrizə qayıtdı. Amma indi onun burada qalması çox təhlükəli idi. Osmanlı sultanının İrəvandakı valisi Əli paşa Həkimoğlu Qızılbaş qoşununu təqib edərək, Təbrizə doğru gəlirdi.

Bu zaman Bağdad valisi Əhməd paşa qarşısında heç bir müqavimət görmədən, Kirmanşahı ələ keçirib, Həmədana tərəf irəliləməyə başladı. Təhmasib şah Həmadanı müdafiə etmək məqsədilə qoşunu şəhərdən xeyli aralıda yerləşən Qurucan kəndinin yaxınlığında saxlayıb, özünə qərargah qurdu. Burada hər iki tərəf üçün gözlənilməz hadisə baş verdi: təqribən Təhmasib şahdan bir neçə yüz addım aralıda döyüş mövqeyi tutan Əhməd paşa elçi göndərüb, sülh bağlamağı təklif etdi. Təhmasib şah da ona cavab olaraq, öz elçisini Əhməd paşanın yanına yolladı. Amma Osmanlı paşası ikinci dəfə öz elçisini Təhmasib şahın qərargahına yollayarkən, qoşununu da hücumu hazır vəziyyətdə saxladı. Kənardan baxana elə gəlirdi ki, indicə əmr veriləcək və osmanlılar Təhmasib şahın ordusunun üstünə atılacaq...

Çaşqınlıq içində qalmış Təhmasib şah bu vaxt qoşuna atəş açmaq əmri verdi. Kiçik bir anlaşılmazlıq üzündən qanlı döyüş başladı. Yenicərilər Təhmasib şahın könüllülərdən ibarət səriştəsiz piyada dəstələrini qırıb-çatdı.

Təhmasib şahın qoşunu xeyli itki verdi, özü isə, üç min nəfərlə mühasirəyə düşdü. Amma tale onun üzünə güldü. Təhmasib şah başının dəstəsi ilə mühasirəni ya-

rib, aradan çıxdı. Osmanlılar döyüş meydanında qalan topları ələ keçirdilər. Tərk-silah edilmiş adamları isə ev-eşiklərinə buraxdılar. Çılğınlığı Təhmasib şaha bundan da baha başa gələ bilərdi, yəni Əhməd paşa istəsəydi, bu qələbədən sonra lap İsfahanı da ələ keçirərdi. Amma o, nədənsə, Həmədanla kifayətlənib, yenə sülh danışıqlarını davam etdirmək qərarına gəldi.

Bu bədnam məğlubiyyətdən sonra İsfahana dönən Təhmasib şah heç nə olmamış kimi yenidən içki və kef məclislərinə qurşandı. Elə bil, Nadir xanın ağır döyüşlər, qan axıdaraq, böyük itkilər bahasına aldığı şəhərləri o yox, başqa biri təzədən osmanlıların ixtiyarına vermişdi... Təhmasib şah bu fəlakəti yuxusunda görmüş qədim padşahlar kimi ürəyini yalnız münəccimbaşına açdı. Halbuki bu işin sonunu bilmək üçün münəccim olmağa, ya da fal açdırmağa heç bir gərək yox idi. Doğrudan da, şahlıq libası ona gen gəlirdi... İndi o, çarəsizlikdən istənilən sülh müqaviləsini imzalamağa razı idi.

Rəcəb ayının on ikinci günü¹ – naqqallıq eləyən saray məmurlarının felinə uyub, Təhmasib şahın osmanlılarla savaşa başladığı vaxtdan təxminən bir il sonra, Osmanlı dövləti ilə Səfəvilər arasında sülh müqaviləsi bağlandı.

Müqavilənin şərtlərinə görə, Araz çayı iki dövlət arasında sərhəd olurdu və çayın şimal tərəfində olan ərazilər osmanlılara verilirdi. Bu ərazilərə İrəvan, Naxçıvan, Tiflis, Kaxetiya və Kartlidəki gürcü çarlığı, Gəncə, Şirvan, Dağıstan daxil idi. Təbriz daxil olmaq-

¹ 10 yanvar 1732-ci il.Əslində müqavilə yanvar ayının 16-da bağlanmışdır.

la, Arazın şərqində və cənubunda Nadir xanın tutduğu ərazilər isə Səfəvilərə geri qaytarılırdı.

– Bəs Təbriz niyə? Biz ki, bu şəhərə görə az qurban verməmişik, üstəlik, hələ İbrahim paşa kimi Baş vəzirimizi...

Topal Osman paşa dedi:

– İndiki vəziyyətdə müharibə etmək dövlətimizin maraqlarına uyğun deyil. Belə düşünürəm ki, ən sərfəlisi Təbrizdən əl çəkib, tez sülh müqaviləsi bağlamaqdı. Müqavilədə hər hansı dəyişiklik etmək və ya onun imzalanmasını yubatmaq, İsfahanda taxtda oturmuş zəif Təhmasib şahın hər an güclü Nadir xanla əvəzlənməsi deməkdir...

Sultan Mahmudu və onun nazirlərini Səfəvilərlə bağlanacaq təzə sazişin şərtləri ilə hesablaşmağa razı salmaq, yeni Baş vəzirə – Topal Osman paşaya çox baha başa gəldi. Sultan Mahmud tezliklə onu vəzifəsindən çıxarıb, Trabzona göndərdi. O, əvvəlcə Ərzurumun, sonra İrəvanın valisi oldu, onun yerinə – Baş vəzir vəzifəsinə Əli paşa Həkimoğlu təyin olundu.

Topal Osman paşanın vəzifədən çıxarılması müqavilənin məlum şərtlərlə bağlanmasına mane olmadı. Nəhayət, Bağdadda Osmanlı dövləti tərəfindən Əhməd paşa, Səfəvi dövləti tərəfindən Təhmasib şahın nümayəndəsi – Məhəmməd Rza Əbdüli müqaviləni imzaladı.

Həç iyirmi gün keçməmişdi ki, çar Rusiyası da Səfəvi dövləti ilə Rəştdə bir müqavilə bağladı.

Haqq-ədalət, gec də olsa, özünə yer tapır. Rəşt müqaviləsindən hələ iki il öncə Nadir xan rus genera-

lı Levaşovdan tələb etmişdi ki, qoşunlarını Səfəvilərə aid olan Xəzəryanı mahallardan çıxarsın.

Əslində, Dəli Petro kimi tanınan rus imperatoru I Pyotr-un ölümündən sonra rusların işğal etdikləri Səfəvi torpaqlarını əllərində saxlamağa qadir güclü orduları yox idi. Gilandakı rus əsgərlərinin qızdırma və taun xəstəliyindən kütləvi şəkildə qırılması da Ağ Banunu – İmperatriçə Anna İvanovnanı bərk təşvişə salmışdı. Bir yandan da, üstündən qan iyi gələn Nadir xanın igidliyi haqqında eşitdiyi xəbərlər onu geri addım atmağa sövq edirdi. Rus səfirinin dediklərindən və «Sankt-Peterburq xəbərləri» qəzetinin yazdıqlarından belə çıxırdı ki, indi Asiyanın hansı səmtinə üz tutsan, Nadir xanın qoşunu ilə rastlaşacaqsan. Odur ki, Ağ Banu, yəni imperatriçə Təhmasib şaha məktub yazıb, əraziləri şərtləşmə ilə qaytarmağı təklif etmişdi. Bu məktubdan altı ay sonra rus səfiri baron Şafirov general Levaşovla Rəştə gəlib, Səfəvi dövləti ilə danışıqlara başladı. Amma Təhmasib şahın qəflətən Naxçıvanla İrəvana hərbi yürüşü bu danışıqları yarımçıq qoydu.

Rəşt müqaviləsinin şərtlərinə görə Kür çayının mənsəbindən quzeydəki torpaqlar Bakı və Dərbənd daxil olmaqla Rusiyada qalırdı. Ruslar isə, beş ay ərzində Kür çayından güneydəki Xəzərsahili torpaqları Səfəvilərə qaytarırdılar. Hər iki dövlət bir-biri ilə sərbəst ticarət əlaqəsi quracağını – tacirlərinin Rusiyaya, rus tacirlərinin Səfəvi ölkəsinə arxayınasına gəlib-getməsinə şərait yaradacaqlarını, eləcə də, Sankt-Peterburq və İsfahan dövlət saraylarında səfərxana – diplomatik nümayəndəlik açacaqlarını şərtləşdilər.

İKİNCİ HİSSƏ

NADİR XAN QƏZƏBLƏNİR

Təhmasib şahın osmanlılarla, sonra da ruslarla imzaladığı müqavilələrin şərtlərindən Nadir xan Heratdan Fəraha gedərkən xəbər tutdu. Əfqanlarla savaşı hələ bitməmişdi. Nadir xan dərhal Qəndəhara doğru hərbi yürüşü dayandıraraq, Herata döndü. Qəzəbindən özünə yer tapa bilmirdi. Yaxşı bilirdi ki, daha fikir-xəyal aləminə qapılmağın zamanı deyil. Mirzə Mehdini yanına çağırırdı. Məhəmməd Ağa adlı Osmanlı səfirinin Xorasanda səfərdə olduğundan xəbərdar idi. Onun vasitəsi ilə Sultan Mahmuda çox sərt müraciətnamə göndərməyi qərara aldı. Münşi Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astarabadi onu tanıdığı yeddi ildə belə dərdli görməmişdi. Nadir xan qulamların məcməyidə gətirdiyi yeməyə əl vurmamışdı.

– Otur yaz!– dedi. – Osmanlı padşahı Sultan Mahmud xana...

Mirzə Mehdiyə yazdırdığı müraciətnamədə o, Osmanlı sultanına qəti xəbərdarlıq edirdi: «Təhmasib şahın sizinlə bağladığı müqavilənin heç bir siyasi qüvvəsi yoxdur. Ya bütün Səfəvi torpaqlarını qaytarın, ya da müharibəyə hazır olun!».

Müharibə... müharibə... müharibə... «Axı, niyə bu dünyada hər şeyin çarəsi zorakılıq, qanlı-qadali müharibələr olur? Az qala, qərinələrlə bir-biri ilə qonşu olan iki tayfa bir qarış torpağa görə balalarını belə qurban verir. Xorasanda əbdalların qiyamı qonşu evlər arasındakı ixtilafdan – kiçik məhəllə savaşından yaranmışdı... Bu qiyamı yatırmaq isə dövlətə, məmləkətə böyük zərərlər vururdu. Fəqət taxt-tacını atası kimi gözdən salan Təhmasib şahın heç nə vecinə deyildi...».

Düşüncələr içində birdən çığırdı:

– Mənə yaxşı bir çapar tapın!

Çapar içəri daxil olan kimi:

– Atını birbaşa Bağdada sür, – deyə əmr etdi. – Əhməd paşaya çatdır ki, yaxın vaxtlarda Bağdada gələcəyəm, məni özü qarşılasın!

Çapar təzim edib, mürəxxəs olandan sonra Nadir xan öz katibinə daha bir məktub yazdırdı:

– Mirzə, bu məktubu elə yaz ki, əldən-ələ gəzsin, məzmunundan şah da xəbər tutsun, rəiyyət də... Başlıq qoy: «Hakimlərə, xalqa və dövlət əyanlarına». Yaz ki, Xorasan valisi Nadir Xan Əfşar sizlərə bəyan edir ki, onun qılıncı Allahın köməkliyi sayəsində çoxlu vilayətləri fəth edib, Səfəviyə birləşdirdi. Qızılbaşlar ordusu çox qalibiyyətlərin şahidi oldu. Herat və Fərah

qalaları tutuldu. Qiyamçı əbdallar darmadağın edildi, gəlcilər qulluq halqasını boyunlarına taxdılar, onların altmış min ailəsi Xorasana köçürüldü. Yaz ki, osmanlılarla və ruslarla biabırçı müqaviləyə görə mən şahın vəzirlərini günahkar sayıram... Osmanlılarla bağlanmış müqaviləyə gəldikdə, bu, ağıllı adamların nəzərində su üzərinə çəkilən rəsm, ya da uzaqdan parıltısı görünən ilğımdan savayı bir şey deyildir. Orada ölkəmizin varlığından və əsirlər məsələsindən əsər-ələmət belə yoxdu... Biz istəyirik ki, müsəlmanlar arasında fəsadın kökünü kəsək və hər cür mürdarlığı məmləkətimizdən yığışdıraq. Bu müqavilə xalqımızın milli qüruruna və şərəfinə ziddir. Müqaviləyə əsasən təyin olunmuş sərhədlər Allahın və xalqın istəyinin əksinədir. Ona görə də biz bu müqaviləni rədd edirik... Daha sonra əlavə et ki, Oruluq bayramından – Fitirdən sonra mən müharibəyə başlayıb, öz ali məqsədimə müzəffər döyüşlərlə addımbaaddım nail olacağam... Mirzə, dediklərimi yaz, axırda da Şirazlı Hafizdən mənim məramıma uyğun gələn bir-iki beyt seçib, əlavə et. Qoy haqq işimiz uğrunda mənimlə birləşməyənlər Allahın əzabına düçar olsunlar!..

– Xan, başımızın tacı bir olan müqəddəs Qurani-Şərifə and olsun ki, sizin bu məktubunuz hər yana çağırış kimi səs salacaq... Əcnəbilər bu cür çağırışlara manifestnamə deyirlər.

– Hələ ki, sözlə döyüşürük, mirzə, məqsədim heç də osmanlıları qorxutmaq deyil, Təhmasib şahı və onun tərəfdarlarını el içində xar etməkdə, sən çalış, dediklərimi unutma, bir də mənim adımdan Fars

əyalətinin bəylərbəyi Məhəmməd Əli xana məktub yazmaq gərəkdi. Qoy o da agah olsun ki, Təhmasib şahın bağladığı müqavilələrin qəti əleyhinəyəm... Mən öz qələbələrimi Həzrəti Əli ibn Əbutalib və on iki müqəddəs imamın himayəsi və mərhəməti ilə qazanmışam... Şərin, fitnə-fəsadın məğlubiyyətində Əli ardıcıllarının zəfər payı bərqərar olub, bundan sonra da olacaq – Fitir bayramı müsəlman ümmətinin bir-biri ilə barış günüdür...

Nadir xanın dilindən bu sözləri eşidən qızılbaş əmirləri ayaq üstə donub qalmışdılar, o isə, sözüne davam edərək deyirdi:

– Ona da Fitir bayramından az sonra müharibəyə yenidən başlayacağımı yaz və xahişimi bildir ki, qoy İsfahana gedib, Təhmasib şah bu müqavilənin qəbul edilməsinə narazılığımın səbəbini izah etsin...

TƏHMASİB ŞAHIN DEVRİLMƏSİ

Nadir xan Novruz bayramını Heratda keçirdi. İsmayıl xanı Fəraha hakim təyin etdi. Təhmasib bəy Cəlairə xanlıq rütbəsi verdi. Sərkərdələrinə, zabitlərinə çoxlu xələt və hədiyyələr bağışladı.

Aradan günlər ötüb-keçdi... Nadir xanın Osmanlı dövləti ilə imzalanan müqaviləni qəbul etməməsi hakim dairələrdə onun Təhmasib şahın iradəsini qəbul etməməsi kimi anlaşılırdı. Onun bu barışmaz mövqeyi şahı və onun ətrafını təşvişə salmışdı.

Hicri 1144-cü il Ramazan ayının 15-də¹ Nadir xan Əfşar Məşhədi-müqəddəsə gəldi. Əbdal və gəlcai tayfalarını ram edən sərkərdənin pişvazına şəhər sakinləri şad-xürrəm çıxsalar da, onun üzü gülmürdü.

İbrahim xan başına gələn son uğursuzluqdan sonra Xorasanda qardaşının bütün əmr və göstərişlərini can-başla, qüsursuz yerinə yetirməyə çalışırdı. Özü də tabeçiliyində olan adamlardan hər an ayıq-sayıq olmağı tələb edirdi.

Nadir xanın işindən xatircəm olmadığı adamlar da az deyildi. Ona görə də, Ərdəbil də daxil olmaqla, bir çox şəhərlərin hakimlərini vəzifələrindən götürdü. Onların yerinə inandığı adamları təyin etdi. Bütün bu tədbirləri o öz mövqeyini möhkəmləndirmək naminə edirdi. Bir gün Caharbağda oturub çox fikirləşəndən sonra, belə qərara gəldi ki, Məşhədin görkəmli şəxslərindən bir neçəsini İsfahan sarayına göndərsin.

Ağlına ilk gələnlərdən biri Qədirqulu kişi oldu. Məşhədi-müqəddəsə gələndən, nədənsə, gözə dəymirdi. Müqəddəs məhəlləyə üz tutdu. Məşhəd Məlik Mahmudun əsarətində olanda, Qədirqulu kişi əhd eləmişdi ki, şəhər azad olunan gündən bu məhəllədə bağban işləyəcək.

Bir azdan İmam Rza ziyarətgahının ətrafındakı qızılgüllərə baxanda, Buxarada əsirlikdə olduğu günlər yadına düşdü. O qərib yerdə anası canını tapşıranda ağlamışdı. Onda nə atı vardı, nə də qılncı. İndi də, anası kimi çox sevdiyi əziz-doğma vətənin bir parçasını itirmişdi. Amma artıq əlində qılncı, altında atı,

¹ 14 mart 1732-ci ildə.

üstəlik, güclü ordusu vardı. Bir də gördüyü yuxu – o yuxu ki, ona qılinc verən buyurmuşdu: «Sən Nadir xan Əfşarsan, Səfəvi məmləkətinin şahı olacaqsan, gərək çobansız sürü kimi dağılmış bu xalqa nicat verəsən...».

Bir zamanlar şah Sultan Hüseyin Səfəvi dövlətinin taleyinə biganəliyi ilə Nadir xanın qəlbini yandırır-yaxmışdı, indi də onun oğlu – Təhmasib şah...

Gövhər Şad məscidinin axundu sanki Nadir xanın gəlişinin səbəbini bilirmiş kimi dedi:

– Qədirqulu kişi Təbriz təzədən osmanlılar tərəfindən işğal olunanda dünyasını dəyişdi. Bağrı çatladı yazığı... – Və ucadan Qədirqulu kişinin ruhuna dua oxudu, «Fatihə» surəsinin bəndələrə aid hissəsini zikir edib, salavat çevirdi və sonra Nadir xandan izn istəyib getdi.

Nadir xan düşüncələrə daldı: «O vaxt əsirlikdən qaçanda onun məsləhətinə qulaq asıb, Babaəli bəyin yanına getdim. Dilindən öyüd-nəsihət əskik olmadı... Allah rəhmət eləsin!.. Deyərdi ki, şahlarla dostluq etmək, elə düşmənçilik etmək qədər təhlükəlidir...».

Nadir xan kövrəlmişdi, özü də bilmirdi onun qəlbini acıdan nədir? Qədirqulu kişinin ölümü, yoxsa bivec şahın nifrini? İçinə, elə bil, zülmət çökmüşdü. Bu zülmət hər tərəfdən onu sıxırdı.

Yaxşı ki, Mirzə Mehdi yanında idi. Belə məqamda o, Nadir xanın üzünə baxmağı sanki özünə rəva görmürdü, amma astadan – həzin səslə Hafizin divanından oxuyub, əzbərlədiyi qəzəllərindən birini deyirdi:

*Göz yaşından qorxuram könlüm evi viran ola,
Sirrimiz aləmlərə faş olmağa şəyan ola.*

*Daş, deyirlər səbirilə bir gün gələr yaqut olar,
Bəli, mümkündür bu iş, qəlbin gərək ki, qan ola...*

*Qəm gələndə sel kimi, möhkəm dayan sən dağ kimi,
Yıxmasın dövrən səni, dünyə əgər tufan ola.*

*Gün çıxar, zülmət keçər, qəm eyləmə, məzhun könül,
Nurlu bir istiqbala daim gərək iman ola.*

*Qeyr əlindən təngə gəldim, təngə gəlsin qeyr əli,
Qoyma, ey Tanrı, gədə sultanlara sultan ola!..*

* * *

Zülqədə ayının ortalarında Mirzə Əbülqasim Kaşi, Mollabaşı Hacı Əliəkbər, Həsənəli bəy və Mirzə Kafi Nadir xanın adından İsfahana gəlib Təhmasib şah Osmanlı dövləti ilə bağlanan müqaviləni qəbul etməməsi barədə ətraflı izahat verdilər. Ağsaqqallar Təhmasib şahdan Nadir xanla Qumda, ya da Tehrandə görüşməyi xahiş edərək bildirdilər ki, onun niyyəti birlikdə Bağdada hücum etməkdir...

Təhmasib şah çox fikirləşdi. Şahlıq onun üçün həsəd aparılası bir şey deyildi artıq. Gözü qorxmuşdu.

– Əvvəllər Nadir xanın niyyəti məzhəb savaşına son qoymaq idi. Eşitdiyimə görə, indi şüəliyi əlində bayraq edib ki, özünə çoxlu tərəfdaş qazansın... – deyə Təhmasib şah əllərini ovuşdura-ovuşdura sözə başladı: – Deyirsiniz mənimlə Qumda, ya da Tehrandə görüşmək istəyir? – Sualına cavab gözləmədən

bir-bir gələnlərin gözlərinin içinə baxdı. – İsfahandan kənara çıxmaq... Bəlkə Nadir xan bilmir ki, öz əllərimlə bir neçə gün əvvəl bu sarayın taxt-tacına qalxan pilləkənlərinə doğmaca qardaşımın qanını tökmüşəm... Hə, görürəm siz də eşitməmişiniz, görünür, taxt-tac sahibinin taleyinə yazılan belə bədbəxtlikləri kənardan seyr edənlər saraylara xas əyləncə sayır... Hə, hə, belə bədbəxtliyin olacağını heç mən də ağıma gətirməzdim, birdən-birə üzü tanınmaz hala salınmış bir nəfər sarayda peyda olub, mənə kiçik qardaşım İsmayıl Mirzə olduğunu söylədi. Mənə dedi ki, Almas adlı vəfalı bir nökrin köməyi ilə o vaxt Əşrəf Gəlcai tərəfindən qətlə yetirilən Mahmud Gəlcainin zindanından qurtulub... Üz-gözünü də tanınmaz hala salan adam özünü Şüştərdə Səfi Mirzə kimi qələmə verən birisidir... Guya, taxt-taca sahib olacağını zənn edən o haramzada İsmayılın üzünü pis hala sala-sala deyirmiş ki, elə edəcəyəm ki, səni heç doğma anan da tanımasın... Amma bədbəxtçilikdən anam onu tanıdı. Mən isə onu axırıncı dəfə nə vaxt gördüyümü xatırlamırdım, bəlkə yeddi-səkkiz, ya da on il idi ki, biz bir-birimizi görməmişdik. Saray adamlarım tərəfindən sorğu-suala tutulub, yerli-yataqlı yoxlandıqdan sonra, onu qardaşlığa qəbul etdim... Amma çifayda, sən saydığını say, gör fələk nə sayır. Bir gün xəbər tutdum ki, vəzir-vəkillərimin, dillərindən Allah kəlamı əskik olmayan, amma əbaları altında xəncər gəzdirən ruhanilərin bir qisminin, hətta saray qadınlarından bir neçəsinin köməyi ilə mənə sui-qəsd düzəldib, taxt-taca sahib olmaq istəyir.

Mən də İsmayilla birlikdə bütün sui-qəsdçiləri öldürdüm... Bax, belə, möhtərəm ağsaqqallar, indi siz deyin, mən Nadir xana güvənib, İsfahandan necə kənara çıxma bilərəm? Yaxşısı budur ki, o özü saraya gəlsin! Sui-qəsdin qarşısını aldığım üçün ondan nə təbrik gözləyirəm, nə də qardaşımın ölümünə görə başsağlığı... Hə, hə, qoy o bura nə təbrikə, nə də başsağlığına gəlsin! Şahın hüzuruna, sadəcə, Xorasan valisi kimi gəlsin, ya da özünün dediyi kimi, mənimlə ikitərəfli qohum olmuş şəxs kimi...

* * *

Göndərdiyi adamlar Təhmasib şahla görüşdən qayıdana kimi Nadir xan Məşhəddə əbdalların ağsaqqalı Əbdülqəni Kuzanini bir dəstə tayfadaşı ilə birlikdə qəbul etdi və onu qəbilə rəisi seçdi. Bu tayfadan olan başçıların çoxuna qiymətli hədiyyələr və xələtlər verdi.

– Sarayda yaranan böhranı aradan qaldırmaq və bütün qüvvələri osmanlılarla mübarizəyə səfərbər etmək üçün İsfahana yollanmaq yeganə çıxış yoludur.

Yaranmış vəziyyət Nadiri iki yol ayrıcında qoymuşdu: osmanlılarla savaşınsın, yoxsa İsfahana yollansın.

Axırda dedi:

– Hamınız atlarınızı, silahlarınızı və səfər azuqənizi hazırlayın!

Əbdülqəni Kuzani dərhal dedi:

– Xan, bizimkilərdən xatircəm ol, öz sərkərdələrinin əmrinə həmişə müntəzirdirlər.

– İraq-Əcəminə hücumdan qabaq İmam Rza sər-dabəsini təvaf edin, dualar oxuyun...

Bu zaman Nadir xana xəbər gətirdilər ki, ruslar Gilanı tamam boşaldıblar. O, Əlibulağı deyilən yerdə Təhmasib xanla birləşib, altmış minlik qoşunla Tehra-na sarı hərəkət etdi.

Şəhərə çatan kimi hərbi sursat almaq üçün əlli min tükən pul ayırdı. Onun qoşununa qoşulan kö-nüllü dəstələrin sayı günbəgün artırdı. Rusiya Kür çayına qədər Xəzərboyu Azərbaycan əyalətlərindən əl çəkəndən sonra, Talış mahalının sabiq hakimi Musa xan da Astaradan və Lənkərandan öz adamlarını Na-dir xanın yürüşünə qoşulmağa göndərdi. Üstəlik, Fars əyalətinin bəylərbəyi Məhəmməd xan da Quma xeyli qoşun göndərmişdi. Bu qədər qoşunla indi o, Tehrandan çıxıb, Fərahan yolu ilə osmanlıların üzərinə yürüşə hazırlaşırı. Amma Təhmasib şahın ağsaqqallara cava-bından xəbər tutan kimi birbaşa İsfahana yollandı.

Yamyaşıl otlar qurşağacan qalxan vədələr idi.

Nadir xan Tehrandan İsfahana doğru təmtəraqla yola düşmüşdü. Beş yüzə yaxın rum və şam atları bir-birinin ardınca düzülmüşdü. Qızıl və gümüş təchizatı, ləl-cəvahirat, daş-qaşla bəzədilmiş xəncərlər dörd yüz dəvəyə yüklənmişdi. On iki min cəzairçi, altı mindən çox yasovul, beş yüzə yaxın çavuş dəstəsinin əllərində əjdaha və şir şəkilli bayraqlar dalğalanırdı. Əjdaha şəkilli bayraqlar Nadir xanı, şir şəkilli bayraqlar Səfəvilərin qanuni varisi Təhmasib şahı təmsil edirdi. Diqqətlə baxanda əjdaha şəkli olan bayraqların sayı şir şəkilli bayraqlardan on qat çox idi.

İsti yay günlərinin birində şəhərdən bir az aralı sərinliyi və gözəlliyi ilə könül oxşayan Xəzər Cərib bağında Nadir xanın qoşunu düşərgə saldı.

Onun böyük dəstə ilə təmtəraqla İsfahana yaxınlaşması Təhmasib şahı qorxuya saldı. O öz əyanları ilə sarayı tərk edib İsfahandan bir az aralıdakı Sərçəsmə kəndindəki iqamətgahına getdi. Amma Nadir xandan gələn xəbər onu təzədən saraya qayıtmağa sövq etdi.

Saraydakı rəsmi görüşdən sonra Nadir xan Təhmasib şahı bağa – öz iqamətgahına dəvət etdi. Təhmasib şah bu dəvətə həvəslə razı oldu və saray xadimləri, İsfahanın əsilzadələri ilə Xəzər Cərib bağına təşrif buyurdu. Nadir xan Təhmasib şahı burada mərifətlə qarşıladı, onun şərəfinə böyük ziyafət verdi – ədəb-ərkanla qonaqpərvərlik göstərdi. Çalğıcılar və xanəndələr məclisi şənləndirildilər. Təlxəklər isə atılıb-düşür, yeyib-içənləri, ələlxusus da, Təhmasib şahı və onun ətrafındakı adamları əyləndirib güldürürdülər.

...Ziyafət üç gün, üç gecə çəkdi. Təhmasib şah öz kefində idi, istədiyi kimi yeyib-içirdi. Xoşuna gələn rəqqasə qızlarla ağacların arasında gözdən itir, gah da hamının gözü qarşısında onların yarıçılpaq əndamını qucaqlayırdı. Məclisdə osmanlılarla müharibədə igidlik göstərən zabitlər də iştirak edirdilər. Artıq bütün qoşun başçıları Təhmasib şahın necə əyyaş olduğunu öz gözləri ilə görüb, qəlblərində ona kin bəsləməyə başlamışdılar.

– Yeyib-içmək, deyib-gülmək o zaman adama xoş olur ki, məmləkət xəstə kimi ölüm yatağında çabala-

masın, rəiyyətin dərd-səri başından aşmasın... – Nadir xan danışa-danışa birdən bütün zabitlərin və sərkərdələrin hüzurunda üzünü Təhmasib şaha tutaraq uca-dan soruşdu: – Niyə öz vətəninə xəyanət edib, bədnam Bağdad və Rəşt müqavilələrini imzalamısan?

Qəfil sual hamını çaşdırsa da, Təhmasib şah artıq nə fikirləşdiyinin, nə dediyinin fərqləndə deyildi:

– Yoxsa, yenə o dişi keçi haqqında rəvayəti danışırısan?

Nadir xan:

– O rəvayət deyildi, kəndli bir qadının əli qılınc tutan, döyüşmək qabiliyyəti olan vətən oğluna ibrət dərsi idi. Belə çıxır ki, ölkəni idarə etmək sənin üçün yalnız əyləncə, eys-ışrət deməkdi...

Sonra o, üzünü gözlərində qəzəb qılgıncımları qaynaşan zabitlərə tutdu:

– Müqavilədə düşmənə əsir düşən qızılbaş zabitləri haqqında bir kəlmə də yazılmayıb. Bu bizim üçün alçaqlıqdır ki, qardaşlarımızı düşmən əlində qoyuruq...

Nadir xan danışdıqca, məclisdəki cavan zabitlər həyəcana gəlirdilər. Sonra onlar da ürəklənib, Təhmasib şahı sağdan-soldan tənqid etməyə başladılar.

– Daha belə davam edə bilməz...

– Eys-ışrət qaçmır, dədə-babalarımızdan bizə miras qalan torpaqlar gedir...

Sərxoş şah onlara yalnız bir söz deyirdi:

– Qonaqlığa söz ola bilməz...

– İçki başımızda duranın aqlını başından tamam alıb...

– Verdiyimiz qurbanların, tökülən qanımızın Təhmasib şahın gözündə şərab qədər də qiyməti yox imiş...

...Nadir xan hamını sakitləşdirib, öz iqamətgahında qızılbaş qoşun başçılarının və bir neçə nüfuzlu hakimlərin – fərmandarların müşavirəsini çağırdı.

Müşavirədə hamı Təhmasib şahın səltənətin taxtında oturmağa ləyaqəti və qeyrəti olmadığını yekdilliklə təsdiq etdi.

– Biz cəng adamıyıq, hamımızın şahid olduğu bu rəzilliyə qoy İsfahan əhli də şahid olsun!

Yerbəyerdən zabitlər dilləndilər:

– Doğrudur! Belə lazımdır!..

– Camaatı bura yox, İsfahanda Şah sarayının qarşısına yığmaq gərəkdir.

...Bir azdan paytaxt əhalisi Şah sarayının qabağındakı böyük meydanda toplandı.

Zabitlər də Təhmasib şahı kef məclisindən götürüb, birbaşa meydana gətirdilər. Öz atının üstündə düz-əməlli otura bilməyən Təhmasib şahı sərməst halda görən şəhər əhalisi arasına gülüşmə düşdü. Saray adamları təlaş içində idilər. Belə vəziyyətdə onlar da hər gün şəstlə «qibleyi-aləm», «Allahın kölgəsi» – deyə xitab etdikləri şahı müdafiə etməyə söz tapa bilmirdilər. Bəziləri bir-birinin qulağına qorxa-qorxa pıçıldaırdı:

– Bu tamaşanı Nadir xan hazırlayıb...

– Hər halda, qansız-qadasız çevrilişdi...

– İsfahana gəldiyi heç bir həftə deyil, amma, az qala, bütün şəhər onunla həmrəydir.

– Deyirsən o şah olacaq?

– Yox, o, şah olmaq istəmir, bunu təklif edəndə sərkərdəsinə deyib: «Nə qədər ki, Səfəvilərin kişi nəslindən bir nəfər sağdır, şahlıq tacı hec kimə nəsb ol bilməz...».

Kimsə özündə cəsarət tapıb ucadan qışqırdı:

– Camaat, bir halda ki, Təhmasib şah taxt-taca layiq deyil, Nadir xan Əfşar da tacdan imtina edir, gəlin Təhmasibin xələfini – Abbas Mirzəni özümüdə şah seçək...

– Sən nə danışırsan, o ki, səkkiz aylıq körpədir?!

– Tarix belə şeylərə az şahid olmayıb ki...

Nadir xanın tapşırığı ilə beş yüz nəfərlik mühafizə dəstəsi Təhmasib şahı hərəmxanası və nöqərləri ilə birlikdə Yəzd yolu ilə Xorasana – Səbzəvərə yola saldı.

ÜÇÜNCÜ ŞAH ABBAS

İki gündən sonra İsfahan sarayında Üçüncü Abbas Mirzənin tacqoyma mərasimi keçirildi.

Səkkizaylıq balaca şahzadənin beşiyi təntənə ilə sarayın zalına gətirildi. Nadir xan şahlıq tacını uşağın anasına verdi, beşiyi isə taxta qoydurdu. Şahlığın daş-qaşla bəzədilmiş qılınc-qalxanını da qarşısında tutub, şahlığa ehtiramını bildirmək üçün bir dizi üstə yerə çökdü. Bundan sonra davullar çalındı, şəhərdə yeddi gün, yeddi gecə şənlik oldu. Əmirlərə beş min dəst xələt verildi. Qoşun sərkərdələrinə, zabitlərə hədiyyələr təqdim olundu.

Hamı – ələlxüsus da saray əyanları yaxşı bilirdilər ki, indiki halda ölkəni idarə etmək üçün bacarıqlı naibüssəltənə olmalıdır. Şübhə etmirdilər ki, bu işin öhdəsindən yalnız bir adam gələ bilər – Nadir xan.

Nadir xan Əfşar Təhmasib şah tərəfindən ona verilmiş «Təhmasibqulu xan» ləqəbindən imtina etdi. O, Vəkilüddövlə və Naibüssəltənə vəzifəsini icra etməyə başladı... – Balaca Abbas Mirzəni isə böyüyüb boya-başa çatana qədər etibarlı adamlarla Qəzvinə göndərirdi.

Səltənətdə baş vermiş dəyişiklik əyalətlərdə narahatçılıq doğurmasın – deyər, Nadir xan dərhal bütün naiblərə və fərmandarlara namələr və fəxri xələtlər yolladı.

Ölkədaxili idarəçilikdə öz istəklərinə uyğun dəyişikliklər apardı. İlk növbədə vilayətlərə etibarlı hakimlər təyin etdi. Oğlanlarını – Rzaqulu Mirzəni Xorasana, Murtuzqulu Mirzəni Herata hakim təyin etdi... Qardaşı İbrahim xana Azərbaycanda bəylərbəyi vəzifəsinin icrasını həvalə etdi..

Vilayətlərə göndərdiyi qasidlər Şah sarayında baş verən son dəyişikliklərdən yerli əyanları xəbərdar edirdilər.

Təbriz naibinə göndərdiyi naməni isə qasidə verməmişdən Mirzə Mehdiyə təkrarən ucadan oxutdu:

«Böyük qayğılarla və sonsuz sayğılarla Təbriz naibi bilsin ki, səltənət və hökmranlıq işinə müvəkkil olmaq və vəzifədən kənarlaşdırılmaq *«Ey mülkün sahibi olan Allah! Sən mülkü istədiyin kimsəyə verərsən və*

istədiyın kimsədən alarsan»¹ ayəsinin hökmüncə həyata keçirilir və uca padşahlıq işlərində dəyişikliklərin baş verməsi «istədiyın kimsəni ucaldar, istəmədiyın kimsəni alçaldarsan»² ifadəsi ilə yenilməz şahənşahın hikmətli düşüncəsinə bağlıdır. Bu səadət nişan anlarda... uzaq-görən məmurların məsləhətilə səltənət və hökm-ranlıq taxtı və cahandarlıq övrəngi... hörmətli və müqəddəs əlahəzrət zatına təqdim olunmuş və onun dünyaya ağalıq etmək lütfünə və məmləkəti idarə etməyə, yəni mülk ilə millətin intizamına bəis, ölkə, din və dövlət işlərində Üçüncü Şah Abbasa varis (Allah onun ömrünü bəd hadisələrdən qorusun!) olması təqdir edilmişdir. Mötəbər, adlı-sanlı xadimlər şəhriyarlıq gözünün nuru ilə zinətləndirilmiş, o günəşəbənzər alicahın fəxri xələtləri qələbənişan ordunun sərkərdələrinə şəfqət və mübarək sikkə ilə göndərilmişdir. Lazımdır ki, humayun hökm və xürşidünvanlının xələtləri adət ilə qəbul olunsun, şərəfli nişan iftixar dəbilqəsinin bəzəyi edilsin, qayda-qanunlara müvafiq olaraq bayram məclisləri düzəldilsin, sərkərdələrin xələtləri onlara təslim olunsun və bu ətaların əvəzinə Yaradanın adına şükür səcdələri qılınsın, Təbriz zərəbxanasında üstünə adı çəkilməmiş qızıl və gümüş sikkə kəsilsin, şadlıq nağaraları uca avazla səslənsin, hamıya və hər kəsə sevinc müjdəsi çatdırmaq üçün Azərbaycanın ətraf məmləkətlərinə ali hökm göndərilsin».³

¹ Ali- İmran surəsi, ayə 26.

² Yenə orada.

³ Məktub çox cüzi ixtisarla, olduğu kimi verilir.

Nadir xan məmnunluqla başını tərپətdi.

Ertəsi gün İsfahan sarayından dərhal onun – yəni Üçüncü Abbas Mirzənin hakimiyyətə gəlməsini bəyan etmək üçün Rusiya, Türkiyə və Hindistan hökmdarlarına elçilər göndərildi.

Təzə elan olunmuş Səfəvi şahının vəkili – Nəibüssəltənə Nadir xan Əfşar Təhmasib şahın Osmanlı dövləti ilə bağladığı Kirmanşah müqaviləsini ləğv etdi və Topqarı sarayından son on il ərzində tutduğu bütün Səfəvi torpaqlarını geri istədi.

İsfahanda baş tutan dövlət çevrilişi Sankt-Peterburqda məmnunluqla qarşılandı. Rus dövlətinin yuxarı dairələrində Nadir xanı tanıyanlar belə düşünürdülər ki, o naib kimi yerini möhkəmləndirəndən sonra ağzından süd qoxusu gələn uşağı aradan götürmək üçün əlinə düşən ilk fürsəti qaçırmayacaq və bununla da, Səfəvi xənadanına son qoyulacaq.

İstanbulda isə, Nadir xanın başçılığı sayəsində Səfəvilər səltənətində baş vermiş bu gözlənilməz çevrilişin əks-sədası böyük vahimə doğurmuşdu.

Topqarı sarayı Şimali Qafqaz və Şirvanda öz yerini möhkəmlətmək məqamı çatanda, Nadir xana bu ərazilərdən hücum etmək üçün cidd-cəhdlə hazırlıq görməyə başladı. Hətta Krım xanı Qaplan Gəraya bu əyalətlərdə osmanlıların marağını müdafiə etmək barədə göstərişlər verdi. Qaplan Gəray da, öz növbəsində, Şamaxıda Surxay xana vəzir, oğlu Məhəmmədə də bəylərbəyi titulu verib, öz vəliəhdi Fateh Gərayın başçılığı ilə Qafqazın şimalına iyirmi minlik tatar qoşununu göndərdi. Məqsəd bura-

dakı tayfaları ayağa qaldırıb, Nadir xana sarsıdıcı zərbələr vurmaq idi. Amma Sankt-Peterburqun İstanbuldakı nümayəndəsinin güclü etirazından və Çeçen vilayətində rus əsgərlərinin müqavimətindən sonra tatar qoşunu Rusiya ilə həmsərhəd olan yaşayış məntəqələrini tərk edib, Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərindəki osmanlı silahlı qüvvələri ilə birləşdi.

* * *

...Osmanlı sultanına məktub göndərdiyi gün Mirzə Mehdiyə: – Hələ ki, sözlə döyüşürük, – deyən Nadir xan indi qılıncını əlinə götürüb, dərin fikrə getmişdi.

– Bağdad havasını udmaq... Bağdad divarlarının kölgəsində istirahət etmək... – deyə pıçıldadı.

Ona elə gəlirdi ki, əməli iş ağılın gücü ilə, ağır və gərgin zəhmət sayəsində başa gəlibsə, öz vaxtında deyilən sözlər də əməli işin irəlicədən görünən kölgəsi kimidi... Xorasanda bitən və buradan Məşhədə, İsfahana, Təbrizə kölgə salan, getdikcə qol-budağı hər tərəfə şaxələnən ağac böyüdükcə böyüyürdü...

İsfahandan çıxandan sonra, Nadir xan Əfşar qoşunlarını üç istiqamətə göndərməyi qərara almışdı: Gəncəyə, Kərkükə və Ərbilə. Amma hər şey onun istədiyi kimi getmirdi. Xəlilabadda yerli bəxtiyarilərin qəfil qiyamı onun osmanlıların üzərinə yürüşünü bir müddət ləngitdi. Qiyama gözlənilməz bir hadisə səbəb olmuşdu: Nadir xanın bəxtiyari elinə hakim təyin etdiyi Qasımxan Bəxtiyarinin oğlu Əhməd xan

ona itaətsizlik göstərən bir şəxsi vurub öldürmüşdü. Bəxtiyari elini qəzəbləndirən bu bədbəxt hadisədən sonra bir dəstə qiyama qalxıb, öldürülən şəxsin intiqamını almaq məramı ilə hücum edib, Əhməd xanı qətlə yetirmişdi.

Qiyamçılar Nadir xanın cəzasından qorxub, Kəngər körfəzinə – Gərmisir deyilən yerə qaçdılar. Onların bura sığınması sünnü məzhəbindən olan ərəbləri üsyana təhrik etdi. Bundan istifadə edən Şeyx Əhməd Mədəni təşəbbüsü ələ alaraq, üsyançılara rəhbərlik etməyə başladı. Şeyx Əhməd Mədəni əvvəllər ona pənah gətirmiş gəlcai qaçaqlarına da kömək etmişdi.

Üsyançılar bir neçə ay Bəndər-Abbasda, Künkədə və başqa yerlərdə əmin-amanlığı pozdular. Nadir xan öz adamlarına Gərmisirə qaçan bəxtiyariləri təqib etmək və onları cəzalandırmaq əmri versə də, özü də payızın ortalarında¹ İsfahandan çıxıb, bəxtiyarilər yaşayan dağlıq ərazilərə doğru üz tutdu. O, Qızıl Üzən çayı boyunca irəliləyirdi. Ordu mənzil başına yetişənə qədər qiyamçılar Bənavar və Mur qalalarına çəkildilər. Nadir xan osmanlılarla savaşı düşünərək artıq itkiyə yol vermək istəmirdi. Ona görə də qalaları mühasirəyə aldı. İyirmi bir günlük mühasirədən sonra qiyamçılar çarəsiz qalıb, qalaları tərk etdilər. Əfşarlar onların təslim olacaqlarını düşünürdülər. Onlar isə, son adamlarına kimi qəhrəmancasına vuruşub həlak oldular. Nadir xan öz ənənəsinə sadıq qalaraq, bəxtiyarilərdən üç min ailəni Xorasana köçürdü, onla-

¹ 19 oktyabr 1732-ci ildə.

ra hakimliyi yenə Qasım xanın başqa bir oğlu Əbülfət xana həvalə etdi.

...Payızın son ayında Nadir xan Faili Luristan yolu ilə Kirmanşaha gəldi; şəhəri mühasirəyə aldı, bu, əslində, mühasirə yox, şəhərə gediş-gəlişi kəsmək idi. Osmanlılar bir qədər müqavimət göstərsələr də, şəhəri tərk edib, geri çəkildilər. Burada Qızılbaş ordusu əfşarların əsas qoşun hissələri ilə birləşdi. Miladi tarixi ilə 10 dekabr 1732-ci ildə Nadir xan Kirmanşahdan çıxıb, altmış beş minlik, əsasən, atlı, piyada və topxanadan ibarət qoşunla çətin, keçilməz yollarla Osmanlı sərhəddinə yaxınlaşdı.

Hərbi yürüsdən əvvəl sərkərdələri, minbaşları və tayfa başçılarını qərargahına çağırıb müşavirə keçirdi.

– Osmanlılar Azərbaycan və İraqı ələ keçiriblər, necə ki əfqanlar uzun müddət İsfahanı, Heratı, Qəndəharı öz nəzarəti altında saxlayırdılar... Allahın şəfqətilə bu qüvvələri tutduqları ərazilərdən uzaqlaşdırdıq, əldən gedən abrimızı geri qaytardıq... İndi də Allah dərgahına ümid bağlayaraq mübarizə meydanına qədəm qoyduq, düşmənlərə güclü zərbə vurduq. Yolunu azanların qulağına itaət sığması asdıq. Çalışdıq ki, Yaradanın kərəmini qazanaq, adımız dünyada qalsın. Unutmayın, döyüş meydanına qədəm qoyan hər kəs gərək canından, malından, ailəsindən keçməyi bacarsın. Özünə cəfa versin, qəddar zəmanəyə qarşı mübarizəyə girişsin. Ya dövlətə yiyələnsin, ya da qəbrə girsin və orada ilan-qurbağalara yem olsun! Mən sizə inanıram. Allahın fəzilətilə yürüş edərək

düşməni pərişan edəcəksiniz. Əgər sizin hansı biriniz vətənimizə üzüağ dönmək istəyirsə, bunu əsgərlərinizə bildirin! Sizə pul da veriləcək ki, arzularınıza çatasınız və eyni zamanda bizim qələbəmiz üçün Allaha dualar edəsiniz! Kimsə bizim sıralarımıza qəlbən qoşulmaq və bizə xidmət etmək istəyirsə, onu var-dövlətlə, yüksək vəzifələrlə təmin edəcəyik...

– And içirik ki, biz hamımız canımızda can qalanadək Nadir xan Əfşarın xidmətində olacağıq.

– And içirik ki, malımızı, canımızı din və dövlət yolunda fəda etməkdən çəkinməyəcəyik...

Nadir xan:

– Allah sizdən razı olsun! Mən hamınızdan razı qaldım. Qoy Səfəvi xanədanının İsfahandakı xəzinəsinə toplanan var-dövlətin qapıları açılsın! Qoşuna yetəincə pul buraxılsın. Əsgərlər pul korluğu çəkməsinlər. Hərbi sursatla təminat mükəmməl olsun!

Lütfəli bəy dedi:

– Məncə, Əhməd paşa Bacalan sərhəd yollarını, əsasən, Dərnəylə Bədrə tərəfdə möhkəmləndirib. Biz – Hacı Seyfəddin xan Bayat və Təhmasib xan Cəlayirlə birlikdə onlara gözlənilməz səmtdən həmlə edəcəyik.

Nadir xan:

– Mənim bildiyimə görə onun qoşununun sayı iyirmi mindir. Biz Əhməd paşaya zərbəni gözləmədiyi səmtdən vurmaqla osmanlıların müqavimətini qıracağıq. Ona görə bu işi dörd əsas dəstə üzərinə götürsün! Oulamlar və həmişəkeşiklər dəstəsi mənim yanında qalsın. Çıraqların köməyi ilə gecə Zəhab qalasına hücum başlasın.

Hər şey Nadir xanın dediyi kimi oldu. Sübhə kimi şiddətli döyüş getdi. Osmanlılar xeyli tələfat verdilər – ölənlər və yaralananlar oldu.

Sübh tezdən sərkərdələrdən biri – Lütfəli bəy Kosaəhmədli Əhməd Bacalanı Nadir xanın çadırına gətirib dedi:

– Bu da Bacalan, əsir alınıb...

Nadir xan o səmtə baxmadan dedi:

– Qoşun üçün azuqə lazımdı, Behruz tərəfə bir dəstə adam göndərin! Qoy ərzaq tədarükü görsün. Sən də başçılıq etdiyin Azərbaycan ordusunu Ərdəlan və Həmədan qoşunları ilə birlikdə apar, Qaraçolan qalasının quzey tərəfi ilə – Osmanlı sərhədi boyunca hərəkət edib, Beynəlnəhreyn¹ çölündə mənimlə birləşəcəksən... Mən isə, buradan birbaşa Bağdada getmək əvəzinə, elə hərəkət edəcəyəm ki, guya, Əlibəy qalası yolu ilə Kərkük tərəfə gedirəm. Bəlkə Osmanlı qoşunu Bağdaddan çıxıb, bizə hücum edə...

Ertəsi gün Nadir xan Toz Kirmanlının yaxınlığında dayandı. Kərkük şəhərinin ətrafında yaşayan bayat tayfalarından on min adamı Xorasana köçürməyi əmr etdi. Yeddi minlik qoşunu da Kərkükü mühasirəyə almağa yolladı. Özü güneyə – Qaratəpə deyilən yerə sarı irəlilədi, burada Lütfəli bəyin başçılıq etdiyi on min nəfərlik ordu da ona qoşuldu.

Atının üstündən qoşunu seyr edən Nadir xan əlinin işarəsi ilə «Ardımca irəli!» əmrini verdi.

Daş Körpü yolu ilə Şahrabana doğru irəlilədilər. Osmanlılar uzaqdan döyüş təbillərinin səsini eşi-

¹ Beynəlnəhreyn – Mesopatomiya (İkiçayarası).

dib, Bağdaddan kənara çıxdılar. Artıq Kərküklə Van şəhərlərinin aqibəti onlara məlum idi.

Osmanlı qoşununa ağır zərbələr vuran Nadir xan Əfşar Şahraban yaxınlığında da qələbə qazandıqdan az sonra Yengicəyə hücum etdi. Amma gecənin bir aləmi Behruz körpüsünü tutmaq istəyəndə yolu azdı. Yalnız ertəsi gün Nadir xan qoşunun ağzını Bağdada sarı yönəldə bildi.

Osmanlılar bir gün əvvəl böyük itki verəndən sonra Bağdada qayıdıb, şəhərin darvazalarını bərk-bərk bağlamışdılar. Təkcə Məhəmməd paşanın sərəncamında olan kəşfiyyatçı dəstə şəhərin kənarında idi. Amma həmin dəstə yolda gözlənilmədən Qızılbaş qoşunu ilə rastlaşdı və darmadağın oldu. Məhəmməd paşa başda olmaqla bir neçə zabit əsir götürüldü.

Dekabrın sonuncu günü idi. On min nəfərlik Əfşar qoşunu Samirə şəhəri səmtindən Dəclə çayını keçib, Bağdad şəhəri üçün böyük təhlükə yaratdı. Bağdadın təqribən iki ağaclığında Kazımeyn ziyarətgahının qarşısındakı tərədə düşərgə quran Nadir xan üç gündən sonra çayın kənarında Əbu Hənifənin məqbərəsini qorumaq üçün cəzairlər¹ dəstəsini göndərdi. Başqa bir qoşun hissəsi isə, Behruz körpüsünü ələ keçirdi. Bununla yanaşı, qarşıya böyük çətinliklər də çıxdı. Öz qoşununu azuqə ilə təmin etmək qayğısı Nadir xanı daima nararahat edirdi. İş burasında idi ki, osmanlılar qabaqcadan ətrafdakı yaşayış məntəqələrindən bütün ərzaq ehtiyatlarını toplayıb, Bağdada aparmışdılar.

¹ Muşketlər- iriçaplı, fitilli tüfənglə silahlanmış piyada dəstəsi.

NADİRDƏN OSMANLI PAŞASINA BAYRAM SOVQATI

Osmanlılar qızılbaşların həmləsinin qarşısını almaq məqsədilə Dəclə çayının sağ sahilinə güclü qoşun toplamışdılar. Nadir xan öz sərkərdələrinə əmr verdi ki, nəyin bahasına olursa-olsun, qoşun çayı keçib, osmanlıların mövqeyini atəşə tutsun. Bu çox çətin tapşırıq idi.

Qoşunu çayın o biri sahilinə keçirmək üçün üzən körpüyə – sala ehtiyac vardı. Bağdadın yuxarı hissəsində xurma ağacının liflərindən və palma budaqlarından şişirdilmiş dərilər üzərində körpü düzəldilər. Ramazan ayının birinci günü iki min beş yüz nəfər üzən körpü ilə çayı keçdi. Ertəsi gün min beş yüz nəfər də çayı keçib, Nadir xanın dəstəsinə qoşuldu.

Üzən körpü daha min beş yüz nəfərlik dəstəni gətirməyə gedərkən qəfildən iki hissəyə parçalandı. Ona görə də, Nadir xan Əfşar min beş yüz silahlı qüvvəni gözləmədən, dörd minlik qoşunla Bağdada doğru hərəkət etdi.

Nadir xanın ordusunun həmləsindən xəbər tutan kimi, Əhməd paşa onun qarşısına Qara Mustafa paşanın başçılığı altında çoxlu piyada, suvari və topxana çıxartdı. Sayca bir-birindən fərqli olan iki ordu üz-üzə dayanmışdı, buna görə də döyüş başlanan kimi, osmanlıların piyada qoşunu açıq-aşkar üstünlüyü ələ almağı bacardı. Nadir xanın döyüş meydanında vəziyyəti getdikcə xoşagəlməz hal alırdı. Elə bu zaman üzən körpü dağıldığına görə yuba-

nan min beş yüz döyüşçü özünü yetirdi. Bu köməyin sayəsində Nadir xan döyüşdə dönüş yaratmağa nail oldu. Ramazan ayının ikinci günü Dəclə çayının sağ sahili əfşarların əlinə keçdi. Bu da Nadir xana Bağdadın mühasirəsini daraltmağa imkan verdi.

Çox çəkmədi ki, şəhər divarlarına doğru çəkilən osmanlılar müqavimət göstərməyin faydasız olduğunu görüb, Köhnə Bağdadın ərazisini tərk etdilər. Onların atıb getdiyi silah-sursatlar, topxana Nadir xanın əlinə keçdi.

Nadir xanın əmri ilə səfəvi ordusu Samirə, Nəcəf və Kərbəla şəhərlərini tutdu. Həmin şəhərlərə dərhal yeni hakimlər – fərmandarlar təyin olundu. Tezliklə əfşarlar ələ keçirdikləri Osmanlı gəmilərinin köməyi ilə üzən körpünün sınımış hissələrini birləşdirib, Kazımeyndən aşağı – çaya buraxdılar. Onlar Dəclənin hər iki sahilində möhkəm istehkamlar qurdular. Bağdadı üzük qaş kimi əhatəyə aldılar.

Bağdad qalasının divarları həm çox hündür, həm də çox qalın idi. Saysız-hesabsız bürcləri olan qala kərpicdən tikilmişdi. Qala divarlarının dövrəsi boyunca iki yüz top onun mühafizəsinə xidmət edirdi.

Lakin Bağdadın şiddətli atəşə tutulması, hər gün savaşınl göylərə uçan səs-sədası yerli əhalinin canına vəlvələ salmışdı. Mühasirədə qıtlıqdan əziyyət çəkən şəhərin dinc əhalisinin çoxu aclıqdan və xəstəlikdən ölürdü. Aclıqdan canlarını qurtarmaq istəyənlər gecələr xəlvətə qala divarlarının üzərindən atılıb, Nadir xanın düşərgəsinə pənah gətirirdilər.

* * *

...Hicri 1145-ci ilin şəvval ayının üçündə¹ Novruz bayramı idi. Nadir xan bayramı Bağdad qalasının ətrafında – şəhərin kənarında keçirdi. Əsgərlər bayram tonqallarının üstündən tullanırdılar. Zabitlərinə yeddi min dəst xələt verən Nadir xan dönüb divarları top atəşindən dəlmə-deşik olmuş Bağdada sarı boylandı, nə düşündüsə, zarafatla:

– O yazıqlara da mənim adımdan bayram sovqatı aparın, – dedi.

Bir azdan, doğrudan da, onun tapşırığı ilə arabalara qarpız yükləndi.

Arabalar mühasirədə olan şəhərin darvazasına yan aldı.

Keşikçilər Nadir xanın Əhməd paşaya bayram sovqatı kimi bir neçə araba qarpız göndərdiyini eşidəndə, çaşqınlıqdan mat qalsalar da, darvazanı yavaşca açdılar. Bütün Bağdad əhli bildi ki, Nadir xan Əfşar Əhməd paşaya qarpız göndərib. Türk paşası da Nadir xanın arabalarını geriyyə boş qaytarmadı – ona Bağdadda bişirilmiş ən yaxşı isti təndir çörəyi yolladı.

Nadir xan qalib gələcəyinə əmin olsa da, sülh danışıqlarına hazır olduğunu gizlətmirdi. Bununla yanaşı, şəhərin müdafiəçilərini qorxutmaq məqsədilə o on-on iki min nəfəri düşərgədən gecə səhranın dərinliklərinə doğru uzaqlaşdırır, gündüzlər isə həmin dəstələr hayküyə, döyüş bayraqlarını dalğalandıra-dalğalandıra düşərgəyə dönürdülər. Bunu durbinlə uzaqdan seyr edən osmanlılar elə zənn edirdilər ki, Nadir xanın ordusuna hər dəfə yeni qüvvələr gəlir.

¹ 20 mart 1733-cü il.

Şəhərdə osmanlılara qarşı narazılıq baş alıb gedirdi. Zadəganlar, üləmələr zavallı camaatın dərdlərinə əlac etmək üçün tez-tez Osmanlı paşasının iqamətgahına üz tuturdular. Məhərrəm ayının sonunda Bağdadda vəziyyət çox dözülməz hal aldığından, Əhməd paşa məcbur olub, elçilərini Nadir xanın yanına göndərdi. Əhməd paşanın dəftərdarı Rağib əfəndi ilə Bağdadın kaymakamı Məhəmməd ağa şəhəri Səfəvi dövlətinə təslim etmək barədə Nadir xanla sülh danışıqlarına başladılar.

* * *

İstanbulda Osmanlı sultanı Bağdadın mühasirəyə alınması xəbərindən çox pərişan olmuşdu. Sarayda yaranmış gərginliyə son qoymaq məqsədilə görkəmli sərkərdələrdən Topal Osman paşanı yüz minlik qoşunla təcili Bağdada göndərdi. Baş vəzir vəzifəsindən kənarlaşdırıldıqdan sonra İrəvan şəhərinə vali göndərilmiş təcrübəli sərkərdənin bəxti yenidən üzünə gülmüşdü. Topqarı sarayı ona böyük etimad göstərərək, Sərəsgər¹ rütbəsi verərək, xilaskar ordunun başçısı təyin etmişdi.

Nadir xan Əfşara Bağdadı təslim etmək təklifindən iki gün sonra Əhməd paşa Topal Osman paşadan məktub aldı.

Əli hər yerdən üzülmüş Əhməd paşa məktubu oxuyanda gözlərinə inanmadı, «ya hövlə vəla...» – deyib bir əlini atının yəhərinin qaşına atıb, ayağını

¹ Sərəsgər – Baş komandan, eyni zamanda sədr-əzəmin (baş nazirin) müşaviri, hərbi nazir.

üzəngiyə qoydu, sevincindən, az qaldı, qanad açıb, quş kimi Bağdadın səmasında pərvaz etsin. Məktubu bir daha bağdadlıların gözü qabağında – camaatın yığışdığı gur yerdə ucadan oxutdurdu... O, elə düşüdü ki, Topal Osman paşanın gəlişindən xəbər tutan şəhər əhli sakitləşəcək, hay-küy salıb, onu Nadir xana təslim olmağa qısnamayacaq. Amma belə olmadı, başı əmmaməli ərəb şeyxlərindən biri ucadan dedi:

– Camaat, bilin və ağah olun ki, bu məktubda Topal Osman paşanın nə dərkənarı var, nə də möhürü-filanı...

Meydanda hay-küy səsi ucaldı.

Əhməd paşa yalnız indi məktuba diqqətlə baxdı. Və o andaca gözlərini bərəldib, dərindən köks ötürdü. Sonra əlini göyə qaldırıb, camaatı sakitləşdirdi:

– Bütün bunlara baxmayaraq, ən azı, bir həftə, lazım gəlsə, lap elə səfər ayının axırına kimi gözləyəcəyik...

Şeyx dedi:

– Siz bununla vaxt qazanmaq istəyirsiniz, paşam, bu mühasirə zavallı camaatın axırına çıxıb, adamlar kəpənək kimi qırılırlar... Bu qədər insan tələfatına göz yummaq Allaha xoş getməz...

– Vaxt qazanmaq... Siz elə bilirsiniz ki, Nadir xan Bağdada dava-dərman, bol-bol ərzaq gətirir? O, bura varid olandan sonra hamınızı bir-bir edam edəcək. Hə, lap elə tutaq ki, siz deyəndi, mən bu cür vaxt qazanmağın xeyrimizə olduğuna inanıram. Həç kəs əlinə Qurani-Şərifi götürüb, məni təslim olmağa təhrik etməyə fürsət axtarmasın! Sərəsgər Topal Osman paşa

yüz minlik qoşunla Bağdada gəlir, Kərkük artıq onun əlindədir. Bu gün-sabah Bağdad mühasirədən qurtulacaq...

– Gah bir həftə deyirsiniz, gah bir ay... İndi də bu gün-sabah...

– Dediym kimi, səfər ayının sonunacan, yəni avqustun on birinə kimi Bağdad Nadir xan Əfşara təhvil verilməyəcəkdir... Siz isə, məscidə gedib, Allaha dualar edin ki, bizim həşəmətli Sərəsgər Bağdada tez yetişsin.

Hamı deyinə-deyinə evinə getdi.

– Əgər, Sərəsgər özünü vaxtında Bağdadın xilasına yetirməsə, onda, vay mənim halıma, bu narazı kütlə üsyana qalxıb, qoşunumu şil-küt edəcək... – Əhməd paşa öz-özünə pıçıldadı.

* * *

Nadir xan artıq danışıqların nəyə görə yubadılmasından hali idi. Topal Osman paşanın məktubunu Əhməd paşaya apararı çapar ələ keçiriləndə, Nadir xan göndərilən məktubun məzmunu ilə tanış oldu.

– Demək belə... Çaparı azad edin, qoy bu məktubu Əhməd paşaya aparsın! – Sonra üzünü Mirzə Mehdiyə tutub, – Mosulun hakiminə məktub yaz, qoy o da bu Osman paşanın gəlişindən agah olsun. Yaz ki, «Bizə xəbər çatmışdır ki, türk sərkərdələrindən biri ahəstə yol gəlməkdədir. (Və mən belə anlayıram ki, o gələn igid adam deyil.) Uzun müddətdir ki, yoldadır və mənim qələbələrime mane olmaq istəyir. Ona xəbər çatdırıram ki, addımlarını yeyinləşdirsin və onun yolunu gödək

eləmək üçün qoşunumun bir hissəsilə qarşısına yollanıram. Bu kifayətdir ki, onu tələsməyə peşman edim. Mən onun həqir qoşununu nəinki əsir edəcəyəm, hətta özünü də südəmər uşaq kimi tutacağam» .

* * *

Topal Osman paşanın qoşunu Dəclənin sahilinə çatmışdı. Bağdadda mühasirədə qalan qoşunlara azuqə aparan qayıqlar çox ciddi şəkildə qorunurdu. Artıq içəridə içməli su ehtiyatı da tam təmin olunmuşdu.

Nadir xanın məktub göndərdiyi qasid içəri daxil oldu.

Sərəsgər Topal Osman paşa onun gətirdiyi məktubu açıb iztehzə ilə oxudu və hirs ilə cırıb kənara atdı, fransızca nəsə anlaşılmaz ifadələr dedi. Nadir xanın məktub göndərdiyi qasidi isə başdan-ayağa süzüb, zabitlərinə onu saxlamaq barədə əmr verdi:

– Bu həydu təqəzəmətə soxun!

Müharibədə belə şeylərə rast gəlməyən zabitlər çəşqin vəziyyətdə bir-birlərinin üzünə baxdılar.

– Əcəbə, zabit cənabları, türkcəni iyiyə anlamıyır, qəlibə?

Osmanlı zabitləri bu zaman qasidin qoluna girib, paşanın qərargahından çıxardılar.

...O gecə Nadir xan Əfşar ulduzlu səmanın seyrinə dalmışdı. Birdən səmada ulduz süzdü. Nadir xan sərkərdələrini çadırına çağırırdı.

Bağdadın mühasirəsini yubatmaqla yeni fəlakətlərlə üz-üzə qalsalar da, heç kim, qəlbində də olsa, onu

qınaya bilmirdi. Osmanlı Sarəsgərinin Nadir xanın göndərdiyi qasidi saxlaması, məktubuna cavab verməməsi irəlidə böyük savaşı olacağından soraq verirdi.

Sərkərdələrdən biri dedi:

– Səfəvilər dövləti kimi böyük bir səltənəti idarə edən şəxsin məktubunu cavabsız qoymaq Osmanlı Sarəsgərinə yaraşmaz. O niyə belə sayqısızlıq etsin?

Nadir xan gülümsündü:

– İlan vuran ala çatıdan qorxar. Axı, o bir dəfə bizimlə müqavilə bağladığına görə Sədrəzəmlikdən uzaqlaşdırılıb...

Əfşar ordusu 1146-cı ilin səfər ayının altıncı günü¹ gecə ikən Bağdad şəhərinin quzey səmtinə çəkilmək əmri aldı. Nadir xanın tapşırığına əsasən minbaşılar ordunu da, topxananı da elə xəlvətcə aparmalı idilər ki, şəhərin müdafiəçiləri duyuyq düşməsinlər...

...Minarələrdən gələn sübh azanının sədası mühasirədə qalan Bağdadın hüdudlarını aşıb, Dəclənin sahillərində gəlib çatırdı.

Osmanlı paşası ağır toplarla təchiz edilmiş ordusunu Dəclənin kənarında – səngərlərdə yerləşdirmişdi və yaxşı bilirdi ki, qışın axırlarından bu günə qədər davam edən mühasirə Qızılbaş qoşununu yorub əldən salıb. Buna baxmayaraq, o, düşmənin yaxınlaşmasını gözləyirdi.

Səhər tezdən dan yeri qızarar-qızarmaz çox dəhşətli savaş başladı. Öncə hər iki tərəfdən cilovdarlar üz-üzə gəlib, döyüşə girdilər. Bunun ardınca

¹ 19 iyul 1733-cü ildə.

osmanlı topçuları səfəviləri atəşə tutdular. Bundan bir az sonra Nadir xan Əfşarın başçılığı altında əlli minlik qoşun osmanlılara qarşı hücumə keçdi. Səhra döyüşlərində məharətli olan əfqan piyadaları osmanlıları geri çəkilməyə vadar edib, onların bir neçə topunu qənimət kimi ələ keçirdilər.

Osmanlılar tərəfindən muzzla döyüşən iki min kürdün qaçması Topal Osman paşanı çıxılmaz vəziyyətə salmışdı. Axırda naəlac qalıb, ehtiyatda saxladığı iyirmi min döyüşçünü Nadir xanın üstünə göndərdi və qəfildən döyüş meydanında üstünlüyü ələ aldı. Əfşarların hücumu dəf edildi, onların qənimət götürdüyü toplar da geri alındı.

Nadir xan özü döyüşün ən qaynar yerində idi. O, başçılıq etdiyi dəstə ilə ordusuna böyük itkilər verən osmanlı toplarını susdurmaq istəyirdi. Amma bu vaxt onun atına güllə dəydi. Nadir xan dərhal başqa ata minib, hücum əmri verdi. Bədbəxtçilikdən, elə bil ki, təbiət də onun qəsdinə durmuşdu: güclü şimal küləyi döyüş meydanındakı toz-torpağı hücum etmək istəyən əsgərlərin üzgözünə çırpır, onlar qarşıdakı hədəfi düzgün nişan ala bilmirdilər. Bir tərəfdən mərmilərin düşdüyü yerdən qalxan tüstü, digər tərəfdən, əsgərlərin başına şığıyan qızmar iyul günəşi vəziyyəti dözülməz hala salmışdı. Osmanlılar çayın sahilini bütünlüklə ələ keçirmişdilər.

Yorğunluq, susuzluq, şiddətli isti Əfşar ordusunu getdikcə əldən salırdı. Su içmək üçün Dəcləyə enən döyüşçülər osmanlı əsgərlərinin açdıqları atəşə hədəf

olurdular. Susuzluq döyüş atlarını da heydən salmışdı...

Nadir xanın ikinci atı şahə qalxanda başından yaralandı və o, yəhərin üstündən yerə yıxıldı. Dirsəyi sıyrılmışdı. Bir müddət ayağa dura bilmədi. Əfşar ordusunun bayraqdarı və əsgərlər bir anlığa elə bildilər ki, Nadir xan ölüb, bir anlığa çaş-baş düşüb döyüşə ara vermək istədilər.

Təbrizli əsgərlərdən biri qolundan ağır yaralansa da, atından cəld yerə sıçrayıb, Nadir xanın başının üstünü kəsdirdi. Köynəyinin ətəyini cırıb onun yarasını bağladı və öz atını ona verdi.

Nadir xan dedi:

– Bilirəm, yaram ağır deyil. Amma, nədənsə, ayağa dura bilmirəm, elə bil, içimə bir araba çay daşı yığıblar.

– Hamı öldüyünüzü zənn edir, Vəli-Nemət, tez mənim bu səmənd atıma minin, qoy əsgərlər salamat olduğunuzu görsünlər.

Nadir xan yarasını bağlayan əsgərin şirin ləhcəsindən Azərbaycandan olduğunu bilib gülümsündü:

– Azər oğlu, sən də yaralısan... qanın axır, deyirsən qoşun öldüyümü zənn edib, geriyə çəkilir? Bundan sonra mənim sağ qalmağım nəyi dəyişəcək ki?! Nə ölənlərimizin sayı-hesabı bilinir, nə də yaralılarımızın, elə bilirəm, dünya durduqca, nə bu itkilərin yeri dolacaq, nə də yaralarımızın yeri sağalacaq. Amma... – Birdən o, təbrizli gəncin yaralı əlini tutdu: – İnan mənə, Allaha and olsun ki, biz Bağdadı alacağıq!..

Əsgər kömək edib, onu öz atına mindirdi.

Nadir xan:

– Gəl, sən də tərkimdə otur, – dedi. – Əsgərin tərəddüd etdiyini görəndə, səsini qaldırdı:

– Mən sənə əmr edirəm, Azər oğlu! – Onun səsi elə yüksəkdən çıxdı ki, ətrafdakılar eşidib diksindilər. Cəng zamanı həmişə bu səsi eşitməyə vərmiş etmiş döyüşçülər sevinc içində:

– Əlhəmdülillah! – deyib, ayaq saxladılar.

Onun sağ-salamat olması xəbəri ruhdan düşmüş əsgərlər arasında ildırım sürətilə yayıldı...

Amma artıq döyüşün taleyi həll olunmuşdu. Nadir xan osmanlılara müqavimət göstərməyin faydasız olduğunu görüb, uca səslə:

– Behruz körpüsü tərəfə çəkilirik! – dedi. – Bu gedişin dönüşü uzun sürməyəcək!..

Döyüş meydanını tərk etməyənlər yalnız ölənlər, bir də, ağır yaralananlar idi. Hər iki tərəf çoxlu sayda itki vermişdi. Amma müharibə ilahəsi ən çox Osmanlı Sərəsgərinin üzünə gülmüşdü. Nadir xanın qoşununun atıb getdiyi toplar, ərzaq məhsulları, çadırlar onun əsgərləri tərəfindən ələ keçirilmişdi, üstəlik, Bağdada gedən yollar da üzünə açılmışdı....

Topal Osman paşanın qələbəsindən xəbər tutan Əhməd paşa şəhərdən çıxıb, Nadir xanın mühasirəni davam etdirən on iki minlik qoşunu ilə döyüşdü. Çox çəkmədi ki, üzən körpü və Nadir xanın ələ keçirdiyi qayıqlar darmadağın edildi... Amma ertəsi gün Əhməd paşaya Sərəsgəri Bağdadda təmtəraqla qarşılamaq müyəssər olmadı, daha doğrusu, Osman

paşa özü onu qalib kimi qarşılamaq istəyənlərə etiraz etdi:

– Bu qələbə yalnız bir olan uca Allahın adına yazılmalıdır!– dedi.

Topal Osman paşa yaxşı bilirdi ki, Bağdad əhlinin təntənəli mərasimlərdə iştirak etməyə nə əhval-ruhiyyəsi, nə də halı qalmamışdı. Mühasirə zamanı yüz mindən çox şəhər sakini öldürülmüşdü. Bağdad nəhəng qəbiristanlığa bənzəyirdi. Küçələrdə aclıqdan və xəstəlikdən ölənlərin meyitləri üst-üstə qalanmışdı.

Topal Osman paşa səbrini basıb, Bağdadda yalnız bir həftə qala bildi. Şəhərin dörd bir yanını üfunət bürümüşdü. Özünü və ordusunu xəstəlikdən qurtarmağın çarəsi Kərkükdə yerləşmək idi...

* * *

...Məğlubiyyət acısı Nadir xanın qəlbini ağrıtsa da, o, ruhdan düşmədi. Məndəlidə qoşun başçılarının məclisini keçirdi:

– Qalibi və məğlubu tale müəyyən edir. Döyüşü udurmaq hələ məğlub olmaq demək deyil. Əsgərləri evlərinə qısamüddətli istirahətə buraxın. Bütün əyalət hakimlərindən tələb edirəm ki, qoşun və silah toplansınlar. Döyüşçülər bir ay müddətində Həmədanda cəm olsunlar. Orduda təchizat əvvəlkindən də yaxşı olmalıdır... Onu da deyim ki, Topal Osman paşanın qələbəsinə ən çox sevinənlər Təhmasib şahın tərəfdarlarıdır. Onlara fikir verməyin. Hacı Seyfəddin xan Bayat qoşununu təcili Əbhərdə yerləşdirsin,

düşmən hücumundan qafil olmasın, lazım gəlsə, onlara cavab versin! Qəndəhar sərdarı Təhmasib xan Cəlayir, sən Fərah, Sistan, Ton hakimləri ilə birlikdə altı minlik qoşunla səfər ayının sonuna kimi Həmədanda olacaqsan... Təchizat işini ləngidən hakimlər dərhal vəzifələrindən azad ediləcəklər...

Onun ruh yüksəkliyi, qətiyyəti qoşun başçalarına sirayət etmişdi. Hamı can-başla ordunun bərpasına çalışırdı.

Səfər ayının iyirmi ikinci günü idi. Nadir xan özü də Həmədana gəldi. Ordu quruculuğunda xeyli irəliləyiş olduğunu görüb sevindi. At üstündə gəzə-gəzə yeni qoşunun tərkibini nəzərdən keçirdi. Köhnə savaşıqların cərgəsinə çatanda, xəzinədara göstəriş verdi ki, osmanlılarla döyüşdə iştirak edənlərə iki yüz min tümən versin. Əgər kimsə ötən savaşıda on tümənlik atını itiribsə, ona çəkdiyi zərərin iki qatı ödənilsin. Bu qanun, eləcə də, dəvəsini, çadırını, silahını itirənlərə şamil olunurdu.

Nadir xan qoşunun qarşısında at üstündə nitq söylədi...

TOPAL OSMAN PAŞANIN ÖLÜMÜ

Milad təqvimi ilə 1733-cü ilin sentyabr ayının on üçündə Nadir xan yeni qoşunla Həmədandan Kirmanşaha doğru hərəkət etdi.

Kirmanşahda xəbər tutdu ki, onun Kərkükə hücumunu ehtimal edən osmanlılar Adanada Fuad paşa-

nın başçılığı altında iyirmi minlik qoşun yerləşdirib. Xəbər sahibi doğru-dürüst öyrənmişdi ki, Topal Osman paşa öz qərargahını Bağdadda deyil, Kərkükdə qurub, qoşunu da oradan idarə edir.

Nadir xanın niyyəti Kərkükə yaxınlaşıb, Osmanlı Sərəsgəri ilə döyüşmək idi. O, qalib gəlməklə, Qızılbaş tayfaları arasında aşağı düşmüş nüfuzunu artırmaq, sonra Bağdadı tutub, Bağdad-Təbriz yolunu osmanlılardan təmizləmək istəyirdi.

...Osmanlı dövlətinin baş komandanı ötən dəfəki qalibiyyətini nə şişirdib gözə soxurdu, nə də onunla öyünürdü. Nə qədər təcrübəli və güclü olsa da, rəqibindən ehtiyat edirdi. O, rəqib qoşununun hər cəhətdən əvvəlkindən üstün olduğunu yaxşı bilirdi. Ona görə qabaqcadan İstanbuldan kömək istəmişdi ki, 19 iyul savaşındakı itkilərin yerini doldursun. Və bir də yerinə daha gənc sərkərdə təyin olunmasını xahiş etmişdi...

Topal Osman paşa Nadir xan Əfşardan dörd yaş kiçik idi, yəni, Bağdad uğrunda savaşda o qırx iki, qızılbaşların sərkərdəsi isə, qırx altı yaşına qədər qoymuşdu. Bəlkə elə buna görə də Topqapı sarayında onun yerinə daha gənc sərkərdə təyin olunması barədəki xahişinə məhəl qoyan olmadı. Düşündülər ki, bacarıqlı sərkərdə kimi o bu dəfə də qızılbaşların öhdəsindən gələcək...

Müharibənin aqibətini qabaqcadan bilmək isə o qədər də asan deyildir...

Nadir xan, keçən yürüş zamanı olduğu kimi, bu dəfə də topxanasını, binə – çadır aparan arabalarını

arxada qoyub, osmanlılara qəflətən hücum etmək məqsədilə çətin dağ cığırları ilə irəlilədi. Bu hücum taktikası çox uğurlu alınmasa da, osmanlılar bir az döyüşüb, geri çəkildilər.

Bir neçə gündən sonra səfəvi ordusu Leylan çölünə gəldi və burada döyüş başladı. Sərəsgər Topal Osman paşa səksən minlik qoşununun bir hissəsini yenə müdafiə istehkamlarında ehtiyatda saxlamışdı.

Əvvəlcə osmanlılar döyüş meydanında üstünlüyü ələ alıb irəlilədilər. Hər iki tərəf qələbə uğrunda qəhrəmancasına vuruşurdu. Nadir xan əsas qüvvəsini düzənliyin şimal-şərqinə tərəf yönəldib, Surdaş qalasını ələ keçirdi.

– Ümid edirəm ki, Topal Osman paşa Kərkükdəki istehkamından çıxıb, Surdaşı azad etməyə gələcək... Öndə gedən dəstə at nalı şəklində düzülsün!

Yanıdakı atlı onun əmrini özündən irəlidəkinə, o da, öz növbəsində, atını çapıb, özündən irəlidəkinə ötürdü:

– Öndə gedən dəstə at nalı şəklində düzülsün!

Qara Təpə deyilən yerdə Osmanlı ordusunun bir dəstəsi Nadir xanın qurduğu tələyə düşdü.

Cilovdarları Nadir xana xəbər verdilər ki, Məmiş paşanın başçılığı altında təxminən on-on iki min nəfərlik Osmanlı qoşunu Ağ Dərbənd gədiyindədir. Qızılbaşlar çox çətinliklə – keçilməz cığırlarla təpəyə qalxıb, gədiyi nəzarətə gətürdülər.

Cəzairlər dəstəsi düşmənin geri çəkilməyə biləcəyi yolu kəsməyə göndərildi. Noyabr ayının səkkizində Nadir xan hücum əmri verdi.

Məmiş paşanın qoşunu qızılbaşların qarşısında duruş gətirə bilmirdi. Bu zaman Topal Osman paşa böyük bir qüvvə ilə özünü onların köməyinə yetirdi.

İki saata yaxın davam edən ard-arası kəsilməyən atışmada hər iki tərəf ağır itkilər verdi. Nadir xanın ordusu Məmiş paşanın köməyinə gələn döyüşçülərə sarsıdıcı zərbələr vururdu. Sərəsgərin qoşunu, az da olsa, geri çəkilməyə məcbur oldu. Bu böyük bir yumaqdan ipin hiss olunacaq dərəcədə süzülməsinə bənzəyirdi...

Topal Osman paşa atının yəhərinə qalxıb, geriyyə çəkilən döyüşçülərini bir yerə yığmağa və hücum keçməyə çalışırdı. Lakin onun bu cəhdi baş tutmadı, çünki Nadir xanın qabaqcadan göndərdiyi cəzairlərin gülləsi hədəfdən yan ötmürdü.

Allahyar xan Topal Osman paşanı uzaqdan nişan alıb, atəş açdı. Cəsur sərkərdə köksündən dəyən güllədən ölümcül yaralandı və atın üstündən yerə yıxıldı...

Nadir xan alicənablıq göstərərək, Topal Osman paşanın nəşini böyük ehtiramla tabuta qoyub, müsəlman adətlərinə uyğun şəkildə dəfn olunması üçün Bağdada göndərdi. Cənazəni aparmağı döyüş zamanı Əfşar ordusu tərəfindən əsir alınmış türk qazisi Əbdül Kərim Əfəndiyə həvalə etdi.

– Başınız sağ olsun, qazi əfəndi. Sərəsgərin faciəvi ölümü məni çox məyus etdi...

Qazi Əbdül Kərim Əfəndi ona və bir neçə yüksək rütbəli zabitə sağ-salamat geri dönmək rüxsəti verdiyinə görə Nadir xan Əfşara ehtiramını bildirdi.

Sərəsgərin cənazəsi Bağdadda Əbu Hənəfi qəbiristanlığında torpağa verildi.

BAĞDAD MÜQAVİLƏSİ

Bağdad şəhəri yenidən yasa batmışdı. Samirə şəhərinin yaxınlığında qərar tutan Luristan bəylərbəyi Babaxan Çəpişlinin başçılıq etdiyi qoşun hissəsi Nadir xanın tapşırığı ilə Dəcləni keçib, Hillə, Nəcəf, Kərbəla şəhərlərini tutdu. Bu şəhərləri alandan sonra qızılbaşlar Bağdada ərzaq aparılan bütün yolları bağladılar.

Nadir xan bununla Əhməd paşanın inadını qırmaq istəyirdi. Bir neçə gündən sonra, o, qoşunun bir hissəsini şəhərin mühasirəsində saxlayıb, Təbrizə yollandı. Bağdaddan aralanandan bir neçə gün sonra yolda Təbrizdən gələn qızılbaş atlıları ilə rastlaşdı.

Atlıların başçısı Nadir xan Əfşara ədəb-ərkanla təzim edəndən sonra:

– Vəkili-Səltənəyə Təbrizdən müjdə gətirmişik. Topal Osman paşanın məğlubiyyətindən xəbər tutan kimi Osmanlı qoşunlarının başçısı Teymur paşa Təbrizi tərk edib, Vana çəkildi, əmrinizdə müntəzir olan qızılbaş ordusu da maneəsiz şəhərə daxil oldu...

Nadir xan bu xəbəri eşidəndən sonra Azərbaycanın içərilərinə doğru hərbi yürüşünü dayandırıb, otuz minlik qoşunla yenidən Bağdada üz tutdu. Yolboyu onun əhvalı çox xoş idi.

Nadir xan:

– Bu dəfə müzəffər ordumuz tərəfindən mühasirəyə alınmış Başqalanın işğalını keçən dəfəki kimi çox yubatmaq olmaz, – dedi.

Minbaşılardan biri onun sözüne qüvvət verdi:

– Əhməd paşanın heyi qalmayıbdı, nə qalxan əli, nə də qaçan ayağı var, bu gün-sabah təslim olmaq barədə yanınıza qasid göndərəcək...

Başqa birisi:

– Xilafətin bünövrəsi sayılan Süleymaniyyə, Kərkük, Hillə, Mosul, Nəcəfül-Əşrəf, Kərbəlayi-müəllə da əlimizdədir, – dedi.

...Amma Toz Kirmanlıya çatanda Nadir xanın qanı qaraldı. Məhəmməd xan Bəlucun başçılıq etdiyi üsyanın ölkədə böyük narahatçılıq doğurduğunu eşidib qəzəbləndi:

– Yenə arxadan zərbə... Mən nə vaxt torpaqlarımızı azad etmək məqsədilə savaşa uğurlar qazanıram, daxildə adam bilib, vəzifə verdiklərim nankorluq edib baş qaldırırlar... Bilmirəm, bəlkə də, bu qiyamda əcnəbi casusların əli var?! Amma son dəfə mən Məhəmməd xana xəbərdarlıq edəndə demişdim ki, əgər bir də xəta etsə, gözlərini çıxaracağam! Qoy belə də olsun. İsfahanda olan bəylərbəyi Təhmasib xan Cəlayirə xəbər çatdırın ki, qoy onu tutub, mənim hüzuruma sağ-salamat gətirsin... Mən Fars əyalətində, Xuzistanda vəziyyətin deyilənlər qədər gərgin olduğunu zənn etmirəm. Buna görə də ora şəxsən getməkdən vaz keçib, Təhmasib xan Cəlayirə üsyanı yatırmaqda Məhəmməd xanın yerinə hakim təyin etdiyim İsmə-

yıl xan Kazım və bütün əyalət hakimləri kömək etsin! – dedi. – Sonra nə düşündüsə, öz-özünə pıçıldadı: – Yoxsa, mən özüm ora qoşun çəkib, nə edəcəyimi yaxşı bilirəm...

Bir neçə gündən sonra Nadir xan Samirəyə, oradan da mühasirədə saxladığı Bağdada gəldi.

Dekabrın yeddisində Əhməd paşa güvəndiyi adamlardan birini Nadir xanın qərargahına göndərdi. Həmin məktubda Əhməd paşa bildirirdi ki, hüzurunuza göndərdiyim bu adam sizinlə müqavilə bağlamaq üçün tam ixtiyar sahibidir və müharibə dayanandırıldıqdan sonra, Səfəvi dövlətinə məxsus torpaqlar qaytarılacaq! Çox çəkmədi ki, Əhməd paşa qazı Abdulla əfəndinin vasitəçiliyi ilə bir xeyli hədiyyəni və qızılbaş əsirlərini Nadir xana göndərdi. Nəhayət, dekabrın 19-da iki dövlət arasında müqavilə imzalandı.

Müqavilənin ilkin şərtlərinə əsasən:

– Osmanlı dövləti son on il ərzində işğal etdiyi Səfəvi torpaqlarını tərk edib, 1639-cu ildə iki dövlət arasında bağlanmış müqavilə ilə təyin olunan sərhədlərə çəkilirdi.

– Hər iki tərəf əsirləri azad edir, qənimət kimi ələ keçirdiyi topxananı geri qaytarırdı.

– Səfəvilərə aid torpaqlarda yaşayan müsəlman zəvvarlara Osmanlı ərazisindən maneəsiz keçərək, Kəbəyə və başqa müqəddəs ziyarətgahlara getmək imtiyazı verilirdi.

Razılışmaya görə, doxsan gün ərzində Topqarı sarayı müqaviləni təsdiq etməli idi.

Nadir xan Kazımeyndə, Nəcəfül-Əşrəfdə, Kərbəladada müqəddəs yerləri ziyarət etdi, Kərbəla şəhidlərinin ruhuna ehsan verdi və sonra öz topxanasını Xürəməbad yolu ilə İsfahana göndərdi. Bağdaddan ayrılanda Qazi Əbdül Kərim Əfəndi ilə görüşdü. Müqaviləni təsdiq etdirmək üçün İstanbulla məsləhətməşvərətə yola düşməyə hazırlaşan qazidən Osmanlı dövlətinin Baş vəzirinə iki namə göndərirdi. Osmanlı Sədrəzəminə göndərdiyi namələrdə Nadir xan sülhün yalnız Cənubi Qafqaz əyalətlərinin ona qaytarılacağı halda mümkünliyünü bildirirdi. Eyni zamanda Bağdadı almadan onu sülh danışıqlarına vadar edən əsl səbəbin osmanlıların və əfşarların eyni kökdən – türk soyundan olduğunu bəyan edirdi.

Qazi Əbdul Kərim Əfəndi İstanbulla fevralın ortalarında çatacaqdi. Əhməd paşaya görə, bu, doxsan gün vaxt qazanmaq üçün gözəl fürsət idi.

* * *

Nadir xan Əfşar isə o gərgin günlərdə daha çox Məhəmməd xan Bəlucun getdikcə böyük üsyana çevrilən qiyamının yatırılmasını səbirsizliklə gözləyirdi. Belə düşünürdü ki, əgər bu qiyam olmasaydı, sözsüz, Osmanlı dövləti ilə Bağdad müqaviləsini bağlamayacaqdi.

Nadir xan rəcəb ayının 15-də¹ otuz minlik qoşununun dəreli-təpəli Hafizə yolu ilə Şüştərə gətirdi. Burada o, şəhərin hakimi Əbülfət xanı təqsirli bilib, edam etdirdi və qiyamçı Məhəmməd xan Bəluca kömək

¹ 19 iyul 1733-cü ildə.

edən şüştərlilərin bir qismini ağır şəkildə cəzalandırdı, bəzilərini isə zindana saldırdı. Qəzəbi soyumamış Nadir xan Şüştərdən çıxıb, Ram Hörmüzə yollandı, binəsini burada qoyub, Behbahana üz tutdu. Bu zaman Təhmasib xan Cəlayirin başçılığı altında döyüşən qoşun hissələri qiyamçı Məhəmməd xan Bəlucu Şulistan keçidində sıxışdırmışdı. Nadir xanın Dugünbədən deyilən yerdə qiyamı yatırmağa göndərdiyi qoşuna artıq özünün də gəlib yetişməsindən Məhəmməd xan Bəluc xəbərsiz idi. On beş min qoşunla Səncər təpəsinin ətəyinə çatan qızılbaşların üstünə hücum edəndə, birdən uzaqdan Nadir xanın amiranə səsini eşidib sustaldı; qorxusundan rəngi qaçdı. İrəlində öz sərkərdələrinə hücumu necə dəf edib, əks-hücumu necə keçmək barədə əmrlər verən qüdrətli Nadir xan Əfşar at üstündə tuncdan tökülmüş əzəmətli heykəl kimi dayanmışdı. Onun gur səsi əfşarlara ikiqat güc verirdi. Qızılbaşlar bir göz qırpımında Məhəmməd xan Bəlucun qoşununun beşdən bir hissəsini məhv edib, qalanını da darmadağın saldılar. Təhmasib xan Cəlayir başını götürüb qaçan Məhəmməd xan Bəlusu Şiraza qədər təqib etdi. Məhəmməd xan Bəluc Şiraza çatan kimi öz arvadlarını tələm-tələsik götürüb, Cəhrəmə sarı qaçdı. Amma Nadir xanın qəzəbindən qorxan Lar camaatı onu şəhərin darvazasından içəri girməyə qoymadılar...

Nadir xanın Şüştər şəhərinin sakinlərinə verdiyi cəzalar camaata ibrət dərsi olmuşdu. Beləliklə, Larda sərt müqavimətlə rastlaşan Məhəmməd xan Bəluc əlacsız qalib gərmisrə – ölkədən kənara üz tutdu.

İLK DONANMA

Nadir xan «ovunun» əldən çıxdığını eşidəndə çox qəzəbləndi. Dərhal ingilis və holland gəmiçilik şirkətlərinə məktub yazdırıb, Kəngər və Oman körfəzlərinin sahilində yerləşən Bəndər-Abbas limanına yolladı. Məktubda tələb edilirdi ki, təcili olaraq, qaravul üçün sahil boyu gəmi göndərüb, Məhəmməd xan Bəlucla Şeyx Əhməd Mədəninin körfəzin o biri tərəfinə qaçmalarının qabağını alsınlar...

Əcnəbi şirkətlərin sahibləri əvvəlcə bildirdilər ki, hər iki körfəz boyu liman çoxdur, yəni: «hamısına çatması gəmimiz yoxdur, amma Vəkili-Dövlə Nadir xan hara desə, oraya gəmi göndərərik!...».

Nadir xan bu cavabdan məmnun qalsa da, fikrə dalıb, vaxtilə abadlıq işləri apardığı Şirazi at belində gəzib dolaşmağa başladı, düşündü ki, axı, niyə həmişə qiyamçılar gərmisə – ölkədən kənara qaçanda o əcnəbi gəmiçilik şirkətlərinə yardım üçün məktub göndərmək məcburiyyətində qalmalıdır? Başqalarından asılı olmağa, hər dəfə baha qiymətə gəmi kirayələməyə son vermək zamanı deyilmi?! Axı, bəzən elə olurdu ki, əcnəbilər – ingilislər, ya da hollandlar müxtəlif bəhanələrlə gəmilərini verməkdən imtina edir, ya da Əfşar sərkərdələrinin ehtiyacını vaxtılı-vaxtında ödəmirdilər. Niyə də bu gün naibi olduğu səltənətin Bəndər-Abbas limanında gəmiləri olmasın?!

Düzdür, o dənizdən uzaq bir diyarda dünyaya gəlmişdi. Hətta ilk dəfə yelkənli gəmi görəndə, «Mən özümün də, əsgərlərimin də ixtiyarını küləyə verə bil-

mərəm!»), – deyib çətin də olsa, quru ilə hərəkət etməyə üstünlük vermişdi. Amma indi dəniz donanmasının nəyə qadir olduğunu yaxşı bilirdi. Ölkənin dənizdən təhlükəsizliyini donanmasız təmin etməyin çətinliyini Birinci Pyotr-un yürüşləri zamanı anlamışdı. Ona görə də Lətif xanı admiral təyin edərək, Bəndər-Abbasa (Gembruna) göndərirdi ki, avropalılardan gəmilər alsın. Amma əvvəllər də Səfəvilərlə gəmiçilik əlaqələri qurmağa həvəssiz yanaşan ingilislər, hollandlar, eləcə də ərəb şeyxləri ona gəmi satmaqdan boyun qaçırıb, yalnız öz gəmilərini icarəyə verə biləcəklərini söylədilər. Nadir xanın göstərişi ilə Lətif xan Buşəhri yeni yaradılacaq donanmadan ötrü ticarət limanına çevirməklə məşğul oldu, – az sonra bu liman Nadiriyyə adlandırılacaqdı – bir il sonra isə¹ Bəsrəni almaq üçün Əlvənd çayına 30 böyük, 50 orta gəmi və bir neçə kiçik qayıqdan ibarət donanma gətirəcəkdi. İki il sonra admiral Lətif xan Bəhreynin açarını Nadir xana göndərəcəkdi, bu da Ommanı Səfəvi səltənətinə birləşdirmək, Kəngər körfəzini öz ağalığı altına salmaq üçün Nadir xan Əfşara tarixi imkan yaradacaqdı. Üzərində qırmızı qılınc şəkli olan ağ bayraq dalğalanan donanma gücləndiyi bir vaxtda admiral Lətif xan zəhərlənib öldürüləcəkdi... Bütün bunlar irəlidə olacaqdı!

İndi isə şəvval ayının on dördü idi.² Nadir xan Novruz bayramını ikinci dəfə idi ki, Şirazda keçirirdi. O, bütün qoşuna xələt və təzə paltar hədiyyə etdi.

¹ 1735-ci ilin yazında.

² 21 mart 1734-cü il.

Nadir xan Lətif xanı xüsusi tapşırıqla Bəndər-Abbasa göndərsə də, Xuzistan və bütün Fars limanlarını Təhmasib xan Cəlairin sərəncamına vermişdi və körfəzdə itaətsizlik edən ərəblərin tabe edilməsini, Məhəmməd xan Bəlucunla Şeyx Əhməd Mədəninin tutulmasını da ona tapşırılmışdı.

Sonra Nadir xan Mirzə Məhəmməd Tağı Şirazini Fars vilayətinə canişin təyin etdi. O, Şirazda nəsil-dən-nəsilə keçən mirab¹ vəzifəsini icra edirdi. Nadir xanın yanında xətir-hörmət sahibi olan bu adamın, əslində nə hərbi, nə də hakimlik səriştəsi var idi. Atası Hacı Məhəmməd Şirazın nüfuzlu adamlarından sayılırdı.

Nadir xan Şirazda bu minvalla iki ay yarım qaldı. 1146-cı ilin zülqədə ayının on dördündə² buradan İsfahana yola düşdü.

MÜJDƏ

Yəzdə çatanda Nadir xana xəbər verdilər ki, Novruz bayramı günü oğlu Rzaqulu mirzənin Fatimə Sultanbəyimdən oğlu dünyaya gəlib. Üzünü görmədiyini nəvəsinin dünyaya gəlişi yaşadığı dünyanın ağrı-acılarını, ağırlıqlarını bir anlığa ona unutturdu. O baba kimi həyatının xoşbəxt anını yaşadı. Rzaqulu Mirzə məktubunda atasına «göz aydınlığı» verməklə bahəm, uşağa ad seçməyi də ondan xahiş edirdi.

¹ Mirab – suvarma işlərini idarə edən.

² 18 aprel 1734-cü ildə.

Nadir xan əmr etdi ki, təbillər çalınsın, hər tərəfə səs-səda salınsın:

– Fəqir-füqəraya hədiyyələr və ehsanlar paylansın! Məclislər qurulsun, şadyanılıq açılsın...

Nəvəsinə ad qoymaq və onun gələcək taleyini söyləmək üçün münəccimləri və ulduzşünasları hüzuruna çağırdı.

Münnəccimlərlə ulduzşünaslar ulduzları döndönə seyr etdilər.

– Niyə yubadırsınız, yoxsa öz gəldiyiniz qənaəti söyləməyə çəkinirsiniz?

Kimi başını aşağı salıb susdu, kimi danışmağa cürət etsə də, fikrini aydın şəkildə söyləyə bilmədi.

– Görkəminizdən anlayıram ki, fikriniz ürəkaçan deyil. Mən sizdən həqiqəti olduğu kimi söyləməyi tələb edirəm. Özünüzü əbəs yerə caydırmayın. Yazılan tale hər nədirsə, onsuz da, yerini tapacaq! Əgər gözlənilən qəzavü-qədəri zər-zorla aradan qaldırmaq olsaydı, mən də onun həllinə səy edərdim...Yox, əgər həmin qəzavü-qədərə qarşı çıxmaq namümkünsə, demək o Allahın qədəridir.

Mirzə Zəki Nadir xanın özünü soyuqqanlı aparmasına heyrət edib dedi:

– Ey qüdrətli Vəkülü-Dövlə, bu sözləriniz bizə cəsarət verdi. Biz həyatımızdan xətirçam olduq. Nəvəniz şahzadə olacaq. İyirmi yaşına qədəm qoyanda... dünya nuru onun üçün gecə zülmətinə çevriləcək...

Nadir xan yerindən sıçrayıb ayağa qalxdı:

– Yaxşı, onda deyin görüm, bəs mənim nəvəm hansı tayfanın zavalına gələcək? Mən də o tayfanı yer üzündən yox edim...

Mirzə Zəki yerində qurcalandı. Boğazında, elə bil, çöp qalmışdı. Bir-iki dəfə öskürüb təlaşla:

– Xan sağ olsun, – dedi, – bu hadisə siz dünyanızı dəyişəndən sonra baş verəcək... Belə acı taleyi yalnız çoxlu nəzir-niyaz verməklə xoş bir sonluğa çevirmək ehtimalı da var...

Nadir xanın qəzəbli səşindən hamı tir-tir əsdi:

– Mən sizin bu sözlərinizə inanmıram...

Yenə Mirzə Zəki özündə cəsarət tapıb, onun qəzəbini soyutmağa çalışdı:

– Təqdiri – İlahidir. Biz yalnız müşahidələrimizi söyləyirik.

– Mirzə Zəki, bəs nəvəm üçün hansı adı seçdiniz?

– Xani-əzəm, əbcəd hesabı ilə Şahruxəm sözündə nəvənizin təvvəllüd tarixi öz əksini tapır...

Nadir xan bu təklifi bəyəndi:

– Şahruxəm... Yaxşı addır. Ancaq mən bu sözə kiçik bir islah edib, nəvəmə Şahrüh adı qoyuram! Şah və ruh! Şahrüh...Və Herat qalasını hədiyyə olaraq nəvəm Şahrühə bağışlayıram. Qoy Herat şəhərinin bir illik bac-xəracı qədər nəzir-niyaz fəqir-füqaryaya paylansın...

Nəvəsinin adının Şahrüh qoyulması onu çox sevindirdi.

Axı, özünü sələfi hesab etdiyi Əmir Teymurun oğlanlarından birinin adı Şahrüh idi. Öz övladları dünyaya gələndə onu yalnız Xorasanda tanıyırdılar.

İndisə o, şöhrətin zirvəsində idi; dünyanın böyük dövlətləri onu tanıyır, öz elçilərini onun hüzuruna göndərirdilər... Bax, belə bir vaxtda nəvəsi dünyaya gəlmişdi!

Uzaqdan-yaxından Nadir xanı tanıyanlar elə düşünürdülər ki, o, böyük sərkərdə Əmir Teymuru yamsılayır, bəlkə ona görə ki, o heç vaxt özünün əslən Turanlı olduğunu danmırdı, hələ ötən ilin sonunda Bağdad müqaviləsi münasibətilə Osmanlı sultanına yazdığı məktubda da əfşarların qədim türk tayfası olduğunu deməsi heç kimə sirr deyildi! Əmir Teymurla onun arasında qan qohumluğu olduğunu iddia edənləri də qınamaq olmazdı, ona görə ki, Nadir xan adı Əmir Teymurla yanaşı çəkilən məşhur Kəlat qalası ətrafında böyüyüb boya-başa çatmışdı, ən qəribəsi də bu idi ki, Əmir Teymurun gəlininin, yəni oğlu Şahruhun arvadının adını Nadir xanın ikinci arvadı Gövhər Şad daşıyırdı. Bundan başqa, Əmir Teymur kimi Nadir xan da çox əla yaddaşa malik idi...

Nadir xanın sevincinə sevinc qatacaq daha bir şad xəbər dildə-ağızda gəzib-dolaşırdı: Təhmasib xan Cəlayir təqib etdiyi Məhəmməd xan Bəlucun Çıraq yaxınlığında Şeyx Əhməd Mədəninin qalasına sığındığını bilib, oranı mühasirəyə almışdı və Nadir xanı əmin etmişdi ki, asilik edənlər tezliklə öz layiqli cəzalalarına çatacaqlar. Vəkili-Dövlə qəlbini sevinc hissi ilə dolduran bu xoş müjdəni ona çatdıran qasidlərə ənam verib, İsfahana üz tutdu.

İsfahanda qara zurnanın çal-çağır sədası uzaqdan eşidilirdi. Nadir xan Əfşarı saray əyanları və

şəhərin sakinləri təntənə ilə qarşıladılar. Yolboyu insanlar onun qədəmlərinə: «Səltənət naibi min yaşa!», «Zəfərin mübarək!», «Var olsun, Nadir xan Əfşar!» – deyib, gül-çiçək səpirdilər. Bayramsayağı bəzədilmiş şəhərdə atəşfəşanlıq mərasimi bir neçə gün davam etdi. Təbrizli xanəndənin şövqlə ifa etdiyi «Əfşarı» zərb muğamının qəlbəyatımlı təranələri aylı-ulduzlu gecənin gözəlliyini daha da artırmışdı.

Gündüzlər İsfahanın səmasında göyərçinlər qanad çalırdı, şənlik səsləri ərşə ucalırdı.

Mayın əvvəllərində Təhmasib xan Cəlairin mühasirədə saxladığı qala təslim oldu, Şeyx Əhməd Mədəni həbs edildi. Məhəmməd xan Bəluc isə bir dəstə tərəfdarı ilə canını qurtarıb, Kiş adasına (Qeys) qaçdı. Nadir xan Təhmasib xan Cəlairə xəbər göndərdi ki, bir an da olsun, onu təqib etməkdən əl çəkməsin.

Təhmasib xan Cəlair Şeyx Əhməd Mədəni ilə birgə asilik edən bir dəstə ərəb başçısının edam olunması barədə sərəncam verdi, ərəb tayfalarının çoxunu Xorasana və Astarabada köçürdü. Onların qalalarını yerlə-yeksan etdi. Bəhreynli Şeyx Cabbarı isə asilərlə əlbir olmuş ərəb şeyxlərindən on min tümən pul yığmağa məcbur etdi. O da Kiş adasını mühasirəyə almaq üçün tək-cə ingilis və hollandlardan deyil, ərəblərdən – Şeyx Cabbardan və Şeyx Rəşiddən daha bir neçə gəmi kirayələdi. Məhəmməd xan Bəlucun qaçmağa özgə yolu yox idi. Çox çəkmədi ki, üsyançıların rəhbəri – Məhəmməd xan Bəluc çarəsiz qalib təslim oldu.

Məhəmməd xan Bəlucu əli-qolu bağlı İsfahana – Ala Qapı sarayına – Nadir xanın hüzuruna gətirdilər.

Nadir xan onun gözlərinin içinə qəzəblə baxdı. Bu qəzəbli baxışlar sanki dil açıb, bir vaxtlar elə bu sarayda Nadir xanın dediyi sözləri Məhəmməd xan Bəlucun yadına saldı: «Əgər bir də xəta etsən, gözlərini çıxardacağam!».

Nadir xan dinib-danışmasa da, dediyi kimi də etdi – İsfahanın Nəqşi-Cahan meydanında onun gözlərini çıxartmaq haqqında göstəriş verdi.

Sonra Məhəmməd xan Bəlucu aparıb zindana saldılar, üç gündən sonra xəbər çıxdı ki, o, xəncərlə özünü öldürüb...

* * *

Nadir xan Əfşarın Topal Osman paşa üzərində qələbəsi dünyanın hər tərəfinə səs salmışdı. Bu qələbə qərbdə ən çox fransızları pərt etmişdi – onlar Topal Osman paşaya xüsusi rəğbət bəsləyirdilər.

Fransanın İstanbuldakı səfiri belə düşünürdü ki, əgər Topal Osman paşa Nadir xanı məğlub etsə, təzədən Osmanlı dövlətinin Baş vəziri vəzifəsinə təyin olunacaq. Fransa da onun nüfuzundan öz siyasi maraqları üçün istifadə edəcək. Digər tərəfdən, İngiltərənin İstanbuldakı səfiri lord Kinnoul Fransa ilə aralarında şəxsi zəmində baş vermiş münaqişədə Topal Osman paşanın Topqapı sarayında siyasi xidmətinə son qoymasından hiyləgərcəsinə sui-istifadə etmişdi.

Topal Osman paşanın məğlubiyyəti rusları bərk sevindirdi. Amma iki müsəlman dövləti arasındakı sülh danışıqları imperatriçə həzrətlərini o qədər də məmnun etmədi:

– Biz çalışıb, nəyin bahasına olur-olsun, Nadir xanın Osmanlı dövləti ilə sülh sazişi bağlamasına hər vəclə mane olmalıyıq. Çünki Fransa hər an osmanlıları bizə qarşı müharibəyə sövq edə bilər. Bu da Rusiyanın iqtisadi durumunu pisləşdirər. Yalnız Nadir xanın osmanlılarla savaşı bizi gələcək bəlalardan xilas edə bilər. – Sankt-Peterburq sarayında imperatriçə Anna İvanovna Romanova Rusiyanın vaxtilə İspaniya və Prussiyada səfiri işləmiş knyaz Sergey Dmitriyeviç Qolitsini təcrübəli bir diplomat kimi Nadir xanla danışıqlara göndərərkən belə tapşırıq vermişdi.

İstanbulda Topqapı sarayında Osmanlı sultanı və onun nazirləri:

– Biz Əhməd paşanın Nadir xanla Bağdad müqaviləsini hansı çətin şəraitdə bağladığını yaxşı başa düşürük, – deyə təqdir etsələr də, – amma onu təsdiq etmək bizim qüdrətimizə böyük xələl gətirə bilər, – qənaətinə gəldilər.

Baş vəzir Əli paşa dilləndi:

– Mən təklif edirəm ki, Əhməd paşa Bağdadın hakimliyindən azad edilsin!

Biz onun bağladığı o bədnam müqavilənin şərtlərinə görə Osmanlı qoşunlarının Gəncədən, Şirvandan, İrəvan və Tiflisdən çıxarılması barədə əmrinin icraatını dərhal dayandırmalıyıq...

– Bəs Nadir xana nə cavab verək?

– İndiki vəziyyətdə bütün gücümüzü ordunu döyüşə hazır vəziyyətdə saxlamağa yönəltməliyik. Topal Osman paşanın ölümündən sonra Sərəsgər vəzifəsinə təyin olunan Abdulla paşa Köprülüyə Nadir xanla

danışıqlar aparmaq səlahiyyəti verilsə, mənəcə, yaxşı olar...

– Elə isə Qazi Əbdül Kərim Əfəndini elçi qismində İsfahana göndərin...

* * *

...Güllü-çiçəkli bahar günlərinin birində Qazi Əbdül Kərim Əfəndi Osmanlı dövlətinin Sədr-əzəminin tapşırığı ilə İstanbuldan İsfahan şəhərinə elçi kimi təşrif buyurdu. Onun Nadir xana təqdim etdiyi məktubda Osmanlı sultanının adından bildirirdi ki, sülh danışıqları aparılması bundan sonra Abdulla paşa Köprülüyə həvalə edilib.

Nadir xan elçiyə böyük ehtiram göstərsə də, hiss edirdi ki, Osmanlı dövləti bütün bunları vaxt qazanmaq üçün edir. Odur ki, dedi:

– Bizim məqsədimiz budur: Osmanlı dövləti Araxın o tərəfində olan vilayətlərimizi özümüzə qaytarsın. Əgər bu müqavilənin şərtlərinə əməl olunmasa, tezliklə müharibəyə başlamalı olacağıq...

Nadir xan Qazi Əbdül Kərim Əfəndiyə geri dönmək rüsxəti verəndən sonra Rusiyanın İsfahandakı fəvqəladə səfiri knyaz Sergey Qolitsinin başçılığı etdiyi nümayəndə heyətini qəbul etdi.

İmperatriçənin salamlarını və xoş məramını səfirin dilindən eşidəndən sonra, türk qüruru Nadir xan Əfşarın siyasi marağına güc gəldi:

– Belə başa düşürəm ki, Ağ Banu bizə Osmanlı dövlətinin əleyhinə müqavilə bağlamağı təklif edir?

Səfirin üzünə xəfif təbəssüm yayıldı:

– Bizə məlumdur ki, Osmanlı dövləti Bağdad sülhünə görə tələb etdiyiniz torpaqları geri qaytarmaq istəmir. Deməli, müharibə labüddür. Bu məsələdə imperatriçə Anna İvanovna sizə yaxından kömək etmək niyyətindədir. Əlahəzrətin göndərdiyi hədiyyələr sizə olan sevgisinin və heyranlığının nişanəsidir.

– Çox əcəb!.. Məclisimizi öz töhfəsi ilə şərəfləndirən, Səltənət asimanında Zöhrələrin Zöhrəsi olan, hökmranlıq sədəfinin bəyaz dürrəsi – qüdrətli padşahın ömrü uzun olsun! Knyaz, yəqin özünün nəcib xasiyyəti və əhdinə sadıq qalması ilə dünyada xoş ad qazanmış o alirütbəli unudub ki, iki il əvvəl Rusiya da Bakı ilə Dərbəndi bizə qaytaracağına söz vermişdi...

– Biz Osmanlı qoşunlarının Cənubi Qafqazı tərk etməsini gözləyirik!

– Hə!.. Eyni sözləri osmanlılar da deyirlər, yəni ruslar işğal etdikləri əraziləri tərk etməyincə, onlar da Bağdad müqaviləsinə əməl etməyi bir müddət təxirə salırlar.

Knyaz Qolitsin daha nə deyəcəyini bilmədi. O, söhbətə yenə Nadir xanı birbaşa olmasa da, dolayısı ilə osmanlılarla müharibəyə təhrik etməklə xitam vermək istədi:

– Rus dövləti Osmanlı imperiyasına arxalanan Surxay xanın Şirvandakı özbaşınalığından da çox narahatdır. Belə davam edərsə, biz sərhəddimizi dəfələrlə pozan, Krım xanlığından hərbi yardımlar alan bu türk vassalının dərşini verməyə məcbur olaca-

ğış... İnanırıq ki, sizin kimi qüdrətli bir sərkərdə osmanlılar Qafqaz vilayətlərini tərk etməyincə, Bağdad müqaviləsinə qol çəkməyəcək...

Nadir xan səfirin sözünü kəsdi:

– Əgər lənətə gəlmiş Məhəmməd xan Bəlucun üsyanı olmasaydı, mən Osmanlı dövləti ilə heç bir sülh danışıqlarına razılıq verməyəcəkdim... Bundan sonra addımımı hara, necə atacağımı yaxşı bilirəm.

Hər ikisi – Nadir xanla səfir knyaz Qolitsin mənalı baxışlarla bir-birini xeyli süzdü.

Knyaz Qolitsin Nadir xanla görüşdən aldığı təəsüratlar barədə imperatriçə Anna İvanovna Romanovaya belə məzmununda məktub yolladı:

«Bakı və Dərbəndi qaytarmadığımızı görə Nadir xan bizə qarşı çox qəzəblidir. O, əsl milli qürur yiyəsidir. Özgənin tövsiyələrinə qulaq asan deyil, ona görə də, hələlik, səbir edib gözləməliyik...».

ŞİRVAN VƏ DAĞISTANA YÜRÜŞ

Rus səfiri ilə söhbətindən sonra Nadir xan Əfşar Qafqazda Osmanlı ağalığına birdəfəlik son qoymaq üçün Şirvana və Dağıstana vali təyin olunmuş Suxay xana möhkəm qulaqburması vermək fikrinə düşmüşdü. Digər tərəfdən, Sankt-Peterburqdakı nümayəndəsindən xəbər almışdı ki, Rus dövləti keçmiş gürcü çarı Dördüncü Vaxtanqı Şamaxını zəbt etmək və Osmanlı himayəsindən çıxarmaq üçün özünə məmur edib.

Nadir xan Təbrizə – qardaşı İbrahim xana xəbər göndərdi ki, orada tayfa başçılarını ətrafına yığsın, osmanlılarla sülh və ya müharibə vəziyyəti aydınlaşana qədər onun əmrini gözləsin.

Hələ bir müddət bundan əvvəl Astara hakimi Mirmusa xan, Nadir xanın tapşırığı ilə Surxay xana məktub yazıb, onun Şirvanı tərk etməsini tələb etmişdi. Surxay xan o zaman Mirmusa xanın məktubuna mənfi cavab vermişdi. Onun bu hərəkəti Nadir xanı çox qəzəbləndirmişdi. Buna görə də Surxay xanı cəzalandırmağı özünün təxirəsalınmaz işi hesab edirdi.

Bu minvalla özü də 1734-cü ilin 10 avqustunda Ərdəbilə gəldi, burada Abdulla paşadan sifariş aldı ki, Osmanlı dövləti xahiş edir ki, torpaqların qaytarılmasına iki il möhlət versin və iki ildən sonra Osmanlı sarayına öz nümayəndəsini göndərsin. Nadir xan Azərbaycan, Arran və Qafqaz ərazilərinin qaytarılmasını iki ilədək təxirə salmaq barədə osmanlıların təklifini qoşun başçılarından və şəhər hakimlərindən ibarət əncüməndə¹ müzakirə edib, razılığa gəldi.

– Amma, – Nadir xan üzünü sərkərdələrinə tutub dedi, – elə sabah döyüşə başlamağı təklif edirəm.

– Kimə qarşı? – təəccüblənmiş qızılbaş əmirləri, xanlar-bəylər, qoşun sərkərdələri bir-birlərinin üzünə baxıb soruşdular. – Ruslara qarşımı?

– Yox.

– Bəs kimə?

– Osmanlıların əlaltısı olan və özünü məğlubedilməz hesab edərək bir çox qızılbaş valisinə qar-

¹ Əncümən – şura, məclis.

şı qiyam qaldırıb, onları namərdcəsinə qətlə yetirən Surxay xana qarşı.

Nadir xan qızılbaş sərkərdələrinin heyrətdə qaldığını görüb:

– Həmin bu nanəcib Surxay xanın mənim Şamaxının qaytarılması barədə sifarişimə necə cavab verdiyini bilirsinizmi? – deyə soruşdu.

Sonra Nadir xan üzünü bir az aralıda əyləşmiş Mirmusa xana tərəf çevirib dedi:

– Mirmusa xan! O məktubu oxu, qoy Surxay xanın cavabını hamı eşitsin...

Mirmusa xan ayağa qalxıb dedi:

– Qədəminə qurban, xan, mən o cavabın məzmununu əzbər bilirəm.

– Onda de!

– Özündən müştəbeh Surxay xan yekəxanalıq edərək bildirir ki, «Biz Şirvanı şirlərin qılıncının gücü ilə almışıq və heç kim onu bizdən istəyə bilməz...»

Şura iştirakçıları gülüşdülər.

Nadir xan dedi:

– Yox, gülmək hələ tezdir. Mən bu lovğa xanı yerin deşiyində də olsa, tapıb cəzalandırmayınca, nə ruslarla, nə də osmanlılarla işim yoxdur.

– Bizim Şirvanı azad etməkdə dörd əsas məqsədimiz var: birincisi, Vaxtanqdan qabaq oranı tutmaq, ikincisi, rusları bizimlə sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur etmək, üçüncüsü, Şirvan xanlığını ləğv etmək, dördüncüsü, Bağdad müqaviləsinə əsasən əldən çıxmış Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən Şamaxını qaytarmaq...

İclasda iştirak edən Rzaqulu Mirzə atasının sözü-nə qüvvət verib, əlavə etdi:

– Bu elə ruslara və osmanlılara da dərs olacaq.

– Doğrudur, oğlum, doğrudur, – Nadir xan fəxarətlə və təbəssümlə Rzaqulu Mirzəyə baxıb, ayağa qalxdı:

– Yürüşə hazırlaşın!

...Nadir xanın Surxay xanı və onun dediyi şirləri cəzalandırıb, ta Avarıstana qədər yürüş etməsi çox uzun vaxt apardı, demək olar ki, ilyarıma qədər. Bu, zaman etibarilə onun Orta Asiyaya və Hindistana yürüş edib, ucsuz-bucaqsız əraziləri fəth etdiyi vaxta bərabər olacaqdı...

1734-cü ilin avqust ayının son günlərində Nadir xanın qoşununun Kür çayına yaxınlaşdığını eşidib qorxuya düşən Surxay xan Astara hakimi Mirmusa xana verdiyi sərt cavabı tamam unutdu, təcili Şamaxını tərk edib Qəbələyə qaçdı.

Nadir xan Əfşarın qoşunu şəhəri müqavimətsiz ələ keçirdi. Şamaxı təzə təyin olunmuş hakimin – Məhəmmədqulu xan Sədərlunun ixtiyarına verildi. Şirvanlıların Surxay xana mütiliyi Nadir xanı bərk qəzəbləndirmişdi. Ona görə də, tapşırıq verdi ki, onlardan ağır bac alınsın. Nadir xan Şamaxıda olduğu müddətdə rus səfiri Qolitsinə qəti xəbərdarlıq etdi ki, Bakı ilə Dərbəndi tərk etmədiyi təqdirdə, tezliklə Rusiyaya qarşı müharibəyə başlayacaq. Ona İsfahan sarayındakı söhbətlərini xatırladaraq, bir daha bəyan etdi ki, Osmanlı dövləti işğal etdiyi torpaqları ruslar ərazilərimizi tərk etməyincə qaytarmayacaq!

Çox çəkmədi ki, Rus dövləti Dağıstandakı qoşunlarının komandanı general Levaşevə əmr göndərdi ki, Bakı da daxil olmaqla Dərbənd vilayətinin cənub hissəsini tərk etməyə hazırlaşsın!

Yayın axırında Nadir xan on iki minlik qoşunla Şamaxıdan çıxdı, Dağıstana yürüşə başladı. Çox çəkmədi ki, o, Qazıkumuk vilayətinin mərkəzi olan Kumuk şəhərinə yetişdi.

Nadir xan hələ Qazıkumuka yola düşəndə, Təhmasib xan Cəlayir də on iki minlik qoşunla Surxay xanın qərargahının yerləşdiyi Qəbələyə yürüş etdi. Dəvəbatan dağı yaxınlığında qəflətən Surxay xanın başçılıq etdiyi iyirmi minlik ordu ilə üz-üzə gəldi.

Səkkiz mini tatarlardan və Gəncədən gətirilmiş türklərdən ibarət olan dəstələrə Mustafa paşa və Fətəh Gəray başçılıq edirdilər. Təhmasib xan Cəlairin qoşunu sayca az olmasına baxmayaraq, Surxay xanın qoşununu darmadağın etdi. Qızılbaş ordusunun qabağında duruş gətirə bilməyən Surxay xan Kumuka tərəf qaçdı.

Qazıkumuk yaxınlığında Surxay xan Nadir xan Əfşarın təslim olmaq barədə göndərdiyi xəbərə məhəl qoymayıb, müqavimət göstərmək istədi. Əvvəlki ordusundan əsər-ələmət qalmamışdı. Bu dəfə də o yenə ağır məğlubiyyətə uğradı. Canını götürüb, Avarıstana qaçmağa məcbur oldu. Nadir xan Kumuku dağıdıb, Surxay xanın böyük xəzinəsini ələ keçirdi. Dağıstanda hörmət-izzət sahibi olan Adil Gəray xanın oğlu Xaspolad xan Nadir xana könüllü təslim oldu. Buna görə də Nadir xan onu Şamxal ləqəbi ilə təltif etdi. Bu rütbə

dağlı tayfalar arasında ayrı-seçkilik yaranana kimi də mövcud olmuşdu. Şamxallığı bərpa etməklə Nadir xanın məqsədi dağlı tayfalar arasındakı dərəbəyliyə son qoymaq idi.

Artıq qış qapını kəsdirmişdi. Dağ yolları buz bağlamışdı. Suxay xanın gizləndiyi Avarıstana gedən keçidləri qar örtmüşdü. Soyuq adamın iliklərinə işləyirdi.

Nadir xan Kumukda bir həftə qalandan sonra, Suxay xanı təqib etməkdən vaz keçib, qoşuna Ax-tıya enmək əmri verdi. Burada ona düşmənçilik münasibəti bəsləyən qaçaqların dəstələrini əzişdirdi, Car və Talada üsyançıları susdurdu. Sonra Xaçmaz yolu ilə Qəbələyə gəldi, bir həftə burada qaldı.

GƏNCƏ MÜQAVİLƏSİ

Nadir xanın qoşunu Qəbələdən Gəncəyə hərəkət etdi. Əli paşanın qoruduğu Gəncə o zaman osmanlıların əlində idi. Hicri təqvimlə il 1147-ci ilin cəmədiüsani ayının 6-da¹ qoşun Gəncə yaxınlığında düşərgə salıb dayandı.

Bu zaman Osmanlı ordusunun Şərq qoşunları komandanı Abdulla paşa Qarsda olsa da, Gəncəni qoruyan qoşunların başçısı Əli paşaya əmr etmişdi ki, şəhəri əldən vermək olmaz... Onun yardımları sayəsində Gəncəni təslim etmək mümkün olmadı.

¹ 4 noyabr 1734-cü ildə.

...Son payız səhəri idi. Öküz və kəl arabaları topları ağır-ağır çəkib, Gəncə qalasına tərəf gətirirdi. Nadir xan at belində hərbi əməliyyata rəhbərlik edirdi. İlk həmlədən sonra dönüb öz sərkərdələrini mənalı-mənalı süzdü. Qəribə olsa da, o hələ indiyə qədər heç yerdə belə müqavimətə rast gəlməmişdi. O dedi:

– Qalanı top atəşlərinə tutun... Qala müdfiəçilərinin başı özlərini qorumağa qarışanda, hündür divarlara dırmaşmaq mümkün olacaq.

Amma bir azdan Nadir xan bu fəndin baş tutmadığını və topların Osmanlı atıcıları tərəfindən susdurulduğunu görüb hirslandı:

– Ağacdən mancanaqlar düzəldin! Əsir götürməyəcəyik! – dedi. – Gecə divarın altına barıt qoyub partladın!

Yüzbaşılar lağım atıb, barıt dolu kisələri qala divarlarının altına yığdılar və alovlanan oxlarla partlatdılar. Gəncə səs-küydən, gurultudan lərzəyə gəldi. Amma şəhər, doğrudan da, alınmaz qalaya dönmüşdü.

Bunun da fayda vermədiyini görən Nadir xan qalanı ağır qumbaralarla atəşə tutmağı əmr etdi. Qala divarları bir neçə yerdən dağıldı. Osmanlı qoşunu bir gündə yeddi yüz nəfərdən çox itki versə də, qalanı Nadir xana təslim etmədi.

Mühasirə zamanı Nadir xan üç dəfə ölümə üz-üzə gəldi. Hər dəfə də taleyi üzünə güldü – ölümün pəncəsindən qurtardı. Bir dəfə top mərmisi yanında dayanan əsgərin başını apardı. Əsgərin qanı, xıncım-xıncım olmuş beyninin iliyi Nadir xanın üz-gözüne

sıçradı. O dərhal üzünü yuyub, paltarını dəyişdi, yenidən qoşuna göstərişlər vermək üçün atının belinə qalxdı.

Qalanın alınması yubandıqca, Nadir xandan da çox rus dövləti narahətçilik keçirirdi. Ona görə də, Nadir xanın topxanasının zəifliyi ucbatından Gəncə qalasının alınmasının çətinləşdiyinin şəxsən şahidi olan rus səfiri Qolitsin ona öz dövlətinin köməyini təklif etdi. Razılıq aldıqdan sonra, Dərbəndəki rus qoşunlarının komandanı general Levaşov Nadir xanın ordugahına xeyli ağır top göndərdi. Amma rusların köməyinə baxmayaraq, Nadir xan Əfşar hiss edirdi ki, Gəncənin mühasirəsi hələ uzun sürəcək.

Nadir xan qoşunun bir hissəsini qalanın ətrafında saxlayıb, qalanını Xorasan türklərindən olan Səfi xanın başçılığı ilə Tiflisi və İrəvan qalalarını tutmağa göndərdi.

Gəncəni mühasirədə saxladığı vaxt Nadir xan Xəzərboyu torpaqların qaytarılması məsələsini yenə Rusiya səfiri Qolitsinlə müzakirə etdi və bu barədə uzun müddətdən bəri davam edən söhbətlərə yekun vurmaq məqsədilə öz səfiri Hüseyin xanı Sankt-Peterburq sarayına göndərdi.¹

Dekabr ayının sonunda rus səfiri Qolitsin Nadir xanın qərargahına gəlib, ona imperatriçənin sifarişini çatdırdı. Rusiya tərəfi Nadir xanın tələb etdiyi torpaqları bir şərtlə tərk edəcəyini bildirirdi ki, o da bundan sonra Rusiyanın düşmənlərini öz düşməni hesab etsin və qaytarılan torpaqları bir də heç vaxt osmanlı-

¹5 dekabr 1734-cü ildə.

lara verməsin. Səfirin bu xəbəri Nadir xanı çox sevindirirdi. O, öz növbəsində, səfiri əmin etdi ki, bundan sonra Rusiyanın daimi müttəfiqi olacaqdır...

Gəncə yaxınlığında baş tutan bu danışıqlar bir il sonra – Novruz bayramında Rusiyanın Kürün mənsəbindən Dərbəndədək Xəzəryanı vilayətlərdən biryolluq çıxması haqqında müqavilənin imzalanması ilə nəticələndi.¹ Gəncə müqaviləsinin şərtlərinə görə, Rusiya Bakını 15 günə, Dərbəndi 2 aya boşaltmalı idi. Sulaq çayı və qalası Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında sərhəd məntəqəsi oldu. Dövlətlər bir-birindən xəbərsiz Osmanlı dövləti ilə hər hansı müqavilə bağlamamaq barədə də razılığa gəldilər.

Ancaq aradan on bir il ötüb-keçəcəkdi... özünün möhtəşəm gücünə-qüdrətinə arxayın olan Nadir xan Əfşar (o vaxtlar artıq şah olacaqdı!) Osmanlı dövləti ilə müqavilə bağlayacaqdı, bu zaman Rusiyanın rəyini nəzərə almayacaqdı. Bununla da, Rusiya gələcəkdə – Nadir şah kimi rəqibi dünyada olmayanda, ona qarşı olan sonsuz qəzəbini Azərbaycan adlı böyük bir məmləkəti iki yerə parçalamaqla büruzə verəcəkdi. Və bu gözəl, sərvəti bol olan diyarı ikiyə parçalamaq, əzmək Rusiya kimi böyük bir dövlətin son niyyəti olmayacaqdı...

Bütün qorxunc fəlakətlərin bünövrəsi bu azman sərkərdənin ölmündən əlli beş-altmış il sonra qoyulacaqdı...

Hələlik, Nadir xan sağ idi, döyüşkənliyi, cəsarəti ilə rusların gözünün odunu almışdı. Rusiya Birinci

¹ 19-21 mart 1735-ci ildə.

Pyotrun dövründə on minlərlə əsgərinin həyatı bahasına zəbt etdiyi Azərbaycan dövlətinin şimal torpaqlarını on üç ildən sonra geri qaytarmağı bacarmışdı...

QARSIN MÜHASİRƏSİ

Novruz bayramından artıq bir neçə gün keçmişdi. Nadir xan qoşununun bir hissəsini Qarsa göndərmişdi. Onun məqsədi Abdulla paşa Köprülü ilə döyüş meydanında üz-üzə gəlmək idi. Buna görə, müharibəni elə Osmanlı torpağında aparmağı qərara almışdı. Yolda mühasirə şəraitində qalan Tiflisə köməyə gedən Van hakimi Teymur paşanın başçılıq etdiyi altı minlik Osmanlı qoşunu ilə rastlaşdı. Bu yerlərə yaxşı bələd olan Teymur paşa Nadir xanın cəngindən, çətinliklə də olsa, çıxıb bildi.

Sıldırım dağ yolu ilə Qazançay qalasına can atan Nadir xan Abdulla paşanı müharibəyə çəkmək fikrindən hələ də vaz keçməmişdi. Ancaq hündür dağların qoynunda yerləşən qalanın yollarını qalın qar örtmüşdü. Nadir xan naəlac qalıb, Qazançay qalasını almaq niyyətindən əl çəkdi, sonra Lori yolu ilə Qarsa doğru irəliləməyə başladı.

Nadir xanın qoşunu may ayının axırlarında Qarsın beş-altı kilometrliyinə gəlib çatdı və burada düşərgə qurdu.

Osmanlı Sərəsgəri Abdulla paşa Köprülü Qars qalasında oturub gözləyirdi, sanki Nadir xanla müharibəyə girişməkdən qorxurdu. Kim bilir, bəlkə də,

bu, osmanlı sərکərdəsinin uzaqgörənliyinə dəlalət edirdi. Axı, doğurdan da, çox çəkmədi ki, Qarsın yaxınlığında düşərgə qurmuş Qızılbaş qoşunu azuqələrinin tükəndiyini görüb geri dönməyə başladı.

Bu zaman Nadir xan qoşununu İrəvan tərəfə çəkib, tezliklə oranı mühasirəyə aldı, Üçmüəzzini, Bəyazid qalasını tutdu. Sərкərdələrinə qəti göstəriş verdi ki, İrəvan valisi Hüseyn paşanı, Bəyazid hakimi Osman ağanı əsir alıb, hüzuruna gətirsinlər. Amma, Gəncə qalası kimi, istər İrəvan qalası olsun, istər Tiflis, hələ də müqavimət göstərməkdə davam edirdilər.

Nadir xan isə qoşununun əsas hissəsini Abdulla paşa Köprülü ilə döyüşə saxlamışdı. Çox çəkmədi ki, səbri tükənmiş paşa böyük qüvvə ilə Arpa çayını keçib, Nadir xanın üzərinə yeridi. Osmanlı qoşununda təxminən otuz min piyada və əlli min atlı döyüşçü cəmləşmişdi. Nadir xanın ordusu əlli beş min nəfər idi. O, bundan əvvəlki döyüşlərin əksəriyyətində olduğu kimi, binə – çadırları arxada qoyub, sürətlə Osmanlı ordusunun qabağına keçdi. Zəngiçay vadisinə yetişəndən sonra adına Ağ Təpə deyilən yerin ətəyində dayanıb, düşərgə saldı. Osmanlı qoşunu da məhərrəm ayının əvvəlində Ağ Təpədən iki fərsəng aralıda – düzənlikdə binə qurmuşdu. Qədimdə müsəlmanlar bu ayda müharibə etməzdilər.¹ Kərbəla faciəsi – İmam Hüseyn əleyhissəlam və onun yetmiş min tərəfdarı bu ayda şəhid olduğu üçün şüələr matəm saxlayırdılar.

Ertəsi gün Abdulla paşa Köprülü qoşununun sayca üstün olduğuna güvənərək, Nadir xanın üzərinə

¹ Məhərrəm – ərəbcə «haram edilmiş» deməkdir.

hücuma keçdi. Nadir xanın tapşırığı ilə qoşunun bir hissəsi tərənin arxasında gizlənmişdi. Onlar rəqib ordusu ilə müqayisədə çox az görünməyə də, böyük fədakarlıqla vuruşurdular.

Nadir xan başçılıq etdiyi cəzairlər dəstəsinin kiçik hissəsi ilə Abdulla paşa Köprülünün topları yerləşən kiçik tərəyə hücum etdi. Dəvələrin belində qurulmuş fırlanan zəmburəklər – kiçik toplar mərkəzdəki qüvvələri dağıdıcı atəşə tutmuşdu. Ağır toplar da ara vermədən hədəfləri bir-bir yox edirdi. Abdulla paşa Köprülü ilə onun sərkərdələri dalbadal qəfil hücumlardan çaşqın vəziyyətə düşmüşdülər. Pərən-pərən olmuş Osmanlı qoşunu geri çəkilməyə başladı.

Nadir xanın əmri ilə süvarilər geri çəkilmələrin ardınca düşdülər. Çox çəkmədi ona xəbər gətirdilər ki, xeyli sayda say-seçmə Osmanlı zabiti əsir alınıb...

– Bəs, Abdulla paşadan nə xəbər var?

– Sərəsgər əsir alınarkən cidd-cəhdlə müqavimət göstərib və ölümcül yaralanıb.

Nadir xan bu xəbəri gətirən yüzbaşının üzünə baxıb, təəssüflə köks ötürdü...

Amma böyük qələbə sevinci Nadir xanın bu təəssüf hissəsinə güc gəlmişdi. Bir azdan Mirzə Mehdi-nin yazıb, Dərbəndə – knyaz Qolitsinə yolla salacağı məktubda əksini tapacaq fikirləri dilinə gətirdi:

– Bəxt pərisi mənim üzümə güldü... Müharibələr apardığım gündən bəri heç belə parlaq qələbə fərəhi duymamışdım...

Müharibə başa çatandan sonra Nadir xan görkəmli Osmanlı sərkərdəsi Topal Osman paşanın cənazəsi

kimi, çox böyük ehtiramla, Abdulla paşa Köprülünün cənazəsini Qarsa, Mustafa paşanın cənazəsini də İrəvana göndərdi.

Nadir xan dedi:

– İrəvanda Hüseyin paşa hələ də müqavimət göstərir; ora, Tiflisə, bir də Gəncəyə osmanlı əsirlərindən göndərmək lazımdır ki, oradakı həmvətənlərinə bizim qələbəmizdən danışsınlar. Baba xan, sən altı min qoşun götür, İrəvanı mühasirədə saxlayan döyüşçülərimizin köməyinə get!

Bu zaman Mirzə Mehdi ona yaxınlaşdı:

– Vəli-nemət, muştuluğumu verin. Sizə daha bir müjdə var, oğlunuz Rzaqulu Mirzə Məshəddən təşrif gətirib.

– Çox əcəb!..

Ata-oğul, üzərində qılınc şəkli həkk olunmuş bayrağın dalğalandığı çadırın qabağında görüşüb qucaqlaşdılar.

– Zəfərin mübarək olsun!– dedi Rzaqulu Mirzə və fəxarətlə atasına baxdı.

Nadir xanın «Mübarək Təpə» adı verdiyi Ağ Təpənin ətəyində sakitlik idi. Bir az aralıda at ilxısı görünürdü. Atların çoxu tər içində idi. Yazagzı təbiətin gözəlliyini çəmənlikdə otlayan bu döyüş atları qərribə tərzdə tamamlayırdı. Aşağıda aram-aram axan Arpaçayın lal suları axşamın alatoranında bərq vururdu.

...Nadir xanın qələbəsindən xəbər tutan Gəncə hakimi qaladakı adamlarını mühasirə əzabından qurtarmaq üçün sülh danışığına başlamağı təklif etdi.

Səkkiz ay yarım qəhrəmanlıqla müdafiə olunan Gəncə qalası hicri təqvimini ilə 1148-ci ilin yayının əvvəlində¹ Nadir xana təslim oldu... Nadir xan mərhəmət göstərüb, Əli paşanı və Fateh Gərayı əfv etdi, birinə Qarsa getməyə icazə verdi, digərinə Tiflisə. Tiflisdə İsaq paşa da Əli paşanın yolu ilə gedərək uzun-uzadı mühasirədə qalmaqdan usanıb, az sonra təslim oldu...

Qars şəhərinin vəziyyəti çox ağırlaşmışdı. Nadir xan şəhərə gələn suyu kəsib, Arpaçaydan Ərzuruma qədər ərazini viran qoymuşdu...

Bütün Qafqaz torpaqları bir-bir bu azman fatehin ixtiyarına keçirdi.

İSTANBULDA BÖYÜK ÇAXNAŞMA

...Nadir xanın ardıcıl qələbələri İstanbulda böyük çaxnaşmaya səbəb olmuşdu. Arpaçay döyüşündə məğlubiyyətdən sonra Sədr-əzəm Əli paşa Həkim-oğlu dərhal öz vəzifəsindən kənarlaşdırıldı. Onun yerinə Bağdad hakimi İsmayıl paşa təyin olundu. Amma bu dəyişiklik Topqapı sarayındakıları yenə təşvişdən xilas edə bilmədi:

– Bu adam eyni vaxtda Tiflisi, Qarsı, Van əyalətini, Bakını, Dərbəndi, bütün İrəvan mahalını fəth etdi. Ən yaxşı zabit və əsgərlərimizi sıradan çıxardı...

– Hə, Arpaçay döyüşündə qazandığı zəfər Nadir xan Əfşarın üzünə Ərəb İraqına – Bağdad və Bəsrəyə gedən bütün yolları açdı.

¹ 9 iyul 1735-ci ildə – red.

– Bu adam Allahın möcüzəsidir, sərkərdəlik qüdrəti o qədər böyükdür ki, eyni vaxtda bir neçə cəbhədə vuruşur, bu azmış kimi, hamısında da qalib gəlir...

– Üstəlik, o, sultanın göstərişi ilə əlli üç minlik qoşunla Dağıstana və Şirvana hücum edən çox güclü Kırım xanlığı ilə də ağır döyüşlər aparmaq iqtidarındadır.

– Nadir xan Əfşar fələk oğlu fələkzadədir. O, bütün hərəkət və davranışları ilə Əmir Teymuru yamsılayır. Ordusunda bizə qarşı vuruşan əsgərlər isə yalnız azərbaycan türkləri deyil... Əgər o müxtəlif tayfalardan olan bir orduya yaxşı başçılıq edirsə, demək, dövləti idarə edə bilər...

– Əmir Teymur islam bayrağı altında vuruşurdu. O isə, vaxtilə Şah İsmayıl Səfəvinin sahib olduğu torpaqlar uğrunda...

İsmayıl paşa saray adamlarını son hadisələrdən agah etdi:

– Dünən Rusiyanın İstanbuldakı səfiri Neplyuyev əlahəzrət Sultanımızın Qaplan Gəray xanı Dağıstanla Şirvana hərbi yürüşə göndərməsinə etiraz edib, şəxsən mənə öz dövlətinin böyük nigarançılığını bildirdi. Mən də bu etiraza cavabımda dedim ki, Dağıstanın adlı-sanlı adamları və üləmaları sultandan xahiş ediblər ki, Surxay xanı məğlub edib, onun yerinə yeni hakim təyin etmiş Nadir xana qarşı mübarizədə onlara kömək etsin. Böyük sultanımız da onların bu xahişini qəbul edib. Topqarı sarayı və böyük sultan özünün vəzifəsi hesab edir ki, Dağıstan əhalisini öz himayəsinə alsın, ora hərbi kömək etsin.

Artıq bu barədə Krım xanına qəti əmr verilib və əmri dəyişmək mümkün deyil... Bu gün də İngiltərə, Avstriya, bir də Danimarka hökumətlərinin İstanbuldakı nümayəndələri yanıma gəlib, Rusiya ilə müharibənin təhlükəli olduğunu bildirdilər. Hətta uzaqgörənlik edib, deyirlər ki, Qaplan Gəray xanın ordusu da Fətəh Gərayın ordusu kimi məğlub olacaq... Mən də təkidlə bəyan etdim ki, əgər Krım xanı Dağıstanı tutmasa, Nadir xanla müharibə qurtarmayacaq. Amma Krım xanına ciddi tapşırılaçaq ki, Rusiyanın ərazisinə girməsin!

– Əgər, doğrudan da, bu hərbi müdaxilə bizə fayda verməsə, yəni Krım xanı da məğlub olsa, bəs onda...

Sədri-əzəm bu suala cavab vermək üçün çox düşünmədi:

– Onda əlac qalır Nadir xanla sülh bağlamağa...

Yayın ortalarında Osmanlı sultanının vassalı – Krım xanı Qaplan Gərayın başçılıq etdiyi qoşun Dağıstana doğru hərəkət etdi. Bir çox Qərb dövlətlərinin İstanbuldakı diplomatik nümayəndələrinin qarşısını almağa cəhd etdiyi bu hərbi yürüşə təkcə Fransa öz münasibətini bürüzə vermədi.

Dünyada baş verən belə hadisələr şahmat oyununu xatırladırdı.

Dağıstana hərbi yürüş asan məsələ deyildi. Rusiya diplomatlarının fikrincə, bunu yalnız Nadir xan kimi cəsur bir sərkərdə bacarardı...

Surxay xan başı qarlı dağlara çəkilmişdi və Nadir xanın onun yerinə təyin etdiyi Xaspolad qızılbaşların

hökmranlığına qarşı olan ləzgi və kumuk qiyamçıları-
nın qabağını alacaq gücdə deyildi.

Vəziyyət getdikcə çox gərgin şəkil alırdı. Üstəlik, Topqarı yaxşı başa düşürdü ki, Nadir xan özü, hələ şah olmasa da, yenidən onun sayəsində dirçələn və bərpa olunan Səfəvi səltənətinin ikinci şəxsi – naibi idi. Əslində ölkəni o idarə edirdi...

İndi Nadir xanın üzünə, həm də, şahlıq taxt-tacına gedən yollar açılmışdı. Əgər işlər belə getsəydi, yaxın vaxtlarda bu məsələ də öz həllini tapacaqdı – o, böyük bir dövlətin hökmdarı olacaqdı.

Söz yox ki, bəzi vilayətlərin hərbi cəhətdən strateji əhəmiyyət kəsb edən qalaları hələ də mühasirədə qalırdı. Osmanlı ordusu qəhrəmancasına döyüşür, zəbt etdikləri Səfəvi torpaqlarını tərk etmək istəmirdilər. Nadir xanın üzdənirəq müttəfiqi olan ruslar isə artıq Bakını və Dərbəndi boşaltmışdılar...

1735-ci iln payızında Krım xanı Qaplan Gəray öz ordusu ilə Surxay xanın köməyinə gəldi. Yürüş zamanı, əvvəlcədən nəzərdə tutulduğu kimi, ruslarla Qaplan Gəray arasında heç bir silahlı toqquşma olmadı. Amma bu vaxt bir hadisə baş verdi: Krımı sahibsiz görən ruslar Osmanlı dövlətinə heç bir məlumat vermədən ora soxuldular. Rus generalı Leontiyevin başçılığı altında iyirmi mindən çox mükəmməl silahlanmış qoşun hissələri Krımın altını üstünə çevirmək haqqında Sankt-Peterburqdan qəti əmr almışdı.

Digər tərəfdən, Nadir xan Əfşarın Qarsdan sonra Anadoluya hücum edəcəyi xəbəri də Topqarı sarayına gəlib çatmışdı.

Osmanlı sultanı hadisələrin bu cür cərəyan etməsindən çox narahat idi. O, çıxış yolunu, nəhayət, Nadir xanla işləri qaydasına salmaqda – sülh təklif etməkdə görürdü. Osmanlı sultanı bu vaxt Ərzurumda olan Bağdadın sabiq valisi, Osmanlı ordusunun başçısı Əhməd paşaya Nadir xanla sülh danışıqları aparmağı tapşırırdı. O, Nadir xanın yanına elçi göndərərək, bağlanacaq sülhün müqabilində İrəvanı ona güzəştə gedəcəyini təklif etdi. Nadir xan isə, Qars qalasını və Osmanlı qoşunlarının indiyədək onlara vurduğu bütün zərərlərin ödənilməsini, danışıqların aparılmasında Rusiya tərəfinin iştirak etməsini tələb etdi... Osmanlı tərəfi rusların iki müsəlman dövləti arasında gedən sülh danışıqlarında iştirakına etiraz etsə də, son anda Nadir xan Əfşarın təkidi ilə razlaşmalı oldu. Naibi-səltənə öz xəzinədarı Mirzə Məhəmmədi sülh danışıqları aparmaq üçün Əhməd paşanın yanına göndərirdi...

ÜÇ AY TİFLİSDƏ

Qarsla İrəvan məsələsinin sülh yolu ilə həlli üçün danışıqlara başlanandan üç gün sonra Nadir xan Gürcüstana yollandı. Gürcü çarı Teymurazın, onun kürəkəni Əli Mirzənin, Kartli və Kaxetiyanın bütün tanınmış tayfa başçılarının ona tabe olmasını tələb etdi. Gürcülər bu tələbi qəbul etdilər və avqust ayının on ikisində Nadir xanı Tiflis yaxınlığında təntənə ilə qarşılamağa çıxdılar.

Həmin gün Nadir xan bayramsayağı bəzədilmiş Tiflisə gəldi və onun atı xalı-xalça döşənmiş küçələrdən keçdi... Şəhərin gözəgəlimli yerlərində onun şərəfinə şənlik məclisləri qurulmuşdu. Nadir xan qoşun başçılarına tapşırırdı ki, gürcülərlə yaxşı rəftar etsinlər. İştı-şayəd, müqavimət göstərənlər olsa, ailəliklə Xorasana sürgün etsinlər.

Nadir xan Əfşar, Əli Mirzəni Kartli və Kaxeti-yaya hakim təyin edib, ona xan titulu verdi. Amma bu şərəfə ən çox özünü layiq bilən Teymuraz bu təyinatdan bərk pərişan oldu və əlinə fürsət düşən ilk anda Çərkəz elinə, oradan da Rusiyaya pənah apardı. Əsl adı Aleksandr olan Əli Mirzə müsəlmanlığı qəbul edəndən sonra İmam Qulu xan kimi tanınan Üçüncü Davudun oğlu idi. Qardaşı Məhəmməd iki il əvvəl Nadir xanın İraqa hərbi yürüşü zamanı həlak olmuşdu. Nadir xan onun ruhuna ehtiram əlaməti olaraq Əli Mirzəyə etimad göstərsə də, öz etibarlı adamlarından birini – Xorasanlı Səfi xanı ona nəzarətçi qoydu.

Nadir xan Tiflisdə qaldığı iqamətgahda knyaz Qolitsini əvəz edən Kaluşkini qəbul etdi. Rusiyalı diplomat imperatriçə Anna İvanovnanın məktubunu və hədiyyələrini ona təqdim edib, Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqları apararkən ölkəsinin də iştirakını nəzərə aldığına görə öz təşəkkürünü bildirdi:

– Onu da bilirik ki, Polşa ilə apardığımız müharibəni bəhanə edən Osmanlı dövləti bizim bu danışıqda iştirakımızdan məmnun deyil.

Sonra Kaluşkin Rusiyanın Polşaya hücum etməyinin səbəbindən və Fransanın rus-türk münasibətlərində gərginlik yaratdığından bəhs etdi.

İmperatriçənin göndərdiyi hədiyyələr arasında Nadir xanın diqqətini çəkən, xoşuna gələn çox qəribə bir oyuncaq da vardı. Nadir xan Kaluşkinə qulaq asarsa bu oyuncağı gözdən keçirirdi. Rusiyalı diplomat sözünü bitirəndən sonra Nadir xan elə həmin oyuncağa baxa-baxa dedi:

– Siz də mənə göstərdiyi diqqətə görə padşahınız Ağ Banu xanıma təşəkkürümü çatdırın!.. İnşallah, Qəndəharı alandan sonra onunla görüşmək şərəfinə nail olacağam... və göyərçin qanadına bənzəyən ağ əllərindən tutub, ondan taleyini həmişəlik mənimlə bağlamasını diləyəcəyəm...

Kaluşkin gözlərini döyə-döyə qalmışdı. Guya, naibüssəltənənin böyük cəsarətlə dediyi son kəlmələrin mənasını yaxşı anlamamışdı.

Nadir xan gözlərini özü hərəkət edən oyuncaqdan çəkib ona baxdı:

– Cənab səfirin həyəcanlanmasına gərək yoxdu, bu fikrimi mən Ağ Banu xanıma yollayacağım məktubda özüm bildirəcəyəm... Əminəm ki, bu izdivac iki dövlət arasında birliyin təməl daşı olacaq...

– Yəqin ki, Osmanlı sultanının tapşırığı ilə ötən ay Krım xanının Dağıstana və Şirvana etdiyi hərbi yürüsdən xəbərdarsınız... İmperatriçə əlahəzrətləri Topqarı sarayının sizə təzyiqini azaltmaq məqsədilə general Leontiyevi öz qoşunu ilə Krıma göndərib...

Səfirin bu sözü Nadir xana xoş gəlmədi:

– Gərək ki, mən bu barədə bir dəfə knyaz Qolitsinə demişdim, Qılınc oğlu Nadir xan Əfşar öz düşmənlərinin öhdəsindən təkbaşına da gələ bilər...

Nadir xan Tiflisdə on gün qalandan sonra yenidən Qarsa döndü və bu dönüş sülh danışıqlarına güclü təkan verdi. Topqarı sarayı Nadir xanın bütün Anadoluya hücum edəcəyindən ehtiyat edirdi...

...Nəhayət, Əhməd paşanın əmri ilə oktyabrın əvvəlində İrəvan qalasının qapıları qızılbaşların üzünə açıldı. Bunun əvəzində Nadir xan da qoşunu Qarsdan çıxartdı. O dövrdə hər iki türk dövlətini idarə edənlərin sülh danışıqlarında bir-birinə güzəştə getməsi təbii idi; çünki onlar yaxşı bilirdilər ki, rus imperatriçəsi Anna İvanovnanın niyyəti I Pyotrun – Dəli Petronun İstanbulla bağlı məlum vəsiyyətini yerinə yetirməyə yönəlmişdir...

Tiflisdə olarkən, Nadir xan xəbər tutdu ki, Krım xanı Qaplan Gərayın qoşunu Dərbənddən və Şirvandan geri çəkilir. O, yaxşı bilirdi ki, Osmanlı sultanı rusların təcavüzünə məruz qalmış Krıma qayıtmaq barədə ona əmr göndərmiş. Amma buna baxmayaraq, Qaplan Cərayı cəzalandırmaq qərarına gəlmişdi. Əslində o, bununla rusları öz təsiri altına salmaq məqsədini güdürdü. Digər tərəfdən, Krım xanı Nadir xanın Dağıstana təyin etdiyi Xaspoladı şamxallıqdan kənarlaşdırıb, bu işi Adil Gərayın qardaşı Eldara tapşırırmışdı. Eləcə də, Surxay xanı təzədən Şirvana, Əhməd xan Usmini isə Dərbəndə hakim təyin etmişdi.

– Hm... Surxay xan Krım tatarlarının köməyindən bəhrələndiyini zənn edir. Bu əbləh üçün özgə qoltuğu yaylaq yeri kimidi...

Nadir xan bu sözləri deyəndə gülümsədi və üç aya yaxın vaxt ərzində Tiflisdə rahatlanıb dincələn ordusunu təzədən Dağıstanın dar cığırları ilə üzüyuxarı aparmaq üçün hazırlıqlara başladı.

Nadir xan əvvəlcə Car və Tala istiqamətində irəlilədi. Bu yaşayış məntəqələrində Surxay xana kömək etmiş bir neçə ləzgi kəndini dağıtdı. Oradan Şəkiyə, Şəkiddən də Şamaxıya gəldi. Amma burada Krım xanı ilə rastlaşmadı...

Qaplan Gəraya soraq çatmışdı ki, Nadir xan onu təqib edir və çalışırdı ki, bu azman sərkərdə ilə mümkün qədər üz-üzə gəlməsin. Onun fikrincə, indiki halda hər hansı silahlı toqquşma iki dövlət arasındakı son anlaşmanın üzərinə gölgə sala bilərdi, eyni zamanda Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında mövcud olan münaqişəni dərinləşdirərdi...

Qış idi. Yollar, cığırlar keçilməz hala düşmüşdü. Qızılbaşlar Altıağac və Dərəkənddən keçib, hələ yadelli ayağı dəyməmiş sıldırım dağların ətəyində arı yuvasına bənzəyən Buduq və Xınalıq kəndlərinə gəldi. Buradakı qaçaq dəstələrini tərksilah etmək üçün tədbirlər gördü. Sonra Gülyar yolu ilə Dərbəndin quzeyinə sarı yollandı. Surxay xan, Nadir xanın ağır topları dar cığırlarla dartıb gətirən qoşununu uzaqdan görüb başını yırğaladı, tez-tələsik, Xəzərin sahilindəki atlılarına üz tutdu və geri çəkilmək əmri verdi. Nadir xan da qarabaqara onun arxasınca hərəkət etdi.

Noyabr ayının iyirmi birində Nadir xan Dərbəndin yaxınlığında – səfalı bir yerdə öz düşərgəsini qurub, qoşununa istirahət verdi. Özü də çadırında mütəkkəyə dirsəklənib, aşbazın şişə keçirtiyi çöl toyuğunu təndirdə necə qızartdığına tamaşa etdi. Arvadı Raziyəbəyim də onun yanında oturmuşdu. O, qapıda dayanmış qardaşı İbrahim xana səsləndi:

– Qayışının altını bərkidib, bir neçə yüz atlı götür. Surxay xanı təqib et. Döyüş zamanı təhlükə hiss etsən, geri çəkilsən və mənə çaparla dərhal xəbər göndərsən... Bundan sonra Nadir xan arvadı Raziyəbəyimlə nahar etdi.

Çox çəkmədi ki, çapar Surxay xanın Eldar xan, Usmi xan və digər müttəfiqləri ilə birləşib, Xaspoladın üstünə getdiyi xəbərini gətirdi. Nadir xan cəld qalxıb geyindi və atının belinə sıçradı. Qoşun dərhal hazır olub, vadiyə sarı istiqamət götürdü.

Surxay xanın dəstəsi Xaspoladı haqlamamış Nadir xanla üz-üzə gəldi. Surxay xan Usmi xanla aradan çıxıb, Əhməd xanın oğlu Məhəmməd xanı Nadir xanın qabağını kəsmək üçün göndərdi. Amansız döyüşdə Məhəmməd xan bütün dəstəsi ilə qılıncdan keçirildi. Qəzəblənmiş Nadir xan, bir nəfər də olsun, əsir götürməməyi əmr etmişdi.

1736-cı ilin yanvar ayında Nadir xan Rubden dağlarından keçməli oldu. Hər yan qar idi – öküzlərin ayaqları, arabaların təkərləri sürüşürdü...

Nadir xan qızılbaşları dağa dırmaşdırıb, orada daşa mıx çaldıraraq, qoşunun qalan hissəsini kəndirdən tuta-tuta sürətlə yuxarı dırmaşdırdı.

Surxay xan qızılbaşların çox çətinliklə dağa qalxdığını eşidib, gülə-gülə Əhməd xana dedi:

– Sabah bu Nadir yoludönmüş bizim igidlərin yuvasına soxulmağın nə ilə nəticələndiyini görəcək.

– Onları harada gözləyəcəyik?

– Əlbəttə, Qoysuq dərəsində.

Surxay xan, Nadir xanın viran qoyduğu aullardan qaçıb, canını qurtaran ləzgiləri ətrafına yığdı və bununla ordusunu xeyli gücləndirdi. Ertəsi gün onun döyüşçüləri qızılbaşların yolunu kəsdilər. Surxay xan özü isə tələyə düşməkdən ehtiyat edib, dağın başındakı qalaya qalxdı və oradan döyüşün gedəcəyi yerə tamaşa etməyə başladı.

Nadir xan qoşuna bənd-bərəni bağlamağı əmr etdi. Və bir neçə yüz əfqan atlısından ibarət olan dəstəni Surxay xanın yolu kəsmiş döyüşçülərindən təmizləməyə göndərdi. Bunu gören Surxay xan yenə aradan çıxdı – Avaristana qaçdı. Onun köməyinə gələn Eldar və adamları isə qızılbaşlarla döyüşdə darmadağın oldular.

Nadir xan təntənə ilə Qazıkumuka, oradan da Əhməd xan Usminin sığındığı Qureyş qalasına gəldi. Tabasaran xanı Əhməd xan dünya gözəli olan qızını onun yanına göndərib, aman istədi. Nadir xan Əhməd xanın qızını və ailə üzvlərindən bir neçəsini girov kimi qəbul edib, özünü isə bir şərtlə bağışladı ki, 1000 at versin. Tabasaran xanı bu şərtə razı oldu. Və Nadir xan bu minvalla Dağıstanı ram edib, burada Xaspolada və ona vəfalı qalmış digər tayfa başçılarına xələt payladı. Onların öz evlərinə qayıtmalarına izn verdi, girov götürdüyü ləzgiləri isə Dərbəndə yolladı.

ÜÇÜNCÜ KİTAB

*“Mən xaqan deyiləm ki, xalqa himayədarlıq edim,
Allah deyiləm ki, rəhmli, mərhəmətli olum,
Peyğəmbər deyiləm ki, xilas yolunu göstərim.
Mən Böyük Qüdrət Sahibinin qəzəbli çağında
yaratdığı adi adamam ki,
bu günahkar dünyanı gəzib dolaşıram.”
Nadir Şah Əfşar*

BİRİNCİ HISSƏ

MUĞAN QURULTAYI

Qışın əvvəllərində Nadir xan Məşhəddən sonra ən çox xoşladığı şəhərdən – Dəmirqapı Dərbənddən Çöli-Muğana yollanmaq qərarına gəldi. Ramazan ayı təzə başlamışdı.

Sübh tezdən Mirzə Mehdi onun yanına gəldi.

Nadir xan onu görən kimi dedi:

– Mirzə!

Mirzə Mehdi bir az da irəli gəlib bağır basdı:

– Eşidirəm, xani-əzəm!!¹

– Yaz!

Nadir xan bir anlığa susub gözlərini yumdu. Nə deyəcəyini ölçüb-biçdi. Əslində, Mirzə Mehdi, Nadir xanın nə düşündüyünü, ona nə deyəcəyini yaxşı bilirdi. Qəzavü-qədərini işini bilmək olmazdı. Əgər, işdişayəd, Üçüncü Şah Abbasın başına bir iş gəlsəydi, lap

¹ Böyük xan.

elə xəstəlikdən-zaddan ölsəydi, Səfəvi taxt-tacının yeni varisi müəyyənləşməli idi. Hələ İrəvanı tutandıktan sonra Nadir xanın vilayət hakimlərinə, xanlara göndərdiyi məktubdan bilirdi ki, o, Təbrizdə, ya da Qəzvində böyük bir məclis keçirmək niyyətindədir. Həmin məclisdə ölkədə qanun-qaydaları həyata keçirən sabit üsuli-idarə mərkəzi yaradandan sonra Xorasana gedəcəkdi, orada, özünün dediyinə görə, Allah verən ömrünün qalan hissəsini rahatlıq içində yaşayacaqdı. Əslində, baş münşi kimi Mirzə Mehdi düşünürdü ki, indi Nadir xanın uşaqlıq illərindən bəri arzuladığı şahlıq taxt-tacına sahib çıxmağa haqqı vardır. Bunun belə olacağına zərrə qədər də şübhə etmirdi. Buna baxmayaraq, Nadir xanın gur, qalın səslə dediklərini qələmə aldıqca, özünü elə aparırdı ki, guya, təəccübdən heyrətlənir.

– Bütün vilayətlərin hakim, sərkərdə və valilərinə!

Otaqda kağız üstə gəzən lələyin xışıltısından başqa heç nə eşidilmirdi.

– Bu fərmanı alandan sonra, bir həftədən gec olmayaraq, bir neçə yüz igid cavanla, balta, çəkiç, mıx, mişar və başqa dülgərlik alətləri ilə Muğan çölünə yığışın.

Mirzə Mehdi gözlərini döyüb dayandı:

– Böyük xan, axı, Muğan çölü çox genişdir.

Nadir xan gülümsəyib dedi:

– Şirazlı Hafizin bir beytini özün mənə demişdin axı...

– Qapısı piri-Muğanın bizə məbəd yaranıb...

– Hə! Kürlə Arazın birləşdiyi yer... Oranı təbiət Çöli-Muğana məbəd kimi bəxş edib... Ora köçəbə

şahsevən tayfalarının oylağıdır... Səltənətin padşahı da orada seçiləcək... Muğanda keçirəcəyim böyük məclisə – qurultaya dəvət olunan qonaqların qalması üçün qısa müddətdə – bir aya yüzlərlə, minlərlə istirahət evləri tikilməlidir... Bir neçə məscid, bazar, hamam... İnsan üçün lazım olan hər şey inşa edilsin. Mənə sadıq adamlara, tayfa başçalarına hədiyyə vermək üçün zər-xaradan paltarlar, 100 min dəst xələt tikilsin, 12 min zərlə, daş-qaşla bəzənən kəmərbənd hazırlansın! Yazdınmı?

– Bəli.

– İndi, ayrı bir vərəq götür, yaz.

Mirzə Mehdi cəld kağız bağlamasından bir vərəq çıxartdı.

Nadir xan artıq birinci şəxsin dilindən danışdı:

– Bütün şəhərlərin qazılarını, üləma və ağsaqqallarını Muğanda, Cavad kəndi yaxınlığındakı çöldə keçiriləcək qurultaya dəvət edirəm. Mugana gələn qonaqları qarşılamaq, onların rahatlığını təmin etmək və nizam-intizam yaratmaq işi qaravulçu dəstənin başçısı Əbdülhüseyn bəyə həvalə olunur. Eşitdinmi?

– Eşitdim!

– İndi, ver, üzünü köçürüb, Əfqanıstan da daxil olmaqla, səltənətin bütün vilayətlərinin valilərinə, sərkərdələrinə, qazılarına, kələntərlərinə paylasınlar.

– Ey qüdrətli xan, izn verin, bir söz deyim!

– De, Mirzə, demək istədiyin nə sözdür elə?

– Bu qədər xərcə nə hacət var, bunsuz da siz şah olmağa layiq qüdrət sahibisiniz, ətrafınızdakı əyan-əşrəflər də belə düşünür.

– Yox, Mirzə, əyan-əşrəflərimin fikri ölkənin fikri deyil. Muğanda səhliq tacına razılığın alınması gərək hamını qane etsin. Bu seçim həm də xalqın rəğbətini qazanmaq deməkdir...

Mirzə Mehdi iri əmmaməli başını güclə qaldırıb, ayağa durdu və yüngülcə baş əyib çıxdı...

Qış idi. Cavad düzənliyində soyuq yellər vıyıldayırdı. İlk balta səsindən Kürün kənarındakı meşələr diksindi. Ağacların budağına qonmuş qarğa-quzğun qanadlanaraq havaya qalxdı.

Hec kim inana bilmirdi ki, qısa müddət ərzində Muğan düzündə əməlli-başlı böyük şəhər salmaq olar. Lakin minlərlə insan əməyi nəticəsində düzənlikdə tezliklə ağappaq binalar, hamamlar, istirahət evləri, məscidlər, ikimərtəbəli ləmlər, bazar və hətta şah ailələrinə layiq cah-calallı gözəl saray ucaldıldı. Belə möcüzələr yalnız nağıllarda olur...

Yollara dəvələrlə, öküz-kəl arabaları ilə dəniz və çay sahilindən gətirilmiş balıqqulağı və çınqıl döşənmişdi. Şəhərin girişində və çıxışında ləməbənzər gözətçi qüllələri qurulmuşdu.

Nadir xan Həsənqaladan keçib, Yeni Şamaxı – Ağsu yolu ilə hicri təqvimə ilə 1148-ci ilin qış günlərinin birində¹ axşamüstü Nadirabad adlanan bu təzə şəhərə gələndə artıq çox şey hazır idi. Ertəsi gün İrəvan hakimi Məhəmmədqulu xan və erməni katalikosu Abraham da bura gəldilər. Əbdülhüseyn bəy onları qəbul edib, Arazın sahilində tikilmiş karvansarada yerləşdirdi. İki gün sonra, Nadir xanın qardaşı İbrahim xan, adlı-

¹ 22 yanvar 1736-cı ildə.

sanlı sərkərdə Təhmasib xan Cəlayir, Herat hakimi Pir Məhəmməd, Mərv valisi Əbdülbaqi xan¹, mollabaşı və başqaları gəldilər və özləri üçün ayrılmış otaqlarda yerləşdilər.

Ətrafda adamlar arı kimi qaynaşırdılar. Eyni zamanda hər şey nizam-intizamla gedirdi. Gələn qonaqlar üçün qəssabxanalarda qoyunlar, danalar kəsilirdi. Yanyana düzülmüş manqalların üstündə kabablar bişirilirdi, iri teştlərdə bişirilən qovurmanın, böyük qazanlarda qaynara düşən soyutma və Muğan bozbasının qoxusu ətrafı bürümüşdü.

Dəvət olunanların toplanacağı vaxta qədər Nadir xan əyanlara ovla məşğul olmağa izn verdi...

– Muğan barlı-bərəkətli yerdir. Qış olmasına baxmayaraq suyu, ot-ələfi boldur. Buranı əbəs yerə seçməmişəm. Deyirlər buralar ceyran-cüyür oylağıdır. Ov edin, bəylər! Həm də unutmayın ki, qonaqlarımız çox olacaq!

O, əlini alnına qoyub ani fikrə daldı. Sonra başını qaldırıb üzünü Mirzə Mehdiyə tutdu:

– Ovun uğurlu olması üçün əmr edirəm ki, dörd-biryandan ov heyvanları Muğan düzünə qovulsun... Əmrimi bu ətrafda olan bütün hakimlərə göndərin! Əgər kim bu ətraflarda məskən salan ceyranları, cüyürləri Muğan düzünə qovmaq əmrinə məhəl qoymasa, ciddi cəzalandırılacaq...

Qurultaya dəvət olunanlar hələ də dəstə-dəstə Muğana gəlirdilər. Çox çəkmədi ki, Rusiya səfiri Qo-litsin, az sonra Mosul hakimi Gəncəli paşa Osmanlı

¹ Bəzi mənbələrdə Şahqulu xan Qacar göstərilir.

elçisi kimi Kirmanşah hakimi Əbdülbaqi Zəngənə ilə birlikdə sülh qəraradını yekunlaşdırmaq məqsədilə Muğana təsərif gətirdilər.

Nadir xan ağacdan tikilmiş yaraşığılı iqamətgahında hörmətli qonaqları qəbul edirdi. Onunla görüşmək istəyənlər iqamətgahın yaxınlığında iki metr enində, iyirmi metr uzunluğunda tikilmiş eyvanlarda oturub növbələrini gözləyirdilər. İqamətgahda görüşlərin keçirilməsindən başqa divanxana, yataq otağı, xanımlar üçün otaqlar da vardı.

Bayırda qapıçılar və mühafizəçilər nizam-intizama nəzarət edirdilər.

Ramazın ayının iyirminci gününədək iyirmi min qonağın toplaşdığı Muğanda təhlükəsizlik tədbirləri yüksək səviyyədə idi.

* * *

Muganda olduğu günlərdə Nadir xan, əsasən, divanxanada oturur, yaxın-uzaq mahallardan gələn təbəələrinin ərizə və şikayətlərinə baxır, mübahisəli məsələlərin həll olunması barədə göstərişlər verirdi. Adətən, bu işlərə hər gün dörd-beş saat, bəzən də daha çox vaxt ayırırdı. Sonra yorğunluğunu çıxartmaq üçün yaxınları ilə – Mirzə Zəki, Həsənəli xan, Təhməsib xan Cəlayir və Müzəffərəli xanla söhbət edirdi:

– Hə, rəhmətlik Qədirqulu kişi deyərdi ki, Muğanın adamları mərd olur, burada gizlənməyə nə dəyə var, nə də dağ. Ona görə hamı müharibədə çomaqla da olsa, düşmənlə döyüşmək məcburiyyətində qalır. Deyilənlərə görə İsgəndər özü də buralarda düşərgə

salıbmış. Dara ilə döyüşə hazırlaşandan sonra dəryayı – Xəzəriyə yaxın Muğan ovalığından keçib, Əhəməni üzərinə yürüşə yollanıb... Təhmasib xan, istəyirəm, Ərdəbildə maldarlığa, əkinçiliyə və ovçuluğa həvəsi olan bizim əfşarlarla sizin cəlayirli tayfasının bir qismini bəlkə dənizə yaxın geniş Muğan ərazilərinə köçürək? Xüsüsən də Səfəvilərə sədaqətlə xidmət edən şahsevən tayfalarının məskən saldığı oymaqlara. Qoy gəlib Muğan torpağında binə qursunlar...

– Böyük xan, izn verin, qurultaydan sonra bu işlə məşğul olum.

– Yaxşı, məncə bu qədər söhbətləşdik yetər! Gedin, istirahət edin, ağalar!

Sonra o, ayağa qalxıb istirahət etmək üçün hərəmxanasına sarı getdi...

* * *

Nadir xanın gündəlik iş qaydasından agah olan hər kəs – ələlxüsus da nəşəqçilər cidd-cəhdlə nizam-intizama riayət edirdilər. Əks təqdirdə, Nadir xanın gözləri qarşısında cəzalandırılacaqlarını yaxşı bilirdilər.

Xüsusi gözətçilərindən otuzu hər gün Nadir xanın hüsurunda uca səslə azan verib, namaz qılırdı. Bundan sonra, ənənəvi qaydada, başda rəisləri olmaqla, təzə geyimdə, çiyini tütəngli qaravul dəstəsi içəri daxil olur, iki cərgədə fapağat dayanırdı. Onlar tütənglərinin qundağını, adətən, üzüşağı, ağzını isə üzüşuxarı tutub, rəislərinin əmrini gözləyərdilər...

Nadir xanın qardaşı İbrahim xanı ən yaxşı çadır-
ların birində yerləşdirmişdi. Qəfildən onun çadırında
peyda oldu:

– Hə, qardaş, çadırını bəyəndinmi?

– Bəyəndim... – İbrahim xan dik ayağa qalxdı.

– Otur, otur... Nə qədər ki, ikimiz başbaşa qalmı-
şığı səninlə bir şeyi məsləhətləşmək istəyirəm.

– Buyur, qardaş, sənin bu alicənablığın mənə Al-
lahın lütfüdü... TÜ.R.K.p.i.t.ik

– İbrahim, səninlə çox əziyyətlər çəkmişik, əsir-
likdə olmuşuq... Aradan gör nə qədər illər ötüb, otuz
ildir ki, at üstündə buradan ora, oradan bura do-
laşırım... Yorulmuşam... İstəyirəm ki, adıma sikkə
kəsdirim, xütbə oxutdurum!..

İbrahim xan «demək Nadir xan, Nadir şah olmaq
istəyir» fikrini qəlbindən keçirirdi.

Nadir xan qardaşından cavab gözləyirdi. İbrahim
xanın gözlərində narazılıq ifadəsi vardı. Nəhayət, öz
qənaətini söyləmək qərarına gəldi:

– Xeyli vaxtdır ki, ölkənin şahlığı Şeyx Səfinin nə-
slinin əlində olmuşdur. Əhali də bu xanədanın şahlığını
qəbul edib. Beş günlük dünya üçün bu nəslin övladla-
rının qəsdinə durmaq gələcəkdə kimlərinə övladları-
mızın qəsdinə durmasına yol açmırmı? Onsuz da bu
ölkənin hakimliyi sənin iradənlə idarə olunur... Böyük
əraziləri qılıncınla fəth etmişən, gör nə qədər hakimlər
səninqabağında diz çöküblər! Qardaş, dünyada özünə
ad-san qazanmışsan, mənəcə Təhmasib Mirzəni taxta çı-
xarsan yaxşı olar... Əgər belə etsən, özün də taxt-tacın
xilaskarı kimi məşhuri-cahan olacaqsan!

– İbrahim, bu dünyada hakimiyyət heç də irsi olaraq verilmir... Mən sənə tarixdən çoxlu nümunələr sadalaya bilərəm... Hakimiyyətdə olan bir sülaləni o biri sülalə əvəz edib... Hətta İslam peyğəmbərinin vəfatından sonra xilafət də əbədilik olaraq onun yaxınlarının və davamçılarının əlində qalmadı, başqa bir sülalənin əlinə keçdi. Səfəvi xanədanı da tarixin bir əyyamında hakimiyyəti başqa bir sülalənin əlindən aldı. İki yüz ildən artıq hakimiyyətdə olmasına baxmayaraq, əfqanlar tərəfindən bu sülalənin də hakimiyyətinə son qoyuldu. İndiki halda mənim hakimiyyəti ələ almağım çox anlamlı haldı...

İbrahim xan gördü ki, qardaşını niyyətindən döndərmək iqtidarında deyil. Nə düşündüsə:

– Onda mənim səndən bir xahişim var.

– Buyur, de öz xahişini...

– Təhmasib Mirzəyə xəttər yetirmə, xahiş edirəm onu azadlığa burax!

Nadir xan dedi:

– Yeri və göyü yaradan bir olan Allah şahidim olsun ki, Hindistanı və ətraf məmləkətləri ələ keçirəndən sonra hakimiyyəti Təhmasib Mirzənin ixtiyarına verəcəyəm... Vəd verirəm ki, o yenidən şahlıq taxtına oturacaq...

İbrahim xan qollarını qardaşının boynuna doladı, onun o üzündən, bu üzündən öpdü:

– Allah sənə dayaq olsun, əziz qardaşım, əfşarlar həmişə arxanda duracaq!

– Şahlıq üçün tək cə əfşarların, ya da cəlayirlərin arxanda olması azdır. Mən Osmanlı və rus imperi-

yaları qarşısında böyük bir imperiya yaradacağam – Əfşarlar imperiyası. Sən isə böyük bir əraziyə – Azərbaycana hakimlik edəcəksən! İrəvan, Tiflis, Dağstan sənə tabeçiliyində olacaq!

İbrahim xan bir addım geri çəkildi. Qəlbindən keçən «Bəs Səfəvi xənadanının aqibəti necə olacaq?» – sualını qardaşına təkrar verməkdən vaz keçdi və onu həvəslə öz iqamətgahınacan müşayiət etdi.

Nadir xanın oğulları Rzaqulu Mirzə, ortancılı Murtuzaqulu Mirzə, kiçiyi – üçüncü oğlu İmamqulu Mirzə də bu qonaq-qaranın qarşılanması mərasimində iştirak edirdilər.

– Bu Çölü-Muğanda sizlər – Nadir xan Əfşarın əziz övladları, ciyərparələri böyük əmirlərin əllərini öpmək şərəfinə nail oldunuz! Allah hamınıza yar olsun!

...İçəridə çəndavul adlanan əsgərlər papaqlarına bir, nəşəqçilərin başçısı üç xoruz lələyi taxmışdılar. Onların bəzilərinin əlində qızıl suyuna, bəzilərinə əlində gümüş suyuna çəkilmiş dəyənəklər vardı.

Yeddi nəfərdən ibarət olan carçılar dəstəsi isə Nadir xanın əmrlərini uca səslə bayırdakı əsgərlərə və camaata çatdırmaq üçün hazır dayanmışdılar.

Üç min nəfər tüfəngçi isə sıraya düzülüb keşik çəkirdi.

* * *

Təzə şəhərin tən ortasında, möhkəm dayaqlı dirəklər üzərində birmərtəbəli nəhəng bir bina tikilmişdi. Bu, mindən artıq adam tutan bir salon idi. Baş-

da – nisbətən hündür yerdə dairəvi taxt qurulmuşdu. Təhmasib xan Cəlayir, Mirzə Zəki, Həsənəli xan, Müzəffərəli xan və daha iki nəfər Nadir xanın otağının qapısı ağzında dayanmışdılar.

Nadir xan içəridə mütəkkəyə dirsəklənib, Şeyx Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sinə çəkilməmiş miniatürlərə tamaşa edirdi.

Nadir xanın gənc yavərlərindən Abdal Kərimulla qapını taqıldadıb, başını içəri saldı:

– Ya vəli-nemət, çağırduğunuz şəxslərin hamısı gəlib.

Nadir xan başını qaldırdı:

– Çox gözəl...

...Nadir xanın qırx səkkiz yaşı vardı. Ömrünün ən kamil, ən güclü dövrü idi.

Yeddi nəfər yaxın adamı salam verib, içəri girəndə, o, yerindən dikəldi.

Təhmasib xan Mirzə Zəkiyə yavaşdan çoxdan bəri ürəyində fikirləşdiyi sözü dedi:

– Mirzə, biz bu adamla, demək olar ki, hər gün birlikdə nahar və şam edirik, amma bizi hər dəfə sanki təzə adam kimi qarşılayır.

– Mənə elə gəlir ki, xan həzrətləri böyük xalq iclası qurub, gələcək üçün xeyirli işə rəvac istəyəcək!..

Gələnlər xalça üstə diz çöküb oturdular.

– Hə, necədir? – Nadir xan gülümsədi. – Təzə səhər xoşunuza gəlirmi?

Hamıdan cavan olan mollabaşı Mirzə Əbülhəsən tez dilləndi:

– Allahın möcüzəsidir, ya vəkilü-dövlət!

O biriləri, nədənsə, dinmədilər. Nadir xan qəzəbini birtəhər boğub, gözlərini bərəldərək dedi:

– Hə, bütün möcüzələri Allah yaradır... Bunu isə, biz yaratdıq...

İnadkar mollabaşı Mirzə Əbülhəsən yenə dediyinin üstündə durdu:

– Allahın rəyi, yəinki iradəsi olmasa, heç bir insan möcüzə yarada bilməz.

Nadir xan susub, mübahisəyə qulaq asanların üzünə baxdı, sonra fikirləşdi: «Molla ki, molla...».

Mollabaşı da Nadir xana yaxşı bələd idi: bir dəfə behiştin gözəlliyi barədə moizəsini yarıda kəsib soruşmuşdu:

– De görüm, orada müharibə, qələbə var, ya yox?

Mollabaşı da bu sualdan çaşıb özünü itirərək:

– Yox! Orada sülh, eyş-işrət var, müharibə yoxdur, – demişdi.

Nadir xan o vaxt:

– Əgər orada müharibə, qələbə yoxdursa, ora heç nəyə dəyməz, – demişdi.

İndi bir anlıq hər ikisi həmin söhbəti xatırladı...

Sonra Nadir xan yeddi nəfəri bir-bir gözdən keçirib, məqsədini dedi:

– Sizi bura məmləkətin ən mütəbər, adil, qətiyyətli, ən əsası isə, ağıllı şəxsiyyətləri kimi çağırıram ki, sabah, ya da birisi gün açılacaq qurultayda səltənətin külli-ixtiyar sahiblərinə mənim adımdan...

Nadir xan bir anlıq susdu, sonra fikrini tamamlayaraq, sözünü bir daha təkrar etdi:

– Mənim adımdan şah seçilməsi barədə təklif verəsiniz. Bunun necə bir məsuliyyətli iş olduğunu yəqin ki, bilirsiniz.

O, nəzərlərini bir-bir böyür-başındakıların üzündə gəzdirdi.

Aralığa sükut çökdü. Sonra Təhmasib xan, Nadir xanın onlardan cavab gözlədiyini görüb, dedi:

– Bəli, bilirik.

Nadir xan yenə zəhmli nəzərlərini onların üzündə gəzdirərək, sözünə davam etdi:

– Elə bilirəm ki, hamı bu böyük və möhtəşəm seçimin məsuliyyətini və şərəfini layiqincə başa düşür...

Elə gərginlik idi ki, sanki içəridə hava çatışmırdı. Nadir xan sözünə davam etmək istəyirdi ki, səbirsiz, xırdagöz mollabaşı (deyəsən, digərlərindən fərqli olaraq, o, heç bir gərginlik hiss etmirdi) dedi:

– Nə təklif verəcəyik, ya vəkilü-dövlə?

Nadir xan dərindən nəfəs alıb:

– Allahu-əkbər, – dedi.

Bir az fikirləşib, sonra sözünə davam etdi:

– Səbir elə, qulaq as, ay adam! Özü də qələm-kağız alıb, biriniz dediklərimi yazsın. Sonra da hamınız üzünü köçürüb əzbərləyin!

Bunu deyib o, böyründə qoyulmuş kiçik qızıl zəngi cingildətdi. Qapı dərhal açıldı. Eşikağası Allahqulu xan daxil oldu:

– Qələm-kağız gətir.

Heç bir dəqiqə keçməmiş Allahqulu xan əlində qələm-kağız içəri girdi.

Nadir xan mollabaşıya işarə vurdu:

– Götür, sən yaz.

Və yenə yanındakıların üzünə baxa-baxa sözüünə davam etdi:

– Öz iti qılıncı ilə Qızılbaş dövlətinin bütün düşmənlərini darmadağın edib, səltənətin hərbi şöhrətini yenidən özünə qaytarıb...

Mollabaşı bir anlıq əlini saxladı, sanki beynindəki dolaşmış düynünün açılmasını gözlədi, sonra lələyi yenidən kağız üzərində gəzdirdi.

– Və, – Nadir xan, mollabaşının üzünə baxdı, – onun sərhədlərində sülhü və asayışı bərqərar etdi. Bununla belə, o artıq çox yaşlanıb və saysız-hesabsız hərbi yürüشلərdən yorulub. İndi bircə arzusu var, o da Kəlat qalasına çəkilib dincəlmək... Bundan sonra hər cür qəlb həyəcanlarından və qoşun rəhbərliyindən azad olub, tanrıya səcdə və ibadət etmək. Əgər, istəsəniz, yenə Təhmasib Mirzəni, ya da səfəvilərdən olan digər bir şəxsi özünüzə şah seçə bilərsiniz!

Lələyin xışiltısı kəsildi. Elə sakitlik idi ki, yalnız yeddi nəfərin nəfəsi eşidilirdi.

– Vəssalam? – deyə mollabaşı Nadir xanın üzünə baxdı.

Nadir xan qəzəblə:

– Vəssalam! – dedi.

Sanki heyət üzvləri nədəsə günahkar idilər.

Təhmasib xan Cəlayir dedi:

– Qurbanın olum, xan, gələnlər, yəni bu qədər camaat bizim bu təklifə qarşı etiraz edib, sənənin şah olmağını istəsələr, onda nə deyəcəyik?

Məsələ bunda idi ki, Nadir xan qardaşı İbrahim xandan savayı onların heç birinə, hətta hər gün birlikdə şam etdiyi Təhmasib xan Cəlayirlə də bu barədə heç nə danışmamışdı. Çünki buna ehtiyac yox idi. Nümayəndələrin, qurultay iştirakçılarının nə istəyəcəyi ona gün kimi aydın idi. Təhmasib xan Cəlayir də sualını buna görə verdi. Halbuki, bəlkə, buna heç ehtiyac da yox idi.

Nadir xan da bir az əsəbi şəkildə dedi:

– Belə olan təqdirdə mən şahlıqdan imtina edəcəyəm.

O bunu deyib, qabağındakı badyadan piyaləyə şərbət süzdü və bir neçə qurtum içdi. Bunu gözləyirləmiş kimi, hamı öz piyaləsinə şərbət süzdü, çünki gərginlikdən boğazları qurumuşdu.

Nadir xan bir az susub, bu dəfə təbəssümlə yenə dedi:

– Hə, mən imtina edəcəyəm. Çünki, dediyim kimi, mən qalmaqaldan, müharibədən, qoşun komandanlığından uzaqlaşmış, ömrümün qalanını Allahın dərğahında dua etməklə keçirmək istəyirəm. Yenə deyirəm: istəsəniz, Təhmasib Mirzəni, əgər istəməsəniz, səfəvilərdən ayrı birisini şahlığa gətirin. Məşvərət edin, sabah günorta gəlin, mənə öz fikrinizi deyiniz!

Təhmasib xan Cəlayir dedi:

– Bizim fikrimiz məlumdu, xani-əzəm... Elə hamımızı əminik ki mütləq bizim düşündüyümüz kimi də olacaq. Yəni xalq sənin şah seçilməyini tələb eləyəcək... Bəs onda?..

Nadir xan güldü və hamı, hətta balaca gözlərini bir-bir adamların üzündə gəzdirən mollabaşı da qəhqəhə çəkdi.

Nadir xan qəfil ciddiləşib dedi:

– Mən yenə imtina edəcəyəm.

Təhmasib xan Cəlair israrla:

– Axı, bu camaat ölkənin dördüncü yanından bura gəlib, – dedi. – Onların hamısı qurultayda yekdilliklə sənə taxt-taca sahib çıxmağını istəyəcək...

– Hər günmü?

Təhmasib xan sanki bütün heyətin – yeddi nəfərin adından danışdı:

– Bəli, hər gün camaat bura yığılıb, sənə şah olmağını istəyəcək...

Nadir xan dərindən nəfəs alıb dedi:

– Hə... Onu da özünüz fikirləşin, mən bu boyda xalqın tələbinə qarşı nə edə bilərəm?

Mollabaşından başqa hamı güldü. Onun bu halı Nadir xanın gözündən yayınmadı.

Bir piyalə də şərbət içib, söhbətə xitam verdiyindən, heyət üzvləri ayağa qalxıb, otaqdan çıxdılar...

* * *

Orucluq bayramı günü carçıların səsi təzə şəhəri başına götürdü:

– Bilin və aqah olun! Nadir xan hökm edir ki, hamınız bir-birinizlə məsləhətləşin! Səfəvi şahlığına, ölkənin sülh və əmniyyətini qorumağa, xalqın rifahını təmin etməyə layiq bildiyiniz bir kəsi seçin! Nadir xan Allahın köməyi ilə Səfəvi məmləkətini düşmənlərin işğal-

lindən azad edib, yadelliləri ölkənin mərzlərindən¹ qovub. İndi qocaldığına və yorulduğuna görə dincəlməyə ehtiyacı vardır. Kəlata gedib, özünə və sizə dua etmək istəyir... Eşidin, bilin, agah olun!..

Əsr namazından sonra məmləkətin bütün böyük və səlahiyyətli adamları qalın və möhkəm dayaqlar üstə tikilən nəhəng dairəvi zala yığışdılar. Onların heç biri ömründə belə mərasim görməmişdi. İçəridə uzun və gözəl süfrə açılmışdı; üzərinə reyhan toxumu səpilmiş qızıl və gümüş şərbət qabları – badyalar və tünglər ləbələb dolu idi, gümüş sinilərdə şirin çörəklər qoyulmuşdu. Qızıl şərbət badyalarının yanında uzunluğu bir metrədən çox olan üç qızıl sini, hər sinidə yeddi qızıl cam, gümüş tünglərin yanında isə üç gümüş sini, hər sinidə yeddi gümüş cam vardı.

Hər kəs öz yerində oturandan sonra, xidmətçi fərraşlar mərasimə dəvət olunanlara gülabdanlarda gülab payladılar. Bunun ardınca qızıl-gümüş buxurdanlarda² yandırılan qətranın xoş rahiyyəsi ətrafa yayıldı.

Tayfa başçıları, valilər, kələntərlər, qazılar, üləmalar, ordu başçıları ipək yastıqların üstündə oturub, şərbət içə-içə, iyirmi iki çalğının – tar, kamança, səntur, tənbur, balaban, kanonçalanın ifasında bir sata yaxın musiqiyə qulaq asıb, ipək çax-çux geyinmiş qızların və oğlanların rəqsinə tamaşa etdilər.

Gözəl və məlahətli səsi olan xanəndənin ifa etdiyi «Əfşarı» zərb-muğamı başa çatdıqdan sonra, nəhayət,

¹ Sərhədlərindən.

² Buxurdan – içində qətran yandırılarkən xoş iy verən qab.

hamı hərəkətə gəlib ayağa qalxdı, Nadir xan ətrafında adlı-sanlı, bütün ölkədə böyük nüfuzu olan yeddi qüdrətli və şöhrətli adamla zala daxil oldu.

Musiqi susdu, rəqqasələr yerlərində donub qaldılar və sonra yavaş-yavaş çəkilib getdilər. Nadir xan və ətrafındakılar onlar üçün yuxarı başda ayrılmış yumşaq səndəllərdə oturdular. Məclisin sağ tərəfində Osmanlı səfiri və onunla gəlmiş yeddi-səkkiz nəfər əyləşmişdi. Osmanlı qonaqlarından sonra müsəlmanlığı qəbul etmiş gürcü İmamqulu xanın oğlu Tiflis hakimi Əli Mirzə, onun da yanında erməni keşişi Abraham oturmuşdu. Məclisin sol tərəfində Nadir xanın əshabələri – qardaşı İbrahim xan, oğulları və qardaşı oğlu, onlardan da aşağıda rus səfiri və xanlar əyləşmişdilər. Nadir xanın işarəsi ilə qızıl qablarda görkəmli qonaqlara şərbət payladılar.

Təhmasib xan Cəlayir ayağa qalxıb, məclisi gözdən keçirdi, sonra əlini yuxarı qaldırıb, hamını sakitliyə dəvət edərək dedi:

– Ağalar, cənablar, elçilər və qonaqlar! Sizi uzaq ellərinizdən, saraylarınızdan, tayfalarınızdan və əsgərlərinizdən ayıraraq, tikilən gözəl Nadirabad şəhərində qurultaya toplamaqda, əlbəttə, məqsəd var. Məqsəd də budur ki, bu gün vəkilü-dövlə və Qızılbaş səltənətinin İsgəndər Zülqərneyn qüdrətli sərkərdəsi, dövlətimizin günəşi, ilahi ağıl və iradə sahibi Nadir xan zati-aliləri artıq məmləkətimizi hər cür yabançı qüvvələrdən təmizlədikdən sonra öz vəzifəsini bitirmiş hesab edir, ata yurduna – Kəlat qalasına çəkilib, dinclik və ibadət işləri ilə məşğul olmaq üçün sizin

razılığınızı istəyir. Bu gün carçıların dilindən xani-
əzəm həzrətlərinin bəyanı–diləkçəsini eşitdiniz. Bu-
yurun, indi bu yığıncaqda kimi layiq bilirsinizsə, istər
səfəvilərdən, istərsə də başqalarından olsun, səltənəti
idarə etmək üçün ən çox xidməti olan bir adamı şah
seçə bilərsiniz...

Min nəfərdən də çox olan qurultay iştirakçıları
arasına etiraza bənzər uğultu düşdü. Lakin səs-küy,
danışiq, müzakirə, mübahisə uzun çəkmədi. Bir nəfər
– məşhur qazı Əzimullah xan Təbrizi ayağa qalxıb söz
istədi. O dedi:

– Təhmasib xan, biz, bütün bu möhtərəm məclis
əhli kimin kim olduğunu artıq yaxşı bilirik. Biz
Səfəvilər sülaləsindən olan hər bir zati-pakları da
yaxşı tanıyıriq. Bizim Qızılbaş dövləti cəmi beş-on il
bundan əqdəm nə gündə idi? Evlərimizdəki köhnə
palaz kimi parça-parça edilmişdi, hərəsinin üstündə
də bir yadelli oturub ağalıq edirdi. Bir nəfər yox idi
ki, parçalanmış ölkəmizi təzədən birləşdirmək, tay-
falara bölünmüş millətimizi təzədən millətə çevir-
mək, əsgərlərimizi müzəffər ordu şəklinə salmaq
qüdrətində olsun. Mənəm-mənəm deyənlər çox idi.
Amma hərəsi öz kiçik tayfasını və mahalını, obasını-
oymağını düşünürdü, nəinki bu gözəl, qədim-qayım,
böyük məmləkətimizi. Elə bir günə düşmüşdük ki,
bizi ancaq İsgəndər Zülqərneyn qüdrətində olan bir
qəhrəman sərkərdə xilas edə bilərdi.

Bütün məclis, Nadir xanın özü də, nəfəs dərmədən
maraqla qulaq asırdı.

Qazı Əzimullah xan Təbrizi dedi:

– Doğrudurmu, ey məxluqat? Düzümü danışırım?

Hər yandan səslər ucaldı:

– Doğrudur!

– Min qat doğrudur! Düz danışırırsınız!

QAZI Əzimullah xan Təbrizi əlini uzadıb davam etdi:

– Allah-təala öz uca mərtəbəsindən baxıb, halımızın nə gündə olduğunu görərək bizə rəhm etdi və bir fövqəladə insanı ölkəmizə göndərdi. Həmin insan – həmin qəhrəman və ağıl sahibi bütün bu rus, ləzgi, əfqan, osmanlı, özbək işğalçılarını öz qılıncının gücü ilə süpürüb kənara atdı. Hər döyüşün ön cərgəsində əlində şəmşir gedərək dönə-dönə yara aldı. Yerin deşiyində olsa da, nadürüst və namərdləri tapıb cəzalandırırdı. Səltənətimiz əvvəlkindən, Şah İsmayıl və Şah Abbas dövründəki halından da yaxşı hala düşdü. Düz deyirəmmi, doğrudurmu?

Yer-yerdən yenə: «Doğrudur, elədir!» sədaları yüksəldi.

QAZI Əzimullah xan Təbrizi sanki ilhama gəlib, daha həvəslə davam etdi:

– İndi bu nə təklifdir, həzarat, vəkili-dövlə bizə edir? Biz yalnız onu şah kimi qəbul edirik. Çünki yalnız onun qılıncı, əqli və iradəsi səltənətimizdə dinclik və asayiş bərqərar etdi! Biz şahlıq taxt-tacına xani-əzəmdən savayı yaxşı, daha ləyaqətli adam tanımırıq. O, əlini bizim başımızdan götürsə də, biz onun itaətindən əl çəkməyəcəyik... Necə ola bilər ki, biz əlimizi onun ətəyindən çəkib, özgəsini onun yerinə gətirək? Əgər o bizdən, bizim ölkəni idarə etməkdən

təngə gəlibsə, yaxşı olar ki, bizi də özü ilə Xorasana aparıb, orada öldürsün!..

Əvvəlcə bir-iki yerdən alqış səsləri eşidildi, sonra bu səslər get-gedə artıb, bütün zalı bürüdü.

Hamı Nadir xana baxırdı. O isə qaşqabaqlı idi. Və başını yırğalayaraq, yerindən tərpənmədən, bərkdən:

– Yox! – dedi. – Mənim fikrim qətidir! Kəyata gedəcəyəm!

Bütün məclis mat-məttəl qaldı. Hətta bir neçə yerdən ağlaşma səsi də gəldi. Nadir xan bu sözləri deyib, ayağa qalxdı və cavan yavərlərin əhatəsində məclisdən çıxdı. Camaat da pərt halda yavaş-yavaş ayağa durub öz evlərinə tərəf dağılışmaq istəyəndə, yenə qazı Əzimulla xan Təbrizi əlini qaldırdı. Hamı dayandı. O dedi:

– Ağalar, bəylər, xanlar, ordu başçıları, hakimlər, qazılar! Bizim ayrı yolumuz yoxdur. Onsuz bu səltənət yenə qardaş qırğınına düşər olacaq və düşmənlər yurdumuzda at oynadacaqlar. Heç biriniz bir yana getməyin. Kim getsə, heyətin sərəncamı ilə həbs ediləcək. Çünki bu, vətənə xəyanət deməkdir. Hər gün yığışırıq, yeyib-içirik, bir qərara gəlməmiş o bizi atıb, ölkəni başlı-başına buraxıb heç yana gedə bilməz. Beləliklə, yalnız sabahacan hərə öz mənzilinə gedə bilər. Sübh tezdən hamımız burdayıq.

Bundan sonra hamı yavaş-yavaş dağılışdı. Zalda yüz nəfərə yaxın ən yüksək rütbəli əyanlar qaldı.

Təhmasib xan Cəlayir dedi:

– Ağalar, onun razılığını alana kimi hər gün yığışacağıq. Əvvəl-axır razılığını verəcək. Onun 48 yaşı

var. Ömrünün ən çiçəklənən vaxtıdır. Məncə, nəsə bir gizli niyyəti, ya da şərti var. Əvvəl-axır açıb deyəcək. Sabaha qədər.

Ertəsi gün də Nadir xan yenə şah seçilməkdən imtina etdi.

Dörd gün dalbadal yüksək rütbəli əyanlar Nadir xana üz tutub, qurultay iştirakçılarının və xalqın adından dedilər:

– Bizim qİbləmiz də, Kəbəmiz də tək sənsən. Hamımız canımızı da, malımızı da şah kimi sənənin yolunda qurban verməyə hazırıq.

Düz dörd gün dalbadal bu sözlər deyiləndən və ləyaqətli, güclü, səlahiyyətli şəxslərin başları Nadir xanın qabağında əyiləndən sonra, Təhmasib xan Cəlayir ayağa qalxıb dedi:

– Yaxşı, ağalar, qulaq asın! Vəkilü-dövlə buyurur, indi ki, hamınız əlini onun bayrağına tərəf uzadıbsınız, o da sizin rəyinizə uyğun olaraq şahlıq taxtına çıxmağa razıdır.

Bu dəfə zal alqış səslərindən lərzəyə gəldi. Təhmasib xan Cəlayir onları sakitləşdirib dedi:

– Amma Nadir xanın sizdən bir neçə tələbi var. Dinləməyə hazırsınızmı?

Yüzlərlə insan bir ağızdan bağırdı:

– Hazır!q!

– Birinci tələb! Siz bundan sonra Səfəvi nəslinin heç bir üzvünü və nümayəndəsini müdafiə etməyə cəksiniz.

Hamı uşaq kimi bir səslə çığırdı:

– Etməyəcəyik!!

– İkinci tələb! Diqqətlə qulaq asın!

Məclisə sükut çökdü.

Təhmasib xan Cəlayir dedi:

– Əgər xalq Nadir xanın şah olmasını istəyirsə, bu gündən şiə məzhəbi ilə yanaşı, sünnü məzhəbinə də hörmət etməlidir. Bundan sonra Ömərə, Osmana lənət oxunmasın! Bu barədə nöqsanlı heç nə yazılmasın! Ondan ötrü ki, bir bulağın gözündən axıb şaxələnən bu iki ayrı məzhəb Allahı, Quranı bir olan millətin arasında çox fitnə-fəsada, qanlara səbəb olmuşdur... Bundan sonra bizimlə osmanlılar arasında ixtilaf və müharibə olmayacaq. Çünkü hər iki məzhəblə bir peyğəmbərə və bir olan Qurana itaət edirik. Əgər sünnilər əlləri döşlərində, biz isə əlləri sallaq halda namaz qılırıqsa, bu, düşmənçiliyə səbəb olmamalıdır. Şiələr Məkkə ziyarətinə gedəndə innən belə sünnilər onlara əziyyət verməməlidir. Gərək biz də onlarla öz zəvvarlarımız və qardaşlarımız kimi rəftar edək. Əgər dövlətimizin təbəələri Nadir xanın şahlığını, ölkənin rahatlığını istəyirsə, bundan sonra şiəliyin Cəfəri təriqətinə səcdə edəcəkdir!

Məclis əhli vəcdə gəlmişdi. Dörd günlük ziya-fətlər, yemək-içməklər, mərasimlər artıq hamını sər-məst etmişdi. Taxt üstündə oturan və bir kəlmə də kəsməyib, yalnız danışıklara qulaq asan Nadir xanın şəxsiyyəti elə mistik bir əzəmət almışdı ki, o nəinki məclis üzvlərindən təriqətlərini, hətta dillərini belə dəyişməyi tələb etsəydi, etiraz edən olmayacaqdı.

Ən əsası isə, Nadir xanın bu ölkədə və bütün Şərqdə artıq ən real və qüdrətli hərbi güc sahi-

bi olmasını hamının dərk etməsi idi. Hamı qəlbinin dərinliyində başa düşürdü ki, artıq Nadir xana etiraz edəcək bir qüvvə, təslim olmayacaq bir tayfa, xalq və alınmayacaq qala yoxdur.

Təhmasib xan Cəlayir ucadan soruşdu:

– Nə deyirsiniz, qəbul edirsiniz?

Hamı yekdilliklə səsləndi:

– Bəli, qəbul edirik!

– Bəli, itaət edəcəyik!..

Bəziləri üçün qərribə və çətin olsa da, ikinci tələb də yekdilliklə qəbul olundu. Bundan ruhlanan Təhmasib xan Cəlayir vəcdə gəlib səsləndi:

– Nəhayət, üçüncü tələb! Hamı ona, əlahəzrət Nadir xana, ondan sonra övladlarına və ailəsinə hörmət edəcək, onlara tabe olacağına and içəcək! Heç vaxt itaətsizlik və namərdlik etməyəcək! Bunu təsdiq etmək üçün buradakı bütün əyan, vali və sərkərdələr gəlib bir-bir Qurana and içib, yazılı sənədə qol çəkməlidir! İndi buyurun, bir-bir gəlin!..

Bu sözlərdən sonra məclisə sükut çökdü. Sonra adamlar növbə ilə bir-bir ayağa qalxıb, Təhmasib xan Cəlayirin qabağındakı iri masanın üstündəki iki metr uzunluğunda tumara¹ qol çəkməyə başladılar.

Əvvəlcə Xorasan, Herat, Məşhəd və Mazandaran nümayəndələri, sonra da başqaları tumarı imzalayıb möhürlədilər. İki nüsxədən ibarət olan sənəd üç gün ərzində təsdiqləndi.

Nadir xan bu mərasimdən sonra tayfa başçılarına üzünü tutub dedi:

¹ Tumar– lülə şəklində bükülmüş uzun kağız.

– İndi ki, israrla bu işə əncam verdiniz, bunu da bilin ki, ölkədə adamların çoxu mənə nifrət edirlər, bəlkə də haqlıdırlar. Ona görə mən çox evlər viran qoyub, çox adam öldürdüm, varlıların mal-dövlətini müsadirə etdim. Qoy xalq bu müsibətlərdən sonra rahat nəfəs alsın!

Tayfa başçılarından biri qalxıb, hamının fikrini belə ifadə etdi:

– Vəli-nemətimiz nə buyurur, hamısı düzdür, bu işlər dövlətin və ordunun qüvvətlənməsindən ötrü idi. Əgər belə etməsəydiniz, bu məmləkətin düşmənləri qarşısında belə böyük işlərə necə nail ola bilərdiniz? Allahdan istəyirik ki, gördüyünüz bu cür işləri davam etdirəsiniz. İndi ki, Allah bu ölkənin ixtiyarını sizin kimi qabiliyyətli bir şəxsin əlinə verib, bizim də vəzifəmiz odur ki, bütün əmrlərinizə itaət edək, itaət etməyənlər isə cəzaya məhkum edilsin, əmrlərinizə tabe olanlar təşviq olunsunlar, onlara mükafat və ənamlar verilsin. Əgər belə olmasa, hökumətin işi çətin olar...

Tayfa başçılarının bu yekdil bəyanatından sonra Nadir xan Əfşar səltənətin hakimiyyətini şah kimi qəbul etdi.

Bundan sonra göstəriş verdi ki, təbrik mərasimi keçirmək üçün böyük çadır qurulsun...

Aydındır ki, öz şəxsi mənafeyini güdən bir çox tayfa və qoşun başçıları üçün Təhmasib Mirzə kimi iradəsiz və aciz şah daha sərfəli idi. Digər tərəfdən isə, hamısı onu da yaxşı bilirdi ki, şah aciz olan zaman ölkə yadellilərin işğalı altında qalır, həyat və təsərrüfat tənəzzülə uğrayır, aclıq və səfalət baş alıb getir...

Ölkədə mövcud vəziyyət mürəkkəb və ziddiyyətli idi. Nadir şah ona itaət edənləri mahal və şəhərlərə hakim təyin edirdi. Onlara xələt, rütbə verirdi. Pis olan təkcə bu idi ki, şah olduqdan sonra onun özünü necə aparacağı bilinmirdi. İki gün bundan əvvəl mol-labaşı Əbülhəsənin müəmmalı şəkildə – bəlkə Cəfəri məzhəbinə etiraz etdiyinə görə – aradan götürülməsi hamının ürəyinə qorxu salmışdı. Bir də ki, artıq gec idi. Dənizdən qalxan bu dəlisov tufanın ancaq öz-özünə sakitləşəcəyini gözləməkdən başqa çarə yox idi.

Nadir şah qardaşı İbrahim xana «Zahir üd – Dövlə»¹ titulu verdi. Və onu, paytaxt şəhəri Təbriz olmaqla, Azərbaycanın və Qafqazın hökmdarı, eyni zamanda sepəhsaları² təyin etdi:

– Bu gündən etibarən Şirvan, Qarabağ, Çuxur-Səd³, Təbriz bəylərbəylikləri ləğv edilir. Qaf-lantıdan Arpa çayınadək bu vilayətlər hamısı Azərbaycan adı altında – bütün Gürcüstan və Dağıstanın hökmdarları da qardaşım İbrahim xan Zahir üd Dövlənin tabeçiliyinə keçir. Mərv qullarağası Məhəmməd Mömün bəyi İbrahim xana müavin təyin edirəm. Oğlum Rzaqulu xan Əfşarı Xorasan hakimi, Məşhəd ordusunun sepəhsaları, sərdar Təhmasib xan Cəlayiri ona pişkar-başı (baş müşavir) təyin edirəm. Şiraz hakimliyi Mirzə Məhəmməd Tağı Şiraziyə həvalə olunur... Heratı Pir

¹ Dövlətin arxası, köməkçisi.

² Qoşun başçısı – baş komandan.

³ Çuxur-Səd – Səfəvilər dövründə Azərbaycanda dörd bəylərbəylikdən biri, mərkəzi İrəvan şəhəri olmuşdur.

Məhəmməd xan Çarpuşlu, gürcü mahalını Səfi xan Bəğayiri idarə edəcək. Qədimdən ta bu günə qədər Şirvan hakimləri özlərini Şirvanşah adlandırıblar. Mən bu ənənəyə son qoyuram, çünki ölkədə şah bir olar və bizim zənburəkçi yüzbaşısı Mehdiqulu xan Şirvanda, Məhəmməd xan isə yenə İrəvanda hökmdarlıq edəcəkdir.

O gün Nadir şah inandığı başqa xanları da hakimlik vəzifəsində saxladı, eyni zamanda onların hər birinə tutduğu mövqeyə görə xələt payladı...

Şərtlər qəbul ediləndən və bu şərtlərin tumar üzərində imzalanma mərasimi başa çatandan sonra, valilərin çoxu Nadir şahdan izn alıb, öz vilayətlərinə getdilər. Belə ki, tacqoyma mərasiminə yalnız ən yaxın və ən say-seçmə adamlar qaldılar.

Həmin gün Nadir şah öz əyan-əşrəfi ilə iqamətgahına qayıdanda qəribə bir hadisə baş verdi. Gördü ki, bir nəfər yol qırağında oturub ağlayır. Onun yanına çatanda dayandı. Ətrafındakılar da dayandılar. Nadir şah yaxınlaşıb dedi:

– A kişi, niyə ağlayırsan, nə olub, dərdin nədir?

Kişi göz yaşlarını silib, başını qaldırdı, rəğbət hissi yağan baxışlarını Nadir şahın üzünə dikib soruşdu:

– Başına dönüm, məni tanımadın?

Nadir şahın ətrafındakı adamlar bir-birinin üzünə baxdılar. Onlar şahın necə gözəl yaddaşa malik olduğunun dəfələrlə şahidi olmuşdular. Nadir şah bu dəfə də onları öz iti yaddaşı ilə heyrətə saldı:

– Hə, sən Əmirqulu deyilsən?

Kişi başı ilə təsdiq etdi.

– Bəs niyə ağlayırsan? Səni kim incidib?

– Heç kim. Sevincimdən ağlayıram. Sənin şah seçilməyinə görə. Axı, o vaxt biz əsirlikdə olanda, Buxaraya şah kimi dönəcəyini söyləmişdin.

Bu yerdə Əmirqulu susub, Nadir şahın üzünə baxdı.

Nadir şah dedi:

– Yaxşı, görürsən ki, bu gün hamımız bayram edirik, sən də qoşul bizə. Kişi ağlamaz. Hətta sevinəndə də. De görüm nə ilə məşğulsan? Məndən nə istəyirsən?

– Qırxlı oymağında mədrəsədə uşaqlara əlif-beyi öyrədirəm.

– Sən ağıllı kişisən. Sərxəsa qazı göndərsəm, bacarsanmı?

– Qadan alım, öz elimdə-obamda su ilə arpa çörəyim olsa, bəsimdi. Mənim... Bəs niyə Sərxəsa, başına dönüm, niyə Əbivərdə, Xabuşana yox?

– Çünki, Əmirqulu, öz vətəninə heç kim peyğəmbər olmur.

Sonra Təhmasib xan Cəlayirə tərəf dönüb:

– Fərman yaz, ver bu kişiye ki, Sərxəs şəhərinə qazı təyin olunur, – dedi. – Əmirqulu, bax, biz sənənlə dörd il sərəsər ağır günlərin yoldaşı olmuşuq, çalış, həmişə ədalətli ol, – dedi. – Sonra əlini onun çiyinə qoyub: – De görüm mənim tacqoyma mərasimində iştirak edəcəksənmi?

– Əlbəttə! Ey böyük kərəm sahibi, ey şahı-mərdan, Allah sənənin mübarək kölgəni üstümüzdən əskik etməsin!..

TACQOYMA MƏRASİMİ

Münəccimlərin məsləhəti ilə tacqoyma mərasimi Novruz bayramına on iki gün qalmış keçirilməli idi. Nadir şahın adına kəsilmiş yeni sikkələr və şahlıq möhürü də təxminən həmin vaxta hazır olacaqdı...

1148-ci ilin şəvval ayının 6-da şahdan xələt və ənam alanlar qaravulxanada toplandılar. Burada bir saatdan çox qəlyan çəkib, söhbət etdilər, aralarında tacqoyma mərasimini intizarla gözləyənlər də vardı, şahdan izn alıb, hökmdarı olduqları şəhərlərə yollanmaq istəyənlər də. Sonra hamısı Nadir şahın hüzuruna dəvət olundular. Məclisdə Qaraqoyunlu Mirzə Cahən şahın qohumlarından olan Azərbaycan vəziri şeyir oxudu. Onun bəlağətlə şeyir deməyi, udda çaldığı musiqi hamını özünə valeh etdi. O, şeyir və musiqini bitirib, ədəb-ərkanla ayağa qalxdı. Sonra üzünü məclis əhlinə tutub, ucadan «Fatihə» dedi. Nadir şahın hüzuruna gələnlər dərhal əllərini göyə qaldırıb, dodaqlarını tərpətdilər. Surənin oxunuşu başa çatandan sonra hamı əllərini üzünə çəkib, yerlərində əyləşdi.

Osmanlı elçisi Əli paşa ayağa qalxıb, Nadir şahı təbrik etdi:

– Xeyirli-uğurlu olsun, əlahəzrət, izn verin, Osmanlı sultanı Birinci Mahmudun¹ göndərdiyi qiymətli hədiyyələri sizə təqdim edirəm.

– Möhtərəm paşa, şah seçildiyim üçün göstərdiyi ehtirama görə Osmanlı sultanına təşəkkürümü bil-

¹ 1730-1754-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.

dirin. Onun xəlifəliyini tanıyacağıq. Eyni zamanda, hər iki xalqın intizarla gözlədiyi sülh danışıqlarına hörmətlə yanaşdığına görə də sultan həzrətlərinə böyük saygımız var. – O bunu deyib, üzünü sülh danışıqlarını aparan təmsilçisi Əbdülbaği xan Zəngənəyə sarı çevirdi, yəni danışıqların vəziyyəti nə yerdədir?

– Şahımızın ömrü uzun olsun, – deyə Əbdülbaği xan ayağa qalxıb, əvvəlcə təzim etdi, sonra: – Biz cənab səfirlə Qəsri-Şirin müqaviləsinin¹ şərtləri daxilində anlaşmışıq, – dedi.

– Mən bu mərasimdə həmin anlaşmaya beş şərtin də əlavə olunmasını istəyirəm. Birincisi, bizim xalqımız köhnə əqidələrini buraxıb, həqq olan məzhəbi – şiəliyin Cəfəri qolunu qəbul edib. Qazılar, üləmələr və əfəndilər onu beşinci məzhəb kimi tanıyaqlar. İkincisi, bu məzhəbə Kəbədə məscüdül-hərəmidə bir ibadət yeri – rükn veriləcək. Üçüncüsü, hər il bizim dövlətimiz – Əfşarlar xanədanı tərəfindən əmirhac² təyin olunanlara Misir və Şam əmirhacları kimi ehtiram olunmalıdır ki, zəvvarlar Kəbə ziyarətinə rahat getsinlər. Dördüncüsü, hər iki tərəfin əsirləri qeyd-şərtsiz qaytarılacaqdır. Beşincisi, hər iki dövlətin paytaxtında o biri dövlətin nümayəndəliyi, elçiliyi olmalı, onların vasitəsi ilə ortada olan bütün ixtilaflar həll edilməlidir. Həzrəti Məhəmməd peyğəmbər salləllahu əleyh və alihi səlləmin qaidəsi üzrə Azərbaycan və Osmanlı əhalisi qardaş kimi yaşamağıdır.

¹ 1639-cu ildə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında bağlanmışdı.

² Əmirhac– Məkkəyə ziyarətə gedənlərin başçısı, rəhbəri.

Osmanlı elçisi Əli paşa bağır basıb, söz demək üçün izn istədi:

– Buyur, möhtərəm paşa!

– Nadir şah, mən irəli sürdüyünüz bu şərtlərə münasibət bildirməyə səlahiyyətli olmadığımı nəzərdiqqətinizə çatdırmaq istərdim.

– Buna nə hacət? Elə günü sabahdan mənim Osmanlı dövlətində səfir təyin etdiyim Əbdülbağı xanla İstanbula yola düşün! Qoy bu danışıqlara sizli-bizli görkəmli din xadimləri, Şeyxülislam da cəlb olunsun, unutmayın ki, söhbət gələcəkdə islam dünyası üçün faydalı olan böyük birlikdən gedir...

Sonra Nadir şah üzünü məclisdə iştirak edən rus dövlətinin nümayəndəsinə tutdu:

– Biz, eləcə də, Sankt-Peterburqa səfir göndərib, imperatriçə Ağ Banuya mənim şahlıq taxtına əyləşməyimi xəbər verəcəyik.

...Tacqoyma mərasiminə bir gün qalmış Nadir şahın Xorasana vali təyin etdiyi oğlu – Rzaqulu xan da vəzifəsini icra etmək üçün Məşhədə yola düşdü. Nadir şah ondan itaət etməyən Əndəxud hakimi Əlimurad xan Əfşara və Muğan qurultayına gəlməyən Bəlx hakimi – Əbdülhəsən xana qulaqburması verməyi tələb etdi.

* * *

...Nəhayət, Nadir şahın göstərişi ilə tacqoyma və Novruz bayramı keçiriləcək on iki sütunlu, ipləri rəngarəng ipəkdən, yerinə qiymətli xalı-xalça döşənmiş böyük çadır hazır oldu. Bu, on iki dirəkli çadır Nadirin sifarişiylə Qəzvində hazırlanmışdı. Dildə-

ağızda gəzən söhbətlərə görə on iki dirək 12 imamın rəmzinə bildirirdi. Çadırın daxilində yeddi kiçik dirəklə qübbə yaradılmışdı. Yeddi rəqəmi də Nadir şah Əfşarın bəyəndiyi rəmzin mənasını bildirirdi... Çadırın hər tirinin başına qarpız böyüklüyündə gümüş kubok bərkidilmişdi. Çadırın düz ortasında iç tərəfdən çoxlu qiymətli daşlarla bəzədilmiş qızıl taxt qoyulmuşdu. Bir tərəfdə üstünə «Allahın kölgəsi bütün Azərbaycan və İranın şahı Nadiri-dövrən» sözləri yazılmış Taği-nüsrət¹ düzəldilmişdi. Artıq münəccimlərin təyin etdiyi vaxt çatmışdı: gün doğandan sonra saat 7.20-də hicri 24 şəvval 1148-ci ildə² tacqoyma mərasimi başlandı. Səyyar sarayı xatırladan əzəmətli zalda iştirak edən bütün əyan, vali və qoşun başçılarına qızıla tutulmuş parçalardan tikilmiş xələtlər paylandı və Mirzə Zəki qiymətli daş-qaşla zinət vurulmuş dəbilqə şəkilli qızıl tacı taxtda oturmuş Nadir şahın başına qoyanda, hamı xalçanın üstə diz çökdü.

Tacın enli tərəfini ovucdan azca ensiz qızıl çənbər dövrələyirdi. Çənbərin üzərində Qurandan götürülmüş yazı həkk olunmuşdu.

Bu yazıdan yuxarıda iki böyük zümrüd daşı vardı. Bu qoşa zümrüdün hər birindən yanlara bir qızıl lələk uzanırdı. Onlardan yuxarı eynən belə lələklə üçüncü zümrüd daşı yerləşirdi. Amma bu lələk şaqulu vəziyyətdə qoyulmuşdu. Həmin lələyin davamı kimi tacın yuxarı ucunda brilyant daşlarla süslənmiş daha bir lələk vardı...

¹ Qələbə taği.

² 8 mart 1736-cı ildə.

Mollabaşı ayaq üstə xütbə oxudu. Bundan sonra fatihə verildi, bütün başlar əyildi, xanlar hamısı şahın hüzurunda səcdə etdi, alınlar yerə toxundu. Yalnız bundan sonra hamı dikəlib yerində oturdu.

Şahlıq qılıncı Nadir şah Əfşarın belinə bağlandı...

Nadir şah öz taxtında oturdu. Məclisə ətirsəçan buxurdanlar gətirildi. Hələb ustalarının düzəltdiyi qızıl masanın üstündə ləl-cavahirlə bəzədilmiş böyük tündə şərbət, ətrafında şərbət içmək üçün bəzəkli qablar qoyulmuşdu. Gülab verildikdən sonra, fərraşlar mərasim iştirakçılarına şərbət və bayram şirniləri payladılar. Sonra təbillər çalındı. Şeypurların səsi göyə ucaldı.

Məclisə sazəndələr gəldi, çalğıcılar çaldı, oxuyanlar oxudu, çox sıx geyinmiş cavan rəqqaslar və rəqqasələr rəqs etdilər. Onlar üçün ayrılmış vaxt başa çatandan sonra, müəyyirbaşı Nadir şahın qarşısına şahlıq möhürünü və iki kisə qızıl pul qoydu. Qızıl pulların üzərinə şeirlə bu sözlər yazılmışdı:

*Vurdular sikkə qızıldan oldu çün şahı-cahan,
Şah -i-din, Nadirqulu İsgəndəri-sahibqran.*

Nadir şah qızıl sikkəyə baxdı, sonra məmnunluqla başını yırğalayıb, iki kisə pulun bir-bir məclisdə iştirak edənlərə paylanmasını əmr etdi.

Möhürün üzərinə yazılmışdı: «Dövlət və din üzüyü əldən getmişdi, Allah onu Nadir şahın adına qərar verdi». Şahlıq taxt-tacına sahib olduğu andan Nadir şah Əfşarın əvvəlki vəzifə adları – «Naibüssəltənə», «Vəkili-dövlə», «Vəliyünnemət» ləğv olundu. Bu an-

dan etibarən ona «şah», «şahənşah» deyə müraciət olundu...

– Çox yaşasın, şahımız, ona qurban canımız.

Şair Mirzə Qivaməddin Məhəmməd Qəzvini tacqoyma mərsimində bir şeir oxudu. Onun mədhnaməsində «Əlxeyir fi ma vaqiə»¹ misrası sonralar zərbxanada kəsilən pulların üstünə yazıldı. Bu fikrə yalnız Səfəvipərəst şairlərdən bəziləri dodaq büzdü. Onların birinin yazdığı nəzm xalq arasında dildə-ağızda gəzib dolaşdı:

*Biz malı–mülkümüza, həyatımıza ümidimizi itirdik,
Bu hadisə xeyirli sayılan gündən...*

Vaxt gələcəkdi Nadir şah bu misralardan xəbər tutub, həmin o Səfəvipərəst şairlərdən bir neçəsinin edamına fərman verəcəkdii...

Hələlik isə, Çöli-Muğanda tacqoyma mərasiminin iştirakçıları şadlıq içində idi, mərasim çox böyük təntənə ilə davam edirdi. Nadir şah taxtında oturub öz ətrafındakı əhli-qələmin rütbələrini artırıb, onlara xələt verirdi. O, Mirzə Mehдинin yerinə Mirzə Möhtəməni münşibaşı, – yəni baş katib, Mirzə Mehдинi isə özünün səlnaməçisi təyin etdi...

Həmin gün Nadirabadda keyf məclisləri başlandı. Hər yandan musiqi sədaları yüksəldi. Bu, görünməmiş bir hadisə idi. Təzə şəhərdə neçə müddətdən bəri dinclik və istirahətin nə olduğunu bilməyən minlərlə nəzarətçi, silahlı əsgər, fərraş, qulluqçu, aşbaz yeyib-içir, şənlənirdi.

¹ Bu hadisə xeyirlidir.

Nəhəng təbillərin səsindən qulaq tutulurdu. Bu barədə qulağına narazılıq çatanda, Nadir şah təmkinlə dedi:

– Nə olar, qoy çalsınlar. Bəs, Üçüncü Abbas Səfəvi şah elan olunanda təbillər-davullar bir həftə çalındı, onda yaxşı idi, indi Nadir xan Əfşar şah seçilib, nə təhər olur üç gün, üç gecə çalınan təbillərin səsi kiməsə xoş gəlmir. Mən ilboyu döyüslərdə, yürüslərdə rahatlıq və kef nə olduğunu bilməyən qəhrəman əsgərlərimə bu üç günü də çox görsəm, ta nə oldu?

Nadir şah haqlı idi, əsgərləri uzun zaman idi ki, isti yatağa, naz-nemətlə dolu süfrəyə həsrət qalmışdılar. Nadir şah düşünürdü ki, qoy əsgərləri bu üç günü yeyib-içib şənlənsinlər, ona görə ki, onun qarşıda Muğandan ağılasıgmaz dərəcədə uzaq bir məmləkətə böyük bir hücum planı vardı.

O, əvvəlcə ramolunmaz Qəndəharı fəth edib, oradan ucsuz-bucaqsız, sərvəti bitib-tükənməyən Hind padşahlığına, sonra da Türkünstan mahallarına, sonra da Çinə yürüşə hazırlaşdı.

Buna görə yaxşı-yaxşı istirahət etmək və qüvvə toplamaq lazım idi.

Və o özü də otuz illik gərgin yürüslərdən və döyüslərdən sonra dincəlirdi.

Bu minvalla Nadir şah Novruz bayramını da Muğanda qarşılıdı. Dəvə döyüşünə, at yarışlarına, pəhləvanların güləsinə tamaşa etdi...

Sərkərdələri yığıb, Qəndəhara qoşun yeritmək barədə böyük müşavirə keçirdi, Əfqanıstanla bağlı gərəkli məlumatlar aldı.

Tacqoyma mərasimi başa çatır-çatmaz, Nadir şah Üçüncü şah Abbas Səfəvinin Xorasana – atası Təhmasib Mirzənin yanına göndərilməsi barədə göstəriş verdi.

Qurultayda onun əleyhinə səs vermiş Gəncənin Ziyadoğlu xanlarının dayağını təşkil edən, Qarabağın Otuzkilər, Kəbirli və Cavanşir tayfalarının başçılarının ailəliklə Xorasana sürgün olunması və Qarabağın xaçpərəst mülüklərinin isə Gəncə bəylərbəyinin idarəsindən çıxarılıb birbaşa şah idarəçiliyinə tabe edilməsi məqsədilə fərman verdi.

Gürcü nümayəndələri Muğanı tərkdəndə, Nadir şah Tiflis hakimi Əli Mirzəni hüzuruna çağırırdı. Əli Mirzə qurultaya dəvət olunanlar arasında yeganə şəxs idi ki, Nadir şah kimi o da papağına çiqqə sancmışdı. Nadir şah ona belə bir tapşırıq verdi:

– Bundan sonra görülcək ən mühüm işlərdən biri verginin toplanmasını qaydaya salmaq, dövlətin gücünü artırmaq olacaq. 3300 tımən vergini də siz toplamalısınız. Bu iş ciddi nəzarət etmək məqsədilə Tiflisdə beş yüz nəfərdən ibarət qoşun bölməsi yaratmalısən. Əgər, hər hansı çətinliklə üzləşsən, Səfi xana müraciət edə bilərsən!

Gürcü nümayəndələrini mürəxxəs edəndən sonra, erməni katolikosu Abraham onun hüzuruna gəldi. Üzündə narazılıq ifadəsini güzlətməyə çalışsa da, danışığında ürəyindəki əsas məramını bürüzə verdi:

– Nadir şah həzrətlərindən diləyim budur ki, Qazax və Borçalı mahalını gürcü hakimliyinin tabeliyinə verdiyi kimi, Qarabağ mahalının xaçpərəst

məliklikləri – Vərəndə, Gülüstan, Xaçın, Dizaq və Çiləbörd Üçmiəzddin kilsəsinin tabeliyinə versin.

Nadir şah katalikosu başdan ayağa süzdü.

– Mənim din xadimi kimi sizə hörmətim var, ancaq dünən kiçik inzibati əraziləri ləğv edib, əvəzində vahid Azərbaycan yaratmaq haqqında qərarımı bu gün dəyişə bilmərəm... Qazax və Borçalıya gəlincə, mən bu mahalları mənim tabeliyimdə olan gürcü hakimliyinin mərkəzi olan Tiflisdən idarə olunmasını tapşırıbmışam. Mən şaham, özünüz də şahid oldunuz ki, məni taxt-taca xalq qurultayı seçdi... Əgər gündə bir qərar dəyişsəm, qoyun sürüsünü orada-burada otaran çobandan nə fərqi olar?

Katolikos yerində qurcalandı. Gözləri səyridi. İçindəki kinli duyğular ona sanki bir yerdə qərar tutmağa imkan vermirdi.

Nadir şah onu gözucu süzüb sözünə davam etdi:

– Məncə, dində–müqəddəs kitablarda, sizin-bizim deyilən yurd anlayışı yoxdur! Allah özünün seçdiyi məkanda fani dünyanın, bir parçasını bizə yaşamaq üçün sığınacaq kimi bəxş edir. Kimi dağda, kimi aranda dünyaya gəlir. Elə Əmir Teymurun, ondan qabaq Çingiz xanın zamanında Qarabağ Azərbaycan məmləkətinin gözəl bir güşəsi kimi tanınırdı... Üstəlik onu da deyim ki, sizdən əvvəlki katolikosun Üçmüəzzin monastrına rus imperatoru I Pyotr tərəfindən casus kimi göndərildiyi də mənə məlumdur... Sizin xaç-pərəstlərdən bir çoxu hələ də rus sarayına pənah aparırlar... Nə isə, Qarabağla bağlı mənim qərarım qətidir, məliklərin tabe olduğu Gəncə bəylərbəyliyi

də Azərbaycanın mərkəzi Təbrizdən idarə olunacaq. Hər kiçik tayfa bir dövlət yaratsa, onda dünyanın müharibəsiz keçən bir günü olmaz...

Aprel ayının ortalarında Nadir şah qoşunla Muğandan çıxıb, Qəzvinə yola düşdü.

VƏLİƏHD

...Ömrünün on səkkizinci ilinə yenicə qədəm qoyan Rzaqulu xan anasını çox erkən itirmişdi. Yeniyetməlik yaşına çatanda, atası ona döyüş qaydalarını öyrətmişdi.

Rzaqulu xan atasının əmri ilə tacqoyma mərasimindən bir gün əvvəl təzə vəzifəsinin icrasına başlamaq üçün Məşhədi-müqəddəsə yollanmışdı, amma şahın tələb və tapşırıqlarını dərhal yerinə yetirə bilməmişdi. Əndəxuda getməyi təxirə salmışdı. Gənc olsa da, çox yaxşı bilirdi ki, qoşunu döyüşə tam hazır deyil. Təhmasib xan Cəlayir şah tərəfindən Rzaqulu xan Əfşarın hərbiyyə işlərini nizama salmağa məmur edilmişdi. Hicri 1149-cu ildə Qəndəharı mühasirəyə alan Nadir şahdan qəti əmr gəldi:

– Əndəxudu özünüzə tabe edəndən sonra dərhal Bəlxə gedin. Orada qiyamçılara başçılıq edən şəhər hakimi Əbülhəsən xanı cəzalandırın.

Rzaqulu xan Əndəxuda, Bəlxə getmək ərəfəsində əmisi İbrahim xanın böyük oğlu Əliqulu xanı öz yerinə Xorasana hakim təyin etdi. Onlar həmyaş olsalar da, belə işlərdə Əliqulu xanın səriştəsi Rzaqulu

xanın səriştəsindən az idi. Əliqulu xan əsas vaxtını sarayda eyş-işrətlə məşğul olmaqla keçirirdi.

Yolda Təhmasib xan Cəlayir Rzaqulu xana belə bir məlumat verdi:

– Heratda olan qoşunun bir hissəsi bizə qoşulub. Hələ bu harasıdır, Əndəxuda çatar-çatmaz gücümüzü görənlər, hətta Əlimurad xanın ətrafında olan əfşarlar da dəstəmizə qatılacaqlar.

Hərbi müşavir öz qənaətində yanılmamışdı. Əlimurad xan da, dəstəsi də altı həftə müqavimət göstərəndən sonra təslim oldu. Əlimurad xanı aparıb Heratda edam etdilər.

Rzaqulu xan Əndəxudu tutandan sonra, Bəlxə doğru hərəkət etdi. Bəlx valisi – Əbülhəsən xan müqavimətsiz təslim olmaq istəsə də, sərkərdəsi Özbək Səid xan onu döyüşməyə təhrik etdi. Gərgin döyüş başladı. Özbəklər böyük tələfat verdilər.

...Rzaqulu xan 1150-ci ilin rəbbülsani ayının yeddisində¹ Bəlxə tutması barədə atasına namə yolladı. Namə Nadir şaha yetişən kimi, Bəlxədə vəziyyəti qaydaya salmaq məramı ilə oğluna on iki min nadiri (tümən), 300 dəst xələt, yəhəri və yarağı qızıldan olan bir neçə at, qiymətli cavahirat göndərdi.

Ancaq Rzaqulu xan, nədənsə, Bəlxədə qərar tuta bilmədi, atasının cavab məktubunu və göndərilən hədiyyələri – yardımları gözləmədən Buxaraya hücum etmək üçün Amu-Dərya çayını keçdi.

Rzaqulu xan Bəlxə çapar göndərib, topxanasının Kərşiyə gətirilməsini əmr etdi. Oranı tezliklə

¹ 1737-ci ildə.

mühasirəyə aldı və ətrafdakı bir neçə qalanı ələ keçirdi.

Nadir şah Əfşar Buxarada padşahlıq edən Əbülfeyz xandan, əslində, razı idi. Çünki o, Nadir şahın Türküstanə gələcəyindən duyuq düşən kimi, tələsik məktub yazıb, itaət edəcəyini bildirmişdi. Hətta özünü Nadir şahın qohumu adlandırmışdı. Əbülfeyz xan şanlı məktubunu belə bitirirdi: «Əgər şahlar şahı Nadir şah Buxaraya təşrif gətirib, bir neçə gün mənə qonaq olarsa, bunu özümə böyük şərəf sayacağam». İndi Rzaqulu xanın Kərşiyə gözlənilməz hücumu Əbülfeyz xanı Buxarada – öz sarayında bərk təşvişə salmışdı. Məcburiyyət qarşısında qalıb, Səmərqənddən, Xərzəmdən, Daşkənd və başqa yerlərdən qoşun yığmağa başlamışdı. Təkcə Xərzəm valisi Elbrus xanın köməyi ilə Kərşinin müdafiəsində qızılbaş ordusu ilə döyüşmək üçün qırx mindən çox yaraqlı gəlmişdi.

Rzaqulu xan özbək döyüşçülərinin sayca üstün olmasından narahatçılıq keçirərək, hərbi müşavirə çağırıldı və sərkərdələrə bildirdi:

– Bu az qüvvə ilə sayca bizdən qat-qat çox olan bir qoşunla vuruşmaq ağılsızlıqdı. Yaxşı olar ki, tələfat vermədən Bəlxə qayıdaq.

Döyüş əməliyyatını öz öhdəsinə götürmüş Təhmasib xan Cəlayir dedi:

– Vəliəhd, əgər geri çəkilsək, özbəklər bizi təqib edər, qoşunumuza ağır zərbə vururlar.

Rzaqulu xan başını aşağı salıb susdu. O, ilk dəfə idi ki, Təhmasib xan Cəlayirin dilindən vəliəhd sözünü eşit-

dir. Baxmayaraq ki, atası onu hələ taxt-tacın vəliəhdi elan etməmişdi. Bəlkə də, buna vaxtı olmamışdı.

Baş hərbi müşavir indi gənc Rzaqulu xanın susqun halını görüb sözünə yekun vurdu:

– Əgər Nadir şah burada olsaydı, onların çoxluğuna baxmayıb, hücum edərdi. Qələbə yalnız cəsurlara nəsisib olur.

– Belə çıxır, sayca az olsaq da, mühasirəni davam etdirməliyik?..

Elə bu zaman Nadir şahın göndərdiyi çapar içəri daxil olub, təzim etdi və gətirdiyi namələri Rzaqulu xanla Təhmasib xan Cəlayirə verdi.

Əvvəlcə Rzaqulu xan naməni gözdən keçirib diləndi:

– Şahənşahımız özü də bizim Bəlxə qayıtmağımızı istəyir. Orada qərar tutub, əmr gözləməliyik, vəssəlam.

Bu zaman ruhdan düşmüş sərkərdələrin gözüne işıq gəldi. Amma hamının nəzərləri yenə qocaman hərbi müşavirə dikilmişdi. O isə, Nadir şahın naməsini oxuyandan sonra birdən-birə pərişan və mütəəssir olmuşdu. Rzaqulu xan qoşun başçılarının üzünə baxmağa, elə bil, xəcalət çəkirdi. Qulaqlarında yalnız Nadir şahın naməsindəki kəlmələr əks-səda verirdi:

«Ey əldən düşmüş qoca! Sənə tapşırırdım ki, Bəlxə tutandan sonra orada qalın, heç bir yerə getməyin, amma sən mənim bu tapşırığımı yerinə yetirmək əvəzinə bütün dünyanı tutmaq xəyalına düşdün. Mənim əziz oğlum Rzaqulu xan uşaqlıqdan qorxu bilməzlikdə, ehtiyat etməyi sevməzlikdə məşhurdur.

Özünü də, oğlumu da, qoşunu da bəlaya salmışan. Allah eləsin, özbək, qazax, kalmık, cığatay və türk-mənlər birləşməsinlər, o kiçik qoşunla siz nə edə bilərsiz?!. Odur ki, əmr edirəm, məktubumu alan kimi vaxt itirmədən Bəlxə doğru hərəkət edin».

Təhmasib xan Cəlayir naməni büküb səliqə ilə köksünə basdı, qeyri-iradi vəliəhdin dediklərini təsdiqlədi:

– Vəssəlam-şüttəməm. Qibleyi-aləm haqlıdır. Bu Türküstanda Çingiz xan, Əmir Teymur zamanından görkəmli və cəsarətli sərkərdələr olub, onlar birləşib, kiçik qoşunumuzu məhv etsələr, Nadir şah uzun illərdən bəri davam edən dostluğumuza məhəl qoymadan boynumu vurdurar. Mən qoşunun arxasınca gələcəyəm. İşdi-şayəd, birdən özbəklər hücum etsələr, həmlə edib, onları geriyə çəkilməyə vadar edəcəyəm. Qış olsa da, Ceyhunu keçib, tələfatsız Bəlxə qayıtmalıyıq.

Bəlxədə Rzaqulu xana Xivədən gələn casuslar xəbər verdilər ki, Elbrus xan Buxaradan ora dönüb, qoşun yığıb, məqsədi Xorasana hücum etməkdir.

Xorasanlı əsgərlərin çoxu Nadir şahın və Rzaqulu xanın qoşunlarına qatılmışdı.

Təhmasib xan Cəlayir:

– Şəksiz ki, Xarəzm hakimi Xorasanda güclü qoşun olmadığını və Əliqulu xanın təcrübəsizliyindən xəbərdardı, – dedi.

Rzaqulu xan:

– Məncə, yubanmadan məktub yazıb, Şahənşahı bu təhlükədən agah etməliyik.

Təhmasib xan Cəlayir:

– Elə isə, Bəlx Həsən xan Bayata tapşırıb, dərhal Xorasanın müdafiəsinə yollanmalıyıq.

Tezliklə Nadir şahdan ikinci dəfə əmr gəldi ki, Bəlx tərək edin, Kabil yolu ilə gedib, bizim qoşunla birləşin.

1151-ci il idi. Rəcəb ayının 24-də¹ onlar həmin yolla gəlib, Aşağı Baharda Nadir şahın qoşununa qoşuldular.

Nadir şah oğlunu çox mehriban qarşıladı.

Təhmasib xan Cəlayir hərbi əməliyyat zamanı qoşunu məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qoyduğuna görə Nadir şahın gözünə görünməyə cəsarət etməirdi. Nadir şah Təhmasib xan Cəlayiri yanına çağırıb, xeyli danladı, sonra isə əfv etdi.

Ertəsi gün Nadir şah Rzaqulu xanın qoşununu yoxladı. Bəlx davasındakı itkilərin yeri dolduruldu, əsgərlərə yeni atlar və silahlar verildi.

Nadir şah Rzaqulu xanı rəsmən vəliəhd elan edib – naibüssəltənə və ordunun komandanı təyin etdi. Orduya başçılığı isə sərtib² Hüseyinqulu xana tapşırırdı.

– Üzümüzə gələn Şaban ayının əvvəlinci günündən etibarən, orduda zabit və sərdarların vəzifədən çıxarılıb-götürülməsi sərtib Hüseyinqulu xana həvalə olunur.

Nadir şah bir neçə gündən sonra Rzaqulu xanla Murtuzaqulu xanın başlarına qiymətli almazlarla süslənmiş şahlıq tacı qoydu. Onlara: «Bu gündən hər

¹ 8 noyabr 1738-ci il.

² General.

ikiniz şahlar kimi geyinin, şahzadəlik çağında çıqqalarınınızı sol tərəfdə, şah olanda, sağ tərəfdə vurun!». Sonra üzünü əyanlara tutub: «Bu gün bu əlamətdar hadisə ilə bağlı ziyafət məclisi qurulsun, yüksək rütbəli şəxslərə, mənim etimadımı qazanan sərkərdələrə xələt və nişanlar təqdim olunsun...».

Ziyafət məclisi başa çatandan sonra, Nadir şah Rzaqulu xanı hüzuruna çağırırdır dedi:

– Elə ki, sağlam sənə çatdı, əvvəlcə, gərək Səbzivar da həbsdə olan Təhmasib Mirzənin gözətçilərini inandığın adamlarla dəyişəsən. Kənar şəxsləri ona yaxın qoymayasan. Cəmi şəhərlərə, qəsəbələrə təyin etdiyimiz hakimlərlə mərhəmətli olasan. Səhranişinlərin, elatların qayğısına qalasan. Allah eləməmiş, birdən Türküstandan, Osmanlıdan və yaxud Avropadan ölkəmizə hücum etsələr, müharibə eləmək barədə ağsaqqallarla, tayfa başçıları ilə məsləhətləş, onların fikrini öyrən! Əgər münaqişə sülh yolu ilə həll olunarsa, o zaman cahillik edib, silaha əl atma. Oğruları, qarətçiləri, araqarışdıranları məhv edərsən. Tacirlərin – ələlxüsus da, əcnəbi tacirlərin karvanlarını qoru, onlara mehribanlıq elə! Ədalətli, səxavətli, sədaqətli ol ki, şöhrətin hər yana yayılsın. Artıq xərc, israfçılıq etmə, lakin ölkədə xoşagəlməz bir hadisə baş verdikdə, onu dəf etmək üçün xəzinədən doğru-dürüst istifadə etməkdə, əsgərləri həvəsləndirməkdə qətiyyətsizlik göstərmə... Xarəzm hakimi Elbrus xana da yaxşı qulaqburması vermək gərəkdir ki, ətrafda olan başqa yağılara, yolkəsənlərə, sənə itaətsizlik edən adamlara ibrət olsun.

Nadir şah oğluna bu cür məsləhətlər verəndən sonra, fikirləşirdi ki, uzağı altı ay keçməmiş, bu öyüdlərin, tapşırıqların təsiri özünü göstərəcək.

1151-ci il şaban ayının üçüncü günü¹ Rzaqulu xan atasından izn alıb, əvvəlcə Herata, sonra da Əbivərd yolu ilə Məşhədə yollandı. Heratda toplanan altmış min atlı ona qoşuldu.

Bu zaman Xarəzmdə baş verən hadisələr – Aral türkmənləri ilə Təkə tayfası arasında baş verən ixtilaf və qazaxların şəhərə basqın etmək niyyəti Elbrus xanı Xorasana yürüş fikrindən daşındırdı və o geri dönməyə məcbur oldu. Rzaqulu xan təhlükənin uzaqlaşdığını görüb, çox sevindi, tez bu barədə çapar vasitəsilə Nadir şahə xəbər yolladı.

Amma çox çəkmədi ki, gənclik ehtirasları, mənsəbpərəstlik naibüssəltənənin – yəni şahın canişini kimi Xorasana qayıdan Rzaqulu xanın atasından eşitdiyi öyüd-nəsihətləri qulaqardına vurmağa, övladlıq borcuna güc gəlməyə başladı. Nadir şahın Qəndəhardan sonra Hindistana hərbi yürüşə yollanması, əmisi İbrahim xan Zahir üd-Dövlənin 1738-ci ildə Carda üsyanı yatırarkən həlak olması² vəliəhdin özünü daha sərbəst aparmasına, əl-qol açmasına fürsət verdi. O, əvvəlcə Məşhəddə öz sarayını qoru-

¹ 17 noyabr 1738-ci il.

² 1738-ci ildə Carda baş vermiş üsyanı yatırmağa gələn İbrahim xan üsyan başçısı Divanə İbrahimin açdığı atəş nəticəsində atdan yerə düşəndə Gəncə bəylərbəyi Uğurlu xan qardaşına demişdi: «Çıxart onu bu cəhənnəmin içindən. Allah eləməsin, başına bir iş gəlsə, bütün Azərbaycan günü sabah Nadir şahın qəzəbinin qurbanı olacaq və oda yaxılacaqdır». Ancaq ikinci güllə İbrahim xan üçün ölümcül oldu. Uğurlu xan da üsyançılar tərəfindən öldürüldü.

maq üçün on üç min nəfərlik xüsusi qoşun yaratdı. Bu qoşunun zabit və əsgərlərinə zərli güləbətın parçadan geyim dəsti tikdirdi, onların hər birinə qınına gözəl naxışlar vurulmuş qiymətli qılınclar verdirdi. Sonra da, ətrafına yığılan hiyləgər və yaltaq saray adamlarının iştirakı ilə çox dəbdəbəli şahlıq dəstgahı qurdu.

Etdiyi əməllərin, özbaşnalıqların nə ilə nəticələnəcəyi onu əsla düşündürmürdü.

Digər tərəfdən, hiyləgər və çoxbilmiş saray əyanları öz pis məqsədlərinə çatmaq üçün vəliəhdin dövlət işlərində təcrübəsizliyindən məharətlə sui-istifadə edirdilər. Onlar Rzaqulu xanın qulağını doldurdular ki, dövlətin arxası-dayağı olan İbrahim xanın ölümündən sonra, Nadir şahdan da bir müddət xəbər-ətər olmamasından şübhələnən hakimlər qiyam qaldıra bilərlər:

– Vəliəhd, gələcəkdə bu qiyamın qarşısını almaq üçün şahın təyin etdiyi hakimləri işdən götürüb, onların yerinə inandığınız adamları qoymağınız məsləhətdir.

– Həşəmət sahibi, naibüssəltənə, bizim fikrimizcə, innən belə ən kiçik günahı da bağışlamamalıdır. Çünki böyük günahları yaradan kiçik günahlardır.

Rzaqulu xan saray əyanlarının sözüne inanıb, ləyaqətli və təcrübəli hakimləri vəzifələrindən uzaqlaşdırdı, «günahkar» kimi qələmə verilən adamların qətlinə isə fərman verdi, ədalətsiz hərəkətləri, zalımlığı ilə xalq arasında qorxu yaratdı, hətta bazarlarda tacirlərin də əl-qolunu bağladı. Ələlxüsus da ipək ticarətini öz inhisarına aldı – əyalətlərdən gətirilən

Xorasən

Tehran

İsfahan

Əfqanıstan

© Gürcüstan

Azərbaycan

Bağdad

Türkiyə

İrənistən

Hindistan

ipəyi isfahanlı xəzinədarın vasitəsilə ucuz alıb, baha satdırdı. Hətta əcnəbi tacirlər belə öz mallarını onun adamlarından başqa heç kimə sata bilmirdilər.

Dünyanın hər hansı məmləkətində tiranlıq edən zalım şahlar və şahzadələr kimi Rzaqulu xan da bütün zorakı əməlləri ilə yanaşı, tez-tez xalqın rahat, firavan yaşaması naminə çalışıb-vuruşduğunu dilə gətirirdi... Və təkcə bunu sözlə dilə gətirməklə məmnun olmurdu, həm də dediklərini əməli surətdə isbat etmək üçün bəzən xeyirxah işlər də görürdü...

HİNDİSTANIN FƏTHİ

Əfqanıstanı ram edəndən sonra Nadir şah iki ay özünün tikdirdiyi Nadirabad şəhərində qaldı. Bu müddətdən o, həm qoşunun istirahəti, həm növbəti ölkəyə yürüşə hazırlaşması üçün istifadə elədi. Nadir şah bütün diqqətini bu yürüş üzərində cəmləmişdi. O, Hindistana aparan yollarla bağlı vəziyyəti araşdırdı. Nəhayət, yaxşı təlim görmüş və silahlanmış rəşadətli Azərbaycan qızılbaşlarına, əfqan və bəxtiyari süvarilərinə Qəzni–Kabul yolu ilə Dehliyə doğru qətiyyətlə irəliləmək əmri verdi. Çingiz xan, Batı xan və Teymurləngdən fərqli olaraq, o, şərqdən qərbə deyil, qərbdən şərqə yürüş edirdi. Ona görə də, bu yürüş özündən əvvəlki adlı-sanlı sərkərdələrin, fatehlərin yürüşlərindən daha çətin idi. Onun ordusu keçilməz dağlardan, sıldırımlardan, nəhəng, enli çaylardan keçirdi.

O vaxt ən ucqar cəngəlliklər cəsur tayfaların nəzarətində idi. Çoxmillətli nəhəng ölkə olan Hindistan döyüşkən qəbilələrin oylağı idi. Onlar əsarətin nə olduğunu bilmirdilər.

Nadir şah Əfşar indi məhz belə tayfaları diz çökdürə-çökdürə Şah Cahanabad adlanan Dehliyə can atırdı. Artıq əfqan, qıpçaq, bəluç, tayman, tarin, banqşir, racput, alamut, saknarlar ram edilmişdi. Qarşıda bircə çətin Kornal keçidi və Dehlinin fəthi qalırdı.

Hindistana hərbi yürüşün ağırlığı hamıdan çox təzkiyəçi Məhəmməd Kazımı dərin fikrə qərq etmişdi. Soruşanda deyirdi:

– Vaxtilə Topal Teymur yeddi yüz minlik ordu ilə Hindistana yürüş etmişdi. O zaman çox cəsur bir tayfa ilə xeyli vuruşmuş, axırda nələc qalıb, sülh bağlamışdı. Həmin tayfa Katurlu idi.

– Əcaba, bu katurlu-maturlu dediyin o tayfa şahənşahın topunun-tüfənginin qarşısına nə ilə çıxacaq? Ox-kamanlamı?

Nadir şah ətraf tayfa başçılarının adamyeyən hesab etdikləri yırtıcı Katurlu tayfasının vəhşilikləri və qəddarlıqları barədə şikayətlərinə qulaq asıb, bərk qəzəbləndi. Amma burada hirslə iş görmək olmazdı. O, dərindən fikirləşib, bu məsələni ağılla həll etməyi qərara aldı.

Nadir şahı hələ irəlidə neçə-neçə qanlı döyüşlər gözləyirdi.

– Qibleyi-aləm, bu vəhşilərlə cəngə girib, çoxlu igid itirməyə dəyərmisən? Axı, onların bizimlə bir işləri yoxdu....

– Əgər bu qədər tayfa başçısı iltimas edib, bu quldurları cəzalandırmağı xahiş edirsə, yoxmu deyəcəyəm? Əlbəttə, bəhanə tapmaq asandı. Bəs, inam, bəs, ədalət? Onlar mənə şər in kökünü kəsməyə qadir, məğlubedilməz bir fateh sayırlar. Bu yırtıcılardan yan keçib, saymazyanaya irəli getməyimə necə baxarlar, nə düşünərlər?

Nadir şah bir an susub, ona diqqətlə qulaq asan sərkərdənin, məmurların üzünə baxdı. Qəlbində: «Hə, əvvəla deyərlər ki, özünü İsgəndər Zülqərneyn, Əmir Teymur qədər qüdrətli hesab edən bir sərkərdə vəhşi bir tayfadan çəkindi. Elə bir tayfadan ki, deyildiyinə görə, nəinki topları, topxanaları, hətta tüfəngləri belə yoxdur, olsa da, çox azdır. Özləri də tamam qanacaq-sız-mərifətsiz...».

Bu düşüncələrlə Nadir şah başını buladı:

– Yox, – dedi. – Vaxt itirsəm də, bu yaramazları cəzalandırmalıyam. Açın qulağınızı eşidin, Şah Cahanabadın fəthinə yol bu tayfanın təslim olmasından keçir.

Sonra o, başını qaldıraraq dedi:

– Əmiraslan xan!

Nadir şahın çadırından gələn bu qəfil səs qapıda dayanan keşikçilər tərəfindən təkrar olundu. Həm də, bir deyil, bir neçə dəfə. Və az sonra qarabəniz, yastıburun, enlisifət Əmiraslan xan qapıda hazır oldu.

Nadir şah dedi:

– Azərbaycandan olan altı min cəzayirləri və Xorasandan olan altı min əfşar nişançılarını götür! Get bu məlun katurulların üstünə! Çox yaxınıınıza burax-

mayın! Elə uzaqdan... Ya pərən-pərən düşəcəklər, ya da təslim olacaqlar...

– Nə vaxt çıxacaq?

– Elə indi. Təcili. Nə lazım olsa, çaparla xəbər göndər.

Əmiraslan xan ayağa qalxdı:

– Baş üstə!

Dönüb çıxmaq istəyirdi ki, Nadir şah dedi:

– Hələ dayan!

Əmiraslan xan qapının ağzında donub qaldı.

– Saylarını bilirsənmi?

– Deyirlər əlli-altmış min olarlar.

– Yox, çoxdurlar. Ona görə, azı, on top da apararsan.

Sərkərdənin quruyub qaldığını gören Nadir şah:

– Topsuz heç nə edə bilməzsən, – dedi. – Di get, sənə uğurlar olsun!

Əmiraslan xan dərhal yavərlərini cəzairlər alayının və Xorasan atıcılarının çadırlarına göndərdi və atını dağın döşünə sarı sürdü. Heç on beş dəqiqə keçmədi ki, alay göründü. Döyüşçülər tüfənglərini və güllə qatarlarını səliqəyə salırdılar. Bir azdan nizamlı halda Əmiraslan xanın arxasınca qarşıdakı dağa tərəf üz tutdular.

Yay olduğundan, yol quru idi, amma yenə dağın başına çıxmaq xeyli vaxt aldı. Gədəkdə bir neçə kəturlü dayanıb, onlara göz qoyurdu. Qabaqda gedən Əmiraslan xan fikirləşdi ki, bu adamlar yüksəklikdə dayanıblar, yolumuzu asanlıqla kəsə bilərdilər. Amma, əksinə, nəyə görəsə dağa çıxmağımıza mane olmadılar. Və öz-özüne güldü:

– Başa düşdüm, deməli, imkan verirlər ki, dağa çıxmaq, son nəfərimizə kimi qırsınlar.

İlk atəş səsləri katurlular tərəfdən gəldi.

Əmiraslan xan nişan alıb:

– Atəş! – deyə çığırdı.

Cəzairlər səliqə ilə nişan alıb, eyni vaxtda atəş açdılar və katurluların qabaq cərgələri biçildi. Onlar nə atırdılarsa, dağınıq və nizamsız atırdılar, istər güllə olsun, istər ox, istər daş-kəsək...

Güllə səsindən qulaq tutulurdu. Cəzairlər dəstəsi atəş açmağa irəli gedirdilər. Yüz nəfərlik qızılbaş dəstəsi atəş açanda, yüz nəfərlik başqa qızılbaş dəstəsi də tufəngləri doldururdu.

Bütün günü atışma oldu. Nəhayət, katurlular tab gətirə bilməyib, qaçmağa başladılar. Ətraf meyitlə dolu idi.

Axşam düşürdü. Dağ havası soyuq idi. Qızılbaşlar, hələ döyüşə girməyən Xorasan atıcıları katurluların çiy kərpic və saman evlərində sığınacaq tapdılar.

Onların evlərində aşağılardakı şəhərlərə, kəndlərə basqın zamanı ələ keçirdikləri qənimətlərdən savayı qiymətli heç nə yox idi...

Əmiraslan xan dörd tərəfə qarovulçular qoydu.

Yay gecəsi qısa olur. Qızılbaşlar dan yeri ağaranda səhər yeməyini yeyir, yaraq-yasaqlarını hazırlayırdılar.

Əmiraslan xan sübhün toranlığında çöldə katurlulardan birinin evindən götürdüüyü kətil üstə oturub, qalın kol-kosluğa baxaraq fikirləşirdi: «Nə yaxşı ki,

şahın məsləhəti ilə top götürdük. Çünki bu gədəkdə, Allah bilir, nə qədər katurlu gizlənmişdi».

– Uşaqlar, – deyə o, tufəngini yağlayan Zaman bəylə İsmayıl bəyi, sonra da Məhəmməd Əli bəy Sərvərini yanına çağırırdı. – Nə qədər mümkündürsə, patron hazırlayın. Bunlar cinni-cəfər qoşunu kimi çoxdurlar. Amma, inşallah, qırıb axırlarına çıxacağıq.

Sərvərli dedi:

– Əmiraslan xan, izn ver, topları yarım dairə şəklində düzək.

– Mən bilən, üç tərəfdən üstümüzə gələcəklər.

– Mərhəba! – Əmiraslan xan onun fikrini təsdiq etdi.

– Doğru deyirsən. Uğultuları, itlərinin səsi üç tərəfdən gəlir. Düzün topları. Amma səliqə ilə, tələsmədən!..

Hər üç minbaşı getdi.

Elə ki, səhər açıldı, kollar, cığırlar, izlər seçildi, doğrudan da, hər tərəfdən heyvan bağirtisi kimi səslər elə yüksəldi ki, elə bil, minlərlə adamyeyən yerin deşiyindən birdən çıxdı.

Cəzairlərin eyni vaxtda açdıqları atəş yüzlərlə katurlunu yerə sərdi. Buna baxmayaraq, onlar cəsərlə döyüşürdülər. Ancaq məharət və ustalıq güc gəlirdi. Dərə artıq o qədər meyitlə dolmuşdu ki, çayın qabağını kəsmişdi və iri qan gölü əmələ gəlmişdi.

Katurlular dərədəki meyitləri və qan gölünü görəndə geri çəkilib, Kuxi-cahan dağının yüksəkliklərində mövqe tutdular.

Qızılbaşlar dayanıb nə edəcəkləri barədə fikirləşərkən, Kuxi-cahanın ətəyindən qorxunc və vəhşi bir bağirtə yüksəldi.

Əmiraslan xan dedi:

– Görürsüzmü, necə səs gəlir? Bilmək olmur, heyvan bağırtısıdır, yoxsa insan...

Sonra ucadan Zaman bəyi çağırdı.

Zaman bəy hay verdi:

– Bəli, qurban olduğum, eşidirəm.

– Min nəfər Xorasan cəzairlisini götür, öyrən, gör bu nə bağırtıdır.

– Baş üstə!

Onlar cığırılarını kol-kos basmış qayalıqlar arasından bir az getmişdilər ki, qəfildən yan tərəfdən vəhşi bağırtılarla səkkiz-doqquz min adam çıxıb, üstlərinə tökülüşdülər. Cəzairilər özlərini itirmədilər, nizamla düzülərək tufənglərini işə saldılar. Bu vaxt katurlular ilan gülləyə sıçrayan kimi, irəli cumub, əllərində dəyənək, kötək və ucu qarmaqlı ağaclarla əlbəyaxa döyüşə başladılar. Elə bil, arı pətəyinə çöp soxmuşdular. Hər kol-kosun dalından bir bədheybət dəstə çıxırdı. Xorasan cəzairililərindən beş-altı yüzü həlak oldu. Qalanları dəhşətlə geriye – çadırlarına döndülər...

Bundan cəsərlənən katurlular yenidən daha kəskin bir həmlə ilə qızılbaşların üstünə gəldilər. Bunu görən Əmiraslan xan atından sıçrayıb, dizini yerə dayayaraq atəş açdı. Eyni vaxtda daha yüzlərlə bu cür atəş açıldı. Katurluların qabaq dəstəsi qırıldı. Lakin arxadan onların yeni-yeni dəstələri gəlirdi. Və bu vaxt toplar guruldamağa başladı. Yer-göy titrədi, səsdən qayalar qopub töküldü. Qışqırtı və bağırtı səsləri əlçatmaz zirvələrdə əks-səda verdi.

Döyüş yenidən qızıışdı. Qızılbaşların ön hissələri tufəng və qılıncla vuruşur, arxadan da fasiləsiz toplar atəş açırdı. Bu qırğın-qiyamət böyük vüsət aldıqca, qızılbaş şeypurçuları ilə təbilçiləri də bekar qalmırdılar. Onlar da, bu qanlı qəhrəmanlıq mübarizəsinə öz töhfələrini verirmiş kimi, vəzifələrinin öhdəsindən canla-başla gəlməyə çalışırdılar. Bu təbil və şeypur səsləri döyüşçülərə ruh verirdi. Hər iki tərəf qızıışb bir-birinə qarışmışdı, baltalar, xəncərlər də işə düşmüşdü. Tərəflərdən heç biri geri çəkilmək niyyətində deyildi.

Kimsə başını qaldırıb, ətrafa baxmağa, hətta günəşin, Ayın bir-birini əvəz etməsinə nəzər salmağa imkan tapmırdı. Bu, əsl can bazarı idi və hərə öz canını güclə qoruyurdu. Yalnız meydanın ortasında at üstündə dayanmış Əmiraslan xanın verdiyi əmrlər eşidilirdi:

– Qazilər, qırın bu vəhşiləri! Bir addım da geri çəkilməyin!

Əmiraslan xanın üst-başı tamam al-qan içində idi.

Katurlular düşmən ordusunun onlara heç bir aman verməyəcəyini görüb, ölüm şərbətini şövqlə içirdilər. Onların sayı çox idi və arxadan, sağdan-soldan yeni-yeni qüvvələr axışb köməyə gəlirdi.

Və elə bu vaxt aşağıda – Nadir şahın qərargahının qarşısında qəribə bir hadisə baş verdi. Kəşfiyyata göndərilən cəzairlilərdən dörd nəfəri cır-cındır içində dağdan aşağı endilər.

– Nə olub? – deyə soruşanlara cəzairilər başılovlu halda cavab verdilər:

– Qızılbaşlar pusquya düşdülər, vəhşilər Xorasan igidlərini qırıb-çatdılar.

Bu xəbər ildırım sürətilə ətrafa yayıldı. Hamı həyəcana gəldi. Neçə illərdi ki, qızılbaş müharibələrində belə bir hadisə olmamışdı. Xəbər Nadir şahın qulağına çatanda, o, çadırından çıxıb, əlini xəbər gətirənlərə uzadaraq qəzəblə dedi:

– Bu nə hərzə danışıqdı? Bunların dördünü də əməlli-başlı kötəkləyin!

Dərhal həmin dörd adamı tutub apardılar.

Nadir şah qəzəbindən titrəyərək, çığırdı:

– İmamverdi xan!

– Bəli, mənim hökmdarım, eşidirəm!

– On min azərbaycanlı döyüşçünü götür, tez dağa – Əmiraslan xanın köməyinə qalx!

– Baş üstə!

İmamverdi xan atın belinə sıçradı və orduya tərəf çapdı.

Yuxarıda – gədikdə isə hər addım, hər qarış yer uğrunda qızğın mübarizə gedirdi. Katurlular ölmə məhkum olsalar da, geri çəkilmədən vuruşur, təslim olmaq istəmirdilər. Daş qayaya rast gəlmişdi. Məğlubiyyət bilməyənlərlə qorxu bilməyənlər üz-üzə dayanmışdılar. Hər iki tərəfin də çıxış yolu yox idi. Birinci tərəf mütləq qələbə çalmalı, ikinci tərəf isə məğlub olmamalı idi. Hər yanda meyit təpələri qalaqlanmışdı. Bu təpələr hər iki tərəf üçün qanlı qəhrəmanlıq abidəsi idi. Katurluların yaralıları xəlvəti geri çəkildilər. Bunu görənlər ehtiyat qüvvələr – yeniyetmə gənclər dərhal ata və qardaşlarının yerini tuturdular.

Topçubaşı İsmayıl bəy özünü Əmiraslan xana çatdırdı və dedi:

– Barıt tükənib.

– Qayıt yerinə! – deyə Əmiraslan xan çığırdı. – Qılınıcı, oxu, xəncəri işə salın!

– Oxu işə salmaq mümkün deyil. Qılıncla, şəmşirlə, xəncərlə olar...

Döyüş davam edirdi, amma hiss olunurdu ki, hər iki tərəf yorulub. Ən çox isə, əlbəttə, cavan katurlular əldən düşmüşdülər. Xorasanlı döyüşçülər isə birbirlərini əvəz edib, növbə ilə vuruşur, yorulular belə, əlahəzrətə verdikləri sözə görə, yəni son nəfərinə kimi katurluların axırına çıxana qədər dincəlmək və geri dönmək fikrindən vaz keçmişdilər.

Amma tufəngsiz və gülləsiz bu işi görmək mümkün deyildi. Güllə səslərinin kəsildiyini görən katurlular xeyli həvəsə gəldilər.

Birdən arxadan yenə hay-küy və it hürüşməsi eşidildi. Əmiraslan xan ilk dəfə yerində qurudu: «Əgər bu, katurluların yeni dəstəsidirsə, vəziyyət ağırlaşacaq».

Katurlular da bu səsləri eşidib duruxdular. Və birdən kimsə dörd-beş gündən bəri davam edən bu qorxunc hay-küydən sonra yaranmış ani sükutu pozdu:

– Ay uşaqlar, gələnlər türkcə danışirlar. Bizimkilərdir!

– Ay can! Ay can! – sədaları yer-yerdən göyə uçaldı.

Və, doğrudan da, qabaqda İmamverdi xanın boz atı və onun yanınca qaçan it göründü.

Xorasanlıların və qızılbaşların şadlıq nidaları göyə ucaldı. Bunu görən katurlular neçə gündən bəri ilk dəfə, amma, əlbəttə, aman istəmədən qaçmağa başlayıb, dağlara və dərələrə səpələndilər.

İmamverdi xan Əmiraslan xanla görüşdü:

– Xan, əmriniz nədir?

– Əmrim, – Əmiraslan xan əli ilə dağa-daşa dırmaşan katurluları göstərdi, – onları yerin deşiyindən də olsa, tapıb, son nəfərinə kimi məhv etməkdir.

– İrəli! – deyə İmamverdi xan qılıncını sıyırıb, atını mahmızladı.

Və bundan sonra dağda, dərədə, qaya arxasında, kol dibində qaçıb gizlənmək istəyən katurluların ovu başlandı.

İmamverdi xan qışqırdı:

– Hər yeri axtarın! Bu vələdüzzinaların birini də sağ buraxmayın! Nadir şahın əmridir!

...Bu qanlı döyüşdə əli silah tutan katurlulara zərrə qədər də güzəşt olmadı. Dağ, təpə, kol-kos meyitlərlə dolu idi. Qızılbaşlar qələbədən sonra at belində «Babək» dedikləri «Heyratı»nı oxuya-oxuya Nadir şahın qərargahına tərəf üz tutdular.

– Qələbə şahənşah ilədir! – sədaları göyə ucaldı.

Nadir şah qızıl dirəkli çadırının önündə Əmiraslan xan, Zaman bəy, İsmayıl bəy, Məmmədəli bəy və nəhayət, İmamverdi xanla görüşüb, onların əllərini sıxdı və hər birinə qiymətli xələtlər bağışladı. Bu görünməmiş əhvalatın səsi-sədası bütün Əfqanıstana və hətta Hindistana da gedib çatdı. Amma az adam inandı ki, katurlular tayfasının varlığına son qoyu-

lub. Çünki nə İsgəndər Zülqərneyn, nə Xosrov Pərviz, nə Çingiz xan, nə də Teymurləng onlarla bacarmamışdı. Əlbəttə, şahənşahın sərkərdələri yaxşı bilirdilər ki, hansısa bir tayfanın və ya xalqın qətləmini yolverilməzdir. Bu, bəşər cinsinin hər hansı bir həlqəsinin qırılması deməkdir. Katurulular da, əlbəttə, tamam yox olmadılar. Arvad-uşaqları qaçıb sıldırım dağlardakı kiçik kəndlərdə və mağaralarda sığınacaq tapdılar. Amma katurlu adı, katurlu qorxusu əfqan-hind sərhəddindəki mahalların əhalisinin ürəyindən həmişəlik yox oldu...

«SÖZÜMÜ ŞAH CAHANABADDA DEYƏCƏYƏM»

1150-ci ilin¹ yazı hələ təzəcə girmişdi. Nadir şah çox yaxşı bilirdi ki, Hindistan kimi ucsuz-bucaqsız bir ölkəni fəth etmək o qədər də asan deyil. Ona görə də, bura hücum etməkdə əsas məqsədi böyük xərac və təzminat alıb, dövlətin iqtisadi vəziyyətini nizama salmaq, ordunu maddi və hərbi cəhətdən təmin etmək idi.

İllərlə aparılan müharibələr nəticəsində xəzinədəki vəsait azalmışdı. Bundan başqa osmanlılarla ixtilafa son qoymaq, Bosfor boğazına qədər gedib çıxmaq üçün də böyük maddi imkanlar tələb olunurdu.

– Hindistanı fəth etmək bu işləri yoluna qoymağa kifayət edəcəkdir. «Pəncabı tutmaqla Böyük İsgəndər,

¹ 1738-ci il.

Sultan Mahmud Qəznəvi, Əmir Teymur kimi dünya fatehi məqamına çataram», – deyə öz-özünə pıçılda-yan Nadir şah üzünü hərbi müşavirədə iştirak edən sərkərdələrinə tutub dedi:

– Mənim əsgərlərim! Qarşıda bizi çətin sınaqlar gözləyir. Çətin keçidlərdən, uca dağlardan, eni-uzunu bilinməyən nəhəng çaylardan keçib, Hindistan şahı ilə vuruşmalı, bəxtimizi sınımalıyıq. Qələbəmiz ölkəmizə və xalqımıza başucalığı, məğlubiyyətimiz isə bədbəxtlik bəxş edər. Bu böyük müharibədə əldə etdiyimiz qələbədən, yəni Hindistanın xəzinəsindən bütün xalqımız bəhrələnəcəkdir. Allah bizimlə olsun!

Pişəvər alınandan sonra Nadir şah Məhəmməd şahın Dehlidən gəlmiş nümayəndəsi ilə görüşdü. Nümayəndə Nadir şahın Hindistana hücum etməsinin səbəbini soruşdu.

Nadir şah acı-acı gülümsündü:

– Məhəmməd şahın cavabını Hindistanın paytaxtı Şah Cahanabadda özünə deyəcəyəm...

Nadir şahın qoşunları Pişəvərlə Sindi hind qoşunlarından təmizlədi.

Pəncab əhalisi ağır kədər içərisində idi. Nadir şah öyrəndi ki, Sind çayının Kabilə yaxın ən ensiz yeri dörd yüz əlli metrdir, amma üstündə körpü yoxdur.

Nadir şah çayın sahilində dayanıb, fikrə getmişdi, birdən gözü yerli əhalinin «cizəvi» adlandırdığı, bu sahildən o biri sahilə sərnəşin, ya da yük aparan kiçik qayıqlara sataşdı.

– Bu qayıqların hamısını toplayın! Onları bir-birinə bənd edib, çayı keçmək lazımdır...

Səriştəli zabitlər əsgərlərə atların yal-quyruğunu qırxdırıb, kəndir düzəldilər, camaatdan yığılmış irilixırdalı qayıqları bir-birinə möhkəm bağlayıb, çayı keçdilər.

Yanvar ayında Lahor hakimi Zəkəriyyə xan Nadir şahın qoşunlarının şiddətli hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyib, müharibəni dayandıрмаğı xahiş etdi. İki gün sonra o yüz fil, iyirmi kisə qızıl və başqa qiymətli hədiyyələrlə Nadir şahın hüzuruna gəldi.

Nadir şah öz qərargahında Zəkəriyyə xana etimad göstərib, onu çox mehribanlıqla qarşıladı:

– Möhtərəm xan, məndən nə dilərsən?

– Əlahəzrət Şahənşahdan istəyim budur ki, əsgərlər Lahor əhalisini qarət etməsin...

Nadir şah bac-xəraca baxıb dedi:

– Mən səni Lahora vali təyin edirəm. Bildiyimə görə, qiyamçıların qovduğu Kəşmir hakimi Sərdar Fəxrəddin gəlib burada kasıblıq içində yaşayır, onu da öz yerinə bərpa edirəm, mənə müxalif olduğundan, əsir saxladığım Nəsir xanı da azad edib, Kabillə Pişəvərə başçı təyin edirəm.

Nadir şah Əfşar Lahor sarayında qaldığı on iki gün ərzində artıq özünü Hindistanın sahibi kimi aparırdı.

Burada olduğu müddət ərzində kəşfiyyatçıların gətirdikləri xəbərlərdən məlum oldu ki, Məhəmməd şah onun qarşısına çıxmaq üçün saysız-hesabsız qoşun yığır.

Nadir şah dərhal katibini yanına çağırıb Məhəmməd şahə namə yazdırdı:

– Yaz, Məhəmməd şah bir daha aydın olsun ki, Nadir şahın Hindistanla işi yoxdur, onun məqsədi buradakı əfqanları tənbeh etməkdə, çünki əfqanlar bizim ölkəmizdən daha çox Hindistana iztirab verir, əgər nazirləri vaxtında tədbir görüb, onları cəzalandırırsaydı, buna hacət qalmazdı. Üstəlik, bilmək istəyirəm, görəsən, nə səbəbə padişah mənim elçilərimlə pis rəftar edib? Əlqərəz, yaz ki, əgər Hindistan ordusu mənim orduma müqavimət göstərsə, şiddətli cəza alacaq. Təslim olsalar, bu cəzadan qurtarıb, nicat tapacaqlar...

Məktubu yola salandan sonra, Nadir şahın qəlbində narahatçılıqla dolu hisslər baş qaldırdı. Ona elə gəldi ki, Məhəmməd şahın ordusunun, guya, milyon nəfər, hətta ondan da artıq olması barədə gəzən sözsöhbətlər zabit və əsgərlərini ruhdan salır. Əmr verdi, bütün qoşun başçıları, zabit və əsgərlər Lahor meydanına toplandı.

Şahənşah at üstündə onların qarşısında dayanıb nitq söylədi:

– Mənim cəsur döyüşçülərim! İndiyədək bütün müharibələrdə qalib gəlmişik. Böyük Allahın mərhəmətilə bu qanlı, dəhşətli müharibədə də yenə qalib gələcəyik. Qolumuzun qüvvəsini, qılıncımızın gücünü dünyaya bildirəcəyik...

Onun çıxışı qoşunu cuşə gətirdi:

– Qələbə Şahənşah ilədir!

– Yaşasın Nadir şah Əfşar!

Nadir şahın qoşunları Lahordan Sərhəndə sarı hərəkət etdi. Sərkərdələri Şahənşahın ciddi tapşırığını zabitlərə çatdırdılar:

– Ayıq-sayıq olun, ordugahı heç kim tərək etməsin, gərək qoşunun hərəkətindən casuslar xəbər tutmasın!

Məhəmməd şah üç yüz min təcrübəli döyüşçü, on min fil və beş yüz topla Kornal deyilən yerdə ordugah qurmuşdu. Bundan başqa, adlı-sanlı sərkərdəsi, Ləknəhur hakimi Səadət xan Bürhanülmülk qırx minlik qoşunla köməyinə gəlirdi.

Nadir şahı hind ordusunun sayı barədə bir-birinə zidd xəbərlər çatdırırdılar. Kimi rəqib qoşunun səkkiz yüz min, kimi də bir milyon iki yüz min nəfər olduğunu söyləyirdi.

Kornaldan irəli getmək istəməyən Məhəmməd şah düşərgənin dörd bir tərəfində palçıqdan divar hördürdü. Topları divarların üstündə qurdurdu. Kornalın bir tərəfi keçilməz meşə idi.

Nadir şah binəsinə və öz hərəmxanasını çərçibaşı Fətəli xan Əfşarın himayəsində Ənbala deyilən yerdə qoydu. Hacı xanın başçılıq etdiyi altı min kürd atlısını kəşfiyyat məqsədilə hindlilərin mövqeyini yerli-yataqlı öyrənməyə göndərdi. Özü isə, Şahabad tərəfə yollandı. Bu zaman kəşfiyyat dəstəsi qəflətən hindlilərlə üz-üzə gəldilər və döyüş başladı. Hacı xanın atlı qoşunu geri çəkilsə də, hindlilərə ağır zərbələr vurdu, bir neçə nəfəri əsir aldı. Onları Nadir şahın hüzuruna – Şahabada yolladılar.

Nadir şah əsirləri dindirərkən, hind ordugahının mövqeyi, istehkamı barədə çox qiymətli məlumatlar əldə etdi. Düşündü ki, Məhəmməd şah Gürgani-ni Kornalda qurduğu istehkamdan kənara çıxarıb, düzənlikdə vuruşsun. Əgər istehkamından çıxmasay-

dı belə, onun Dehli ilə əlaqəsini kəsə biləcəkdı. Buna görə irəliləyib, hərbi düşərgəsini hind ordusunun yerləşdiyi ərazinin şimal-şərqində qurdu və ölkənin paytaxtına gedən yolu kəsdi.

* * *

Səadət xan Bürhanülmülk düşmən təqibindən birtəhər yaxa qurtarıb, özünü Məhəmməd şahın ordugahına yetirdi. Hind hökmdarı yeni gəlmiş qoşun başçısı ilə məşvərət etdiyi bir vaxtda Nadir şahın qızılbaş dəstəsi gecənin bir aləmində onun binəsini taladı. Məhəmməd şah əmr etdi ki, istehkamdan kənara çıxıb, onları təqib etsinlər və binəni geri alsınlar. Səadət xan Bürhanülmülk ayağa qalxıb, tələsik öz qoşunundan min atlı, bir neçə yüz də piyada götürdü, istehkamdan çıxıb, döyüş filinin üstündə binəni geri almağa yollandı. Bu vaxt qızılbaş ordusunun cilovdarlarına rast gəldilər. Cilovdarlar dəstəsi hind piyadalarını ordugahdan uzaqlaşdırmaq üçün geriyə çəkildilər. Nadir şahın qabaqcadan düşündüyü kimi, bu fənd uğurlu alındı. Səadət xan rəqib tərəfin qorxduğunu zənn edib, müharibəyə başlamaq üçün Məhəmməd şahın yanına qasid yolladı və əlavə kömək göndərməyi xahiş etdi.

– İndiki vəziyyətdə istehkamdan çıxıb, müharibəyə girişmək qəti olmaz! – Baş nazir Nizamülmülk, Səadət xanın köməyinə şəxsən özü getmək istəyən Məhəmməd şahı fikrindən çəkəndirməyə çalışdı. Onun təklifinə Qəmərəddin xan da tərəfdar çıxdı.

Məhəmməd şah çaşqın halda soruşdu:

– Bəs, elə isə mənə bir məsləhət verin, nə edim?

Baş nazir Nizamülmülk dedi:

– Baş sərkərdə Xan Dövrən ordunun sağ cinahındadır, Səadət xana daha yaxındır. Onu göndərin.

Məhəmməd şah nə düşündüsə arxayınasına dedi:

– Mənim qoşunum ucu-bucağı görünməyən dənizə bənzəyir. Əgər hər bir döyüşçüm yerdən bir ovuc torpaq götürüb qızılbaşların üstünə atsa, Nadir şahın qoşunu torpaq altında qalacaq, qoy belə olsun, onların izi də qalmasın!

Xan Dövrən şahın ona dikilən amiranə baxışlarını qarşısında təzim edib, dərhal səkkiz-doqquz min atlı döyüşçü ilə Səadət xanın köməyinə getdi. Bu vaxta kimi Xan Dövrənin əsgərləri yalnız Dehlinin küçələrində, bazarlarında kütləvi dava-dalaşların qarşısını almışdılar, silah gücünə irili-xırdalı üsyanları yatırmışdılar. Çox çəkmədi ki, ona – qoşun başçısına aydın oldu ki, bu savaş o savaşlardan deyil.

Nadir şah Səadət xanla Xan Dövrənin irəliləməsindən xəbər tutanda:

– Mən belə günü çoxdan gözləyirdim, – dedi.
– Dəbilqəsini başına qoyub, əyninə zireh geyindi, qolçaqlarını taxdı. Min nəfər seçmə Əfşar atlısını götürüb, döyüş mövqeyinə çıxdı. Əvvəlcə düşmən qoşunlarını tələyə salmaq üçün hər biri beş yüz nəfərdən ibarət iki cəzairlər dəstəsini irəli göndərdi. Üç min döyüşçünü isə tələ qurulmuş yerin ətrafında yerləşdirdi.

Hindlilər xortumuna qılınc bağlanmış filləri qabağa vermişdilər. Bunu görəndə, Nadir şah dəvəçilərə belə əmr verdi:

– Kuzələrə, tuluqlara neft doldurun, dəvələrin belinə odun-ocaq yükləyin, döyüş başlanan məqamda hamısını yandırıb, fillərə doğru qovun, o zaman fillər vahiməyə düşüb, geri dönəcəklər...

«Əvvəlcə düşmənin fikrini bilmək, sonra tədbir görmək gərək...» – deyə öz-özünə pıçıldayan Nadir şah dönüb ordugahının mərkəzində dalğalanan böyük bayrağa baxdı.

Hicri təqvimini ilə 1151-ci il zülqədə ayının on dördü idi.¹

Günorta çağı döyüş başladı. Səadət xanla Xan Dövrənin arasında xeyli məsafə vardı. Xan Dövrənin qoşunu Nadir şahın oğlu Murtuzaqulu xanın başçılığı altındaki ağır silahlı piyadalarla atlı dəstələrin mövqeyinə mərkəzdən hücum etdi...

Səadət xanın ordusu döyüşə birinci girdiyindən çoxlu tələfat verdi. Xan Dövrən vəziyyəti belə görüb, əmr verdi ki, döyüş fillərini qızılbaşların üstünə göndərsinlər. Hindli əsgərlər filləri qırmanc və qışqı- rıq səsləri ilə irəli qovmağa başladılar. Qarşı tərəfdən gələn cəzairlər dəstəsinin yaylım atəşləri ilə fillər yaralansalar da, geriyə dönmədilər. Hind çodarlarının məharətlə idarə etdiyi fil sürüsü Nadir şahın ordusunu tapdaq altına sala bilərdi.

Nadir şah əmr etdi ki, Qəndəhar döyüşündə təlim görmüş dəvələrin belinə içinə yanar kömür tökülmüş manqallar yüklənsin. Manqalların istisindən gözü qızmış dəvələr nəərə çəkərək sürətlə irəli cumdular. Bir azdan fillər bellərində odun şələsi alovlanan dəvələri

¹ 24 fevral 1739-cu il.

görüb ürkdülər və qorxudan geri götürüldülər, beləcə, hindli əsgərlərin nəzarətindən çıxıb, hara gəldi qaçdılar. Bu döyüş fəndini ağıllarına da gətirməyən hind əsgərləri nə qədər əl-qol atıb, qışqırsalar da, xeyiri olmadı. Onların bir çoxu dəli olmuş fillərin ayaqları altında qalıb həlak oldu. Bu uğursuzluğu görən Səadət xan filin üstündəki taxtında yerini rahatlayaraq, səylə oxunu kamana keçirib, nişan almağa başladı. Və dalbadal bir neçə qızılbaş qazısını öldürdü. Onun özü kimi zabitləri də böyük şücaətlə döyüşürdülər. Birdən adlı-sanlı hind zabiti Şircəngu xanın yaralanmış fili geri dönüb, əmisinin – Səadət xanın filinə dəydi. Hər iki fil gözləri qızmış halda irəliyə cumdu. O döyüşdə cəsur zabitlə bərabər, Səadət xanın bir neçə qohumu da Şahənşah ordusunun əsgərləri tərəfindən əsir alındı.

Səadət xan hələ də cidd-cəhdlə müqavimət göstərirdi. Bu zaman Şahbaz xan atla ona yaxınlaşaraq, nişan alıb, nizəsini atdı. Səadət xan bunu gözləmədi – nizə düz kürəyinə sancıldı. Məşhur sərkərdə başı üstə yerə yığıldı. Şahbaz xan qılıncını çəkib, onun başını bədənindən ayırmaq istəyərkən, Qasım xan Etimadüddövlə bərkdən çıxırdı:

– Dayan, ay zırrama, onu öldürmə, görmürsənmi ki, Səadət xandır?

– Həəəəə, – deyər Şahbaz xan əlini saxlayıb, atdan düşdü. Yaralı xanı qaldırıb, əllərini arxadan bağlayaraq, birbaşa Nadir şahın hüzuruna apardı.

* * *

Xan Dövranın başçılığı altında vuruşan ordunun da vəziyyəti ağır idi. Qılıncla döyüşməyi, ox atmağı ustalıqla bacardıqlarına görə, özlərini məğlubedilməz hesab edən hind döyüşçüləri aciz və çarəsiz vəziyyətdə qalmışdılar; dəvələrə oturmuş adamlar kiçik toplardan, cəzairlər isə dayandoldurum dedikləri tufənglərdən onları fasiləsiz atəşə tuturdular.

– Mars ulduzu, belə görünür, bizim ordumuzdan üz döndərib?! – Məhəmməd şah Xan Dövranın çətin vəziyyətə düşməsindən xəbər tutan kimi Nizamülmülkə əmr etdi ki, ona kömək etsin...

Nadir şahın xüsusi dəstəsinin başçısı Vasif xan da döyüşə atıldı. Dava daha da şiddətləndi. Bu zaman əfşar tufəngçilərinin güllələrindən biri Xan Dövrana dəydi. O filin üstündən yerə yıxılıb huşunu itirdi.

Sərkərdəsini itirmiş hind ordusuna çaxnaşma düşdü: minlərlə ölünü, saysız-hesabsız yaralı yoldaşlarını döyüş meydanında qoyan əsgərlər geriyyə qaçmağa başladılar. Xidmətçiləri böyük mətinlik göstərən, Xan Dövranı, çətinliklə də olsa, aradan çıxarıb, düşərgəyə apardılar.

Xan Dövranın qardaşı Müzəffər xanla Xanəli xan Köylənli üz-üzə gəldilər. Nizələr işə düşdü. Amma qəfildən kiminsə uzaqdan sərrast atdığı ox Müzəffər xanın sinəsinə sancıldı və onun təzəcə girdiyi döyüşdə adını doğrultmasının qarşısı alındı.

Hind tərəfinin ən başlıca üstünlüyü əsgərlərinin sayının hədsiz çox olması idi. Adətən, müharibə zamanı dahi sərkərdələr daim çoxsaylı düşmən ordusunu elə ilk döyüşdəcə qaçmağa məcbur etməklə qələbə

qazanmağa nail olur, müharibəni udurlar. Doxsan minlik qoşunla düşmənin iki yüz minlik ordusu ilə döyüşən Nadir şah yalnız belə fəndlə qələbə çala bilərdi. Günlərlə uzanan döyüş ona heç cür sərf etmirdi. Çünki düşmən nə qədər itki versə də, ardı gəlirdi.

Hindlilər sağ, sol cinahlarda, mərkəzdə cəsur əfqan sərkərdələrinin başçılıq etdikləri əsgərləri düzmüşdülər.

Məhəmməd şahın özü ağ filin belində, 20 min seçmə hind əsgərinin əhatəsində döyüşə başçılıq edirdi. Onu qoruyan hindli əsgərlər aravermədən qışqırırdılar:

– Ram, ram, ram!¹

Saysız-hesabsız hind topları atəşə hazır vəziyyətə gətirilmişdi. Arxada isə vəzir – Ehdümadül-səltənə Qəmərəddin xan, subadar İxlas xan, Canpur xan və başqa adlı-sanlı əmirələr qoşunlarını zəncirlə sıx halda bir-birinə bağlayıb, toplarını düzüb, əmrə müntəzir dayanmışdılar. Onların əsas vəzifəsi ön xətdəkilərin geri çəkilməsinə mane olmaq idi.

Ön cəhbədə atəş səsləri, at kişnərtiləri və nəhayət, güllə vıyılması bir-birinə qarışmışdı.

Qızılbaşlar mərkəzdə hindliləri sıxışdıraraq xeyli irəli getdilər. Öndə gedən və mühasirəyə düşmək təhlükəsini hiss edən Qulu xanın dəstəsi arxadan kömək istədi. Dərhal beş-altı minlik dəstə özünü yetirdi. Bunu görəndə Məhəmməd şah, nəhayət, topçularına və tüfəngçilərinə atəş açmaq əmrini verdi. Yer-göy lərzəyə gəldi. Xoşbəxtlikdən, topların vur-

¹ Hind dilində ram «əşq olsun» deməkdir.

duğu yeri, qızılbaşlar duyuyq düşüb, əvvəlcədən boşaltmışdılar.

Lütfəli xan top qəlpəsindən ölən atını dəyişəndən sonra da geri çəkilmədi, baxmayaraq ki, itki vermişdi – xeyli döyüşçüsü ölmüşdü. O, cüzi yerdəyişmə ilə bu itkinin qarşısını, qismən də olsa, ala bildi. Bunu görən hindlilər irəli şığıyıb, boşalmış və zəifləmiş mövqeləri ələ keçirmək istədilər. Lakin qızılbaş süvariləri buna imkan vermədilər.

Hindlilərin yaxınlaşdığını görən Nadir şah topçularına işarə etdi ki, yaylın atəşi açsınlar. Qızılbaş səfpozanlarının qumbaraları da işə düşdü. Nəticədə hindlilər ağır itki ilə geriyə – əvvəlki mövqələrinə qayıtdılar. Meydan topların, qumbara və fasiləsiz yağın güllələrin tüstüsü ilə elə dolmuşdu ki, adamları belə seçmək çətin idi.

Nadir şahın əmri ilə topların lülələri hindlilərin sol cinahına yönəldildi. Sayca çox olduqlarına və təcrübəli qızılbaş topçularının sərrast atəş acdıqlarına görə düşmən tərəfin sol cinahında bir müddət boşluq əmələ gəldi. Bunu görən Nadir şah Məhəmməd Rza xana, Əlimərdan bəy Əfşara və Fətəli xan Qacara bütün cəbhə boyu hücumə keçmək əmri verdi. Bu qoşunlar artıq yaxın olduqları üçün hindlilərin toplarına tuş gəlmirdilər. Ona görə bundan dərhal istifadə etmək lazım idi. Şeypur və təbil sədaları altında qızılbaş qoşunu atəş aç-aça sıx cərgələrlə irəli getdi. Onlar türk yeniçəriləri kimi nizamlı şəkildə qarşılmasına çıxanı soyuqqanlıqla qırıb-tökürdülər. Döyüş meydanındakı meyitlərin üstündən keçib

irəlilədikcə hind əsgərləri dəhşətə gəlirdilər. Çünki onlar indiyəcən meyitlərin üstünə çıxıb, vuruşan adamlara rast gəlməmişdilər.

Buna baxmayaraq, hindlilərin qoşunları sayca çox idi. Məhəmməd şahın əmri ilə ölənlərin yerini yeni-yeni döyüşçülər tuturdu.

Bir müddət güllələrin çarpaz atəşləri davam etdi. Eyni vaxtda açılan yüzlərlə tüfəngin atəş səsindən qulaqlar heç nə eşitmirdi. Sonra patronlar boşalıb qurtaranda oxlar işə düşdü. Bu dəfə güllə səslərini oxların vıyılması əvəz etdi. Bəzən oxlar havada bir-birinə dəyib yerə düşürdülər.

Nadir şah at belində əlini qaşları üstə qoyub, bu mənzərəyə, insan həyatının bir anda qırıldığı kədər və qəhrəmanlıq səhnələrinə baxırdı. Birdən o nə fikirləşdisə, qızıl üzəngili atından yerə düşdü.

Dəbilqəsini başından atıb, zirehlərini yerə tulladı və ətrafdakıların heyrətli nəzərləri altında diz üstə çökərək, əllərini göyə qaldırıb, dua etməyə başladı:

– Ey arzular qapısını açan və səadət meyvələrini göstərən! Ey səxavətli hədiyyələrlə heç bir dilək diləyəni əliboş qaytarmayan! Bax, elə indi, bu an, bu dəqiqə mənə qələbə xəbərini çatdır ki, qoşunlarım, qazilərım bu dəhşət fırtınasında qərq və qəhr olmasınlar!

Bu səhnəni yaxından müşahidə edənlərin bəziləri mat-məəttəl qaldılar, bəziləri isə qəhərdən ağladılar...

Nadir şah dua edib ayağa qalxdı, dəbilqəsini başına qoyub, zirehini geyindi və ayağını üzəngiyə qoyub, yenidən atının belinə qalxdı. Onun gur səslə verdiyi hücum əmrindən sonra ətrafındakı yüzlərlə qazi

qılınclarını çəkib irəli atıldılar. Kütləvi hücum işarəsi verən şeypurlar çalındı, əmudlar göydə parıldayıb çəkcik zindana dəyən kimi hind döyüşçülərinin başına dəydi, onların çoxu sınımış budaq kimi yəhər üstə əyilib, hərəkətsiz qaldı.

Döyüş çox qızğın gedirdi, top səsləri güllə səslərinə, qılinc cingiltiləri ox vıyılıtlarına və nəhayət, türk və hind dilində çığır-bağır bir-birinə qarışmışdı. Hindlilərlə bərabər qızılbaş qaziləri də həlak olurdular. Bu itkilər, əlbəttə, qızılbaşların ziyanına idi. Çünki onlar sayca hindlilərdən iki-üç dəfə az idilər. Nadir şah bunu görüb, qara saqqalını tumarlayaraq ani fikirdən sonra minbaşı Baba Kərim oğlu İsmayıl bəyə irəli getməyib, tufənglə atəş açmağı tapşırırdı:

– Elə ki, irəlidəki dəstələrimizdə nizamsızlıq, səflərdə pozuqluq gördün, atlılarınla irəli şığı!

Güllələr piyadaların başı üstündən hindlilər olan tərəfə yağış kimi yağmağa başladı. Nəticədə qabaqda boş meydan yarandı. İsmayıl bəyin qaziləri bunu görüb, həmin yerə tərəf çapdılar. Onlar arada dayanıb, tufənglərini dolduraraq, yenidən hindliləri güllə yağmuruna tuturdular. Beləcə, dəstə xeyli irəli getdi.

Bu yerdə Nadir şah ehtiyatda dayanan qacar, göylən və əfşarlara şahzadə Murtuzaqulu xanın başçılığı ilə hücum əmri verdi. Azərbaycan süvariləri də onlara qoşuldu. Atlılar əldə qılinc bağıra-bağıra irəli çapırdılar. Bu qəfil həmlə zamanı hind sərkərdəsi Aşur xan, Bayxur hakimi Əliməmməd bəy həlak oldular.

Adlı-sanlı sərkərdələrinin həlak olması, əsir düşməsi xəbəri Məhəmməd şahə çatanda, o, ağ filin

üstündən düşüb, kəhər atına mindi və ətrafındakı cəsur qulamlarına meydanın boş qalmış hissəsini tutmaq əmrini verdi. Amma artıq gec idi, altı saat davam edən döyüş məğlubiyyətlə başa çatmışdı. Uduzduğunu dərk edən Məhəmməd şah əyanları ilə kor-peşman qərargahına döndü...

Həmin gün Baş nazir Nizamülmülk münasib bildiyi bir neçə saray adamı ilə ağır yaralanmış Xan Dövrana baş çəkdi.

Xan Dövrən aldığı yaranın təsirindən güclə danışdı:

– Biz bacardığımızı etdik... Qoymayın, qoymayın, Məhəmməd şah Nadir şahla görüşsün. Düşməne Dehlini zəbt etmək fürsətini verməyin! İxtiyarınızda olan bütün qüvvə ilə çalışın bu bəlanın şərindən qurtarasınız...

Nadir şah isə, qələbə qazansa da, Məhəmməd şahın qərargahına hücum etmədi... Atından düşüb, dizlərini yerə qoyub, Allaha şükür edəndən sonra, çadırının qurulmasını əmr etdi. Bu zaman görünməmiş bir hadisə də baş verdi. Bütün qoşun başçıları, əmirilər, pəhləvanlar, qəhrəmanlar öz alayları, dəstələri ilə bir-bir gəlib əllərindəki hind sərkərdələrinin, zabitlərinin kəsilmiş başlarını Nadir şahın taxtının qabağına atmağa başladılar... Kəllələr o qədər çox idi ki, böyük bir qala düzəldi. Əsirlərin də sayı-hesabı yox idi. Nadir şah minbaşılardan və sərkərdələrin hər birinə xüsusi hədiyyələr və xələtlər bağışladı. Axırda ayağa qalxıb dedi:

– Mən bu gün Allahın bizə bağışladığı bu şanlı zəfər naminə oğlum Murtuzaqulu xanın adını də-

yişib, Nəsrullah¹ xan qoyuram. Bundan belə hamı onu bu adla çağıracaq. Bu qələbənin qazanılmasında Nəsrullah xanın böyük xidmətləri vardır.

Həmin axşam Səadət xanı qolları arxadan bağlı halda Nadir şahın hüzuruna gətirdilər.

Nadir şah dedi:

– Biz səndən bu hərəkəti gözləmərdik. Şöhrətli və böyük bir kəndxuda kimi döyüşə qarışmamalı idin. Üstəlik də, Nişapurdansen. Amma adi bir hind əsgəri kimi vuruşmağa başlayıb, özün özünə ölüm hökmü kəsdin. De görüm niyə?

Səadət xan Nadir şahın suallarına cəsarətlə cavab verdi:

– Mən artıq qırx ildən çoxdur ki, Teymurlu şahından sultan rütbəsi alıb hədsiz səlahiyyət və əzəmət sahibi olmuşam. Hindistanın ən böyük əmirlərindən biriyəm. Mən öz qılıncımın gücünə Məhəmməd şaha təslim olmaq istəməyib, qiyam qaldıran bir çox başları təzədən əyilməyə məcbur etmişəm. Deyirsən indi beşgünlük fani dünya üçün Xorasan ölkəsinin, Xorasan əhalisinin adını bədnam edirəm? Axı, belə olduqda, məndən sonra bir gün hər hansı bir iranlı Hindistana gələrsə, mənim əməlimə görə onun həyatı təhlükəyə məruz qalarsa, ruhum rahatlıq taparmı? Hindlilər deməzlərmi ki, bir vaxt Nişapurlu Səadət xan da bir at, bir qamçı ilə ölkəmizə gəlmişdi. Yeddi vilayətin hakimi, ordu sərkərdəsi oldu. Axırı nə oldu? Beş gün aptıq yaşamaq xatirinə qızılbaşlarla danışığa girib, öz şahına xəyanət etdi? Mənim xorasanlı mənliyim buna

¹ Nəsrullah – «Allahın köməyi» deməkdir.

imkan vermədi və mən şərəf və ləyaqətin hökmü ilə sinəmi qalxan etdim ki, həm hindlilərin, həm də sizin kimi həzrətlərin tənəsinə tuş gəlməyim...

Səadət xanın bu mərdanə sözləri fateh Nadir şahın çox xoşuna gəldi. Və o dönüb ən mahir həkimlərinə tapşırırdı ki, xanın yarasını bağlayıb, onu müalicə etsinlər.

Nadir şah soruşdu:

– Bəs, de görüm, bu qanlı savaşı necə dayandıрмаq olar?

Səadət xan dedi:

– Hind dövlətinin indiki vəziyyəti 340 il bundan əvvəlkinə bənzəyir. Onda Əmir Teymur gəldi, indi sən... Onda da saray çəkişmələri dövləti zəiflətməmişdi. Məncə, Baş nazir köklü-köməcli asiyalı türkmən olduğu üçün sülhə meyillidir, bu savaşda yalnız o döyüşə girmədi. Müharibəni dayandıрмаq fikrinizi onunla müzakirə edə bilərsiniz.

* * *

Məhəmməd şah öz iqamətgahında, əyan və naibləri ilə birlikdə bu ağır məğlubiyyətə görə xeyli pəjmürdə idi. Bir müddət nə edəcəyini bilmədi. Nəhayət, əyanlarının ayaq üstə dayanıb, onun qərarını gözlədiyini görüb dedi:

– Hindistanın torpaqları kimi əhalisi də tükənməzdir. Əgər biz Şah Cahanabada gedə bilsək, xəzinənin gücünə təzədən asanlıqla lap üç yüz min də qoşun yığa bilərik. O vaxt ola bilsin ki, qələbə bizim tərəfimizdə olsun.

Əmirlər bir nəfər kimi onunla razılaşdılar.

Nizamülmülk dilləndi:

– Nadir şah ağıllı sərkərdədir, həm də fəndgirdi, şübhə etmirəm ki, o çoxdan bir tədbir görüb, bəndi-bərəni tutub ki, Kornala heç quş da uçub gələ bilməsin, yəni nə bura gələ, nə də buradan çıxan olsun.

– Belə çıxır ki, nəhəng Hind ölkəsi bu qədər kiçilib?..

– Bu gün özünüz də şahid oldunuz ki, nəhəng fillər özlərindən çox kiçik dəvələrin qabağında necə aciz qaldılar.

– Nadir şah Şah Cahanabada gedən yolu kəsdirib-sə, Kəşmir yolu qalır, – deyə vəzirlərdən Qəmərəddin xan söhbətə qoşuldu.

– Kəşmirdən bolluca yardım gələ bilər. Ancaq mənim bildiyimə görə sabiq vali Sərdar Fəxrəddini Nadir şah yenidən ora göndərib...

– Nə edək? Axı, adamlar kimi, get-gedə vaxt da Nadir şahın müttəfiqinə çevrilir.

Bu vaxt məşvərətə yeni qatılan əyanlardan biri Məhəmməd şahə yaxınlaşıb, qulağına nəsə pıçıldadı.

Məhəmməd şah eşitdiyi xəbərdən diksindi:

– Hərbi nazirin oğlu Əzimulla xan xəbər göndərib. Kəşmirdən çıxıb, Panipada tərəf gələ, ərzaqla yüklənmiş karvanlara qızılbaşlar basqın edib.

Panipad – hind padşahının ordugahı yerləşən istehkam üzük qaşu kimi mühasirəyə alınmışdı.

Ertəsi gün Məhəmməd şahın istehkamına həmlə etmək istəyən sərkərdələrinə Nadir şah izacə vermədi:

– Məncə, bu gün, ya sabah Məhəmməd şah özü təslim olacaq! – dedi.

Məhəmməd şah bu vaxt əyanlarını yenə yanına çağırıb çıxış yolunu soruşdu.

Ona xəbər verdilər ki, qalada adamların və əsgərlərin nəinki vuruşmağa, acından heç yerlərindən qalxmağa da taqətləri yoxdur.

Məhəmməd şah əllərini irəli uzadıb, hamıdan soruşdu:

– Bəs neyləyək?

Hər tərəfdən cavab gəldi:

– Təslim və itaət!

Üç gündən bəri gərginlik və həyəcan içində olan Məhəmməd şah başını yırğalaya-yırğalaya xeyli fikirləşdi. Hamı onun nə deyəcəyini gözləyirdi. Nəhayət, Məhəmməd şah yorğun və taqətsiz halda dilləndi:

– Ey Nizamülmülk, ey mənim Baş vəzirim, vəzirlərdən, əmirlərdən kimləri istəyirsən götür, get Nadir şahdan sülh və aman dilə!..

Bu xəbər ildırım sürətilə həm hind, həm də qızılbaş qoşunu arasında yayıldı. Nadir şah xəbəri eşitsə də, qoşuna mühasirəni davam etdirmək barədə əmr verdi.

Zülqədə ayının on yeddisində, Nizamülmülk başda olmaqla, əmirlər Şahənşahın ordugahına gəlib, atəşkəs barədə müzakirəyə başlamazdan öncə torpağı öpmək istəyəndə, Nadir şah əli ilə buna etiraz edib:

– Olmaz! – dedi. – Qalxın! Mən Məhəmməd şahı əfv edirəm. Gedin, ona xəbər verin. Qoy padşah özü

mənimlə sülh və barışıq sazişinin bağlanmasına hazırlaşsın.

Lakin Nadir şah Baş vəzirlə elçilərin yerindən tərpnəmədiklərini, dayanıb məzlum-məzlum onun üzünə baxdıqlarını görəndə təəccüblə dedi:

– Nə olub? Niyə getmirsiz?

Nizamülmülk dedi:

– Böyük hökmdar, neçə gündür, Məhəmməd şah da daxil olmaqla, hamımız yeməyə heç nə tapmırıq. Heç danışmağa taqətimiz də yoxdur...

Nadir şah bu sözləri eşidib gülümsədi və dönüb yanındakılara dedi:

– Tez otuz dəvəyə dadlı yeyəcə-k-içəcə-k, meyvə, bolluca xurma yükləyin! – Sonra üzünü elçilərə tutub: – Məhəmməd şahı deyən, sabah onu əyan-əşrəfləri ilə nahara dəvət edirəm.

Elçilər bu sözü eşidib, təşəkkür edə-edə Panipada qayıtdılar. Dallarınca da azuqə yüklü dəvə karvanı yollandı.

...Xan Dövrənin ölümqabağı təkidlə dediyi sözlərə məhəl qoymayan Məhəmməd şah Nadir şahın dəvətini qəbul etdi. Başındakı şahlıq tacını çıxarıb xətti-rəvanda oturdu və Nadir şahın düşərgəsinə yollandı. Xacələr onun başının üstündə zərli çətir tutmuşdular. Məhəmməd şahı Hindistanın hərbi nazirinin oğlu Əzimulla xan iki yüz nəfərlik atlı ilə müşayiət edirdi.

Nadir şah əyanlarına tapşırırdı ki, döyüş paltarlarını geyinsinlər və atlarına süvar olub, hind padşahını ehtiramla qarşılasınlar. Dəstə yaxınlaşanda Təhmasib xan Cəlayir atından birinci enib, Məhəmməd şahı

hörmət və ehtiramla qarşılıdı. Məhəmməd şah yaxınlaşdıqca, yolboyu düzülmüş nüfuzlu əyanlar, minbaşısı, əmir, sərdar və qazilər ona baş əyib yol göstərirdilər. Nəhayət, Təhmasib xan Cəlayir hind padşahına onu qarşılayan hərbi geyimli cavan oğlanı göstərib, Nadir şahın oğlu Nəsrullah xan olduğunu deyəndə, o xeyli şad olub, əli ilə cavanı yanına çağırıb, alnından öpdü və dedi:

– Mərhaba! İstəyirəm məni qalib şahın hüzuruna sən aparasan!

O gün atası tərəfindən ziyafət məclisini hazırlamağa məmur edilmiş Nəsrullah xan ali qonağı hörmətlə qarşılıdı. Və onu atasının çadırınacan müşayiət etdi.

Nadir şah çadırının qarşısında qurulmuş talvarın kölgəsində dayanmışdı.

Hindistan padşahı Nadir şahın çadırına yaxınlaşanda, dərhal atdan enib, qollarını geniş açdı və ona tərəf gəldi. Nadir şah da atdan enib, onunla qucaqlaşdı. Ətrafda alqış sədaları qopdu. Bundan sonra Şahənşah Məhəmməd şahın əlindən tutub, onu öz qızıl çadırına apardı.

Nadir şah öz taxtında, Hindistan şahı da eynilə o cür bəzədilmiş başqa bir taxtda elə yan-yana əyləşdilər.

Nadir xan türkcə dedi:

– Əlahəzrət, bizə dilmanc lazım deyil, elədirmi?

– Elədir, – deyə Məhəmməd şah da türkcə cavab verib, başı ilə təsdiq etdi.

– Mənim əcdadlarım əfşarlardandır. Əfşarlar isə türk boylarından biridir. Belə olan halda bizim iki

dövlətin Gürqan elləri ilə bağlılığı var. Bizim atababalarımız eyni türkmən ailəsinə aiddirlər, elə deyilmi?

– Elədir, – deyə Məhəmməd şah yenə təsdiq etdi.

– Ona görə, – Nadir güldü, – biz bundan sonra bir-birimizi daha yaxşı başa düşəcəyik.

– İnşallah, – deyə Məhəmməd şah da gümrah bir səslə cavab verdi. – Əlahəzrət Nadir şahla görüşmək mənə xoşdur!

Və iki şah, iki hökmdar təkbətək bir xeyli söhbət etdilər.

Nadir şah Əfşar dedi:

– Mənə təəccüblü gəlir ki, bir şah kimi siz öz işinizə niyə etinasız yanaşdınız? Dönə-dönə sizə məktub yazdım, nümayəndə göndərdim, dostluğunu bildirdim, vəzirləriniz mənə qanədici cavab vermədilər. Bu azmış kimi, bütün qanunlara zidd olaraq, nümayəndələrimdən biri ölkənizdə öldürüldü...

Məhəmməd şah susub başını aşağı saldı.

Nadir şah sözünə davam edib dedi:

– Bütün bunlar bir yana qalsın, mən Lahora çatanda siz tərəfdən nə bir xəbər gətirən oldu, nə də bir salam verən... Sizin xidmətçiləriniz, vəzir-vəkilləriniz qəflət yuxusundan ayılında iş-işdən keçmişdi, çarə yolları bağlanmışdı. Çox intizamsızlıq göstərdilər, ona görə də bizim ordunun qabağını ala bilmədilər, tezliklə özlərini tora saldılar. Buna rəğmən, yenə səngərlərə saysız əsgər topladınız, fikirləşmədiniz ki, düşmən sizdən qüvvətli olsa, susuz, azuqəsiz qalıb, məhv olarsınız...

– Kornal səhrasında şərqdən doğan qalibiyyət günəşinin şəfəqləri sizin üzərinizə düşdü – Allah belə istədi.

– Müharibəyə girişib, özünüzü təhlükəyə atmaq lazım deyildi. Nəhayət, Allahın köməyi ilə Əfşar ordusunun qılınıc gördünüz nə etdi? Ata-babalarınız ölkəni yaxşı idarə edirdilər. Sizin dövrünüzdə isə bu ölkə xarab oldu, bizi də ziyana saldınız, müharibəyə vadar etdiniz.

Sonra Nadir şahla Məhəmməd şah saziş bağladılar.

Sonra Nadir şah, Məhəmməd şahı böyük ehtiramla və mühafizəçilərinin müşayiətilə onun üçün ayrılmış çadıra yola saldı. Ona qulluq göstərilməsi işini Əbülbaqi xan Zəngənəyə həvalə etdi.

Məhəmməd şahla və Baş vəzir Nizamülmüklə aparılan danışıqlardan sonra hind ordusu tərsilah olundu, topxana və hərbi sursat Nadir şahın döyüşçülərinə verildi.

Nadir şah Təhmasib xan Cəlayiri dörd min süvari ilə Dehlinin açarlarını almaq üçün göndərdi. Təhmasib xan Cəlayir Nadir şahla Məhəmməd şahın bu barədə bağladığı sazişin surətini elə həmin gün Dehli hakimi Lütfulla xana təqdim etdi.

Nadir şahın yeni fərmanına əsasən öz vəzifəsində qalan Lütfulla xan Dehlinin darvazalarının, qalalarının və şah xəzinəsinin açarlarını Təhmasib xana təhvil verdi. Bundan sonra Dehli şəhərində Nadir şahın gəlişi ilə bağlı hazırlıq işlərinə başlandı.

Məhəmməd şahla görüşdən beş gün sonra¹ Nadir şah Kornaldan Dehliyə yola düşdü və altı gündən sonra məşhur Şelimar sarayına gəlib çatdı.

Burada iki gün dincələndən sonra ağ atın belində iyirmi alayla təntənəli şəkildə Dehlinin günbatan darvazasından şəhərə daxil oldu. Qabaqda şeypurçalanlar gedirdi. Nadir şahı qoruyan dəstə, Şahənşahlıq bayrağını aparan döyüşçülər, Nəsrullah xan, ondan sonra şahzadələr, arxalarınca əyinlərinə rəngarəng paltarlar geyinmiş yüksək rütbəli zabitlər bəzənmiş atların üstündə şad-xürrəm mərkəzə sarı irəlilədi. Nadir şahın şərəfinə toplardan yayılım atəşi açıldı.

Məhəmməd şah, Nadir şahı böyük ehtiramla qarşılayıb, sarayında qəbul etdi, ona çoxlu nəfis hədiyyələr bağışladı.

Kornalda bağlanan sülh müqaviləsinə görə Nadir şah bir daha Məhəmməd şahı əmin etdi ki, Gürgani ailəsinin, Tərhan soyunun böyüklüyünə sayğı duya-raq, onu Hindistanın şahı seçir.

Məhəmməd şah dedi:

– Əlahəzrət Nadir şah Cəmşid qüdrətli lütf və mərhəmət sahibidir. Böyük hümmət sahibinə bu mərhəməti müqabilində mən də səltənətə mənsub olan, sələflərimdən qalan böyük xəzinəni cavahirati-nəfisəsi ilə birlikdə bağışlayıram.

Nadir şah dönüb bir anlıq mənalı nəzərlərlə kati-bi Mirzə Mehдинin üzünə baxdı, sonra hind padşahına və onun əyanlarına qeyri-adi görünmə də, əvvəlcə dünyanın ən böyük dövlətlərinin xəzinələrindən on

¹ 12 mart 1739-cu ildə.

dəfə zəngin olan iki yüz əlli illik bu xəzinəni qəbul etmək istəmədi.

Məhəmməd şah təkid etdi:

– Atadan oğula, qardaşdan qardaşa edilməyən belə bir mərhəmət və alicənablıq müqabilində dünyaya xəzinələrindən çox zəngin olan xəzinəmiz də bir şey deyildir. Bundan savayı, qüdrətli ordunuza dəyən xəsarəti-cəngi də ödəməyə hazırıq.

– Çox pakizə,– deyib Nadir şah yenə Mirzə Mehdiyə baxdı. – Qoy mənim katibim bu xəzinəni qəbul etməyə məmur olsun!

Mirzə Mehdi bağır basıb, hər iki şaha təzim etdi.

Sonra Şahənşah bütün qoşun sərkərdələrinə fərman verdi:

– Başçılıq etdiyiniz qoşunlar əhali ilə yaxşı rəftar etsinlər, əks təqdirdə, ağır cəza alacaqlar.

Qəbul mərasimi çox dəbdəbəli keçdi. Sonra Şah Cahanın tikdirdiyi məxsusi sarayın Divani-Haşa adlanan ən gözəl guşəsində Nadir şah, Əsəd bürcü yaxınlığındakı malikanədə isə Məhəmməd şah yerləşdi. Qızılbaş qoşunlarının bir qismi qalanın ətrafında, bir qismi də karvansaralarda yerbəyer oldu...

Səhəri gün – 21 mart 1739-cu ildə üst-üstə düşmüş Novruz bayramı ilə Qurban bayramı günü Hindistanın bütün məscidlərində Nadir şahın adına xütbələr oxundu və bütün şəhərlərdə üstünə «Dünya şahlarına şah olan şahlar şahı Nadiri-sahibqran» sözləri həkk olunmuş yeni qızıl pullar paylandı. Şəhərin küçə və meydanları al-əlvan gül-çiçəyə qərq olmuşdu.

Məhəmməd şah Novruz bayramı münasibətilə Şahənşahı təbrik etmək üçün öz əyanları ilə Divani-Haşa gəldi. Nadir şah ən çox sevdiyi bu bayram mərasimində sərkərdələrə, zabitlərə hədiyyələr, xələtlər bağışladı. Qələbə sevinci ilə bayram şənliyi bir-birinə qarışdı. Nadir şah İsfahana çapar göndərdi, Novruz və Qurban bayramları münasibətilə xalqı təbrik etdi, Hindistanda qazanılmış qələbəyə görə bütün əhalinin üç il vergidən azad edilməsi barədə fərman verdi.

...O gün Kornal savaşında nizə ilə kürəyindən və ayağından ağır yaralanan hind sərkərdəsi Səadət xan Bürhanülmülk dünyasını dəyişdi...

QIYAM

Qızılbaş qoşunlarının Dehliyə gəldiyi gündən bir həftə keçirdi. Məhəmməd şahın son ziyarətinə cavab olaraq ertəsi gün Nadir şah da onun görüşünə getdi. Axşamüstü yenə öz sarayına döndü. Gecəni şad-xürrəm hərəmxanasında keçirdi. Amma martın 25-də səhər gözlənilmədən naməlum adamlar Dehlinin küçələrində, bazarlarında gah Nadir şahın zəhərlə öldürülməsi, gah da hind padşahı tərəfindən həbs edilib, zindana salınması barədə şayiələr yaydılar.

Şəhərdə asayişə nəzarət edən qızılbaş əsgərləri çaş-baş qalmışdılar. Bir yerə yığılan adamların sayı getdikcə artırdı.

Səadət xanın ölüm xəbərini eşidən silahlı adamlar Kabil darvazasından içəri soxulub, qızılbaş dəstələrinə hücum etdilər. Onların çoxu Kornalda şəhid olan həmvətənlərinin qisasını almaq istəyən əfqanlar idi. Nadir şahın ölməsi haqda şayiə qızılbaş döyüşçülərini çox ruhdan salmışdı. Onlar qiyamçılara qoşulub üzərlərinə cuman camaata müqavimət göstərə bilmirdilər. Qarışıqlıq zamanı minlərlə qızılbaş əsgəri qətlə yetirildi. İş o yerə çatdı ki, vəzir Qəmərəddin xanın oğulluğu hind ordusunun zabiti Seyid Niyaz xan beş yüz silahlı adamla şahın tövlələrinə hücum edib, gözətçiləri öldürərək, yüz fil oğurladılar.

Şəhərdəki qiyam haqqında Nadir şahə xəbər verildəndə qulaqlarına inanmadı:

– Bəlkə bu bir bəhanədir? Əhalini qarət etmək naminə əsgərlər qiyam-zad barədə şayiə uydururlar?

Nadir şah öz yasavullarından birini şəhərdəki vəziyyəti öyrənməyə göndərdi. Yasavul qaladan kənara çıxan kimi öldürüldü. Nadir şah bir yasavul da yolladı.

O da özündən əvvəlki yasavulun aqibətilə üzleşdi.

Yasavulların geri dönməməsi vəziyyətin gərgin olduğundan xəbər verirdi...

Nadir şah qiyamı yatırmağa min nəfərdən ibarət cəzairlər dəstəsi göndərdi. Axşam düşdü. Qaranlıq olduğundan, cəzairlər şəhərdə asayışı bərpa edə bilmədilər.

Artıq Nadir şahə məlumat çatmışdı ki, Təhmasib xan Cəlayirin şəhərin cənub hissəsində yerləşən taxıl

anbarlarına göndərdiyi atlı nəşəqçilər də tacirlərin hücumuna məruz qalıblar. Onların hay-küyünə yığışan kütlə taxıla təzə qiymət qoymaq istəyən nəşəqçilərlə bərabər taxıl almağa gedən başqa qızılbaş əsgərlərini də öldürüblər. Üstəlik, bəzi hind kübarları Nadir şahdan xahiş edib, evlərini qorumaq üçün apardıqları gözətçi əsgərləri qətlə yetiriblər... Kimi dedi, şəhid edilən qızılbaş əsgərlərinin sayı üç minə ötüb, kimi dedi, yeddi minə yaxındır.

Söhbətə Nadir şah yekun vurdu:

– Qoy səhərəcən bütün ordu döyüşə hazır olsun! Əsgərlər xalqla yaxşı rəftar etsinlər, lazım olmayan yerdə qan tökməsinlər. Mənim əmrimi gözləsinlər...

Nadir şah səhər açılar-açılmaz qırmızı libasını geyinib, atına mindi. Onun qəzəbdən rəngi qızarmışdı. Hərtərəfli hazırlıqlı çoxsaylı zabit və əsgərlər qiyamçıların yığınaq yeri olan Çandi-çuk məhəlləsindən keçib, hind divanxanasının yanındakı qızıl günbəzli Rövşənüddövlə məscidinə getdilər.

Nadir şah məscidə çatanda eyvanların birindən ona güllə atdılar. Amma güllə Nadir şaha yox, arxasındakı zabitə dəydi.

Nadir şahın qəzəbi daha da artdı:

– Lənətə gələsiniz. Bu gözəl Şah Cahanabadın küçələrinə qan tökməyə özünüz məni vadar edirsiniz... – Bu sözləri deyib, atından enən Nadir şah cəld məscidin pilləkənləri ilə hündür dama qalxdı. Buradan şəhərin hər tərəfinə boylandı, müəyyən etmək istəyirdi ki, adamları qiyamçıların hücumuna daha çox hansı məhəllələrdə məruz qalıb? Bundan sonra

aşağı enib, qılıncını qınından çıxarıb, əsgərlərinə qəti əmr verdi:

– Bu şəhərin harasında qızılbaş əsgəri öldürülübse, orada bir nəfər də canlı qoymayın!

Həmin andan Nadir şahın əmrinin icrasına başlandı. Şəhərdə vay-şivən səsi göyə bülənd oldu. Sərraf bazarından Qurbangaha qədər gözə dəyənlərin hamısı qılıncdan keçirildi. Küçələr qiyamçılardan təmizləndikdən sonra əsgərlər dükanları, evləri qarət etdilər. Günahsız insanlar öldürüldü, evlər dağıdılandan sonra yandırıldı.

Nadir şah məsciddə, əlində qılınc, dayanıb qiyamın yatırılması xəbərini gözləyirdi. Qırğın başlayandan bir neçə saat sonra Məhəmməd şahla Nizamül-mülk vəzir Qəmərəddin xanı Nadir şahın hüzuruna aman diləməyə göndərdilər.

– Mənim əleyhimə olan bu qiyam, bu fitnə Məhəmməd şahın və onun saray məmurlarının göstərişi ilə başlamasa da, əfsuslar olsun ki, onu durdurmağa da siz tərəfdən vaxtında cəhd edilmədi.

Onlar Şahənşahdan üzr istəyib, günahlarını bağışlamağı xahiş etdilər:

– Ey zamanın qəhrəmanı, iki dünyanın Şahənşahı, İsgəndər əzəmətli, məqamı ərşə çatan ədalətli sultan, səma təbiətli əlahəzrət, rəhm elə, öz mərhəmətini bizdən əsirgəmə... Şah Cahanabadda tüğyanı-talanı dayandır!..

Nadir şah iltimasa gələnləri dinlədikdən sonra Dehlinin kələntəri Hacı Polad xanı çağırıb ona göstəriş verdi:

– Bir dəstə nəşəqçi və şeypurçalan götürüb şəhərin küçələrini bir-bir gəzin, qətl-qarətin dərhal dayandırılması barədə əmrimi elan eləyin!

...Carçının səsini eşidən kimi, Şahənşah əsgərlərinin talanı dayandırıb, geri qayıtması hind sarayının məmurlarını heyrətə saldı.

– Şükür olsun, xudaya... bu ki, lap möcüzədir, – deyə vəzir Qəmərəddin xan heyrətini gizlədə bilməyib dilləndi.

– Möcüzə yox, tarixin nadir hadisəsi olan bu dəmir intizam əlahəzrət Nadir şah Əfşarın qüdrətindən güc alıb...

– Kaş bir az tez gələydik... Düz altı saatdır ki, şəhərdə tüğyan eləyən bu bədbəxt hadisə əhalini mətəmə qərq edib...

Nizamülmülk başını buladı:

– Dehlini sarsıdan belə bir fəlakət Əmir Teymurun zamanında olmuşdu, – dedi. Deyilənlərə görə, o zaman üsyanı yatırtmaq üçün onun da ordusu minlərlə adamı qırıb-çatıb. Tez gəlsəydik belə, keçmiş təkrar olunacaqdı.

Nadir şah qəzəblə onu süzüb dedi:

– Möhtərəm Nizamülmülk, mən bilən Xan Dövrən dünyasını dəyişəndən sonra hind ordusunun başında sən durursan. Necə olur ki, sənin iki zabitin şahın fil tövləsinə basqın edir? Sonra da şəhər kənarındakı möhtəşəm bir qalaya çəkilib, qiyam qaldırır? Tapşırığım belədir: qoy, hələlik, tərksilah edilmiş bütün əsgərləriniz evlərinə buraxılınsınlar. O iki zabit isə, elə bu saat tutulub gətiriləcək və baş-

qalarına görk olsun deyə, elə buradaca edam olunacaqlar!

Bu zaman Nadir şahın mühafizə dəstəsi başçısı yaxınlaşıb bir hindli qadının Şahənşahın qəbuluna gəldiyini söylədi.

Nadir şah dedi:

– Qoy gəlsin!

Hindli qadın əlində tutduğu bir qutu cavahirlə gəlib, Nadir şahın qarşısında dayandı və nəsə dedi.

Nizamülmülklə vəzir Qəmərəddin xan maraqla bu səhnəni seyr edirdilər.

– Bu qadın nə deyir? – deyə Nadir şah onlardan xəbər aldı.

– Bu hindli qadın əlahəzrətdən xahiş edir ki, gətirdiyi ləl-cavahirati əsgərlərinə versin...

Bu dəfə Nadir şah heyrətlə həm qadına, həm də hind padşahının Baş nazirinə və vəzirinə baxıb xəbər aldı:

– Soruşun, axı, nə səbəbə o belə edir?

Qadın, Nadir şahın üzünə razılıq hissi ilə baxaraq, yenə öz dilində nəsə söylədi.

Nizamülmülk qadının dediklərini türkcə izah etdi:

– Şah sağ olsun, bu qadın deyir ki, bir az bundan əvvəl şəhərdə talan olanda iki əsgəriniz onun evinə girib bu qutunu tapıb, elə qapağını açıb, içərisində olan cavahirati öz aralarında bölmək istəyəndə, küçədə çarçı uca səslə qışqırıb: «Nadir şahın fərmanı ilə qətl və qarət dayandırılıb!». O iki əsgər tez ayağa qalxıb, qutudakı daş-qaşın bircəciyinə də əl vurmada evi tərk edib. İndi bu qadın Şahənşahın qüdrətinə

və əsgərlərinin intizamına hədiyyə olaraq bu qutunu sizə təqdim etməyə gəlib!

– Mərhaba!.. Cənnət bu cür qadınların intizarındadır. Belə görürəm ki, mən onun hədiyyəsini geri qaytarsam, bu ləl-cavahiratdan qiymətli saf qəlbini incitmiş olaram... Qadına deyən burada qərar tutduğum müddətdə sarayımın qapıları hər an onun üzünə açıqdır. İstədiyi vaxt mənim və hərəməmin qonağı ola bilər...

O gün günorta çağı şəhərdə sakitlik yaranmışdı. Təkcə məhəllələrdən öldürülən adamların doğmalarının ağlaşma səsi gəlirdi. Məhəmməd şahın fillərini qaçırmış hind zabitləri meydanda – hamının gözləri önündə edam edildilər...

Qiyamın yatırıldığı gündən sonra Nadir şah ordusuna dəymiş zərərə görə Dehlinin varlı-karlı, kübar adamlarından, tacirlərdən xərac yığmaq üçün heyət yaratdı. Şəhəri beş inzibati əraziyə böldü, hər birinə də bir heyət üzvünü xərac yığmaq üçün məmur etdi. Sonra Nadir şah heyət üzvlərinə ciddi tapşırıq verdi:

– Məhəmməd şah daxil olmaqla bütün saray əyanları da bu işə cəlb olunsunlar. Bir nəfər də bax-xərac verməkdən boyun qaçırmasın. Amma əhali ilə xoş rəftar edilsin!

Dehli şəhəri qızılbaş əsgərləri ilə üzük qaşığı kimi əhatəyə alındı. Xan Dövranın, Müzəffər xanın, Səadət xanın əmlakı şah xəzinəsinin nəfinə müsadirə edildi. Taxıl anbarlarını Nadir şahın qoşun dəstələri mühafizə edirdi. Bu da xərac toplamaq işini xeyli asanlaşdırmışdı.

İyirmi iki gün ərzində yeddi yüz milyon rupi dəyərində vəsait toplandı.

Nadir şah «Təxti-Tavus» adlanan çox qiymətli və nəfis bir taxt hədiyyə gətirdilər. Bu taxtın bəzəyində iki kururluq (bir milyonluq) cavahirat işlənmişdi. Gətirilən ləl-cavahiratın içində dünya almazlarının padşahı sayılan ən böyük bir almaz da vardı...

Nadir şah bu böyük və misli-bərabəri olmayan almazı görəndə heyrətlə:

– Bu ki, lap Nur dağına bənzəyir... Kuhi-Nur!..

– Kuhi-Nur?! Yaxşı addır, qoy bundan belə bu qiymətli daş tarixin yaddaşına «Kuhi-Nur» adı ilə həkk olunsun!

– Mirzə Mehdi, de görüm, sən bu qiymətli daş barədə nə bilirsən?

– Şah sağ olsun, hind rəvayətinə görə bu almaz günəş allahına məxsus olmuşdur.

– Bu çəhrayı rəngində olan almaz da qoy «Dəryayinur» adlandırılınsın, – deyərək yonulub-cilalanmayan başqa almazı götürüb baxdı, – maraqlıdır, allahdan başqa kimsənin qiymətləndirə bilmədiyini bu daşlar hind xəzinəsinə necə düşmüşdür?!

– Qibleyi aləm, o böyük qüdrət sahibinin təqdiri ilə Əmir Teymurun istilasından sonra hind şahlığının üç yüz qırx səkkiz il ərzində yığdığı sərvət bir gün ərzində öz sahibini dəyişdi və Nadir şah Əfşara qişmət oldu...

– Qoy bu böyük xəzinəni hesablamaqdan ötrü xüsusi heyət yaradılsın. Necə deyərlər, «Şəhər bizim, halva bizim...». Hər şey qalibindir!

1849-cu ildə
hədiyyə kimi ingilis
kraliçası Hazırda
İstanbuldakı Topqapı
muzeyində saxlanılan
Təxti- Nadiri.

Viktoriyaya göndərilən
Kuhi-Nur almaz
hazırda London
qəsrindəki muzeydə
saxlanılır.

Yaradılmış heyət üç həftə – səhərdən axşamadək Böyük Moğollar sülaləsinin sərvətini hesabladı. Nadir şah səxavətlə qoşun başçılarına və zabitlərə qiymətli bəxşislər bağışlamaqla yanaşı, əsgərlərinin də aylıq məvaciblərini artırdı, orduda qulluq edən mülki şəxslərə, qulluqçulara altmış rupidən yüz rupiyədək pul verdi.

Bir gün hind rəssamlarına öz rəsmini çəkdirən Şahənşahın əhvalını xoş görən saray adamlarından biri ona xəbər verdi ki, qibleyi-aləm, Məhəmməd şahın vəziri – Ehtimaddul-səltənə Qəmərəddin xanın hərəmxanasında səkkiz yüz əlli qadın var.

Nadir şah zarafatla əyanlarına üz tutub dedi:

– Onda, siz Qəmərəddin xana yüz əlli qadın da verin, bir də minbaşı rütbəsi!

Sarayda gülüşmə səsi qopdu. Hindli rəssam da yanındakı adamların nəyə güldüyünü anlamasa da, onlara qoşuldu.

İKİ ŞAH QOHUM OLSA...

Aprelin ilk günü Şelimar sarayında böyük təntənə ilə Əfşar-Hindistan müqaviləsi imzalandı. O gün Nadir şah Məhəmməd şahın qızını oğlu Nəsurulla xana istəmək qərarına gəldi. Elçiliyə yaxın əyanlarını, sərkərdələrini göndərdi. Məirbaşı Həsənəli xan, Mirzə Zəki, Mustafa Bəqdeli, Təhmasib xan Cəlayir Məhəmməd şaha bu xoşniyyətli gəlişin məqsədini izah edəndə şah sevindi:

– Nəsurulla xan mənim öz qardaşım oğludur! İlk gördüyüm andan xoşuma gəldi. Nadir şah deyir ki, bu qohumluqdan şərəf duyuram! Sizin elçilik məramınızı Allahın mənə lütfü kimi qəbul edirəm...

Nadir şah bu şad xəbərdən məmnun oldu. Əmr etdi ki, kasıb-küsuba 50 min tümən sədəqə paylansın.

Hind şahzadəsi ilə Nəsrullah xanın toy mərasimi aprel ayının altıncı gününə təyin olundu. Moğol adətinə görə, nikah sənədində qeyd olunmaqdan ötrü oğlan, yəni Nəsrullah xan yeddi arxadan dönən kişi nəslini adbaad söyləməli idi. Nəsurulla xan atasından nə deyəcəyini soruşanda, Nadir şah oğluna tapşırırdı:

– Onlara de ki, sən Qılinc oğlusan, sənin atan da Qılinc oğludur. Atanın atası da... Ulu babanın babası da, Qılinc oğlu olub! Beləcə sən bunu yeddiyə deyil, yetmişə çatdıra bilərsən...

Toy-büsat şadyanalığı təkcə Şah sarayında deyil, Nadir şahın əmri ilə üç gün, üç gecə bütün şəhərdə keçirildi, hər yanda əyləncəli məclislər quruldu. Şəhər məxsusi çıraqlanlarla işıqlandırıldı. Bu çıraqlanlar Nadir şahın Abşerondan gətizdirdiyi ağ neftlə doldurulmuşdu. Muğanda tacqoyma mərasimindən sonra Nadir şah neft istehsalına nəzarət etmək üçün əfşarları Abşeronun Keşlə, Zabrat, Sabunçu yaşayış məntəqələrinə köçürmüşdü. İndi Abşeron neftinin hesabına atəşfəşanlıqla keçən çal-çağırılı toy məclisini Məhərrəmlik ayınacan davam etdirmək olardı.

Hind padşahı kürəkəninə qiymətli daş-qaşlarla, mirvarilərlə işlənmiş arxalıq, bər-bəzəkli zireh, üst-

lərində zinətli taxtlar olan üç fil və yəhəri qızılla süslənmiş beş cins at bağışladı.

Hicri 1152-ci ilin səfər ayının 3-də¹ Nadir şah Dehliyə daha bir şahənə məclis qurub, təntənəli mərasim keçirdi. Məhəmməd şah başda olmaqla hind sarayının adlı-sanlı adamlarını məclisə dəvət etdi. Bayramsayağı qiyafədə Təxti-Tavusda oturmuş Nadir şah ayağa qalxıb, Hindistanın şahlıq tacını Məhəmməd şahın başına qoydu və şahlıq üzüyünü ona bağışladı, sonra belinə bəzəkli qılinc və xəncər bağladı.

– Təbrik edirəm! –dedi və Quranın fatihə surəsini avazla oxudu.

Moqol ənənələrinə uyğun olaraq Məhəmməd şah da onun kürəyinə və çiyinlərinə cavahirdən nişanlar taxdı, qiymətli hədiyyələr, xələtlər verdi. Və Nadir şah təzim edərək göstərdiyi ehtirama minnətdarlığını bildirirdi.

Məhəmməd şah dedi:

– Əlahəzrət Nadir şah hind taxt-tacını mənə qaytarmaqla Gürgani sülaləsinin başını uca etdi. Mən də bizə göstərdiyi bu misilsiz hörmət və ehtiramın müqabilində Sərçəşməyi-Nalasəngə qədər olan bütün şəhərləri İsgəndər əzəmətli Nadir şah Əfşara peşkəş edirəm...

Nadir şah, Məhəmməd şahın sözlərinə gülümsünüb, üzünü ona və onun əyanlarına tutub dedi:

– Bilmirəm Makedoniyalı İskəndər ölkəsindən bu qədər uzaq və böyük bir məmləkəti necə idarə edib, nəzarətdə saxlayacaqdı, amma mən harada olum-

¹ 13 may 1739-cu ildə.

olmayım, Məhəmməd şahın əmrindən boyun qaçıran adamı yer üzündən silərəm. Məhəmməd şah mənim köməyimə arxayın ola bilər. Əgər, lazım gəlsə, mən Qəndəhardan qırx günə özümü bura yetirərəm.

Sonra o öz taxtında əyləşib, sözüne davam etdi:

– Məhəmməd şah, gərəkdi ki, vəzirlərlə xidmətçilərin hər birinə vəzifəsinə görə xəzinədən aylıq məvacib verilsin! Xudpəsəndlər, şan-şöhrət həvəskarları saraya yaxın buraxılmasın! Qoymayın kim istədi şahənə dəstgah düzəldib, çoxlu nöker və sipahi saxlasın... Siz özünüz ölkədə müharibəyə hazır altmış minlik qoşun saxlayın. Əsgərlərin hər birinə iyirmi iki tükən məvacib verin. Qoy sizin zabit və əsgərləriniz təcrübəli və xidmətkar olsunlar...

Sonra həzin musiqi səsləndi. Xanəndələrin səsi ziyafətə rəng qatdı.

Tacqoyma mərasimi başa çatdıqdan sonra, Nadir şah öz əyanlarına Dehlini tərk etmək üçün hazırlığa başlamaq barədə tapşırıq verdi və Türkünə yürüş etmək üçün bir neçə gəmi ustasını qabaqcadan Bəlxə göndərdi.

Fikri Xorasanda Dehli kimi bir şəhər saldırmaq idi. Buna görə ölkəsinə xeyli memar, daşyonan, usta və cavahirsaz yolladı...

Hindistanın alimləri, görkəmli adamları Nadir şahın qulluğunda durdular; onların arasında məşhur Həkimbaşı Ələvi xan, Xacə Əbdül Kərim ibn Aqibət Mahmud Kəşmiri¹ də vardı.

¹ Hind tarixçisi, Buxara və Xarəzmdə səlnaməçi kimi Nadir şahın yanında olmuş, «Bəyanül-vaqiə» adlı tarixi əsər yazmışdır.

Əlli iki gün Dehlidə qalandan sonra, Səfər ayının yeddisində Nadir şah ərəb atının belində, başında qırmızı zərli papaq, boynunda ağ Kəşmir şalı paytaxt xiyabanları ilə Kabil darvazasına doğru hərəkət etdi. Yolboyu camaata pul səpə-səpə gedən Nadir şah çoxlu dəvə, fil, qatır karvanları ilə Hindistandan böyük sərvət aparırdı...

İskəndər Hindistanı fəth edəndən sonra cəmi üç il ömür sürmüşdü, bəs, görəsən, əldə etdiyi tükənməz var-dövlətin səfasını görmək yaşı əllini ötmüş Nadir şah daha neçə il nəsib olacaqdı?

Nadir şah fəth etdiyi, misilsiz sərvətini qənimət kimi apardığı hind xalqının dillər əzbəri olan qədim məsəlindən bixəbər idi: «İki şeydən birinin itirilməsi labüddür: ya var-dövlət səni tərk edəcək, ya da sən onu...».

İKİNCİ HİSSƏ

NADİR ŞAHIN ÖLÜM XƏBƏRİ

1152-ci ilin baharında¹ Nadir şahın ordusunun Hindistanda qorxunc xəstəliyə tutulması barədə ölkədə şayiələr dolaşmağa başladı. Xorasana ticarətə gəlib-gedən hindlilər əhali arasında hətta Şahənşahın da həlak olduğu xəbərini yayırdılar.

...Çox çəkmədi ki, bu xəbər dildə-ağızda gəzə-gəzə səltənət sahibinin sarayına və şahın hərəmxanasına da gəlib çatdı. Nadir şahın ölüm xəbərindən vahiməyə düşən zövcələrindən biri – özbək qızı Zöhrə xatun nə vay-şivən qoparıb ağlamaqdan ürəyi qəşş eləyən hərəmlərə qoşuldu, nə də bir yerdə qərar tuta bildi. Hamı onun bura necə gəlib çıxdığının tarixçəsini yaxşı bilirdi. Sevdidiyi adama yas saxlamaması əvvəlcə çoxlarını təəccübləndirdi. Sonra ayağıyalın, başıaçıq

¹ 1739-cu ilin aprel-iyun ayları.

halda havalı adamlar kimi gəzib-dolaşması hamının şübhəsini dağıtdı.

Bir gün, bayırdan at ayaqlarının səsinə eşidib: «Bu Nadir şahın atıdır! O sağdı, sağdı...» – deyə qışqıraraq sarayın həyətinə endi.

Qoca mehtər yenidən əhliləşdirdiyi atlardan birini cilovundan tutub gəzdirirdi. Heç kimin gözləmədiyi halda qadın özünü atın üstünə atıb, cilovu var gücü ilə dartıb mehtərin əlindən aldı. Bu o qədər ani oldu ki, mehtər özü də çaş-baş qalıb, müvazinətini itirdi və yerə yıxıldı. At qabaq ayaqları üstə şahə qalxıb kişnədi. Zöhrə xatun atın cilovundan bərk yapışmış, yəhərsiz də olsa, üstündə möhkəm oturdu. Sonra atın cilovunu boşaltdı, sürətlə çapıb gözdən itdi...

– Bu zənən özünə ölüm axtarır,– deyə qoca mehtər pıçıldadı və ayağa qalxıb, ətrafa hay saldı ki, atı hələ yetərinə ram etməmişdir.

Bir dəstə atlı Zöhrə xatunun arxasınca düşdü. Qoca mehtərin dediyi kimi, o sanki özünü ölüm mələyinin ağuşuna atmaq üçün atı bərk çapırdı. Həm də, hansı səmtə getdiyinin fərqi də deyildi.

Birdən at ayaqlarını yerə dirəyib dayandı. Zöhrə xatun müvazinətini itirərək atın başı üstündən kəlləmayallaq yerə düşüb, top kimi diyirləndi. İrəlində böyük yarıq var idi. Atın qəfildən dayanmasının səbəbini anlasa da, artıq gec idi: tez əlləri ilə yarıqın qırağındakı quru ağacın budaqlarından yapışdı. At bir neçə dəfə yan-yörəsinə boylanıb, ayaqlarını yerə döyə-döyə kişnədi. Elə bil, çarəsiz qalıb, köməyə adam çağırırdı. Budaq gövdəsindən qopan anda Zöhrə xa-

tun «Nadir!..» – deyə qışqırdı... Onun səsi dərədə əks-səda verdi.

Zöhrənin arxasınca düşən atlılar bir azdan onun qanlı cəsədini sal qayalıqlarla örtülü dərənin dibindən tapdılar.

Ürkək gözləri az qala hədəqəsindən çıxan at cilonunu gəmirə-gəmirə yarğanın qaşında dayanmışdı...

* * *

Rzaqulu xanın yaxın adamlarından biri, Astarabaddan olan Yuxarıbaşlı Məhəmməd Hüseyn xan Qacar bu həyəcanlı xəbəri eşidən kimi vəliəhdə dedi:

– Əgər Şahənşahın ölümü doğru olsa, Səbzəvarda Səfəvi məhbuslarını müdafiə edənlər hökmən qiyam qaldıracaqlar və bu qiyamın qıçılımları ölkənin hər tərəfinə yayılacaq. Bunun da axırı, naibüssəltənə, şəxsən sizin üçün yaxşı olmayacaq.

Mərvli Rəhim Sultan, Məhəmməd Hüseyn xan Qacarin fikrinə şərik çıxdı:

– Vəliəhd, şəninə and olsun, gərəkdə yubanmadan bu işə bir əncam çəkəsən.

– Nə məsləhət görürsünüz?

Bu zaman Məhəmməd Hüseyn xan Qacar bir-iki addım irəli gəlib, vəliəhddən başqa heç kimin eşidə bilməyəcəyi tərzdə pıçıldadı:

– Təhmasib Mirzə ilə iki oğlu öldürülsə, taxt-tac təhlükədən sovuşar.

Vəliəhd susub dərin fikrə getdi. Onun bu susqunluğunda razılıq əlaməti duyulurdu.

İki gündən sonra o, Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı Təhmasib Mirzəni və oğlanlarını öldürmək məqsədilə Səbzvara yolladı.

Bir çox təbəələri kimi, zülmün pəncəsində vurnuxan səbzvarlılar da Nadir şahın oğlu Rzaqulu xanın tapşırığı ilə törədilən bu dəhşətli qətl hadisəsindən xəbər tutanda, vay-şivən səsindən qulaq tutulurdu.

Təhmasib Mirzə ilə səkkiz yaşlı Abbas Mirzəni gecənin bir aləmində Məhəmməd Hüseyn xan Qacar iplə boğub öldürmüşdü, özünü atasının və qardaşının meyiti üstə atan kiçik İsmayıl Mirzənin isə başını kəsmişdi.

Onların cənazələrini Məşhədə gətirib, İmam Rzanın hərəmində dəfn etdilər, əhali günlərlə matəm saxladı. Hamı ən çox balaca İsmayılın öldürülməsinə yanıb-yaxılırdı. O, əhali arasında Yusif peyğəmbər kimi gözəl olması ilə məşhur idi.

– Qibleyi-aləm, nə qədər ki, bu acı xəbər saraya – arvadınız Fatimə Sultanbəyimin qulağına çatmayıb, sağlığınızı elan etməlisiniz... – deyə yüksək vəzifə eşqinə düşən Məhəmməd Hüseyn xan Qacarla mərvli Rəhim Sultan kimi mənəsbəpərəstlər səbirsizliklə onu bir gün belə vaxt itirmədən taxt-taca sahib çıxmağa təhrik edirdilər.

Rzaqulu xanın hakimiyyət iştahası günü-gündən artırdı. Lakin cah-calallı şahlıq taxtına gedən yolda özünə böyük maneə bildiyi Səfəvi nəslindən olan qohumlarını aradan götürən vəliəhdin şah olmaq arzusu ürəyində qaldı. Çünki Nadir şah sağ idi və Məşhədə göndərdiyi qasid vəliəhdə böyük qələbə

– Hindistanın paytaxtı Dehlinin tutulması barədə müjdə gətirmişdi:

– Bu böyük qələbə münasibəti ilə Nadir şah üzümüzə gələn Novruz bayramından etibarən bütün əyalətlərdə əhalini üç il müddətinə vergidən azad edir, əmr edir ki, bazarlarda qiymətlər aşağı salınsın.

Rzaqulu xan bu xəbəri eşidən kimi axır vaxtlarda rəvac verdiyi ağılsız əməllərinə görə peşmançılıq çəkib, bir anlığa özünü itirdi. Sonra könülsüz halda göstəriş verdi:

– Məşhəddə qələbə müjdəsi ilə bağlı küçələr, bazarlar bayramsayağı bəzədilsin, hər yanda şənlik məclisləri keçirilsin...

Vəliəhdin arvadı Fatimə Sultanbəyimin qoca dayəsi o çal-çağırılı şənlik günlərində nə qədər cəhd etsə də, göz yaşlarını ondan gizlədə bilmədi. Bir gün aramsız ağlayan qoca dayəni sorğu-suala tutan Fatimə Sultanbəyim ondan qardaşı Təhmasib Mirzənin və uşaqlarının çox qəddarcasına qətlə yetirildiyini öyrənib sarsıldı. Bu qətlin ərinin tapşırığı ilə törədilməsinə dözə bilmədi. Barmağına taxdığı üzüklərdən birinin qaşının altında saxladığı zəhərlə özünü öldürdü.

Rzaqulu xan Fatimə Sultanbəyimi qardaşının məzarının yanında torpağa tapşırırdı və dəfn mərasimindən bir neçə gün sonra Novruz bayramını təntənəli şəkildə keçirmək məqsədilə Məşhəddən Tehrana yola düşdü.

Rzaqulu xanın tapşırığı ilə bütün vilayətlərin hakimləri ora dəvət olunmuşdu.

Novruz bayramı məclislərində Rzaqulu xan atasının göstərişlərini carçılar vasitəsi ilə əhaliyə çatdırdı:

– Ey camaat, eşidin, bilin, agah olun! Böyük hümmət sahibi, İsgəndər əzəmətli əlahəzrət Nadir şahın tapşırığı ilə oğlu şahzadə Rzaqulu xan tələb edir ki, hamı bu gündən köhnə gümüş pullarını – abbasi, mahmudu və nadirini qüdrətli şahımızın adına Hindistanda buraxılan yeni pulla – rupi ilə dəyişdirsin... Mübarək pulun üstünə, «Dünya şahlarına şah olan şahlar şahı Nadiri–Sahibqran» sözləri həkk olunub. Ey camaat, eşidin, bilin, agah olun!

Rzaqulu xanın sadıq adamlarından biri bir dəfə xəzinədarla birlikdə onun əyləndiyi iqamətgaha gəlib, xalq arasında gəzib-dolaşan xəbərləri ərz etdi:

– Tehranda təşkil etdirdiyiniz Novruz məclisi ilə bağlı İsfahanda, Təbrizdə və başqa yerlərdə barənizdə xoşagəlməz söhbətlər gəzir.

– Məsələn?

– Məsələn, söhbət gəzir ki, məmləkətin bütün vali və hakimlərini Tehrana yığmaqda vəliəhdin ayrı məqsədi var, yəni bu gedişat eynən onun atasının dövlət adamlarını Muğana dəvət etməsinə bənzəyir. Guya, siz atanızın göstərişi ilə səltənətin ali hakimiyyətini – şahlığı öz üzərinizə götürəcəksiniz...

Rzaqulu xan acı təbəssümlə gülümsəyərək başını buladı:

– Haşa... Boş sözlər vaxt alar, taxt almaz, – dedi və xəzinədarın üzünə baxdı: – Boğaz başdan aşağıdır, – deyərlər. – Məncə, bizim məramnaməmiz aşkardı.

Xəzinədar uzun-uzadı söhbətə başladı. Rzaqulu xan isə xəyalında qəzəbindən qorxduğu atası ilə qarşıdakı görüşünü canlandırmağa çalışdı.

Çox çəkmədi ki, hamıya – eləcə də, Tehran şəhərində camaat arasında ara söz-söhbətlərinə rəvac verən adamlara da bəlli oldu ki, vəliəhdin məmləkətin dövlət işlərindən cavabdeh şəxslərini bir yerə yığmaqda əsas məqsədi ölkənin illik gəlirini-çıxarını öyrənməkdi.

Amma heç kim bilmirdi ki, vəliəhd doğma atası ilə üzübüz gəlməyə cəsarət etmir.

BAŞIN TACI – AĞILDI

Hicri təqvimi ilə 1153-cü ilin səfər ayının yeddisində¹ Nadir şah Hindistandan Nadirabada gəldi. Bu şəhəri Qəndəharı alandan sonra tikdirmiş və bura Nadirabad adı verərək, özünün baş iqamətgahı elan etmişdi. Nadir şahın əmri ilə Qəndəhar əyalətinə hakim təyin olunmuş Əbdülqəni xan, Şahənşahın müzəffər ordusunu təntənə ilə qarşıladı.

Səkkiz gün burada qalan Nadir şah Xorasanın ağsaqqallarına, başçılarına və Tehranda olan Rzaqulu xana xəbər yolladı ki, tezliklə Herata gəlsinlər. Sonra əlavə etdi:

– Mərvin bəylərbəyi Kəlbəli xan da ehtiramla ora dəvət olunsun.

¹ 5 may 1740-cı ildə.

Eyni zamanda, Nadirabadı tərک etməmiş, Qəndəhar valisinə qardaşının intiqamını almaq üçün payızda Şirvana qoşun çəkməsi ilə bağlı tapşırıq verdi:

– Qaynım Fətəli xan da Xorasandan on beş min döyüşçü ilə həmin vədə Şirvana gələcək. Dağ yollarını qar bağlayanda, qatil carlıların cəzasını vermək lazımdır.

İbrahim xanın öldürülməsi Nadir şahı çox sarsıtmışdı.

Carlılar İbrahim xanı qətlə yetirəndən sonra yandırmışdılar. Eyni zamanda Nadir şah, Elbrus xanı Məşhədə hücum qəsdinə görə cəzalandırmağı da təxirəsalınmaz işlərdən biri hesab edirdi. Buna görə, Türküstanə qoşun yeritmək qərarına gəlmişdi:

– Bu hərbi yürüşüm təkcə Xarəzm xanı Elbrus xana qulaqburması vermək olmayacaqdı. Orta Asiya xanlıqlarını ləğv edib, onların torpaqlarını da dövlətə qatacağam!.. Sonra, sonra Allahın köməyi ilə Çin imperatorluğunu dizi üstə çökdürəcəyəm, amma bu nəhəng yürüşdən öncə qardaşım İbrahim xanın intiqamını almalıyam...

Nadir şah iyun ayında Herata gəldi. Burada qurulan böyük bir çadırdə Dehlidən gətirdiyi «Təxti-Tavus», qənimətlər qoyulmuşdu. Çadırın on dörd böyük, dörd yüz qırx kiçik dirəyi vardı. Hər bir dirəyin başına daş-qaşla bəzədilmiş qübbə bərkidilmişdi. «Təxti-Tavus», «Təxt-Nadiri» və digər qiymətli əşyaların nümayiş olunduğu əzəmətli çadırdə böyük ziyafət və şadyanalıq təşkil olundu. Nadir şahın icazəsi ilə Herat əhalisi, əsgərlər və yoldan ötən səyyahlar

gəlib bu qiymətli əşyalara maraqla baxırdılar. Nadir şahın göstərişi ilə nümayişə yanında iki kiçik fil olan nəhəng bir fil də çıxarıldı. Fillərin belinə bahalı parçalar salınmışdı. Ayaqları qiymətli zinət əşyaları ilə bəzədilmişdi¹.

Bir neçə gün sonra, qardaşı oğlu Əliqulu xanla Rzaqulu xanın altı yaşlı oğlu Şahrüh da Herata gəldilər.

– Bəylər, ağalar, xoş gəldiniz! – Nadirin türkcə müraciəti Mərv xanlarını da cuşa gətirdi:

– Xoş günləriniz bol olsun, Nadir Şah!

Nadir şah əlini Əliqulu xanın çiyinə qoyub, atasının ölümündən çox mütəəssir olduğunu bildirdi:

– Qəm yemə, çox çəkməz Türküstandan dönən kimi, qiyamçı xalqların üstünə gedər, İbrahim xan Zahirüddövlənin intiqamını alaram.

Mərvin bəylərbəyinin əyan-əşrəfləri ilə gələn gənc Məhəmməd Kazım xan irəli gəldi, əllərini qoynuna qoyub, günahkarcasına dilləndi:

– Şah sağ olsun, atamla dost olan İbrahim xan məni özünün gözətçi cərgəsinə qəbul etmişdi. Böyük şah

¹ Səlnaməçilərin yazdığına görə, bu fillər Nadir şahın qabağında təzim edirmiş kimi əyilmişlər. Onun nümayiş etdirdiyi qənimətlər sonralar Avropanın bütün hökmdarlarının xəzinələrini bəzədi. Rusiyanın Almaz Fondunda, Moskvada Kremlin Silah Palatasında, digər muzeylərdə belə ləl-cəvahiratların sayı az deyil. Rusiyadakı bir muzeydə nümayiş etdirilən «Nadir şahın Hindistan qənimətləri» içərisində öz qiyməti ilə seçilən daşlardan biri – sonradan «Orlof» adı ilə məşhur olan almaz da vardı. Bu almazı Lazar adlı bir erməni Nadir şahın xəzinəsindən oğurlayaraq qraf Orlova satmışdı. Qraf Orlov da almazı Rusiya çariçəsinə bağışlamışdı. Yonulmamışdan əvvəl böyüklüyü 780 karat olan «Dəryayi-Nur» almazı isə hazırda 182 karatdır və Tehranda İran Milli Bankının muzeyində saxlanılır. Hazırda London muzeyində saxlanan və son dəfə yonulduqdan sonra böyüklüyü 106 karat olan «Kuhi-Nur» isə Böyük Britaniya kraliçası Yelizavetanın anasının tacının bəzəyi olmuşdur.

Abbasın iqamətgahı olan Ağbürcdə o gecə mən qorxunc yuxu görmüşdüm; İbrahim xanın bayrağı qapqara qaralmışdı, özü də, atı da palçıq layının altında qalmışdı, bir dəstə Car yaraqlısı hündür tərənin başından ona baxıb, qəhqəhə çəkirdi. Oyanıb yuxumu pis yerə yozdum, səhər tezdən İbrahim xanın yanına getdim. Elə bil, dilim-ağzım bağlandı. İbrahim xan məni kədərli görüb, xələt və hədiyyə bağışladı, göstəriş verdi ki, döyüş məntəqəsini tərk edim. Yuxumu xana danışmadığıma görə bu günəcən peşmanam.

– Şahın göstərişinə məhəl qoymayan İbrahim xan yuxunu danışsaydın da, çətin ki, fikrindən daşınaydı... Bundan sonra sən məni müşayiət edəcəksən.

Məhəmməd Kazım xan təzim edib, kənara çəkildi.

Sonra Nadir şah nəvəsini bağrına basdı. Əyanlarına tapşırıq verdi:

– Nəvəm Şahruhun adına dərhal Heratın zərb-xanalarında yeni pullar kəsilsin! Mərv xanlarına və sərkərdələrinə 12 min tümən pul paylansın!

Nadir şah üç yüz il əvvəl Əmir Teymurun üçüncü oğlu Şahruhun burada Herat hakimi olmasından və adına sikkə vurulmasından xəbərdar idi. İndi nəvəsi Şahruhun adına sikkə vurulmasını əmr edəndə bir anlıq uzaq keçmişə xatırladı. Və yaşının azlığına baxmayaraq – nəvəsi Şahruh Mirzənin doğum xəbərini aldığı gün vəd etdiyi kimi onu Herat hakimi elan etdi.

– Nəvəm Şahruha doğum günü hədiyyəsi kimi bağışladığım Herata bu gündən etibarən onun özü hakimlik edəcək...

Hamı bir səsə:

– Xeyirli olsun! – dedi.

Nadir şah soruşdu:

– Bəs, vəliəhd hanı?

Ətrafındakılardan biri dedi:

– Qibleyi-aləm, vəliəhdin başı Tehranda ölkə işlərinə qarışdığından yubanır.

Elə bu vaxt bir başqa əyan içəri girib dedi:

– Hökmdar, indicə çapar xəbər gətirdi, vəliəhd öz şəxsi qvardiyası ilə Tehrandan Herata yola düşüb.

– Şəxsi qvardiya?! – deyə Nadir şah təəccüblə pıçıldadı.

Hamı susmuşdu. Nadir şah düşünürdü: «Görürəm, vəliəhd əldə etdiyi məqama igidliyi sayəsində deyil, mənim sayəmdə nail olduğunu unudub».

– Nə deyirsiniz, indi mən burada oturub onu gözləməliyəm? Bu gün-sabah qoşun Türküstanə hərəkət edəcək...

On beş gündən sonra Nadir şah Türküstanə yola düşdü.

Qoşun Heratdan bir neçə mənzil uzaqlaşmışdı. Nadir şah filin üstündə bərbəzəkli taxtında oturub, fikirə dalmışdı. Birdən əlinin işarəsi ilə ətrafında gədən atlıları saxladı.

– Herat hakiminə bildirin ki, burada böyük bir qala tikdirsin.

Qoşun başçılarından biri ərklə dilləndi:

– Əlahəzrət, indi cəmi Hindistan, Fars əyalətləri, Əfqanıstan, Gürcüstan sizin kimi qüdrətli bir Şahənşahın ixtiyarındadır. Belə istehkama nə hacət?

Nadir şah dedi:

– Mənim bildiyimi siz bilməzsiniz. Belə qalalar daxili düşmənlər üzə çıxdıqları zaman lazım olacaq. Bilin ki, daxili düşmənlər xarici düşmənlərdən daha təhlükəlidirlər. Bu qalalara ölkənin hər yerində ehtiyac var...

Dörd-beş gün keçməmiş, Rzaqulu xan Qaratəpə deyilən yerdə atasına yetişdi. O və ətrafındakılar filin üstündə bər-bəzəkli taxtında oturmuş Nadir şah əlli addım qalmış atlarından endilər.

Nadir şah vəliəhdin qoşununu gözdən keçirdi. Onların al-əlvan geyiminə təəccübləndi. Şəxsi qvardiya vəliəhdi Nadir şah kimi müşayiət edirdi. Gördüyü mənzərə Rzaqulu xanın təbəəllərlə rəftarı və taxt-taca sahib olmaq həvəsi barədə qulağına çatan xəbərlərin dürüst olduğunu təsdiqləyirdi. Amma buna baxmayaraq, Nadir şah özünü ələ alıb, qəlbini bürümüş təəccübqarışıq heyrət hissini gizlətməyə çalışırdı. Vəliəhd ona yaxınlaşanda, qollarını açıb, mehribanlıqla bağrına basdı.

Rzaqulu xan atasının ona göstərdiyi bu mehribanlıqdan çaş-baş qalmışdı. Qəlbində buna sevinəndə, nigarançılığı ötüb keçməmişdi.

Bir azdan onun nigarançılığı dəhşətli qorxuya çevrildi. Nadir şah sərkərdələrini çağıraraq göstəriş verdi ki, vəliəhdin qvardiyası buraxılsın. Əmr dərhal yerinə yetirildi – on iki minlik təmtəraqlı qvardiyadan bir nəfər də qalmadı.

Vəliəhd şəxsi qvardiyasının ləğv olunmasına çox pərişan olsa da, atasına yaxınlaşmağa cürət etməirdi...

Gecədən xeyli keçmişdi. Nadir şah öz çadırında narahat halda fikrə dalmışdı. Nə düşündüsə, Rzaqulu xanı könlünü almaq məqsədilə öz yanına çağırırdı və onu başdan-ayağa süzəndən sonra dedi:

– Mənə ölkədəki vəziyyəti bütün təfəsilatı ilə danış, bilmək istəyirəm mən burada olmadığım bu üç il ərzində nələr olub.

Rzaqulu xan çox pərt idi. Qvardiyasının atası tərəfindən dağıdılması ona bərk təsir etmişdi.

Nadir şah onun nə hisslər keçirdiyini yaxşı bilirdi:

– Susursan. Qulaq as, oğlum. Mən sənə öyüd vermişdim, demişdim ki, çalış elə yaşa ki, xalq sənə arxanca pis deməsin. Artıq xərc etmə. Ədalətli və səxavətli ol! Amma israfçılıq etmə!.. Sən isə... Mən sənə çox dəbdəbəli, yaxşı geyindirib-kecindirdiyin qvardiyandan narahat idim. Bu xalq əzəldən iki saray tanımağa adət etməyib. Biz də buna əməl etməliyik. Tac başa yaraşır versə də, ağıl vermir. Başın tacı – ağıldır. Belə görürəm ki, bu cah-calala, bu hökumətə, bu böyük işlərə – taxt-taca sən layiq deyilsən... Bir də mən səndən Təhmasib Mirzənin öldürülməsinə göstəriş verdiyinə görə çox narazıyam. Get öz çadırına. Yaxşı-yaxşı düşün... Və mənim əmrimi gözlə!

Rzaqulu xanın sifətinin rəngi qaçmışdı. Qəlbi şiddətlə döyünürdü. Dinməzəcə dönüb öz çadırına getdi.

Sonra Nadir şah tanınmış əyanları və sərkərdələri çadırına çağırırdı:

– Oğlumun Təhmasib Mirzəni öldürtməsi mənim ruhumu incidib, narahat edib. Buna görə də onu vəliəhdlikdən çıxarıram. Oğlum Nəsrulla xanı onun yerinə canişin təyin edirəm. Günü sabahdan yeni vəliəhd oğlum İmamqulu xan öz xanımı, hərəmxanası ilə bəhəm Məşhədə yola salınsın. Rzaqulu xan isə mənim yanımda qalsın...

– Allah Şahənşahımızın ömrünü uzun eləsin! İnanırıq ki, naibüssəltənənin dəyişdirilməsi xalq tərəfindən çox şadyana qarşılanacaq.

– Zira, varis olan şəxs Şahənşahın gözünün ağı-qarası yeganə övladı olsaydı belə, mən Qılinc oğlu Nadir şah Əfşar kimi onun təbəələri incitməyinə göz yuma bilməzdim. Zoruna güvənən zorsuz qalar deyiblər...

TÜRKÜSTAN YÜRÜŞÜ

Nadir şahın göstərişi ilə Amu-Dəryanın hər iki tərəfində qalalar tikilməli idi. Körpü kimi bir-birinə bənd olan gəmilərə taxıl, müxtəlif növ ərzaq məhsulları və ağır toplar yüklənmişdi. Qızılbaş ordusu binələri çətinlik çəkmədən çayın o biri sahilinə keçirə bildi. Buxara sahibi Əbülfeyz xan Nadir şaha itaətini bildirsə də, qorxudan əhvalı çox xarab idi. Həkim Bi Atalığı bir dəstə nüfuzlu Buxara ağsaqqalı və dövlət adamları ilə birlikdə Nadir şahın pişvazına göndərdi.

Gələn elçi heyətinin adından Həkim Bi Atalıq danışıdı:

– Dünya şahlarına şah olan şahlar şahı, qurunun xaqanı, dənizlərin sultanı, döyüş meydanlarının şah-suvarı, İsgəndər mərtəbəli hökmdar, fateh Nadir şah Əfşarı – Yaradanın nəzərləri o Ali-canın üstündən heç zaman əskik olmasın diləkləriylə Əbülfeyz xan əlahəzrəti Buxaraya qonaq dəvət edir. Bunu özünə böyük şərəf sayaraq sülh təklif edir. Bu etimadı xan sizə göndərdiyi humayun naməsində bildirir və Buxaraya qonaq gəlməyinizi təvəqqe edir.

Nadir şah öz cavabında ona belə dedi:

– Öz keçmişi ilə qürrələnmək yaxşı əlamət deyil. Əsas sülh odur ki, hökmdar gərək özü hökmdarın görüşünə gələ...

Həkim Bi Atalıq şahın buyruğunu Əbülfeyz xana çatdırdı.

Əbülfeyz xan bu xəbəri səbirsizliklə gözləyirmiş kimi, Buxaradan çıxıb, Nadir şahın görüşünə yollandı. Amma yolda Ağyallı, Xocənd, Əndican, Miyan Qala özbəklərinin başçıları onu saxlayıb:

– Xan, biz qızılbaş ordusu ilə müharibədə şəhid olan özbəklərin intiqamını almaq üçün bir araya gəlmişik. Əbəs yerə gedib, Nadir şahın ayaqlarına düşmək, ona qulluq halqalarını qulağınıza taxmaq nəyə lazımdı?

Əbülfeyz xan başını aşağı salıb, xeyli fikrə getdi. Susmaq razılıq əlaməti idi.

Həkim Bi Atalığın müdrik tövsiyələrinə məhəl qoymayan Əbülfeyz xan iki gün sonra müttəfiqləri ilə Buxaradan iki mənzil kənara çıxıb, Nadir şahın ordusuna müqavimət göstərməyə hazırlaşdı.

Nadir şah Həkim Bi Atalığdan soraq çıxmadığını görüb, öz casuslarını Buxaraya göndərdi. Onlar xəbər gətirdilər ki, Əbulfeyz xan qoşun toplayıb, döyüşə hazırlaşır. Nadir şahın göstərişi ilə dərhal təbillər çalındı. Dəvələrin belinə zəmburək qoyuldu. Ertəsi gün özbəklər hücumə keçəndə, bu zəmburəklərdən açılan atəşlər rəqiblərin içinə vəlvələ saldı.

Nadir şah ağır toplarını ehtiyatda saxlamışdı.

Ağyallı qoşununun başçısı zəmburəklərdən açılan atəşlərin özbək döyüşçülərini qırıb-çatdığını görüb, öz adamları ilə birlikdə döyüş meydanını tərk etdi.

Bu mənzərə Əbulfeyz xanın qanını qaraltdı. Həkim Bi Atalığın öyüd-nəsihətinə qulaq asmadığına görə peşman oldu. Buxaraya qayıdıb, yenə də Həkim Bi Atalığı Nadir şahın hüzuruna göndərdi və Şahənşahı qarşılamağa hazırlaşdı. Həkim Bi Atalığın elçilik məharəti sayəsində Nadir şahın əhdinə sadıq qalmayan xana qarşı qəzəbi soyudu, çox çəkmədi ki, Əbulfeyz xan özü Nadir şahın hüzuruna gəlib, ömrünün sonuna kimi ona itaət edəcəyini bildirdi.

* * *

Nadir şah çox böyük lütfkarlıq göstərib, Əbulfeyz xanla eynən Hindistanda Məhəmməd şahla rəftar etdiyi kimi davrandı və onu əfv etdi. Qarakulda Əbulfeyz xanı əyan-əşrəfi ilə təmtəraqlı qəbul edib, ona qiymətli hədiyyələr, xələt verdi. Bundan sonra Şahənşah Buxaraya qədəm qoyan kimi adına xütbələr

oxundu, pullar kəsildi. Nadir şah əsgərlərinə göstəriş verdi ki, əhaliyə toxunmasınlar. Heç kim əbəs yerə incidilməsin.

Şəhərdə baş verə biləcək soyğunçuluğun qarşısını almaq məqsədilə nəşəqçilər asayişə nəzarət edirdi. Buna görə də, Buxara əhli könüllü tərzdə Nadir şahın ordusunu gündəlik azuqə ilə təmin edirdi. Artıq Buxaranın şərq, Səmərqəndə qədər olan əraziləri, Ceyhun çayının (Amu-Dəryanın) cənubu Nadir şahın ixtiyarına keçmişdi.

Bir gün Şahənşah Həkim Bi Atalığın tövsiyəsi ilə qayını Lütfəli xanı Səmərqənd şəhərinə göndərdi.

– Deyirsiniz oradakı Yüz tayfası Buxaranı tez-tez təhdid edir? Qaynım Lütfəli xanı Səmərqəndə, Təhmasib xan Cəlayiri isə Kabilə – bizə asi çıxanları tabe etməyə yollamışam. Belə olan halda, istəyirəm özbək döyüşçülərindən otuz min əsgər mənim burada qalan orduma qoşulsun. Onlara başçı kimi də sizin oğlunuzu təyin edirəm.

– Buyruq sizinkidir, qibleyi-aləm!

...Lütfəli xan Səmərqəndi alandan sonra Nadir şahın əmri ilə Türbəti-Teymur sərdabəsində böyük sərkərdə Əmir Teymurun qəbir daşını və Səmərqənd mədrəsəsinin bürünc qapılarını Xorasana apardı.

Rəcəb ayının on beşində¹ Buxara sarayında tən-tənəli mərasim keçirildi. Nadir şah öz əli ilə şahlıq tacını Əbülfeyz xanın başına qoydu. Onu tacqoyma mərasiminin iştirakçılarında şah titulu ilə təqdim etdi.

¹ 6 oktyabr 1740-cı il.

O gün Buxara şəhərində böyük şənlik məclisləri quruldu. Buxara sarayında ziyafət verildi.

Ertəsi gün Nadir şah öz iqamətgahında istirahət edirdi. Həkim Bi Atalıq və ondan sonra Buxara hökmdarının ən nüfuzlu vəzirlərindən biri olan Quşbəyi, Nadir şahın qəbuluna gəlmişdilər.

Əşikağası onları nəzakətlə içəri dəvət etdi:

– Əlahəzrət sizi gözləyir, – dedi.

Onlar içəri keçib, mitəkkəyə dirsəklənmiş şaha təzim etdilər.

Nadir şah gələnlərə mehribanlıq göstərdi. Sonra Buxaradakı asayiş barədə soruşdu və Buxara əyanlarının dediklərindən məmnun qaldı.

Həkim Bi Atalıq dedi:

– Ey böyük əzəmət sahibi, sizin sayənizdə bu güncən bir nəfərin də burnu qanamayıb.

Quşbəyi də onun sözünə qüvvət verdi:

– Elədir, qibleyi-ələm, Allah kölgənizi üstümüzdən əskik eləməsin!

Nadir şah piyaləsindəki şərabdan bir udum alıb:

– Beləcə öyrənmək istəyirdim, bəlkə mənim nəzərimdən kənar baş verən xoşagəlməz nəşə var? – dedi. – Çox şükür, sakitlikdi. Onda, mənim sizə deyəcəyim bir şad xəbər var. Bir halda ki, Əbülfeyz şah böyük cahangir Əmir Teymurun şəcərəsindəndir və buna görə mənimlə qohumluq əlaqəsindən dəm vurur, mən istəyirəm ki, bu qədim-qayım qohumluğumuzu bir daha təzələyək. Mən bilən onun gözəl-göyçək qızları var?..

Hər ikisi – Həkim Bi Atalıqla Quşbəyi, Nadir şahın üzünə baxıb bir səslə:

– Bəli, Qibleyi-aləm, var, – dedilər.

– Ona görə Buxara hökmdarına çatdırın ki, onun böyük qızını oğlum Rzaqulu xana, kiçiyini də qardaşım oğlu Əliqulu xana istəyirəm.

– Biz hər ikimiz sizi əmin edirik ki, hökmdar bu təzə qohumluğu özünə böyük şərəf biləcək. Allah xeyir versin!..

...Bir neçə gündən sonra Nadir şah el adəti ilə nişantaxma mərasimindən öncə öz hərəmxanasından bir neçə qadını Buxara sarayına – şahzadə qızları görüb-bəyənməyə göndərdi.

Buxara hökmdarının qızları gözəl idi, amma qadınlar Əbülfeyz şahın kiçik qızı Turanənin dilli-dilavər olmasına, ağına və gözəlliyinə daha çox valeh oldular. Qadınlar elçilikdən qayıdıandan sonra onu Nadir şahə tərif elədilər.

Amma bu təriflər Nadir şahın fikrini dəyişdirmədi:

– Dedyim kimi, böyük qızı, Rzaqulu xanla, kiçik qız Əliqulu xanla evlənəcək.

Rzaqulu xan atasının bu qərarını eşidib pərişan oldu:

– Mən böyük qızla evlənmək istəmirəm. Əgər iş belə getsə, özgə çarəm yoxdur, Allah mənə rəhm eləsin. Gərək mən də tezliklə Çin padşahının qızı ilə evlənəm.

Qadınlardan biri bu sözləri olduğu kimi Nadir şahə çatdırdı.

Nadir şah hirsləndi və ürəyində: «Bu nankor belə çıxır ki, hələ də taxt-taca yiyələnmək sevdəsindən əl çəkməyib...» – deyə düşündü.

Çox keçmədi toy çadırları quruldu.

...Toy günü söhbət Xarəzm hökmdarı Elbrus xandan düşəndə, Nadir şah dedi:

– Mən ölkədə olmadığım zaman o ətrafına yığıldığı tərəkəmələrlə Xorasana qoşun çəkib, oranı tutmaq xülyasına düşüb...

Əbulfeyz şah, Nadir şahın Elbrus xanla müharibəyə hazırlaşdığını yaxşı bilirdi:

– Güman edirəm ki, əgər onu hüzurunuza dəvət etsəniz, gəlib sizə itaət edər, – dedi. – Axı, o sizin kimi şöhrətli bir hökmdarın ordusuna qarşı müqavimət göstərmək qüdrətində deyil...

Nadir şah razılıqla başını yırğaladı, elə o gün Xarəzm hakimi Elbrus xanın yanına qasid göndərdi:

– Qoy gəlib, əməllərinə görə üzr istəsin.

...Elbrus xan, Nadir şahın qasidi ilə çox kobud davrandı, onu şallaqla döydürdü. Şahənşahın qoşununda özbəklərin çox olub-olmaması ilə maraqlandı.

Qasid isə, Şahənşahın ordusunun gücündən, hərbi sursatla, azuqə ilə dolu gəmilərindən danışdı:

– Şahənşahın gəmiləri o qədər çoxdur ki, Ceyhun çayına sığmır.

Elbrus xan acımadan qasidi öldürtdü.

Qasidin ölüm xəbəri təkcə Nadir şahı deyil, Əbulfeyz şahı da məyus etdi.

Nadir şah toydan üç gün sonra Əliqulu xanı oğlu Nəsurulla xan ilə birlikdə Məşhədə göndərdi. Sonra

pərtliyini ondan heç cür gizlədə bilməyən Əbulfeyz xanı çağırıb dedi:

– Mən Şirhacı yolu ilə Xarəzmə gedirəm, Elbrus xanla bu təhqirin cavabını artıqlaması ilə alacaq. Sən heç nədən narahat olma. Söz verirəm, nə vaxt lazım olsa, sənə dərhal kömək göndərəcəyəm.

Yolda casuslar xəbər gətirdi ki, Elbrus xan Xivədən gəlmiş özbək, türkmən dəstələrindən ibarət adamlarını Şirhacı körpüsünü dağıtmağa göndərib.

Nadir şah sınılanmış adamlarına Elbrus xandan qabaq Şirhacı körpüsünü tutmaq əmri verdi.

– Bu körpü bizə çox lazım olacaq.

Nadir şahın sınılanmış adamları körpünü ələ keçirdilər. İlk döyüşdə məğlubiyyətin acısını dadmış Xarəzm hökmdarının qoşunu geri çəkildi.

Nadir şahın qoşunu arxada qalan hissə də gəlib çatandan sonra, Amu-Dərya çayı boyunca Dəvəboynu deyilən yerə doğru hərəkət etdi.

Qoşun dörd hissəyə bölünmüşdü. Əsas hissə binə və topxanadan qabaqda gedirdi. Qalanları isə, cinah boyu irəliləyirdi. Altı min əsgər çayın kənarı ilə hərəkət edərək hərbi gəmiləri qoruyurdu.

Payız fəsli olmasına baxmayaraq, qoşun tərpənəndə göyə toz-torpaq qalxırdı. Dəvəboynuna çatan kimi, Nadir şah hərbi düşərgə qurmağı əmr etdi.

Son dəfəki ağır döyüşdən sonra Elbrus xan qaçıb Min at¹ qalasına sığınmışdı və adamlarına qabaqcadan tapşırmışdı ki, Amu-Dəryadan arxlar çəkib qalanı su ilə dövrəyə alsınlar.

¹ Farsca Hezar-əsb.

Nadir şah gördü ki, topxananı qalaya yaxın aparmaq mümkün deyil, onda sərkərdələrini yanına çağıraraq dedi:

– Min at qalasını mühasirədə saxlamağa lüzum yoxdur. Ora ərzaqla doludur. Mühasirə uzun çəkə bilər.

Fətəli xan dilləndi:

– Qibleyi-aləm, deyilənlərə görə, Elbrus xanın hərəmxanası ilə xəzinəsi Xanəgah qalasındadır.

Bu xəbərə Nadir şah çox sevindi:

– Hə, bu başqa məsələ, onda, biz Xanəgah qalasına hücum etməliyik.

Doğrudan da, elə həmin gecə Elbrus xan Min at qalasından çıxıb, Xanəgaha yollandı...

Nadir şah Xanəgah qalasını hər tərəfdən mühasirəyə aldı.

Noyabr ayının ortaları idi. Nadir şahın göstərişi ilə Xanəgah qalasının divarlarının dibinə çoxlu miqdarda barıt qoyulub partladıldı. Partlayışdan Elbrus xan və qala müdafiəçiləri dəhşətə gəldilər. Öz adamları arasında qorxmaz sərkərdə kimi tanınan Elbrus xan təslim olmaq üçün Nadir şahın yanına tayfa ağsaqqallarını elçi göndərdi...

Nadir şah elçiləri görəndə dedi:

– Fətəli xan, Elbrus xanın bu elçilərini, hələlik, öz çadırına yaxın bir çadıra apar! Döyüşü isə davam etdirin...

... Çox çəkmədi ki, Elbrus xan əsir alındı.

Nadir xan üzünü sərkərdələrinə tutub:

– Qaladakı tayfa ağsaqqallarını bura gətirin! – dedi.

Əslində inaq adlanan bu adamlar, həm də, Elbrus xanın hərbi müşavirləri sayılırdı. Bu dörd ağsaqqal həm də Xarəzm hökmdarının yaxın qohumu idi.

Nadir şah onları səmimi qarşılıyıb, hər birinə xələt və qiymətli hədiyyələr verdi və dedi:

– Qalada yaşayanlar arxayın olsunlar, onlara dəyib-toxunan olmayacaq. Buxarada olduğu kimi, burada da bizim əsgər və zabitlər əhaliyə əziyyət verməyəcək. Bu əmri pozanlar isə ağır cəzalandırılacaqlar.

Tayfa başçıları çadırdan çıxıb, qalaya gedəndə, Əbülfeyz şahın çaparı gəlib Nadir şahı namə verdi.

Mirzə Mehdinin oxuduğu namədə Əbülfeyz şah bildirirdi ki, ona çatan xəbərə görə, Xarəzmlə Xivədə on iki minə yaxın xorasanlının bir qismi zindanlarda saxlanılır, bir qismi də qul kimi işlədilir.

Nadir şah namənin məzmununu eşitcək coşdu:

– Belə çıxır ki, onların taleyi Elbrus xana da bəlidir...

– Qibleyi-ələm, siz onu bağışlamaq istəyirsiniz, o isə, sizin əfvinizə layiq deyil, bu vaxta qədər qətlə yetirdiyi xorasanlılar arasında qan qohumlarınız da az olmayıb.

– Onu mənim yanına gətirin!

Elbrus xanı, əli-qolu bağlı, Nadir şahın yanına gətirdilər.

– Açın qollarını, – deyə Nadir şah qəzəblə ətrafındakılara səsləndi.

Sonra Elbrus xana yaxınlaşdı:

– Əzəldən elçiyə zaval yoxdur – deyiblər. Bəs, sən niyə mənim yanına elçi qismində göndərdiyim qasidi öldürdün?

– Onu mən öldürmədim. Özbəklər qətlə yetirdilər, mənim iznim olmadan...

– Özbəklər?! Sənin iznin olmadan... Bəs, əsirlikdə saxladığın xorasanlılar? Yoxsa, deyəcəksən ki, onlardan da xəbərin yoxdur? Bu da özbəklərin işidir? Bir halda ki, ixtiyarında olan yerləri və adamları idarə etmək qabiliyyətin yoxdur, onda, yaşamağa da haqqın yoxdur. Sən ki, mənim elçilərimi öldürməklə məni təhqir etmişən, adam kimi ölməyə layiq deyilsən, gərək it kimi gəbərəsən! Oğlun Əbdülqazi xan yanımda girov qalacaq!

Nadir şahın əmri ilə Elbrus xanla bərabər onun otuza yaxın zabiti də edam olundu...

* * *

Nadir şahın qoşunları Xanəqahdan Xivəyə yollandı.

Hələ Elbrus xan Şahənşahın qoşunlarına müqavimət göstərdiyi vaxtlarda qazaxların başçısı Əbülxeyir xan ona kömək məqsədilə qazaxlardan və Aral özbəklərindən təşkil olunmuş Ordasını gətirmişdi. Elbrus xanın edam xəbərini eşidəndə, Əbülxeyir xan, Muravin soyadlı bir rus mühəndisini elçi kimi Nadir şahın yanına göndərirdi.

Nadir şah Muravini böyük hörmət və ehtiramla qəbul etdi.

– Əlahəzrət, hüzurunuza gəlməyimin səbəbi Əbülxeyir xanın sizə təslim olmaq istəyini çatdırmaqdı. Eyni zamanda Əbülxeyir xan sizdən təvəqqe edir ki, onu Xivəyə hakim təyin edəsiniz.

– Ona deyin ki, özü gəlib şəxsən mənimlə görüşsün və əmin olsun ki, rus məlikəsinin rəiyyəti olaraq dost kimi qəbul edilib, təltif olunacaq...

Muravin, Nadir şahın sözlərini olduğu kimi çatdırdı, amma Əbülxeyir xan qorxdu ki, hökmdar əhdini pozub, onu cəzalandırar. Ona görə də, Kiçik Ordasını götürüb, Xivədən birbaşa qazax çöllərinə üz tutdu.

Nadir şah Xivə və Xarəzmdə minlərlə xorasanlını zindandan və qul həyatı yaşamaqdan azad etdi. Əmr etdi ki, onlara pul, at və mal-qara verilsin. Xorasanlılar Əbivərddən bir az aralı – Çeşmeyi-Xələcan yaxınlığında Nadir şahın göstərişi ilə tikilmiş Dehliyə oxşar kiçik bir şəhərə köçürüldü.

– Onların ailələrinə xivəlilərdən qulluqçu verilsin. Qoy xivəlilər də nökrçiliyin dadını bilsinlər və görsünlər ki, bizim xorasanlı əsirlər burada nə əzab çəkiblər.

Sonra Nadir şah belə bir göstəriş də verdi:

– Xivənin cəmi sərviyyəti və dəzğahxanaları siyahıya alınsın və şəhərdə bu işlərlə məşğul olan bütün əcnəbilər mənə təqdim olunsun!

Nadir şah əcnəbilərdən bir neçəsini hörmətlə qəbul etdi. Onlardan soruşdu:

– Burada nə işlə məşğul olursunuz?

Əcnəbilər:

– Ticarətlə, – deyə cavab verdilər.

– Bildirirəm ki, bizim ixtiyarımızda olan bu ərazilərdə ticarətlə sərbəst məşğul ola bilərsiniz. Əgər məmurlar sizə əziyyət versələr, hüququnuzu qorumasalar, bilavasitə mənə müraciət edin!

İngilis taciri Con Tomson, Nadir şahın qayğıkeşliyinə öz minnətdarlığını bildirdi:

– Əlahəzrətin nəzərinə çatdırırıq ki, hələ bizə kömək göstərməkdən imtina edən məmurlara rast gəlməmişik. Sizin əsgərləriniz və ən kiçik rütbəli zabidləriniz belə bizimlə xoş rəftar edirlər. Əyinlərinə bahalı ipək parçadan hərbi paltar geyinən bu adamların, zatən, cibləri hind rupisi ilə doludur.

– Çox əcəb, – deyə Nadir şah onlarla söhbətinə xitam verdi.

O gün Nadir şahın hüzuruna kölə kimi istifadə olunan on rus əsgəri gətirdilər.

Nadir şah soruşdu:

– Başcınız kimdir?

Aralarından ən hündür boylusu bir addım irəli gəlib təzim etdi:

– Mən. Kapral Zinayev. Əlahəzrət, mən qul olana qədər başçı idim.

– Zina... yev, – deyə Nadir şah onun soyadını iki yerə bölüb, təkrar etdi.

– Bəli, şah həzrətləri, Zinayev.

Nadir şah gülümsündü.

– Hansı vilayətdənsən?

– Samaradan.

– Mən səni öz yoldaşlarına başçı təyin edirəm. Sizin hər birinizə bir at, əlli manat da pul verib, vətəninizə yola salacaqlar.

– Allaha çox şükürlər olsun, sayənizdə tezliklə ailəmiz sevinəcək...

Kölə həyatından canları qurtaran əsgərlərin sevincdən gözləri yaşardı.

Beləcə, Nadir şah Xivədə iki həftə qaldı. Burada Xarəzmi idarə etmək üçün hökumət yaratdı. Məsləhətməşvərətdən sonra Çingiz xanın nəslindən olan Tahir bəyi Xarəzmə hakim təyin etdi.

Uzun müddət Heratda yaşayan Tahir bəy, Nadir şahın Türküstan səfəri zamanı ona qoşulmuşdu. Hərçənd ki, özbək tayfa başçılarından bəziləri silahlı dəstə yaradıb, Tahir bəyi Xarəzmin hökmdarı kimi tanıyacaqlarından imtina etdilər, Nadir şah onların hamısına qulaqburması verdi. Sonra Tahir bəyi qorumaq üçün öz qoşunundan bir dəstə ayırdı. Xivədə vəziyyəti qaydaya salandan sonra Mərvə yollandı.

* * *

Nadir şah Mərvə gələn gündən özünü çox qəzəbli aparırdı, idarəetmə işlərində ciddi dəyişikliklər edirdi. Şəhərin hakimi Məhəmməd Rza xan Qırıxlını dərhal vəzifəsindən çıxartdı. Onun yerinə Qacar nəslinə mənsub olan Şahqulu xanı təyin etdi. Bir çox adamları, eləcə də, oğlu Rzaqulu xanı ölkənin taxt-tacına sahib çıxmağa təhrik edən Rəhim Sultanı edam etdirdi.

Yanvar ayının əvvəllərində Nadir şah Mərvdən Əbivərdə yola düşdü. Oradan da anadan olduğu Dəstgirdə gəldi. Burada inşa etdirdiyi möhtəşəm Mövludxananı gözdən keçirdi.

Mövludxana mahir nəqqaşların bər-bəzək vurduğu bir günbəzdən, üç qızıl güldəstədən¹ ibarət idi.

¹ Minarə.

Güldəstələrdən birinin başında qızıldan qılinc qoyulmuşdu. Bu Qılinc oğlu Nadir şahın burada doğulmasının nişanəsi idi.

Hindistandan gətirdiyi ləl-cəvahirat, pulla dolu on üç min sandıqlıq zəngin xəzinə Kəlat dağının ən yüksək zirvəsindəki hündür hasarlı qalada saxlanılırdı. Nadir şah həmin sərvəti min filə, on min dəvəyə və saysız-hesabsız atlara yüklədərək bura gətirmişdi. Buranın gözetçi bürclərindən hər tərəf aydın görünürdü.

Nadir şah Maragadan Kəlat qalasına qara mərmer gətizdirdi və həmin mərmərdən özünə sərdabə hazırlatdırdı.

Kəlat qalasının ətrafında gözəlliyi ilə ürəkaçan qəşəng bağlar, xiyabanlar saldırdı. Təzə karvansara, bazar tikdirdi. Qalaya ətraf dağlardan saxsı kü-rəbəndlərlə su çəkirdi. Bir müddət Kəlatda qalan Nadir şah hind ustalarına inşa etdirdiyi Xivəabad şəhərinə gəldi. Şəhər kiçik də olsa, Dehlini xatırladırdı.

Nadir şahın gəlişini şəhər sakinləri sevinclə qarşıladılar. Onu hər yerdə «Var olsun, Nadir şah!», «Qə-dəmlərin mübarək!» – deyə alqışladılar.

Nadir şah buranın sakinlərinə çoxlu ərzaq, dolanışiq üçün pul, pal-paltar paylatdırdı. Onların çoxu Xivədə və Xarəzmdə əsirlikdən azad etdiyi xorasanlılar idi.

Məşhədə çatan gün Nadir şah bütün gecəni İmam Rza məqbərəsində ibadətlə keçirdi. Ertəsi gün Caharbağa yollandı. Burada vilayətin idarəçilik və maliyyə

işlərini nəzərdən keçirdi. Sözsüz, şəhər xeyli abadlaşmışdı.

Nadir şah bu şəhərin gözəlləşməsi naminə həmişə əlindən gələni etmişdi. O, bura öz paytaxtı kimi baxırdı. Şəhərdə altmış min ev, üç yüz min əhali, doxsan karvansara var idi; hər gün Bəlx, Bədəxşan, Qəndəhar, Buxara, Hindistan və başqa yerlərdən bura çoxlu karvanlar gəlirdi. Geniş bazarlar cürbəcür bahalı mallarla dolu olurdu.

Burada hər millətdən və məzhəbdən olan tacirlər sərbəst alış-veriş edə bilirdilər.

HİYLƏGƏR TACİR

Adətən, Nadir şah bazarı gəzib dolaşanda tacirlər satdıqları malın qiymətini aşağı salırdılar.

Bir dəfə bazarda bir xaçpərəst tacir onun ayaqlarına düşdü. Təmiz türk ləhcəsində danışan həmin tacir şahın ətəyini öpüb dedi:

– Canımız da, malımız da padşahımıza fəda olsun! Mən həzrətlərin bu mübarək qədəmlərlə bazara təşrif gətirdiyinə görə bu günlük satışı çıxardığım malımı Məşhəd camaatına havayı verəcəyəm.

– Sənin adın nədir?

– Nökərinizin ismi-şərifli Lazardı, qibleyi-aləm!

– Bəs, sən türkcə belə yaxşı danışmağı kimdən öyrənibsən?

– Biz ermənilər ata-babadan türklərin qulu olmuşuq, bir parça çörəyimiz çıxan hər yeri özümüzə qiblə

bilmişik. Odur ki, ağalarımızın dilinə də, dinini də hörmət bəsləyirik.

– Bəs, sən tacir olana qədər nə sənət sahibiydin?

– Kilsədə xəzinədar olmuşam. Amma oranın havası məni çox sıxırdı, ticarət belədir ki, gəzirsən, kön-lün istəyəni edirsən...

– Demək, kilsədə xəzinədar olubsan, yəqin zinət əşyalarının dəyərini yaxşı bilirsən.

– Bütün qiymətli daş-qaşlar sizin kimi qüdrətli padşahın ayağının tozuna dəyməz...

– Sizin kimi nəfsitox adamı sarayımda görmək mənə xoş olardı...

Lazar gülümsünərək yenə şahın ətəklərini öpdü:

– Şaha xidmətkarlıq hər qula nəsib olmayan səadətdir...

* * *

Məşhəddə olduğu müddət ərzində Nadir şah çox işlər gördü. Şəhərin gəlir-çıxarının hesabatını yoxlayan zaman əyintilər də diqqətindən qaçmadı. Bu işin icrası ilə məşğul olan məsul adamların əliyriliyi onu bərk qəzəbləndirdi. Xəzinədarlardan bir neçəsinin edam olunmasına qərar verdi. Tapşırıq verdi ki, Məşhəd bazarında gördüyü Lazar adlı ermənini tez tapıb hüzuruna gətirsinlər.

Lazar saraya gətiriləndə şah taxtında oturmuşdu. Təzimdən sonra bic gözlərini Nadir şahın tacındakı daş-qaşlara zilləmişdi.

– Dedin ki, xəzinədar olanda kilsədə havan çatmayıb. Mən səni dağlar qoynunda olan səfalı bir

yerə göndərəcəyəm, orada hələ heç bir sərrafın əli dəyməyən yonulub-cilalanmamış almazlar var... Onları qiymətləndirməyi və qorumağı sənə həvalə etmək istəyirəm...

Lazar dizləri üstə çökdü:

– İmam Rzanın qızıl gümbəzinə and olsun ki, şahımızın bu etimadına layiq olacağam!

Nadir şah gülümsündü:

– İndi isə, pəncərəyə yaxınlaş və həyəətə bax!

Lazar yavaş-yavaş pəncərəyə yaxınlaşıb həyəətə boylandı. Orada üç nəfər edam kötüyünün yanında dizi üstə çöküb, başları vurulmamışdan qabaq kəlmeyi-şəhadətlərini oxuyurdular.

Lazar dəhşətli ölüm mənzərəsindən bir an gözlərini çəkib, Nadir şaha baxdı:

– Bu bədbəxtlərin günahı nədi?

– Onlar mənim xəzinədarlarım idi. Məşhədi-müqəddəsə yığılan sərvətimə tamah saldılar. Tamahkarın da cəzası ölümdür!..

Lazarın boğazı qurudu. Dönüb yenə cəlladın iti baltasını gözləyən adamlara baxdı.

– Yəqin bu gördükləri Lazara gələcəkdə yaxşı ibrət dərsi olacaq? – taxtından ayağa durub pəncərəyə yaxınlaşan şahın əlini göyə qaldırması ilə cəllad baltalarının edam kötüyünə enməsi bir oldu...

Kəsilməmiş başlar kötüyün ətrafında diyirləndi.

– Baş bədənə saxlamaq üçün gərək tamahkar olmayasan. Atalar sözüdür: «Artıq tamah baş yarar...». Hə, indi əhli-əyalını da götür, Kəlata yola düş!

Lazar şahın tacında yaxından gördüyü ləl-cəvahirata hayıl-mayıl olmuşdu.

– Qibleyi-aləm sağ olsun, mənim arvadım, uşaqlarım yoxdu...

– Demək, bir özünsən, bir də boğazın... Yeyənin yox, dağdanın yox... Çalış ki, boğazına kəndir ilişməsin... Bundan sonra vilayətlərdən Məşhədə göndərilən vəsaitlər Kəlat qalasına göndəriləcək, işin başından aşacaq...

– Allah taxtınızı uca etsin, şah!

* * *

Nadir şah müsəlmanlar arasında məzhəb ayrılığına qarşı siyasət aparsa da, İmam Rza məqbərəsinə çox qayğı ilə yanaşırdı. Məqbərəyə xeyli qiymətli hədiyyə, bahalı ipək xalılar, saf əyarlı qızıl çıraq bağışladı, həyatində ağ mərmərdən çevrəsi on səkkiz addım olan böyük hövuz düzəltdirdi.

Nadir şah, Kəlatda olduğu kimi, Məşhədin yuxarı xiyabanında da özünə sərdabə tikdirmişdi.

Sərdabənin divarında «Bütün dünya sənə məxsusdur, səninsə aid olduğun yer buradır» sözləri yazılmışdı. Sonradan bu fikri gülünc sayıb, Nadir şahın qəzəblənəcəyindən qorxuya düşüb silmişdilər.

Şahənşah sərdabəyə baxmağa gəldiyi gün Səmərqənddən gətizdirdiyi Əmir Teymurun məzar daşına nəzər yetirdi. Xeyli ağır düşüncələrə daldı. Fikrini dəyişdi – hissi arzusuna güc gəldi, elə o gün göstəriş verdi ki, Əmir Teymurun məzar daşı və mədrəsənin bürünc qapıları Səmərqəndə – əvvəlki yerinə aparılsın.

BAŞ TUTMAYAN SUI-QƏSD

Nadir şahın Məşhəddə görəcəyi əsas işlər başa çatmışdı. İndi onu yalnız qardaşı İbrahim xanın intiqamını almaq düşündürürdü. Elə bu məqsədlə oğlu Nəsurulla xana Xorasanın hakimliyini tapşırır, 1153-cü il zilhiccə ayınının 26-da¹ Məşhəddən çıxdı.

Dağıstan səfərinə böyük oğlu Rzaqulu xanla kiçik oğlu İmamqulu xan da onunla birlikdə gəldirdi...

Bir həftədən sonra Nadir şah Novruz bayramını Xabuşanda keçirdi və bayramdan sonra yenə yoluna davam etdi.

Yaz ayları güclü sel gələndə, çaylar öz məcrasından çıxırdı. Qoşun Gürqan çayını keçəndə böyük çətinliklə üzləşdi. Çoxlu qatır, binə suda qərq oldu. Nadir şahın ən yaxın mühafizəçilərindən də bəzilərinin çadırını su apardı. Bir neçə gündən sonra sel yatdı. Çayın yatağında su azalmağa başladı.

Hicri təqvimini ilə 1154-cü il, səfər ayının iyirmi səkkizi² idi. Nadir şahın qoşunu Mazandarmanın Savadkuh meşəsinin yanından keçirdi. Şahənşah özü isə hərəmxanası ilə birlikdə sıx meşənin içi ilə gedirdi. Ətrafında yalnız mühafizəçiləri vardı. Meşənin dərinliyində yanıqlı-yanıqlı «Şikəsteyi-fars» oxunurdu. Elə bil, kimsə məlahətli səsi ilə Nadir şahla ətrafının diqqətini özünə cəlb etmək istəyirdi...

Birdən səs kəsildi. Yaxından-uzaqdan ara-sıra yalnız meşə quşlarının səsi eşidildi.

¹ 14 mart 1741-ci ildə.

² 15 may 1741-ci ildə.

Övlad qalaçasına çathaçatda iyirmi addımlıq məsafədən iri gövdəli ağaclardan birinin arxasından qəfil atəş açıldı. Güllə Nadir şahın baş barmağını yaralayıb, atının boynuna dəydi. At yerə yıxıldı. İkinci atəş açılmadı. Nadir şah özü də yıxıldığı yerdən bir müddət qalxmadı. Görünür, güllə atan şəxs Nadir şahın öldüyünü zənn edib, təkrar atəş açmaqdan vaz keçmişdi.

Mühafizəçilər, qoşun bir-birinə dəydi. Nadir şahın vurulması xəbərini eşidən kimi Rzaqulu xan cinayətkarı tapmaq üçün meşəni ələk-vələk elədi. Amma nişançının izini-tozunu tapmaq mümkün olmadı. Elə bil, yer yarılıb, içinə girmişdi, ya haradasa enli gövdəli ağaclardan birinin koğuşunda gizlənmişdi.

Nadir şah artıq ayağa qalxıb, bu cəsarət sahibinin kim olduğunu düşünə-düşünə baş barmağının yarasını hindli həkim Ələvi xana sarıtdırırdı.

Şöhrətin zirvəsinə çatan bir şahı aradan götürməyi kim sifariş verə bilərdi? İntiqam hissi ilə döyünən ürəyində «Bu dünyada ən yaxın, ən doğma adama belə bel bağlamaq su üzərinə yazı yazmaq kimi bir şeydir» – fikrini xatırlayıb, başını buladı. Onun ilk şübhələndiyi adam doğmaca oğlu Rzaqulu xan idi. Hansı gözəgörünməz qüvvənin təsirləşə bu fikir getdikcə ruhuna hakim kəsilirdi. Nadir şahın qəlbində kök salıb, dərinləşən fikir yarası aldığı güllə yarasından qat-qat böyük idi. Elə bil, Ələvi xan şahın ürəyindən keçənləri bilirdi, ibrətli sözləri ilə onun qəzəbini yatırmağa çalışırdı, qəlbinin yarasına məlhəm qoyurdu.

– Həddən ziyadə qəzəblənmək sağlamlığınıza ziyandır, igidin başı qalda gərək.

Birtəhər qəzəbini boğub, ətrafındakı əyanlara baxan Nadir şah həmişəki kimi amiranə səslə əmr etdi:

– O pusqudan mənə güllə atan adamı, hər kimdirsə, diri tutub, yanıma gətirin! Dərə xəlvət olanda, tülkülər bəylik eşqinə düşər! Bu tülkünün mənim öz döyüşçülərimdən biri olduğuna şübhə etmirəm... Kənar adam cəsarət edib bu qədər qoşunun arasına soxula bilməz...

Və üzünü sərkerdələrinə tutdu:

– Tez olun döyüşçüləri bir-bir gözdən keçirin, əgər fərariilik edib qaçanlar varsa, mənə güllə atan adam onların arasında olacaq...

Bu vaxt Nadir şahın xidmətində olan Şirin bəy irəli gəlib ona təzim elədi:

– Şah sağ olsun, mənim dəstəmdə Nikqədəm adlı bir qulluqçu vardı. Tüfəng atmaqda çox mahir idi...

– Bəs indi hardadır, sənin o Nikqədəmin? – deyər Nadir şah qəzəblə dişlərini bir-birinə sıxdı.

– Bir neçə gündür ki, fərariilik edib...

– Sən də əlini-qolunu sallayıb dalınca baxmısan...

– Xeyir şahım, axtardıq, qulluqçulardan biri dedi ki, xəstə imiş... Bəlkə indi hansı kol-kosdasa gəbərrib...

– Demək məni öldürmək istəyən adam qəbirdən xortdayan xortdanmış, eləmi?

– Biz onun, nə öldsünü, nə də dirisini tapdıq...

– Tez ol, Şirin bəy, onun əlamətlərini söylə, qoy hamı eşitsin!

– Hündürboylu, qarabəniz, arıq...

- Xəstəliyi nəydi?
- Çiçək xəstəliyinə tutulmuşdu.
- Bəlkə haralı olduğunu da bilirsən?
- Deyəsən, Herat vilayətindən idi.

– Mirzə, – deyə Nadir şah, Mirzə Mehdi xana səsləndi, – tez Herat hakiminin vəkili Qasım bəyə bir məktub yaz, qoy bu adamın axtarışı ilə məşğul olsunlar. Dünyanın o başında olsam da, dərhal mənim hüzuruma gətirsinlər.

Bundan sonra Nadir şah Tehrana yola düşdü.

Rus diplomatı Kaluşkin öz dövlətinin göstərişi ilə Nadir şahın şimala yürüşü ilə bağlı həqiqəti öyrənmək istəyirdi. Bu məramla o, Nadir şahın özü ilə görüşdü.

Kaluşkin görüş barədə öz təəssüratını Sankt-Peterburqa yazıb göndərdi: «Nadir şahla əvvəllər olduğu kimi, indi də sərbəst söhbət etmək asan deyil. Bəxt ilahəsinin bəxş etdiyi qələbələrdən məst olan bu adam deyir ki, Hindistanı tutmaq mənim üçün çətin deyildi. Əgər mən bir ayağımla hərəkət etsəm, Hindistanı, iki ayağımla hərəkət etsəm, bütün dünyanı tutaram!».

Kaluşkin, Nadir şahın Osmanlı dövlətinə qarşı münasibətinin yaxşı olmadığını bilsə də, Rusiya ilə dostluq münasibətlərinə sonadək sadıq qalacağına əmin deyildi. Onu yaxşı bilirdi ki, Mazandaran meşəsindəki sui-qəsd baş tutmasa da, Nadir şahın əhvalını çox korlamışdı.

Nadir şah rusiyalı qonağı yola salandan sonra Rzaqulu xanı yanına çağırırdı:

– Mən buradan Qəzvinə, oradan da Şirvana yola düşəcəyəm. Sən burada qalırsan. Tehran əyalətinin illik gəliri sənindir.

Rzaqulu xan susub başını aşağı salmışdı. Atasının bu gözlənilməz qərarını anlamağa çalışırdı. Belə düşünürdü ki, bununla atası onu vəliəhdlik dövründə gördüyü işlərə görə cəzalandırır...

Nadir şahın qəlbində sui-qəsd məsələsində oğlunun əli olduğuna şübhəsi günü-gündən artırdı.

Rzaqulu xanın vəliəhdlik dövründə incik saldığı səlahiyyətli şəxslərin indi ondan intiqam almaq üçün əllərinə fürsət düşmüşdü.

Qəzvində olanda Nadir şahın bacarıqlı hindli həkimi Ələvi xan xahiş etdi ki, Şahənşah onun Məkkə ziyarətinə getməsinə izn versin...

İki həftə Qəzvində qalandan sonra Nadir şah böyük ordu ilə Şamaxıya gəldi. Şirvandan ötüb-keçəndə bir çox ləzgi gəlib ona itaət etdi.

Nadir şah sərkərdə Heydər bəy Əfşarı on min döyüşçü ilə ləzgi qiyamçılarının üzərinə göndərdi. Sonra özü də otuz beş minlik qoşunla Bərdə, Qəbələ, Şahdağ yolu ilə Dağıstana yollandı.

Nadir şahın əmri ilə ordunun hərəkətinə mane olan meşə sahələri qırılırdı. Qızılbaş ordusunun ötüb-keçdiyi yolların hər iki tərəfində kəsilmiş ağaclar üst-üstə qalaqlanmışdı. Qiyamçılar yaşayış məskənlərini tərk edib, dağlara çəkilmişdi.

1741-ci ilin ortalarında Nadir şah çoxmillətli qoşunla Dağıstanın mərkəzində yerləşən Qazıkumuka daxil oldu. Surxay xan, Dargin Şamxalı, Tabasaran

Usmisi Nadir şahın hüzuruna gəlib, ona itaət etdilər. Nadir şah onlara xələt verib, qiymətli hədiyyələr bağışladı.

Nadir şah yayı burada keçirib, payızda avarların yaşadıkları yerləri mühasirəyə almaq məqsədilə yürüşə başladı. Amma dağlıların şiddətli müqaviməti, havanın soyuqluğu, yolların-cıyırların qarla örtülməsi onu şərqə – Xəzərin ilıq, mülayim sahillərinə dönməyə məcbur etdi.

– Mənə elə gəlir ki, Şahənşahımız Qazıkumukda çox yubandı, – deyə qoşun başçılarından biri pıçıltı ilə o birinə dedi. – Ona görə də, hər addımbaşı çətinliklə üzləşməli oluruq.

O biri qoşun başçısı dedi:

– Bəlkə də, Nadir şah belə düşünürdü ki, ilin bu vədəsində dağlılar onlara hücum olunacağını ağıllarına gətirməzlər, nəticədə bütün Dağıstanı ram edər.

– Qəribədir, Hindistan, Əfqanıstan, Türküstan kimi böyük məmləkətləri tutandan sonra, elə bilirdim Nadir şah istəsə, Osmanlı dövləti ilə Rusiyanı da dizi üstə çökdürə bilər.

– Hm, sən elə indi də buna şübhə etmə, bu qoşunla ruslarla döyüşsək, asanlıqla bir-iki günə Həştərxanı tuta bilərik. Bura isə, dağlıq yerdi, deyirlər heç İsgəndər Zülqərneyn, Çingiz xan kimi fatehlər də buralara ayaq basa bilməyiblər.

– Allah eləməmiş, əgər, burada çox yubansaq, onda, Şahənşahımızın adına xələl gətirən, ordugahımızın qüdrətini sarsıdan xoşagəlməz hadisələr baş verə bilər...

Bu zaman, doğrudan da, ruslar Nadir şahın Quzey Qafqaza hücum edəcəyindən ehtiyat edirdi. Amma buna baxmayaraq, sərhədə vur-tut qırx iki minlik qoşun yığa bildilər. Əsas qüvvələrini isveçlilərlə döyüşə hazırlayan rusların Nadir şahın güclü ordusunun qabağına çıxarmağa bundan əlavə gücü yox idi.

Əgər Nadir şah qışda Rusiyaya hücum etsəydi, asanlıqla böyük qələbə qazana bilərdi...

Amma Nadir şahın hərbi yürüşünü yaxından izləyən rus diplomatı Kaluşkin Sankt-Peterburqu inandıra bildi ki, isveçlilərlə müharibə nə qədər çətin olsa da, cənub sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi üçün əldən gələn hər şeyi etmək lazımdır.

Nadir şah Xəzər sahilinə gələndə eşitdi ki, Qaracadağ tayfaları meşədə onun qoşun hissələrindən birinə hücum ediblər, adamlarını qırıb-çatıblar, binələrini qarət ediblər, mal-qaranı oğurlayıblar ki, azuqəsiz qalsınlar.

– Necə? – deyə Nadir şah bu xəbəri eşidən kimi çox qəzəbləndi. – Bu qılınca and olsun ki, Dağıstan qiyamçılarında qulaqburması verməyincə, buradan getməyəcəyəm. İlanın başını yuvasında əzmək gərəkdi...

* * *

Şaban ayının beşi¹ idi. Nadir şahın qoşunu tən-tənə ilə Azərbaycanın qədim şəhəri Dərbəndə daxil oldu və bir gün belə yubanmadan quzeyə doğ-

¹ 17 oktyabr 1741-ci il.

ru hərəkət etdi. Qaracadağ tayfalarını əzişdirməyə başladı. Dağlıların qəfil hücumunun qarşısını almaq üçün hər iki-üç fərsəxlik¹ məsafədə möhkəm istehkamlar qurdurdu.

Güclü yağışlar dağlarda hərəkəti xeyli çətinləşdirirdi. Üstəlik, dağlıq, meşəlik sahədə böyük bir orduyu ərzaqla təmin etmək o qədər də asan deyildi. Ərzaq qıtlığı getdikcə Nadir şahın ordusunun döyüş qabiliyyətini azaldırdı.

Qiyamçılara yardım edən yerli sakinlər ev heyvanlarını, ərzaq məhsullarını gizlətməyə çalışırdılar.

Ramazan ayı başlayanda, Nadir şah qoşununu Kafəri çölünə çəkib, düşərgə saldı. Qonşu Şirvandan gətirilən azuqə kifayət etmirdi...

«İRAN-XƏRAB»

Qızılbaş qoşunlarının Dağıstandakı çətin vəziyyəti ruslara sərf edirdi. Nadir şah da, öz növbəsində, qarşısına çıxan qiyamçıların cidd-cəhdlə dirəniş göstərməsində rusların əli və yaxud fitnəsi olduğunu güman edirdi. Digər tərəfdən, rus tacirləri sərhəddə taxılın, ərzaq mallarının qiymətini qəsdən bahalaşdırmışdılar. Özünün təcrübəli sərkərdələri ilə məsləhət-məşvərət aparan Nadir şah dedi:

– Burada üzləşdiyim çətinliyi və rusların sayəsində yaranmış böhranı yalnız gəmilər vasitəsi ilə aradan qaldırmaq olar. Ona görə də, Kəngər körfəzində

¹ 1 fərsəx – təqribən 6-7 km.

olduğu kimi, Xəzər dənizində də hərbi donanma yaratmaq vacibdi. Başqa yolumuz da var, kumuk tayfalarını tabe etmək üçün Rusiya sərhədini keçmək.

Sərkərdələr bir-birinin üzünə baxıb susdular.

– Susursunuz? Osmanlılarla sülh bağlamamış ruslarla savaşa girməyin əbəs olduğunu düşünürsünüz... Bəlkə də haqlısınız. Amma ordunu ayaq üstə saxlamaq üçün vergiləri bərpa etmək, hətta artırmaq gərəkdi. Bütün vilayətlərə xəbər göndərin, bu əmrə əməl etməyən vergiyiğanlar başları ilə cavab verəcəklər. Ordudan fərarilik edənin ailəsi xəzinəyə yüksək məbləğdə cərimə ödəyəcək, lazım gələrsə, bütün əmlakı müsadirə ediləcək!

Bu zaman Mirzə Mehdi ona yaxınlaşıb, təzim etdi:

– Rus elçisi hüzurunuza təşrif buyurub.

Nadir şah üzünü qoşun başçılarına tutub:

– Dediklərimi unutmayın, dərhal hərəkət edin, hə, bir də, hücumdan qabaq Kumuk elinə xoşməramlı adamlar göndərin, pul, qızıl verin, onlardan at, ərzaq, geyim-kecim alıb gətirin.

Qoşun başçıları gedəndən sonra, rus elçisi Nadir şahın qərargahına daxil oldu.

Nadir şah:

– Əcəba, möhtərəm qonağın bu gözlənilməz gəlişinə səbəb nə olub?

Kaluşkin, Nadir şahı salamlayandan sonra dedi:

– Əlahəzrətin nəzərinə çatdırıram ki, ötən il dekabr ayının əvvəllərində baş vermiş dövlət çevrilişi nəticəsində rus taxt-tacına I Pyotrın qızı imperatriçə Yelezaveta Petrovna sahib olub.

– Buna ürəkdən şad oldum. Rus taxt-tacına sahib olmaq haqqı zətən dövlətinizin şövkətini artırmış I Pyotr kimi ağıllı bir padşahın varisinə aiddir. Tərəfimizdən təbriknaməmizi təzə padşahınıza çatdırın.

Kaluşkin, Nadir şahın bu tapşırığına böyük məmnuniyyətlə əməl edəcəyini bildirəndən sonra, cidd-cəhdlə çalışdı ki, o, Dağıstanda apardığı hərbi əməliyyatları dayandırsın:

– Məncə, buradakı hərbi əməliyyatların pis aqibətlə bitəcəyini əlahəzrət özü də yaxşı bilir. Bu dağlarda döyüş aparmaq ...

Nadir şah bu deyilənlərə əhəmiyyət vermədiyindən, Kaluşkin sözünü bitirmədi.

Digər tərəfdən, o, üzdən xəstə adama oxşayırdı...

Nadir şah ona qiymətli hədiyyələr bağışladı. Qarşısına qoyulan min manat məbləğində qızıl pulu görəndə, rusiyalı elçinin gözləri kəlləsinə çıxdı.

Nadir şah onu sakitləşdirib:

– Möhtərəm qonaq, nigaran olma, – dedi. – Bunu sizə öz dövlətinizi mənə on gəmi borc verməyə razı salmaq üçün verirəm. Dövlətiniz əmin olsun ki, bu gəmilərdən Həştərxandan, Ənzəlidən bura – Dərbəndə üsyançılara qarşı döyüşən orduma azuqə gətirmək məqsədilə istifadə olunacaq... Bu bizə müvəqqəti lazımdır, qısa müddət ərzində Xəzərdə öz gəmilərimiz üzəcək...

Bu qısa görüşdən sonra ömrünün son günlərini yaşayan rus diplomatı Sankt-Peterburq sarayına bildirdi ki, əgər Nadir şah on gəmi versəniz, əmin olun

ki, birini də geri qaytarmayacaq. Çünki o, Xəzərdə donanma yaratmaq niyyətindədir!

Kaluşkinin bu xəbərdarlığından sonra Rus dövləti müxtəlif bəhanələr gətirərək, Nadir şaha gəmi vermədi.

Bundan az sonra Kaluşkin vəfat etdi. Onun səlahiyyətləri tərcüməçi Vasili Bratishevə həvalə olundu.

Vaxtilə İsmayıl bəyin vasitəçiliyi ilə bağlanan və Səfəvilər tərəfindən tanınmayan əhdnamənin¹ şərtlərinə görə, ruslar Xəzərdə gəmiqayırma hüququnu cidd-cəhdlə qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

Nadir şah Ənzəlidən düyü gətirən gəminin kapitanı ingilis Con Eltonu Dərbəndə çağıraraq, bütün əyan-əşrafına innən belə ona Camal bəy deyə müraciət etməsini tapşırırdı:

– Bu gündən Xəzərdə gəmiqayırma işlərini də Camal bəyə həvalə edirəm.

O il Novruz bayramını Nadir şah, adəti üzrə, düşərgədə keçirdi.

Bayram ərəfəsi nağd pul qurtardığından, ərzaq almaq üçün məmurlar Şahənşahın əmri ilə dəvə dərisini pul kimi doğratdırıb üstünə möhür vurmuşdular. Möhürdə bu sözlər həkk olunmuşdu: «Dəvə dərisi, Nadir şahın əmri, dinmə, götür!». Bu minvalla əhali bayram süfrəsini gen-bol bəzəyə bildi.

Amma Nadir şahın Kumuk elindən yardım gətirməyə göndərdiyi adamlar əlləri ətəklərindən uzun qayıtdılar. Əslində, ləzgi qiyamçılarının tərəfini saxlayan kumuk tacirləri Nadir şahın ordusunu təmin

¹ 1723-cü il Peterburq müqaviləsi.

etmək üçün alınan mallara yüksək qiymət qoymuşdular. Şahənşah bu xəbəri eşidib hirsləndi.

May ayında¹ Tabasaran qiyamçılarının müqavimətini qırmaq üçün qızılbaş döyüşçülərinin mərhələ-mərhələ hücum cəhdləri uğurlu nəticə vermədi. Növbəti hücum zamanı Nadir şahın özünün həyatı üçün böyük təhlükə yarandı. Surxay xanla Şamxal Xaspolad xan Nadir şahın yanında idilər, ona bələdçilik edirdilər. Amma onlarla birlikdə Nadir şah itaət etdiyini bəyan edən Usmi Əhməd xan çətin anda qaçıb Qüreyş qalasına sığındı.

– Usmi Əhməd xanın bu xəyanəti qiyamçıların güclənməsinə yardım edəcək. Onu dərhal tutub öz tayfadaşlarının gözü qarşısında edam etmək lazımdı.

Nadir şahın əmri ilə ordu Qureyş qalasına hücum etdi. Vəziyyətin ağır olduğunu görən Usmi Əhməd xan bu dəfə Avarıstana qaçdı. Başsız qalmış Qaraqalpaqlar Nadir şahə təslim oldu.

Sonra ordunun bir hissəsi avarların üstünə göndərildi. İndi Dağıstanı fəth etmək üçün Nadir şahın əlində yeganə açar kimi yalnız ora qalmışdı...

İyun ayında ordusunun dağıstanlıların tez-tez, qəfildən, həm də saysız-hesabsız hücumlarına məruz qaldığını görən Nadir şah Tabasaranın şimalında möhkəm düşərgə qurdu.

Əsgərlər arasında söz-söhbət gəzirdi ki, Nadir şah burada yeni şəhər tikdirmək istəyir. Onlar ərzaq sarıdan korluq çəksələr də, fərariilik etməkdən qorxurdu-

¹ 1742-ci ildə.

lar. Çoxlu itkilər verən orduda ağır yaralıların sayı hesabı yox idi.

Nadir şah ordusuna dəyən zərərə görə yeni düşərgənin adını «İran–Xərab» qoydu. Çox çəkmədi ki, havalər son dərəcə isti keçdiyinə görə, əsgərlər arasında vəba xəstəliyinə tutulanların sayı xeyli çoxaldı. Bu xəstəliyə yaxalananların əksəriyyəti əfqan dəstələrindəki döyüşçülər idi.

Nadir şahın göstərişi ilə xəstələr Buynaq yaxınlığındakı düşərgəyə köçürüldü. Bütün bunlar azmış kimi, əsəblərini cilovlaya bilməyən Nadir şahı xəbər verdilər ki, Herat hakiminin vəkili Qasəm bəy hüzurunuzə gəlib...

– Bəs mənə güllə atan o çopur əbləhi necə, onu da gətiribmi?

– Bəli, şah həzrətləri... Nikqədəm adlı bir adam gətiriblər. Guya, o, Mazandaran meşəsində uca padşahımıza güllə atdığıni etiraf edib.

– Guya niyə? Tez Qasım bəyi bura çağır!

...Qasım bəy içəri girib bağı basdı.

– Onu harda yaxaladın?

– Heratın Ələng oymağında!

– Nə deyir?

– Həbsə alan kimi soruşdum ki, bu cinayət axmaqlığının nişanəsidir, yoxsa şücaətinin? Qorxmaddan cavab verdi ki, Nadir şahın hələ əcəli çatmayıbmış. Ona görə də gülləm boşə çıxıb... Əgər şah torpağa gömülsəydi, mən də təzə şahın ölkəsində sahibixtiyar olacaqdım...

– Təzə şahın? Onu bura gətir!

Blanchet delin.

Schach Nadir.

Benardelli sculp. Lipsiae 1784.

Nadir şah Nikqədəmi özü də sorğu-suala tutdu:

– Əgər suallarına dürüst cavab verib, həqiqəti söyləsən, səni sui-qəsdə təhrik edənin adını mənə desən, bil ki, ölməyəcəksən.

Nikqədəm Nadir şahın qarşısında diz çökdü:

– Sənin görən gözlərinin qurbanı olum, şah! Mən... mən... Oğlunuz Rzaqulu Mirzənin qulluqçuları ilə ayaqlıq edirdim. Dəfələrlə şahzadənin hüzurunda olub onun əlindən ənamlar almışam! Günahkaram, qibleyi-aləm. Şahzadə Rzaqulu xanın bütün mühafizəçiləri kimi mən də yaxşı nişançı idim. Sərrast hədəf vurmağım şahzadənin diqqətini cəlb etmişdi. Bir dəfə o, Məhəmməd Hüseyn xan Qacar və Mərvli Rəhim Sultanla birlikdə söhbət edərkən, məni yanına çağırıb, soruşdu ki, sənə bir iş tapşırsam, icra edərsənmi? Dedim, əgər oğlumun başını belə istəsən onu da hüüzürunuza gətirərəm. Məndən xəticəm olandan sonra xəlvət yerə apardı. Soruşdu ki, həvəslə nişan alıb, sərrast vurduğun o hədəfin yerində əgər həşəmətli hökmdar at belində olsa, onu güllə ilə yerə sərə bilərsənmi?

Mən düz bir saat susdum. Sonra cavab verdim ki, əgər fürsət yaransa, əlimdən gələni edərəm.... Beləcə, o məni təhrik etdi ki, sizi vurum. Əslində, bu iş siz Heratda olarkən baş verməli idi. Amma orada fürsət olmadı. O vaxt əmrinizlə Rzaqulu xanın xüsusi qvardiyası ləğv olundu. Şahzadəni vəliəhdlikdən uzaqlaşdırandan sonra təkrar məni bu işə sövq etdi. Amma Allaha çox şükür olsun ki, gülləm hədəfə dəymədi.

– Bəs, sən mənim dəstəmə nə vaxt qatıldın?

– Siz Herata gələrkən tapşırığı yerinə yetirmək məramı ilə Fərəhə yollandım, orada sizin dəstəyə qoşuldum.

Nadir şah başını tutub, bir xeyli fikrə getdi.

Mirzə Mehdi xan onun ağrı-acılarına sanki söylədiyi şeirlə məlhəm qoymaq istədi:

*Yusif bir gün görər bağrında Kənan, qəm yemə!
Hüzn evi ən son olar tam bir gülüstan, qəm yemə!
...Gər bizim istək yolunda sürmədi çərxi-fələk,
Hər zaman bir yöndə getməz çərxi-dövrən, qəm yemə!
Gəl ümüdsüz olma, çün vaqif deyilsən qeybdən,
Pərdə arxasında vardır sirri-pünhan, qəm yemə!..*

– Bəsdir, Mirzə, Şirazlı Hafiz məzarından qalxıb gəlsə də, bu halımda mənə təsəlli verə bilməz...

Qəzəblənmiş Nadir şah oğlunu gözlərinin önünə gətirdi, onun davranışını, danışığını xatırladı. Sonra məmurlarına dərhal göstəriş verdi:

– Rzaqulu xanı Tehrandan «İran-Xərab»a gətirin!..

Avarlara hücum edən ordu da payızda geri çəkilib, «İran-Xərab»a qayıtdı.

...Bu zaman Tehrandan gətirilmiş Rzaqulu xana Nadir şah divan qurmuşdu. Rzaqulu xan atasına qarşı sui-qəsdə əli olmadığını söyləsə də, Nadir şah ona inanmadı.

Nadir şah əyanları ilə məsləhət-məşvərətdən sonra qəti qərar verdi:

– Hər ikisinin gözləri çıxarılsın, oğlumun da, tətikçinin də...

Nadir şah, nə qədər ağır olsa da, öz fərmanının icra olunmasında iştirak etdi. Bu dəhşətli səhnəni seyr edərkən daxilən sarsıldı.

Nadir şah bu hadisədən sonra düz üç gün öz çadırından bayıra çıxmadı. Rzaqulu xanın faciəsi onun ata qəlbini ağrıdırdı. O, başını əllərinin arasına alıb, sanki hər şeyi unutmağa çalışırdı...

Gecə yarıdan ötmüştü. «İran-Xərab» düşərgəsindən bir xeyli aralıda canavarlar ağız-ağıza verib ulaşırdılar...

Nadir şahın yuxusu ərsə çəkilməmişdi. O, çadırdan bayıra çıxdı. Mühafizəçilərin əhatəsində bir az gəzib-dolaşdı...

Çadırların hamısında çıraq şölələnirdi. Göydəki ulduzlar, elə bil, yerə enmişdi. Nadir şah geri dönəndə qaranlığa qərq olmuş bir çadırın yanında ayaq saxladı:

– Bəs bu çadırdə niyə çıraq yanmır?

İçəridən qəmli bir səs gəldi:

– Axı, kor adamın çıraq nəyinə lazımdır?

Nadir şah bu yanıqlı səsi eşidən kimi içəri girdi. Onun arxasınca çadıra təpilən mühafizəçi orta sütundan asılmış çırağı yandırdı. Rzaqulu xan bir küncə sığınıb oturmuşdu.

Nadir şah oğlunu bu vəziyyətdə görəndə bağırının başı göynədi:

– Sənin bu dəhşətli cəzana öz cinayətin səbəb oldu.

– Sən mənim gözlərimi deyil, Azərbaycan dövlətinin gözlərini kor etdin, ata.

Nadir şah başını buladı. Sanki özündə deyildi. Rzaqulu xana yaxınlaşıb, qollarından tutub, ayağa qaldırdı, kövrək səslə soruşdu:

– Ürəyin nə istəyir, oğlum?

– Məni Məşhədi-müqəddəsə göndər.

Rzaqulu xanı Məşhədə yola salandan sonra Nadir şah Qızlar səmtinə yan aldı. Şəhər qalasının komendantı olan rus zabitindən əvvəllər Səfəvi dövlətinə aid olan torpaqları geri qaytarmağı tələb etdi.

Bu zaman çeçenlərin nümayəndələri Nadir şahın yanına gəlib, rusların deyil, onun təbəələri olmaq istədiklərini bildirdilər. Eyni zamanda dedilər ki, əgər Rusiyaya qarşı hərbi yürüş olarsa, əllərindən gələn yardımı edəcəklər...

Vasili Bratişev Sankt-Peterburqa Nadir şahın hərbi yürüşə hazırlaşması ilə bağlı təcili xəbər yolladı, bildirdi ki, müharibə başlasa, kapitan Con Eltonun gəmiləri Şahənşaha xidmət edəcək.

Rus dövləti müharibənin qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər gördü. Qızlar şəhər komendantının qollarına qandal vurub, Sankt-Peterburqa apardılar. Komendant Nadir şahın ordusuna qarşı mübarizədə dağistanlı qiyamçılara kömək etdiyinə görə təqsirləndirilirdi.

Fransa Nadir şahın Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamasını səbirsizliklə gözləyirdi. Hətta diplomatları baş verəcək bu silahlı toqquşmadan məmnunluqla söhbət açırdılar. Çox çəkmədi ki, Osmanlı dövlətinin

Qızılbaşlar səltənətinin sərhədlərinə qoşun toplaması barədə gələn xəbərlər Nadir şahın Rusiyaya hücum etməsinə mane oldu. Bu zaman Osmanlı səfiri Nadir şahın ordugahına Sultan Mahmudun məktubunu gətirdi. Sultan Mahmud Nadir şahı göndərdiyi məktubda Kəbədə cəfəri məzhəbini qəbul etmiş şiələr üçün yer ayrılmasına etirazını bildirirdi.

Nadir şah məktubu oxutdurub pərişan oldu:

– Osmanlı dövləti əgər mənim səltənətimin sərhədinə qoşun toplamasaydı, tezliklə Ətrək¹ çayını keçib, Rusiyaya hücum edəcəkdim. Sultan Mahmud da bildirin ki, Nadir şahın dünyanı fəth edən qoşunu tezliklə Osmanlı torpağına hücum edəcək...

Hicri 1155-ci il zilhiccə ayının 10-da² Nadir şah üçüncü dəfə Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi yürüşə başladı. Dağıstanı tərk edərkən belə, Usmi Əhməd xanın başçılıq etdiyi dəstələr meşə yolunda onun qoşununa tələfat vermək fikrindən çəkinmirdilər.

Nadir şahın ordusunun soyuqda, qarlı-çovğunlu havada Dərbənddən Muğana gəlməsi qırx gün çəkdi. Yolda xeyli minik heyvanı – at, qatır, dəvə, ulaq tələf oldu.

Muğanda iyirmi gün dincələndən sonra, Təbrizə gedən Nadir şah, Aşur xan Papalını altmış minlik ordu ilə Azərbaycan paytaxtında qoyub, yoluna davam etdi. Nadir şah qardaşı İbrahim xan qətlə yetirildikdən sonra onun oğlu Məhəmməd Əli bəyi İbrahim xan Əfşar adı ilə Azərbaycana hakim təyin etmişdi.

¹ Terek çayı.

² 6 fevral 1743-cü ildə.

Osmanlı sultanının məktubuna qəzəblənən Nadir şah hələ Dağıstanı tərk etməmiş, Bağdad hakimi Əhməd paşanın yanına adam göndərüb, ondan şəhəri təhvil verməyi tələb etdi.

Sənəndəcdə Əhməd paşadan soraq gətirən kələntər Məmmədəğa, Nadir şaha təzim edib dedi:

– Paşa bildirir ki, Nadir şahla dost kimi rəftar eləmək istəyir, tələbini yerinə yetirmək arzusundadır, amma məmuriyyət vaxtının bitməsinə az qalır, xahiş edir ki, möhlət verəsiniz...

Nadir şah Əhməd paşanın xahişini anlayışla qarşıladı. O – Əhməd paşa, elə bil, Bağdadı İstanbuldan təcrid olunmuş tərzdə idarə edirdi. Buna baxmayaraq, Nadir şah öz qoşunlarının bir hissəsini Samirə, Kərbala, Nəcəf şəhərlərini tutmağa göndərdi, bir hissəsinə isə, Bəsrəni mühasirəyə almağı tapşırırdı.

İyul ayının əvvəlində Nadir şah Nəsrullah xanla o biri şahzadələri Həmədana göndərdi. Sonra hind padşahının elçisini hədiyyələrlə yola saldı. Bir qədər arxayınlaşan kimi, üzünü əyanlarına tutub dedi:

– Bu qış ordumuzun qərargahı Bağdadın yaxınlığında olacaq. Ona görə də, Şəhrzur vilayətinə adamlar göndərin, lazımı qədər taxıl yığıb, hərbi düşərgəyə gətirsinlər...

Bir müddətdən sonra Kirmanşaha gələn Nadir şah burada böyük cəbbəxana binasının təməlatmə mərasimində iştirak etdi.

Nadir şah mənalı-mənalı öz sərkərdələrinə baxıb:

– Bu cəbbəxana bizim üçün çox önəmlidir, – dedi.
– İndi hər kəs özünü osmanlılarla üç illik müharibəyə hazırlasın!..

Sonra Nadir şah hər bir ölkədən və vilayətdən toplanan qoşunun sayını, topxanasını yoxladı.

Gənc Məhəmməd Kazım əlində uzun siyahı irəli yeriyib:

– Şah sağ olsun, döyüşçülərin ümumi sayı üç yüz yetmiş min nəfərdir. Xorasandan altmış min, Azərbaycan və Gürcüstandan əlli min, Pişəvər, Kəşmir, Əfqanıstan və Qəznədən yetmiş min, Həmədan və Kirmanşahdan iyirmi beş min, Türküstandan...

Nadir şah əlini qaldırıb:

– Kifayətdir! – dedi.

Şəhrzur vilayətinin hakimi Xalid paşa Nadir şahın qoşunları ərazilərinə daxil olmamış qaçdı və avqust ayının beşində Kərkük şəhərinə gəldi. Osmanlı qoşunları şəhəri tərk edib, qalaya çəkilərək, müqavimət göstərməyə hazırlaşdılar. Qala möhkəm oluğuna görə, Nadir şah əmr etdi ki, oranı top atəsinə tutsunlar.

Axşam düşənə kimi qalanın müdafiəçiləri təslim oldular.

Nadir şah belə düşünürdü ki, Kərkükdən irəli getməsin. Ümid edirdi ki, Əhməd paşa vasitəsi ilə Osmanlı sultanına göndərdiyi sifariş qəbul ediləcəkdir. Az sonra Kərkükdə Osmanlı sultanından aldığı məktub onu yenə bərk məyus etdi.

Məktubda deyilirdi:

«Osmanlı şeyxülislamının fitvasına görə sünni məzhəbinə müxalif olan müsəlmanların öldürülməsi, əsir alınması şəriətə günah deyil».

Osmanlı sultanının məktubu Nadir şahı bərk qəzəbləndirdi.

Osmanlı sultanı, eyni zamanda Mosul valisi Hacı Hüseyin paşaya göstəriş vermişdi ki, şəhəri qorumaq üçün Nadir şahın qoşununa ciddi müqavimət göstərsin.

Sentyabr ayının əvvəlində Nadir şah ətraf qəsəbə və kəndləri bir-bir tuta-tuta Mosul şəhərinə doğru irəlilədi. Bu zaman çaparlar xəbər gətirdilər ki, Əfşar qoşunları Karmelis¹ məntəqəsini yerlə-yeksan ediblər. Bu o yer idi ki, miladdan 331 il əvvəl Makedoniyalı İsgəndər III Daranı məğlub etmişdi.

Nadir şahın qoşunu Altun Köprüyə yaxınlaşanda əhali onu hörmətlə qarşıladı. Məlum oldu ki, bu məntəqədə yaşayan şeytanpərəst tayfalardan başqa hamı Nadir şaha təslim olmağa hazırdır.

Xalq arasında yezidilər kimi tanınan həmin tayfaları tabe etmək üçün Nadir şah qardaşı oğlu Əliqulu xanın başçılığı altında on iki minlik qoşun göndərdi. Döyüş qabiliyyəti olan məsləkdaşlarını bir yerə yığıb, şiddətli müqavimət göstərən tayfalar qətiyyətlə vuruşsalar da, savaşımaq təcrübəsi daha çox olan xorasanlı döyüşçülər onları darmadağın etdilər.

Bundan sonra Əliqulu xan öz əsgərləri ilə gəlib, Nadir şahın əsas qoşun hissələrinə qoşuldu.

...Sentyabrın ortalarında Nadir şahın qoşunları Yarımcanda – Yunis peyğəmbərin məzarının yaxınlığında düşərgə saldı.

* * *

¹ Aramey dilində bura Hauhamala deyilirdi. Bu da türkcə «Dəvə boyunu» deməkdir.

Nadir şahın Kərkükü tutub, Mosulu mühasirəyə alması, Bağdadın təhlükə altına düşməsi İstanbulda böyük səs-küyə səbəb olmuşdu. Topqarı sarayı Baş vəzir Əli paşanı vəzifəsindən kənarlaşdırıb, yerinə keçmiş yeniçəri Hasan paşanı təyin etmişdi. Təzə Sədr-əzəm Osmanlı ordusunda böyük nüfuz sahibi idi və İstanbulda ona böyük ümid bəsləyirdilər.

Əfşarlar artıq Mosul şəhərinin ətrafında səngərlər qurmuşdular. Şəhəri atəşə tutmaq üçün 160 topdan ibarət on dörd topçu dəstəsi, 230 qumbaraatan Nadir şahın əmrini gözləyirdi.

Şəban ayının səkkizindən¹ başlayaraq, Mosul yeddi gün gecə-gündüz fasiləsiz top atəşinə tutuldu. Şəhərin divarlarında bir neçə yerdən iri deşiklər açıldı. Müdafiəçilər nəyin bahasına olur-olsun, həmin deşikləri dərhal tutur, güclü müqavimət göstərirdilər...

Şəhərdəki evlərin çoxu dağılsa da, Osmanlı ordusunun müqavimətini qırmaq mümkün olmadı.

Nadir şah sərkərdələrini qərargaha çağırıb, həllədiçi hücumla bağlı təkliflərini dinləmək istəyirdi ki, Osmanlı sultanının elçisi – Məhəmmədəğa əfəndi məktub gətirdi.

Məktubda deyilirdi:

«Mən sənin dostluq və qardaşlıq hisslərinə inanmıram, ona görə ki, sərhəddi pozubsan. Ordunuz Osmanlı torpağından çıxmayınca, heç bir sülh təklifi müzakirə olunmayacaq. Yalnız bu şərtə əməl edəndən sonra Əhməd paşa ilə mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirə bilərsiniz».

¹ 27 sentyabr 1743-cü il.

Nadir şah Osmanlı sultanının təklifini qəbul edib, sərkərdələrinə dedi:

– Bəsrə mühasirədə saxlanılmaq şərti ilə başqa şəhərlərə hücumlar dayandırılсын. Ordunu Kərkükə sarı – Qaratəpəyə çəkin.

...Nadir şah öz ordusunun böyük hissəsini Qaratəpədə saxlayandan sonra, onu müşayiət edən kiçik dəstə ilə ziyarətgahlara yollandı.

NƏCƏFDƏ YENİ MƏZHƏBİ-MƏCLİS

Bağdada gələn Nadir şahı vali Əhməd paşa, Osmanlı elçisi – Məhəmmədağa əfəndi, şəhərin adlı-sanlı adamları hörmətlə qarşıladılar. Əvvəlcə Nadir şah Kazımeynə gedib, İmam Museyi Kazımla İmam Məhəmməd Tağının məzarlarını ziyarət etdi, sonra Kərbala şəhidlərinin qəbirlərinə baş çəkdi. Arvadı şah Sultan Hüseyn Səfəvinin qızı Raziyyəbəyim Kərbəla şəhidlərinin qəbirlərinin təmiri üçün iyirmi min nadiri pul verdi.

Buradan Nadir şah öz adamları ilə Nəcəfə getdi və Muğan qurultayında olduğu kimi, islam birliyinə nail olmaq üçün daha bir addım atdı. O, Azərbaycanın, Türkünstanın, Xorasanın, İraqın ərazilərində olan müqəddəs ziyarətgahların yerləşdiyi şəhərlərin, habelə, Əfqanıstan və başqa yerlərin görkəmli din alimlərindən ibarət heyət yaradaraq, böyük bir məzhəbi məclis qurdu. Nadir şah məclis başlamazdan öncə, Nəcəfli üləmaların qarşısında öz məramını bəyan etdi

və fərman verdi ki, İmam Əlinin məqbərəsinin gümbəzlərinə qızıl təbəqə çəkilsin.

Bağdad valisi Əhməd paşanın tapşırığı ilə dini məclisdə gedən müzakirələrdə iştirak etmək məqsədilə sünni ilahiyyat alimi Abdullah ibn Hüseyin əs-Suveydi, Nadir şahın hüzuruna gəldi. Nadir şah qəbulunda türkmən ləhcəsində danışan bu alimlə söhbət zamanı dedi:

– İstəyirəm siz bir üləma olaraq bu məclisdə müşahidəçi kimi yox, vasitəçi kimi iştirak edəsiniz və islam birliyi naminə çıxaracağımız doğru-dürüst qərarları Əhməd paşaya çatdırasınız.

Sonra məclis iştirakçılarına üzünü tutub:

– Ey islam dininin keşiyində dayanan üləmalar, sizə tapşırığım budur ki, sünni-şiə təriqətləri arasındakı ixtilafları həll edin! – dedi. – Muğanda keçirilən məclisdə dediyim kimi, dörd xəlifənin (Əbu-bəkr, Ömər, Osman, Əli) xilafətini qəbul edib, İmam Cəfər Sadiq Əleyhissəlamın əqidəsinə iman gətirən Məhəmməd ümməti – müsəlman qardaşlarına hörmət etməlidir. O böyük qultayın müsəlman bəndələrin, islampərvər səltənətlərin başının üstünü alan bu əbədi bələdan qurtuluş yolu olacağına inanırdım. Yenə də bu inamla yaşayıram. Həmin Muğan məclisindən bir xeyli müddət keçməsinə baxmayaraq, bu ziddiyyət aradan qalxmayıb. Mən, bir şah olaraq, Osmanlı səltənətinin islampənəh padşahının xəlifəliyini tanıyaraq, dəfələrlə ona əbədi qardaşlıq və sülh barədə namələr göndərmişəm. Ümidvaram ki, möhtərəm müsəlman şeyxləri bu məclisdə qəbul

edəcəkləri ədalətli qərarla Osmanlı paytaxtına gedib, sultan həzrətləri ilə görüşəcək, ortada fitnə odu qalamağa səbəb olan bu məzhəb ixtilafına birdəfəlik son qoyacaqlar...

Mollabaşı Əli Əkbərlə Buxaralı qazı müzakirə olunan məsələ barədə böyük nitq söylədilər. Sonra Xorasan, Nəcəf və əfqan üləmaları razılığa gəlmək barədə sənədi möhürlədilər. Abdullah ibn Hüseyn əs-Suveydi də vasitəçi kimi həmin sənədi imzaladı.

Müzakirələrə yekun vuruldu.

Məclisin qəbul etdiyi bəyannamənin dərc olunması münasibətilə Nadir şahın ikinci arvadı – şahzadə Nəsrulla xanla İmamqulu xanın anası Gövhər Şad müqəddəs ziyarətgahlara qiymətli hədiyyələr bağışladı və dağılmış divarların bərpası üçün yüz min nadiri pul verdi.

UYDURMA SAM MİRZƏ

Dekabr ayında Nadir şah Bağdad valisi Əhməd paşa ilə birlikdə müzakirə etdikləri sülh müqavilələrini yekunlaşdırıb saziş bağladılar. Bu sazişə görə, Nadir şah Kərkük, Ərbil, Qərnə və başqa qalalardan qoşunlarını geri çəkirdi, Bəsrənin mühasirəsini dayandırırdı.

Nadir şahı birdən-birə belə güzəştə getməyə vadar edən əsas səbəblərdən biri özünü Səfəvilərin xələfi elan edən fırldaqçı Sam Mirzənin Təbrizdə, Ərdəbildə, Şirvanda qiyamlar qaldırması idi.

Digər tərəfdən də, Türküstandan gələn qasidlər Nadir şahə xəbər verdilər ki, Çindən Daşkəndə gələn tacirlərin dediyinə görə, Mənkü xaqan Şahənşahın ordusunun ölkəsinə hücum çəkəcəyindən xəbər tutub, müharibəyə hazırlaşır.

Nadir şah bu xəbəri eşidən kimi göstəriş verdi ki, qoşunların və hərbi sursatın xeyli hissəsini Mərvə göndərsinlər. Orada Çinə yürüş etmək üçün hazırlıq görsünlər.

Hələ 1743-cü ilin oktyabrında Ərdəbildə peyda olan ikinci yalançı Sam Mirzə ətrafına topladığı iki-üç min kəndli ilə qiyam qaldırsa da, Şahənşahın qardaşı oğlu – Azərbaycan hakimi İbrahim xan tərəfindən tutulmuş və burnu kəsilmişdi. Azad edildikdən sonra Dağıstana yollanan fırldaqçı şahzadə orada qazıkumuklu Surxay xanın oğlu Məhəmmədlə birləşmişdi. Burada ləzgiləri başına toplayan Sam Mirzə Dağıstan əhalisini Əfşar ağalığına qarşı ayağa qaldırıb yenə üsyana başladı. Dərbənd hakimi Məhəmmədəli xan Qırıklı, Nadir şahə kömək üçün çapar göndərdi. Muğanlılardan ibarət olan şəhər qarnizonunun bir hissəsi üsyançılara qoşulmuşdu. Dərbənd hakiminin köməyinə gedən Şirvan hakimi Heydər xan Əfşar Şamaxı ilə Şabran arasında üsyançılar tərəfindən amansızlıqla öldürüldü. Bundan sonra üsyan dalğası Şirvanı bürüdü.

Bu zaman İrəvanda olan Azərbaycan qoşunlarının başçısı Aşur xan Papalı Gəncə bəylərbəyi Hacı xanın qoşunu ilə birlikdə Məhəmmədəli xan Qırıklının köməyinə yollandılar. Urmiyadan Muğana hərəkət edən Kərim xan Əfşar da qoşununun bir hissəsini

Aşur xana yardımı göndərdi. Azərbaycanda genişlənən xalq ixtişaşını yatırmaq üçün Nadir şah, uzaqda olmasına baxmayaraq, hər cür vasitələrə əl atırdı. Oğlu Nəsurulla xanı Həmədandan Kərkükə çağıran Nadir şah Leylan kəndindəki görüş zamanı ona və qayını Fətəli xana ciddi tapşırıq verdi:

– Bu üsyanı yalnız sizin kimi adlı-sanlı sərkərdələrin yatıracağına inanıram, gedin, mənə, Əfşar dövlətinə asi çıxanlara möhkəm qulaqburması verin!

Nadir şah Nəsrulla xanı on beş min qoşunla Azərbaycana göndərdi. Şahzadə Təbrizə gələn kimi Fətəli xanı Aşur xana köməyə göndərib, özü də bir dəstə qoşunla onun ardınca yollandı. Üsyançılar Ağsudan Dərbəndədək əraziləri zəbt edib, Şahənşahın məmurlarını vəzifələrindən qovaraq, silah-sursatlarını ələ keçirmişdilər. Şirvan üsyançılarının sayı iyirmi minə çatmışdı. Şahın vergiyiğanlarından narazı olanlar günbəgün onlara qoşulduqca hərəkət daha geniş vüsət alırdı.

Bir müddətdən sonra¹ Fətəli xan Əfşarla Aşur xan Papalı Şamaxı yaxınlığında Bağışah adlanan yerdə üsyançıları möhkəmcə əzdilər. Üsyançıların başçısı yalançı şahzadə Sam Mirzənin köməkçisi Ləzgi Məhəmməd ağır yaralandı, bir dəstə tərəfdaşının köməyi ilə döyüş meydanını tərk edib, Dağıstana getdi.

Yalançı şahzadənin özü isə, güclə canını qurtarıb, Gürcüstana qaçdı. 1156-cı il zilhiccə ayının 14-də² Kaxetiya çarı Teymuraz onu tutub bir muddət Qara-

¹ 1743-cü ilin axırlarında.

² 30 yanvar 1744-cü ildə.

qalxan qalasında əsir saxlayandan sonra Bərdəyə – Nəsrulla xana göndərdi.

* * *

Payızda osmanlılar özünü Səfəvi taxt-tacının varisi elan edən Məhəmmədəli Rəfsancani Kirmani adlı bir şəxsi Şah Sultan Hüseyinin oğlu kimi qəbul edərək, daha bir Səfi Mirzə meydana çıxartdılar.

Səfəvi taxt-tacını Məhəmmədəli Rəfsancani Kirmaniyə vəd edən Sultan Mahmud onu iyirmi minlik qoşunla Qarsa göndərdi. Yetmiş minlik Osmanlı qoşununa başçılıq edən Əhməd paşa Camaloğlu yalançı şahzadə Qarsa gələn kimi Sultan Mahmudun adından Tabasaran hakiminə, Ləzgi Məhəmmədə, Əhməd xan Usmiyə, bir sözlə, Dərbəndin və Şirvanın tanınmış adamlarına fərman göndərüb, onları Səfi Mirzəyə kömək etməyə çağırırdı. Fərmanda deyilirdi: «...vaxtilə əfqanların təcavüzü nəticəsində süqut edən Səfəvilər şahlığının varislərindən biri türk sultanına pənah gətirmiş, bu günəcən onun mübarək kölgəsində rahatlıq tapmışdır. Bu şahzadənin adı Səfi Mirzədir. Onun arzusu əfşarların səltənətinə qarşı mübarizə aparıb, Nadir şahın tiranlığına son qoymaqdır. Necə deyərlər, bıçaq artıq sümüyə dirənib, Nadir şahın zülmündən əziyyət çəkən adamların canı boğazlarına yığılıb... Səfəvi taxtının varisi hərtərəfli hazırlanmış qoşunla Qarsadan Ərzuruma hərəkət edib. Adı çəkilən şahzadəyə kömək edin, bizim Ərzurum qoşunlarının Sərəsgəri Əhməd paşa ilə əlaqə yaradın... o, əcdadlarının oğurlanmış taxt-tacına sahib çıxandan

sonra sizin hər biriniz – Şamaxı, Şirvan, Gəncə, Tiflis, İrəvan və Dağıstanda bizim qüdrətli dövlətimizin himayəsi altında xoşbəxt yaşayacaqsınız...».

Bu fırldaqçı şahzadə hələ on üç il əvvəl özünü İsfahandan – Əşrəf xan Əfqanın zülmündən qaçmış Şah Sultan Hüseyinin oğlu kimi qələmə verib, ətrafına kəsibləri yığaraq, Şüştərdə qiyam qaldırmışdı. Qarsda osmanlı qoşunlarına başçılıq edən Sərəsgər Əhməd paşa Camaloğlunun fırldaqçı şahzadəyə dəstək verdiyini eşidən Nadir şah əvvəlcə İrəvan hakiminə xəbər yolladı ki, sülh danışıqlarının getdiyi bir vaxtda paşanın niyə belə mövqe tutmasının səbəbini öyrənsin. Əhməd paşa bildirdi ki, onun sülh danışıqlarından heç bir xəbəri yoxdur: «Mənə belə əmr olunub ki, Səfi Mirzəyə kömək edim».

Nadir şah Əhməd paşaya sərt cavab göndərdi: «Bu, artıq heysiyyət qovğası deməkdir. Elə isə, Əhməd paşa ilə o yalançı şahzadə özlərini mənimlə görüşə hazırlasınlar...».

Nadir şah artıq gün kimi aydın idi ki, əvvəllər olduğu kimi, Topqarı sarayı yenə də sülh danışıqlarına biganə yanaşır, Bağdad valisi Əhməd paşa ilə bağladığı sazişi təsdiq etməməklə vaxt qazanır. Hələ, üstəlik, ölkəsində çaxnaşma yaratmaq fikrinə düşüb. Ona görə də, bu dəfə quzeydən Osmanlı sərhədinə qoşun yığmağı qərara aldı.

Həmədana çatanda eşitdi ki, Osmanlı sərhəddini keçmək istəyərkən, Teymuraz və oğlu İrakli tərəfindən yaxalanmış Sam Mirzə Nəsrulla xana təhvil verilib. Vəliəhd də əvvəllər burnunu kəsdiyi bu yalan-

çı şahzadənin bir gözünü çıxartdı. Nadir şah əmr etdi ki, o tüllabın ikinci gözünü də çıxardıb, Osmanlı əsirləri ilə birlikdə Qarsa – Əhməd paşa Camaloğlu-na göndərsinlər: «Qoy orada bir-birinin varlığından bixəbər qardaşlar görüşsünlər!».

Teymurazın – Əli Mirzənin əfşarların səltənətinə vəfalı qulluğunun mükafatı olaraq, Nadir şah çox çəkmədi ki, əvvəllər Gəncə bəylərbəyinin idarə etdiyi Borçalı və Qazax mahallarını ona bağışladı. Kartli hökmdarlığını ona, Kaxetiyanı da oğlu İrakliyə tapşıraraq, Qarsa doğru hərəkət etdi.

Nəsrulla xan, Nadir şahın tapşırığı ilə yalançı şahzadənin ikinci gözünü də çıxarıb, Osmanlı hərbi əsirləri ilə birlikdə Qarsa göndərdi: «Şahənşah əmr etdi ki, bu görkəmlə gedib orada uydurma qardaşınla – Səfi Mirzə ilə görüşərsən! Qoy bilsinlər ki, Osmanlı dövlətinin himayə etdiyi sənin kimi dələduzları öldürməyi qüdrətli Nadir şah ərənlik ləyaqətinə yaraşdırmır...».

Nəsrulla xan ordunun ərzaq ehtiyatını artırmaq üçün Muğandan, Qarabağdan, Gəncədən, Çuxursəddən yığılan vergiləri xeyli artırdı. Əhalidən iribuynuzlu mal-qara, taxıl yığdı. Onun göstərişi ilə Dərbəndə səkkiz min dəvə yükü azuqə göndərildi.

Bundan sonra Nəsrulla xan başçılıq etdiyi qoşunla Şirvanda, Dərbənddə sakitlik yaradıb, atasının yanına yola düşdü. Qarabağdan keçərkən Ləzgi Məhəmmədin adamlarından biri pusquda dayanıb, vəliəhdin həyatına sui-qəsd etməyə səy göstərdi. Amma onun bu səyi baş tutmadı.

Baharda Qori şəhərinə gələn Nadir şah isə 25 iyul 1744-cü ildə Arpaçayı keçib, Qars qalasının cənubunda düşərgə qurdu. Bununla da, Osmanlı dövlətilə dördüncü dəfə müharibəyə başladı. O, Əhməd paşaya ultimatum göndərüb, yalançı şahzadəni tələb etdi. Əhməd paşa cavab əvəzinə qoşuna əmr verdi ki, qaladan çıxıb, Nadir şahın qoşunlarına hücum etsin. Nadir şahın çoxsaylı qoşunu osmanlıların bu hücumunu dəf etdi.

Əfşar döyüşçüləri qalanın ətrafında səngərlər qazıb, istehkamlar qururdu. Topçubaşı atəş açmaq üçün Nadir şahın əmrini gözləyirdi. Qars qalasını mühasirədən xilas etmək üçün Topqarı sarayı əlavə qoşun hissələri göndərdi. Buna baxmayaraq, Osmanlı əsgərləri arasında çaşqınlıq var idi.

Nadir şah adəti üzrə, din qardaşları arasında qırğının qarşısını almaq məqsədilə Osmanlı qoşunlarının Sərəsgərinə sülh təklif etdi. Əhməd paşa Camaloğlu naəlac qalıb, yüksək rütbəli zabitlərindən Əbdürrəhman paşa ilə məşhur alim Əhməd əfəndini dəyərli hədiyyələrlə Nadir şahın düşərgəsinə yolladı.

Sərəsgər mərkəzdən sülh danışıqları barədə göstəriş gələnədək Nadir şahdan vaxt istədi. Nəhayət, göstəriş gəldi: «Möhtərəm Sərəsgərimiz, əlahəzrət Nadir şah Əfşarın birbaşa Osmanlı sultanının özü ilə danışıq aparmağı barədə razılığını istəyir».

Şahənşah sevinc hissi ilə öz razılığını bildirdi. Osmanlı sultanı ilə üzbəüz oturub, iki dövlət arasında ixtilaf yaradan bir çox məsələləri aydınlaşdırmaq onun çoxdankı arzusu idi: «Kaş, bu, elə-belə, quruca

vəd olmasın! Siyasətdən hökmdarlar çox vaxt həqiqəti ört-basdır etmək üçün yararlanırlar».

Osmanlı nümayəndələri Nadir şahın sülh təklifi ilə razı olduğunu bildirmək məqsədilə İstanbula yola düşdülər.

Bu zaman artıq Şahənşaha xəbər çatmışdı ki, Şəkidə Əfşarlar səltənətinin ağalığına qarşı daha bir mübarizə ocağı alovlanıb. O, Osmanlı nümayəndələrinin qayıdıb gəlmələrini gözləmədən Azərbaycana yola düşdü...

Bərdəyə gələn Nadir şah Kür üzərində salınmış Cavad körpüsünü güclü marş sədaları altında keçib, gözlənilmədən Dağıstana hücum etdi¹. Havalar soyuq olduğuna görə, Dağıstandakı tayfalar bu qəfil hücumu gözləmədilər.

Nadir şahın Dağıstana bu gözlənilməz hücumu yenə də Rus dövlətində böyük narahatlıq yaratmışdı. Qızlardakı rus qoşunlarının komandanı general-leytenant Yeropkin, Nadir şahın atacağı sonrakı addımları səhih öyrənmək məqsədilə Dərbəndə və Azərbaycanın digər şəhərlərinə rus taciri qiyafəsində kəşfiyyatçıları göndərirdi.

DAHA BİR SUI-QƏSD

Bu əhvalat Şəkidə Hacı Çələbi xanla döyüşdən geri qayıdanda baş verdi. Nadir şah istəyirdi ki, Carla Qaytaq arasında – Əyriçay hövzəsində qi-

¹ 1744-cü ilin axırında

yam qaldıran ləzgi Yaqubu cəzalandırırsın. Yaqubun 3 minlik qoşunu üzərinə hərəkətə başladı. Narlı dərə deyilən yerdən keçəndə qoşuna istirahət vermək qərarına gəldi. Ləzgi Yaqubun casusları Nadir şahın getdiyi yolları pusurdular. Narlı dərədə düşərgə salanda tez Yaquba xəbər göndərildilər.

Xəbəri eşidən kimi, Yaqub Nadir şahın düşərgədəki qoşununun sayı ilə maraqlandı:

– Altı min...

– Hə, demək, onunla döyüşə girməyin bizə faydası olmayacaq.

Bu zaman dörd nəfər Yaquba yaxınlaşıb:

– İzn ver, Narlı dərəyə gedək... Nadir şahı elə yatdığı yerdəcə o dünyaya göndərək, başsız qoşun, sayı on min də olsa, bizə qalib gələ bilməz!

Yaqub razılıq verəndən sonra həmin dörd nəfər Narlı dərəyə yollandılar. Axşamüstü düşərgəyə soxulmaq üçün Nadir şahın əsgərlərinin libasını geyindilər. Beləcə onlar, mühafizəçilərin diqqətindən yayına bildilər. Hətta iki nəfər Nadir şahın çadırı yanında qarovulda dayandılar. Qalan iki nəfər əllərində qılınç şahın çadırına daxil oldu. Bu zaman güclü külək çadırın içində yanan şamları söndürdü. Hər tərəf zülmətə qərq oldu. Külək bayırdan çadırı elə bərk döyəcləyirdi ki, adamı vahimə bürüyürdü. Elə bil külək də şahı yuxudan oyatmaq istəyirdi. Sui-qəsdçilər Nadir şahın qaraltısına tərəf qılınclarını atdılar. Nadir şah səse yuxudan oyanıb nəre çəkdi:

– Ehey, nə xəbərdir? – Nadir şahın Azərbaycan türkcəsində qışqırığına bütün düşərgə ayağa qalxdı.

Atılan qılınclar boşa çıxmışdı. Sui-qəsdçilər küləyin aşırdığı çadırın altında gizləndilər. Əvvəlcə qarovulda dayanan yoldaşları öldürüldü, sonra da özləri...

– Bunları öldürməklə işinizin bitdiyini zənn etməyin, ağalar, – deyə Nadir sərkərdələrinə üz tutdu, – səhlənkarlığa yol verdiklərinə görə həmişəkeşik dəstənin mühafizəçilərindən hər kim günahkardısa, onları da öldürün.

* * *

Dağıstanı ildırım sürətilə özünə ram edən Nadir şah yanvarda¹ Bərdədəki qərargahına döndü, üç həftədən sonra isə, Şəkiyə gedib, üç gün orada qaldı.

Sonra İrəvana – Göyçə yaylağına yollandı.

Həmin ilin yayında Osmanlı dövlətinin keçmiş baş vəziri Yegen paşa şimal cəbhəsinin yeni təyin olunmuş sərəsgəri kimi Ərzurum yolu ilə Qarsa gəlmişdi. Onun başçılıq etdiyi ordu yüz min atlıdan və qırx minə yaxın yeniçəri adlanan piyada tufəngçilərdən ibarət idi. Nadir şahın qoşunları avqustun birinci ونغünlüyündə yenidən Qarsa hücum etmək üçün İrəvandan Muradtəpəyə sarı hərəkət etdi. Nadir şah on il bundan əvvəl Abdulla paşa Köprülünün başçılıq etdiyi Osmanlı ordusunu məhz burada darmadağın etmişdi.

Avqust ayının 11-də Nadir şahın qoşunları ilə Osmanlı qoşunları arasında qanlı döyüş başladı. Osmanlılar ilk anda bir qədər irəlilədilər, amma Nadir şahın cinahlardan hücum edən qırx minlik ehtiyat

¹ 1745-ci ildə.

qüvvələri Yegen paşanın qoşununa böyük zərbələr vurdu və Sərəsgər Qarsa qədər geri çəkilməyə məcbur oldu.

Çox çəkmədi ki, Nəsrulla xan da Diyarbəkirdən Mosula yollanan Abdulla paşanın başçılıq etdiyi qoşun üzərində möhtəşəm qələbə çaldı.

Nadir şah bu qələbədən xəbər tutan kimi, Yegen paşanın yanına çapar göndərdi.

Çapar Osmanlı düşərgəsinə çatdığı anda orada böyük hay-küy, qışqırıq səsləri eşitdi. Az sonra məlum oldu ki, Osmanlı qoşununda qiyam baş verib, Sərəsgər Yegən paşa ölüb... Çapar çaşbaş qalmışdı, çox çalışdı ki, paşanın ölümünün səbəbini öyrənsin: «Görəsən, Yegən paşanı qiyamçılar öldürüb, yoxsa ağır məğlubiyyətdən sonra ürəyi partlayıb?».

Düşərgədə baş verən çaxnaşma bunu öyrənməyə imkan vermədi.

...Osmanlı qoşunu böyük təlafat vermişdi – təqribən iyirmi səkkiz min nəfər canlı qüvvə... Öldürülənlər arasında üç paşa, çoxlu sayda aşağı rütbəli zabit də vardı.

Əfşarların düşərgəsində toy-büsat mağarları qurulmuşdu.

Dünyanın bir çox böyük ölkələri tərəfindən məğlubedilməz hesab olunan Osmanlı ordusunu Nadir şah Əfşar ikinci dəfə ağır məğlubiyyətə uğratmışdı.

...Nadir şah şad-xürrəm üçüncü oğlu İmamqulu xanla qardaşı oğlu İbrahim xana cah-calalla toy məclisi qurdurdu, o bütün sərkərdələrə əmr etdi ki, əsirlərlə mehriban rəftar etsinlər!

Əsirlər arasındakı yaralı əsgər və zabıtların hamısını Qarsa göndərtdi.

Bu böyük qələbəsinə baxmayaraq, Nadir şah Osmanlı dövlətinə – Sultan Mahmuda ətraflı məktub yazıb, məzhəb ixtilafını aradan götürüb, iki müsəlman dövləti arasına əbədi sülhün bərqərar olmasını dilədi.

SÜLH NAMİNƏ GÜZƏŞT

Fətəli xan Türkməni Topqarı sarayına göndərən Nadir şah şiəliyin mötədil cəfəri məzhəbinin sünnülüyün beşinci qolu kimi qəbul edilməsi və Kəbədə şiələrə beşinci rükn ayrılması tələbindən əl çəkdiyini bildirdi; ancaq şiələrə dörd məzhəbdən istədiklərinə qatılaraq, həccin qaydalarına əməl etmələrinə izn verilməsini istədi. Eyni zamanda o, Van, Bağdad, Nəcəf, Kərbəla və Bəsrə ərazilərinin Əfşar səltənətinə verilməsini tələb etdi¹.

Sultan Mahmudun göstərişi ilə fevralın əvvəlində Nadir şahın şərtlərini müzakirə etmək üçün məclis çağırıldı. Uzun müzakirələrdən sonra, İstanbul öz elçisi Nazif Mustafa əfəndini Fətəli xanla birlikdə Nadir şah Əfşarın hüzuruna göndərirdi.

Bu zaman Nadir şah Azərbaycandan kəsə yolla Həmədana, oradan da İsfahana getdi. Onun İsfahana gəlişi şəhərin varlı adamlarının kürkünə birə salmışdı. Vergidən yayınan bütün varlıların siyahısı ona təqdim olunmuşdu...

¹ 12 yanvar 1746-cı ildə.

Nəqşicahan meydanında adamların gözü qarşısında bir neçə hindli, müsəlman, erməni tacir edam edildi. Fevral ayında Məşhədə gələn Nadir şah burada bir çox dövlət məmurunu verdiyi hesabatə görə sorğu-sual etdi. Onların bəzisi ilə çox sərt danışdı...

Uzun müddətli müharibələr, ölkədə baş verən xoşagəlməz hadisələr onun əsəblərini korlamışdı. Ələlxüsus da, ətrafındakıların riyakarlığı, nankorluğu onu çox hiddətləndirmişdi.

Novruz bayramını Xorasanda qarşılayan Nadir şah türk səfiri Nazif Mustafa əfəndi ilə görüşmək üçün İraqi-Əcəmə yola düşdü. Qəzvinlə Tehran arasında Sovucbulaqda – Kürdan adlı yerdə düşərgə qurdu və burada sülh danışıqları aparmaq üçün İstanbuldan gəlmiş nümayəndələri təmtəraqla qarşıladı.

Daş-qaşla bəzədilmiş libasında Təxti-Tavusda əyləşən Şahənşahın iştirakı ilə şah sarayının əyanları və Osmanlı dövlətinin nümayəndələri arasında beş dəfə görüş keçirildi.

Nazif Mustafa əfəndi məzhəb məsələsində öz dövlətinin mənfi mövqeyini inkar etmədi, amma ərəzi iddiası ilə bağlı məsələnin hicri 1048-ci ildə bağlanmış Qəsri-Şirin müqaviləsinə¹ əsasən həll olunmasını istədi.

Sərhəd məsələsində Nadir şah çox israr etmədi:

– Həsənəli xan, – deyə Nadir şah xitab etdi, – Nazif Mustafa əfəndi ilə danışıqları aparmaq səlahiyyəti sənə həvalə olunur.

¹ 1639-cu ildə.

Nadir şahın xoşməramlı mövqə nümayiş etdirməsi nəticəsində Rusiyanın iştirakı olmadan iki tərəf arasında sülh müqaviləsi bağlandı və bu müqavilə bir ay sonra Bağdad valisi Əhməd paşa tərəfindən imzalandıqdan sonra qüvvəyə mindi¹.

Nadir şah müqavilənin təsdiqlənmiş mətnini müşaviri olmuş yaxın dostu Mustafa xan, tarixçisi Mirzə Mehdi və Osmanlı səfiri ilə birlikdə İstanbula yolladı. Onlar, həmçinin, Nadir şahın Osmanlı sultanına hədiyyə kimi göndərdiyi Omman mirvarisi ilə bəzədilmiş qızıl taxt, «fili-rəqqasi» və başqa qiymətli əşyalar da apardılar².

İstanbula çatan kimi Nazif Mustafa əfəndi Nadir şahın məktubunu Osmanlı sultanına təqdim etdi.

Məktubda Nadir şah, Səfəvilərin müxtəlif vaxtlarda bağlanmış müqavilələrlə Osmanlı dövlətinə güzəştə getdiyi torpaqlardan əl çəkdiyini bəyan edirdi.

Nadir şah məktubunu bu fikirlə tamamlayırdı:

«...Bahar cənnətinin xaqanı Dördüncü Sultan Murad xanın zamanında bağlanmış barışa əsaslanaraq, bu işə həmin yolla əncam verilməsinə və onun yerinə yetirilməsinə ümid bəsləyir və Nadir şah dövlətini ayrı bilməyib, işlərin elə qayda ilə getməsinə istəyirik ki, inşallah-təala, iki dövlət və iki həzrətin sələfləri ilə xələfləri arasındakı dostluq ilə birlik bu dünyada öz möhkəmliyini saxlasın.

...Buna görə o həzrətin istədiklərini imzalayıb, xilafət sarayının guşənişinlərinin nəzərimizə çatdır-

¹ 4 sentyabr 1746-cı ildə.

² 1747-ci ilin əvvəlində.

dıqları sülhnaməni ən gözəl surətdə qəbul etdik və Lətif Əfəndini¹ razı halda mürəxxəs buyurduq. Sədaqətin «Sad»¹, ülfətin «Lam»¹ və məhəbbətin «Ha»¹sı bəni-Adəmin qəlblərindəki lövhələrə təqdir qələmi ilə nəqş olunduğu kimi, inşallah-təala, bu sülh də bütün aləmə yayılsın, qələm və lövhə naxışları ilə tarixə həmişəlik salınsın!».

Ərəb əlifbasındakı bu hərflərin birləşməsindən «sülh» sözü əmələ gəlirdi.

Müqavilənin şəxsən Nadir şah tərəfindən imzalanmasına Sultan Mahmud ürəkdən sevindi. O, Kəsriyyəli Əhməd paşanı böyük elçi təyin edib, min nəfərə yaxın nümayəndə heyəti və çox qiymətli hədiyyələrlə İsfahana göndərdi...

XƏYANƏT

Nadir şahın rusların iştirakı olmadan Osmanlı dövləti ilə sülh bağlaması, digər tərəfdən də Hindistanın fəthindən sonra Hind okeanına çıxması Rusiya ilə İngiltərə kimi böyük dövlətləri bərk narahat edirdi.

Bu nəhəng hərbi dühanı aradan götürmək üçün ölkənin daxilində də düşmənləri az deyildi. Hər cür çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapan Nadir şah nə tələyin dönüklüyünü, nə də yaxınlarının xəyanətini ağlına belə gətirmirdi. Qazandığı şöhrət, fəth elədiyi ölkələrdən gətirdiyi sərvət dövlətin, ordunun təminatı

¹ Əslində bir çox mənbələrdə bu ad Nazif Əfəndi kimi yazılır.

üçün kifayət etsə də, Şahənşah vergiləri günü-gündən artırırdu; bu isə, nəinki əhali, hətta məmurlar arasında da inamsızlığa səbəb olurdu. İş o yerə çatmışdı ki, yaxın qohumları da Nadir şahdan giley-güzar edirdilər. Söz yox ki, Şahənşahın şəhər hakimləri də, vergi yığanları da yaxşı bilirdilər ki, dövlət vergisiz yaşaya bilməz. Lakin on illərdən bəri müharibələr aparan bir ölkədə bu qədər qələbələrdən sonra öz təbələrini ağır vergilərə məhkum etmək heç bir hökmdara başucalığı gətirə bilməzdi.

Təbrizdə, Şəkiddə, Lənkəranda və Azərbaycanın digər şəhərlərində şahlıq üsuli-idarəsinə qarşı xalq ixtişaşları başladı. Astarada baş verən qiyamın alovu Gilana sıçradı. Gürcüstanda ağır vergidən narazı olan Teymuraz və oğlu İrakli də silahlı üsyan qaldırmaq istədilər. Amma sonradan Teymuraz üsyan qaldırmaqdan əvvəl, Nadir şahın hüzuruna yollanmağı üstün tutdu, çünki Şahənşahı vergiləri azaltmağa razı sala biləcəyinə ümid bəsləyirdi.

1747-ci ilin martın iyirmi biri idi. Azərbaycanda allı-güllü Novruz şənlikləri keçirilirdi. Xalqın narazı zümrələri bir araya gəlib Təbriz şəhərində üsyana qalxdı, Sam Mirzəni Səfəvilər taxt-tacının vərəsəsi elan etdi. Novruz bayramını toy-düyün kimi keçirən təbrizlilər baharın ilk gününü Əfşarlar səltənətini devirmək üçün ən münasib gün kimi seçmişdilər. Adına pul buraxdıran yeni varis Səfəvi taxt-tacına yiyələnmək istəyən o biri – yalançı Sam Mirzələrdən fərqlənirdi.

Sistanda baş verən böyük üsyana da səbəb vergi idi. Şahənşah İsfahanda olarkən, qardaşı oğlu Əliqulu

xanı üsyana başçılıq edən şəhər hakimini tutmağa göndərmişdi.

Çox çəkmədi ki, Xorasan ordusunun başçısı Məhəmməd Rza şəhər hakimini qolubağlı Nadir şahın sərəncamına göndərdi. O da divan-filan qurmadan fərman verdi ki, şəhər hakiminin gözləri çıxarılsın.

Sonra da qeyzlə dedi:

– Bu hələ Sistan üsyanının yatırılması demək deyil. Asi hakimin zabiti Mir Kiçik xan başına yıxdığı adamlarla Xacə dağındaki qalaya sığınıb. Qoy, qardaşım oğlu Əliqulu xan Mir Kiçik xanı tabe etsin, belə işlərdə yaxşı səriştəsi olan Təhmasib xan Cəlayir də üsyanı tamam yatırırsın.

Sonra Nadir şah sarayda var-gəl edə-edə belə bir əmr verdi:

– Azərbaycanda – ələlxüsus da Təbrizdə baş verən ixtişaşları yatıra bilmədiyinə görə qardaşım oğlu İbrahim xanın bütün mal-dövləti müsadirə edilsin. Deyilənlərə görə, orada bir dəmirçi özünü Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin oğlu kimi qələmə verib, bütün Azərbaycanı ayağa qaldırıb. Hamısını edam edin, başlarından qala düzəldin...

Nadir şah bununla da kifayətlənməyib, bibisi oğlu Əmiraslan xan Əfşarı Azərbaycana hakim təyin edib, üsyançıları cəzaldırmaq üçün Təbrizə göndərdi.

Nadir şahın qəzəbindən qorxub bir kənara çəkilən saray mirzəsi düşündü: «Belə məqamda, axı, onu sakitləşdirmək asan iş deyil. Xarəzm səfərini qələbə ilə başa vurub, Dağıstana gedənə qədər Şahənşah dövlət işlərində ədalətli, rəhmlı idi, xalq onun üçün

canından keçməyə hazır idi, amma, əfsus, çox əfsus ki, böyük oğlu Rzaqulu xanın gözlərini çıxartdırması əhvalını pozdu, ölkədarlıq işlərinə xələl gətirdi. Fars bəylərbəyi Tağı xanın qiyamı zamanı qaynı Kəlbəli xanın qətlə yetirilməsi, Şirvan hakimi Heydər xan Əfşarın öldürülməsi... eh-vay, bu qədər xoşagəlməz hadisələr onun əsəblərini pozdu...

Şahənşahın təbələri ilə kobud rəftarı ruhi vəziyyətdən irəli gəlir... Bu sərt rəftarı bütün qapıları onun üzünə bağlayacaq... Nə edəsən? Belə məqamda ona söz demək Əzrayilla çilingağac oynamaq kimi bir şeydi...

Yaxşısı budur ki, gözündən uzaq olum. Böyük əziyyət sayəsində qurduğu dövlətin hər bir guşəsində əhalinin nifrəti günbəgün artırsa, demək... İlahi, yəni doğrudanmı hər şeyin sonu yetişib?..».

Nadir şah bu nifrətdən qorxmurdu. Əslində, bu bütün şahlara xas bir xüsusiyyətdir. Xalqın nə düşündüyü onları maraqlandırmır. Amma, belə hallarda, bəziləri müvazinətini itirərək özü öz qətlinə zəmin yaradır.

Baş verən qiyamlar ölkənin nüfuzuna, Əfşarlar səltənətinin qüdrətinə böyük ziyanlar vururdu. Öz yaxın ətrafını – doğmalarını xəyanətə aparan yol isə Nadir şahın içindən başlamışdı...

Mart ayında İsfahandan Yəzdə, Kirmana gələn Nadir şah buradakı qiyamçılara şiddətli divan tutdu, otuzdan çox dövlət məmurunu ağır şəkildə cəzalandırdı. Üç sultanın, dörd xanın, bir çavuşbaşının gözlərinin çıxarılması barədə fərman verdi.

Nadir şah ölkənin ərazisində ticarətlə məşğul olan əcnəbilərdən də ağır vergi tələb etdi.

Novruz bayramını Kirman yaxınlığında keçirən Şahənşah bir qədər burada qaldıqdan sonra, Xorasana doğru hərəkət etdi. Əyalətin ilk şəhərində – Təbəşədə övladları və nəvələri ilə görüşdü. Onları bağrına basdı, uzun-uzadı və çox diqqətlə üzlərinə baxıb kədərləndi...

Elə bil, Şahənşah onlardan həmişəlik ayrılırdı...

Sonra qəlbini şahzadə oğlanlarına açmaq qərarına gəldi. Onlara şahlıq taxt-tacını təklif etdi. Cavanlıq və təcrübəsizliklərini bəhanə gətirərək, onlardan heç biri bu təklifi qəbul etmədi...

Nadir şah aprelin sonunda Məşhədə gələndə hamı, hətta əcnəbilər də ondan qorxurdular.

Həmin gün Nadir şah qardaşı oğlu Əliqulu xana məktub yazıb, ondan tezliklə Sistandan vergiləri yığıb gətirməsini tələb etdi. Əliqulu xan son dərəcə yoxsul vilayətdən vergi toplamağın heç cür mümkün olmadığını görüb, nə edəcəyini bilmədi. Axırda naəlac qalıb, Nadir şaha xəbər göndərdi ki, camaat lüt-üryandır.

Nadir şah bunu eşidib, hirsindən coşdı. Qasiddən xəbər göndərdi:

– Ey nadürüst, sən indi o həddə çatmısan ki, mənim sözümə üstünə söz qoyursan? Xəzinəmə yüz min tümən də siz ödəyəcəksiniz. Bunun əlli mini sənə, əlli mini də Təhmasib xan Cəlayirin payına düşür! Əks təqdirdə, səni də, onu da dar ağacından asdıracağam...

Qasidin gətirdiyi xəbər Əliqulu xanı çox sarsıtdı, bir tərəfdən, qardaşının mal-mülkünün zəbt olunması, o biri tərəfdən, özündən də əlli min түmən vergi tələb olunması onu üsyən qaldırmağa təhrik edirdi.

Təhmasib xan Cəlayir onu sakitləşdirməyə çalışdı:

– Biz bura, silaha əl atıb, Şahənşaha asilik edənləri cəzalandırmağa gəlmişik, onlarla həmfikir olmağa yox!

Əliqulu xan əlini qaldırıb, onu dinləmək istəmədiyini bildirdi:

– Sən özün bilərsən, mənim isə, Mir Kiçik xanla saziş bağlamaqdan başqa çarəm qalmayıb...

Təhmasib xan Cəlayir soyuqqanlıqla dilləndi:

– Əgər sən Nadir şahı asi çıxsan, onda, mən onun fərmanını icra edəcəyəm.

– Hansı fərmanını? – deyə Əliqulu xan halını pozmadan soruşdu.

– Sənin edamın barədə olan fərmanı... İnanmırsansa, al bax, bu gün bunu qasid mənə gətirib!

Əliqulu xan ucadan güldü:

– Qəribədir, o fərmandan biri də mənə gəlib, Şahənşahın möhrü ilə, al bax, sənin edam edilməyin barədə...

Təhmasib xan Cəlayir ölüm hökmü haqqındakı möhürlü kağızı görən kimi üzünü tutdu:

– Heyhat, şahın bu etimadsızlığı məni çox pərişan etdi. – Sonra əlini üzündən çəkib, uca səslə dedi: – Amma Allaha and olsun ki, mən yenə ona qarşı vəfali olacağam!..

– Özün bil, mən Mir Kiçik xanla sazişə gələcəyəm, bu andan sonra bütün sistanlılar, bəluc və əfqan tayfaları da bizə qoşulacaqlar!

Təhmasib xan Cəlayir başını buladı. Nə edəcəyini bilmədi. Nadir şah Əfşarla ilk görüşünü xatırladı. İllərlə qazandığı təcrübə ona imkan vermirdi ki, qardaş qanı töksün.

– Bir zamanlar biz qılıncımızı Nadir şahın sayəsində birləşdirdik ki, yadelliləri ölkəmizdən çıxaraq, indi sən istəyirsən ki, yadlarla birləşib, ona qarşı vuruşaq?!

Əliqulu xan halını pozmadan:

– Doğma oğluna rəhm etməyən bir hökmdar sənə, mənəmi rəhm edəcək?– dedi və var-gəl edə-edə uzun-uzadı danışib, ürəyini boşaltdı.

...Mir Kiçik xanla razılaşma baş tutandan sonra, Əliqulu xan Sistanda, Bəlucistanda, Əfqanıstanda Nadir şahdan narazı olan tayfaları öz ətrafında topladı və 1747-ci ilin aprel ayında böyük qüvvə ilə Sistandan Herata doğru hərəkət etdi...

Heratda da yerli tayfa başçıları onunla birləşdilər və dedilər:

– And içirik ki, zalım Nadir şahla mübarizədə hamımız sənə kömək edəcəyik!..

Əliqulu xan günbəgün ona qoşulan adamları görüb ürəkləndi, yavaş-yavaş qəlbində taxt-taca sahib olmaq arzusu baş qaldırdı...

Təhmasib xan Cəlayir yenə də onu Nadir şahı xəyanət etmək fikrindən çəkəndirmək istədi. Balacaboy Təhmasib xan Cəlayirin bu inadkarlığı və danışığı

tərzi fikrindən dönməyən Əliqulu xanı tədbirli tər-pənməyə sövq etdi.

Əliqulu xan susub, xeyli fikrə getdi, sonra əlini əmisinin təcrübəli silahdaşının çiyinə qoydu, onu gülə-gülə axşam saraya – qonaqlıq mərasiminə dəvət etdi:

– Təhmasib xan, elə şeylər var ki, onu ancaq ləziz xörəklərlə süslənmiş süfrə arxasında danışmaq olur. Nə bilmək olar, bəlkə mən yox, sən haqlı çıxacaq-san...

...Herat sarayında böyük məclis qurulmuşdu. Əliqulu xan başına yığışan tayfa başçılarına qonaqlıq verirdi.

Təhmasib xan Cəlayir ağına da gətirə bilməzdi ki, həmin gün Əliqulu xan onu zəhərləyəcək...

Əliqulu xan, axırda heç nə olmamış kimi, üzünü məclisdəki adamlara tutub dedi:

– Hər an kötük kimi qarşımı kəsən, məni Nadir şahın qanını tökməkdən çəkindirən bu balacaboy adamın zatən nəsihətdən başqa əlindən bir şey gəlmirdi. Özü kimi qılıncı da kütləmişdi. Mənə isə, Qılınc oğlu ilə savaşımaq üçün özü kimi qılıncı, qılıncı kimi də özü iti olan adamlar lazımdır! İnanın, belələri sarayda – Nadir şahın ətrafında da var. Mən onlarla ünsiyyət yaratsam, hesab edin ki, bu işi daha tez bitirərəm...

Ertəsi gün Əliqulu xanın Təhmasib xan Cəlayiri öldürməsi, əmisi Nadir şah Əfşarın əleyhinə qiyama qalxması ildırım sürəti ilə hər yana yayıldı.

Həmişə ölkədəki qarışıqlıqdan öz mənafeləri üçün istifadə etməyə çalışan Xabuşan kürdləri də

silaha sarılıb, Əliqulu xanla həmrəy oldular. Hətta bu həmrəyliyin nişanəsi kimi, onlar Radkanda Nadir şahın at ilxısına basqın etdilər. Sarayda qulluq edən, Şahənşaha sədaqət göstərən kürd xanlarından Cəfər xan Zəfəranlı və İbrahim xan Keyvanlı da gecə ikən gizlicə qaçıb, Xabuşan qiyamçılarına qoşuldular...

* * *

...Kəlat qalasında Lazar xəzinə üstə oturmuş əjdahaya bənzəyirdi. Doğrudan da buranın havası ona düşmüşdü. Hərdən xəzinədəki almazlara baxıb xəyallar qururdu. Bu almazlardan biri bəs idi ki, özünə uzaq vilayətlərin birində yer-yurd alsın, nəsil-nəcabətini firavan dolandırсын! Son vaxtlar Məshəddən gələn xəbərlərə görə Nadir şahın başı ölkədəki qiyamları yatızdırmağa bərk qarışmışdı. Bəzilər hətta deyirdilər ki, Nadir şahın sonu çatıb. Öz qardaşı oğlu da ona qənim kəsilib.

Lazar Nadir şahın «Kuhi-Nur» adlandırdığı almaza baxa-baxa düşünürdü ki, hərgah bu almazı xəzinədən götürsə, bəs o, yaxşı mühafizə olunan Kəlatdan kənara necə çıxacaq, hara gedəcək, onu kimə satıb varlanacaq? Beynini gəmirən belə suallarla gəzib-dolanırdı, yatırdı, qalxırdı, yeyib-içirdi...

«Yox, nə «Kuhi-Nur», nə də «Dəryayi-Nur» – heç birini oğurlamaq olmaz. Ona görə ki, ikisi də böyükdür, bədənimin hansı hissəsində gizlətsəm, diqqəti cəlb edər... Təkcə böyüklüyünə görə «Dəryayi-Nur» 780 karatdı».

Bir dəfə o yenə almazlara baxıb onlardan hər hansı birinə oğurlamaq fikrinə düşdü. 300 karatlıq bir almazı götürüb o yan-bu yana baxdı. Bu almazın qiyməti çox olsa da, adı yox idi. Lazar mavi-yaşıl rəngə çalan daşa xəyalən öz adını verdi: «Lazar almazı...».

Xəzinədən götürdüyü bir neçə balaca daşlarla bərabər həmin almazı götürüb öz hücrəsinə getdi. Bu qiymətli daşları ölkədən necə çıxaracağını düşündü. «Tutaq ki, çıxartdım, 300 karatlıq almazı məndən kim alacaq? Onu alan gərək özü də Nadir şah kimi bir taxt-tac sahibi ola» Birdən ağına gəldi ki, Rusiya çariçasının sarayına təşrif aparan o qədər erməni din xadimi var ki! «Bax, onlardan birini tapsam, bu işi asanlıqla həll edərim!» Məşhəd bazarında əcnəbi tacirlərdən eşitmişdi ki, Nadir şahın taxt-taca seçildiyi Muğan qurtayında Abraham adlı bir erməni katalikosu iştirak edib. Özü də deyilənlərə görə Eçmiədzin monastrına Nadir şahdan çox incik qayıdıb. «Hə, məni elə həmin katalikos I Pyotrın qızı imperatriça Yelizaveta Petrovnanın sarayına aparacaq! Qadın, həm də padşah... Bu almazı yalnız beləsinə sata bilərəm.»

O əvvəlcə özünü axsaxlığa vurub əlinə əsa götürdü. Qalanı mühafizə edənlərin gözü qabağında ufuldayaraq gəzib dolandı. Soruşana cavab verirdi ki, ayağı bərk burxulub.

– Həzrət Abbasa and olsun, elə ağrıyır ki, az qala, kəsib atam.

Kimsə zarafatla:

– Kəsib atsan, tək qıçınla hansı axmaq qadın sənə arvadlıq edər?

– Ay müsəlman, mən dedim, sən də inandın?. Hələ azca burxulub ağrısına dözə bilmirəm, kəsilib, eləsə, Allah iraq eləsin, ölərəm...

– Ölməzsən, bax, mənim savaşa qılinc ayağımı doğramışdı, ölmədim, qızılağacın mumundan məlhəm həm sürtdüm, iki günə sağaldı.

Lazar elə o gün qızılağacdən yapışqanlı məlhəm hazırladı, özünün gizlində düzəltdiyi araqdan keflənənəcən içdi, sonra baldırını iti xəncərlə kəsib, ufuldaya-ufuldaya almazı ayaq ətinin arasına qoydu. Məlhəmlə tez yarasını sarıdı... Hücrəsindən bir-iki gün bayıra çıxmadı. Sonra əlinə əsa alıb gecənin bir aləmi Kəlatdan çıxıb dərviş qiyafəsində yola düzəldi...

* * *

Lazar atları tez-tez dəyişə-dəyişə üzü İrəvana sarı çapırdı. Qarabağ cinsindən olan atla, nəhayət, Eçmiədzinə yetişdi. Keşişə rüsvət verib, təcili katalikosla görüşdü. Abraham onun Nadir şahın məxfi planlarından rus çariçasını agah etmək arzusunda olduğunu bilən kimi Lazarla birlikdə Sankt-Peterburqa yollandı. Amma Sankt-Peterburqda saraya getməmişdən ayağını cərraha yardılanda onun niyyəti katalikosa bəlli oldu:

– Sənin məxfi məlumat dediyin bu imiş? – deyə cərrahın əlində qana bulaşmış almazı göstərdi.

– Allah xatirinə sizə yalvarıram, məni çariça ilə görüşdürün! Mən qazandığım pullardan sizin və sizdən əvvəlki katalikosların Qafqazda erməni çarlığı yaratmaq arzusuna yardım edəcəyəm!

...Lakin işlər Lazarın düşündüyündən də qəliz oldu.

Çarıça almazın gözəlliyinə məftun olsa da, onu almaqdan imtina etdi:

– Bu məbləğ həddən ziyadə bahadır... Gedin yaxşı-yaxşı fikirləşin, mənə siz cürət edib bu almazı oğurlamasaydınız, Nadir şah onu mənə hədiyyə edəcəkdə. O, özü Hindistanın fəthindən sonra mənə yazdığı məktubda Rusiya sarayına çoxlu hədiyyələr göndərəcəyini vəd etmişdir.

Lazar qorxuya düşdü. Sankt-Peterburqda qərar tuta bilmədi. Gəmi ilə Amsderdama yola düşdü. Burada tale onun üzünə güldü. Rus sarayının nüfuzlu əyanlarından olan Qraf Orlovla təsadüfən bal-maskaradda tanış oldu.

– Siz qiyafənizdən şərqli tacirlərə bənzəyirsiniz.

– Amma mən də sizin kimi xaça and içirəm. Kilsədə ibadət edirəm.

– Barmağınızdakı üzük çox əntiq əşyaya bənzəyir.

– Mən onu hörmətli qrafa hədiyyə etməkdən şərəf duyaram.

– Siz nə danışırırsınız? Bunun müqabilində gərək mən də sizə nəsə qiymətli bir şey verəm.

– Buna lüzum yoxdur qraf, amma məndə bir bahalı almaz parçası var. Ona burada müştəri tapsanız, xeyli məmnun olaram.

– Siz onu mənə göstərin, bəlkə axtardığınız müştəri elə özüm olacağam?

Lazar ehtiyatla almazı ona göstərdi.

– 500 min rubl!

Qraf Orlov qaşlarını çatdı:

– Yox, yox, Lazarçik, əzizim, sən nə danışırsan. Bahadır.

– Elə isə qoy, möhtərəm qraf öz təklifini desin!

– Mən bu almazı 450 min rubla ala bilərəm. Bundan əlavə sənə ömrünün sonunadak yüksək təqaüd də verdirərəm.

– Pis fikir deyil, onda gəl əl sıxışaq, şərqililər alverdə razılığa gələndə belə edirlər.

– Nə deyirəm, əl sıxışaq, amma biz ruslar belə şeyi içki ilə qeyd edirik. Təklif edirəm, fransız şərabı ilə dolu badələrimizi, Rusiyanın şərəfinə qaldıraq. Tezliklə ora dönüb, bu qiymətli daşı şəxsən imperatriçəməizə hədiyyə edəcəyəm... Bəs, siz bu qədər pulla nə edəcəksiniz?

– Mən... mən Moskvada, Sankt-Peterburqda müklər alacağam, hörmətli qraf!

– Pis fikir deyil... Sən çox bic adamsan, Lazarçik. Yəqin ötən il Rusiya çariçasının zadəganlara verdiyi hüquqlardan¹ xəbərdarsan! Elə sanıram bu işdə də sənə yardım edə bilərəm.

– Əziz qrafa nə qədər ki, sağam, özüm, öləndən sonra da bütün nəslim minnətdar olacaq!

– Mən də xoşbəxtəm, Lazar, bu qiymətli daş ülyahəzrət Yelizaveta Petrovnanın – Böyük Pyotrun və Birinci Yekaterinanın qızının bəzək əşyaları içində mənim soyadımla tanınacaq – «Orlov» almazı...

¹ 1746-cı ildə qəbul olunmuş «Zadəganların torpaq və kəndliləri əldə etmək hüququ».

Lazar dua edirmiş kimi pıçıldadı:

– «Orlof» almazı... Amma «Lazar» almazı da pis səslənməz...

* * *

Bu zaman Nadir şah Məşhəddəki iqamətgahında qəzəblə Əliqulu xanın qarasına deyirdi:

– Sayəmdə çox yüksək məqama çatdı, fəqət yediyi çörəyə xətir-hörmət qoymadı. Bu bişərəfin ölümünə gərək Sistana göndərməmişdən əvvəl fərman verəydin... Doğma qardaşım oğlunun naxələfliyi – əleyhimə üsyan qaldırması taxt-taca ağır zərbədir, qoy şahzadələr, sevimli nəvəm Şahruh, bərayi-ehiyat, Kəlat qalasına getsinlər. Xabuşan kürdlərinin isə il-xıma basqını, vergilərdən boyun qaçırması cəzasız qalmayacaq... Bu gündən etibarən mən Xorasana mütəvəlli¹ Mirzə Seyid Məhəmmədə tapşırıram. Özüm isə, on altı minlik qoşunla Məşhəddən Qoçana-Xabuşan kürdlərinə qulaqburması verməyə yollanıram... Onları əzişdirib, sonra da Əliqulu axmağın üstünə gedəcəyəm.

Həsən bəy Müəyyirülməmalik dedi:

– Qibleyi-aləm, divan vəsaitini mənimsəyən bir neçə xan hüzurunuza gəlməkdən qorxub, sizə müxalifət yolunu tutan qardaşınız oğluna qoşulublar.

– Məni tale uşaq çağımdan daima sınağa çəkib. Həyatımı döyüslərdə təhlükəyə atmışam... Düz 6 il əvvəl Savadkuh meşəsindəki sui-qəsdə kimi mənəm

¹ İmam Rza ziyarətgahında vəqf əmlakının rəisi.

şöhrətim hər yana yayılmışdı, külli-aləm məni fətehi kimi tanıyırdı. Ucu-bucağı görünməyən bir ölkə mənim imperiyamın, mənim qılıncımın itaəti altına düşmüşdü... Onda tale məni ölümdən xilas etsə də, düşmən yenə sui-qəsd niyyətindən əl-çəkmədi... 6 ildir ki, mən hər gün o anın təkrar olacağı məqamı gözləyirəm. Qiyamlar da bu sui-qəsdin bir qanadıdır... Keşiş Bazenə də ki, hər dava-dərmanını götürüb yola hazırlaşsın!..

Nadir şah bütün əyanları, hərəmxanası, şəxsi mühafizə alayı, əfqan süvarilərindən ibarət dörd min nəfərlik qoşunu ilə bərabər Qoçan yolunu dincələ-dincələ, istirahət edə-edə getsə də, qardaşı oğlunun azgınlığı bütün rahatlığını əlindən almışdı.

Nadir şah bu yürüşə böyük topları götürməmişdi. Yalnız zənburəklərlə silahlanan dəstələr özbəklər, türkmənlər və əfqanlardan ibarət idi. Zənburəklərin atəş məsafəsi az olsa da, gurultusu qarşı tərəfdə vahimə yaradırdı. Atəş açılarkən dəvələr yerə dizləri üstə yatırdılar. Dəvələrin sağ tərəfinə zənburəkin fitili, sol tərəfinə barıtlı mərmilər asılmışdı.

Nadir şahın qoşunu Qoçana yaxınlaşan kimi, bir dəstə qiyamçı kürd Xabuşan qalasına sığınıb, müqavimət göstərmək üçün tədarük gördü. Bir dəstə kürd isə qorxub, Aladağa qaçdı.

Nadir şah düşərgəsini Xabuşandan iki fərsəxlik məsafədə – Fəthabad yaxınlığındakı tərədə qurdu. İlk baxışdan yürüş uğurlu alınsa da, burada qurduğu düşərgənin onun hakimiyyəti dövründə son düşərgə olduğunu heç kim ağına gətirməzdi.

Keşiş Bazen son dəfə onu müayinə edəndə, gözlərinin içində qırmızı şiş görüb:

– Bu yuxusuzluğun əlamətidir, əlahəzrət! – dedi.

– Sən əcnəbisən, mən yerli təbiblərə inanmıram. Çoxlu məvacib verirəm sənə, mənə həqiqəti de! Eşitmişəm ki, gözlərimin alacalanmasını qanıçənliyimin əlaməti sayırlar...

– Siz istirahət etməlisiniz...

– Əbədi istirahətə vaxt var hələ!

– Kitablarda hiss və duyğular ələmi deyilən bir söhbət var. Bəzən insan nədənsə narahat olur, nəşə baş verəcəyini hiss edir. Buna hələ elmə məlum olmayan altıncı duyğu deyirlər...

– Bəlkə sən dediyin o altıncı duyğu sonuncu ümiddir?

– Şahların ümid yeri güvənə biləcəyi adamların sayı qədərdir!

– Mənim şöhrət zirvəsinə yolum buradan başlayıb, elə bilirəm ki, burada da sona çatacaqdır...

Əli ilə keşişə çadırını tərk etməsini işarə etdi. Keşiş ona nəzakətlə təzim edib, öz çadırına yollandı. Və lələkli qələmini götürüb, Nadir şahın əhvalruhiyyəsində müşahidə elədiklərini yazmağa başladı...

* * *

Nadir şah bura gəldiyi ilk gündən tez-tez fikrə dalır, xüsusilə axşamlar – toran çalanda elə hey uzaqlara baxırdı. Sanki gözləri yol çəkirdi. Elə bil, ürəyinə dammışdı ki, burada onu bədbəxtlik gözləyir. Ətrafındakı

adamlardan, saray xadimlərindən şübhələnməyə başlamışdı. Onlardan biri elə öz yaxın qohumu – qaynı oğlu Məhəmmədqulu xan Əfşar – şəxsi mühafizə dəstəsinin başçısı idi.

Hündür boylu, möhkəm cüssəli bu şəxs keşikçilər arasında böyük nüfuz qazanmışdı. O biri isə, qohumu – Əbivərd hakimi Saleh xan Qırxlı – həm də saray işləri idarəsinin rəisi idi. Bu iki nəfər hərdən qeybə çəkilib, ya da xəlvətdə baş-başa verib nə barədəsə uzun-uzadı danışırđılar. Nadir şah düşünürdü: «İşə bax, hətta mənsub olduğum əfşarlara, Qırxlı oymağına da etibarım qalmayıb! Kim bilir, bəlkə də, sayəmdə ad-san qazanıb, ağ günə çıxmış saray əyanları arasında bu iki əfşarla həmfikir olan bir başqası – üçüncü adam da var? Bəs, bu üçüncü adam kimdir? Bəlkə o mənə bu iki nəfərdən daha yaxın və daha təhlükəli?! Bu adamların şərindən xilas olmağın bir yolu var: o da Kəlataya getmək... Orada ailəm, şahzadələr – düz on üç nəfər doğma adamım, bitib-tükənməyən xəzinəm mənə gözləyir...».

Nadir şah fikirləşdi ki, onsuz da, Kəlataya gedib, xəzinəyə baş çəkmək lazımdır. «Elə günü sabah, sübh tezdən düşərgədən ayrılıb, ora gedəcəyəm... «Hübbül vətənə!» Elə edərəm ki, qiyamçılar mənə getməyimdən xəbər tutmazlar, bəs, onları əzməyi kimə tapşırım? Bu qədər qoşunu kimə etibar etmək olar? Yox, yox, ayrı bir yol da var, o da şübhələndiyim adamları bir-bir aradan götürmək... Düşərgədə dörd minə yaxın əfqan gözətçisi var. Zahirən mənə sədaqətli olsalar da, batində nə əfşarları sevirələr, nə

də qacarları, farslara isə lap kin bəsləyirlər... Onların başçısı Əhməd xanı çağıtdırıb, bu işə əncam çəkərəm, sonra...».

Əfqan gözətçilərinin başçısı Əhməd xan Əbdal, Məhəmməd xan Zamanın ikinci oğlu idi. Nadir şah Qəndəharı tutandan sonra onu zindandan çıxartdırıb, öz yanında qulluğa götürmüşdü. O da öz şücaəti, döyüşkənliyi ilə ilk gündən Nadir şahın diqqətini cəlb etmişdi. İyirmi beş yaşlı bu gənc sərkərdəyə Nadir şah çox güvənirdi.

Nadir şah zöhr namazından sonra Əhməd xan Əbdalı yanına çağırıb, bildirdi ki, axşamüstü çox güvəndiyi əfqan minbaşlıları ilə çadırına gəlsin!

Axşamüstü Əhməd xan Əbdal üç-dörd sınılanmış zabitlə Nadir şahın hüzuruna gəldi:

– Əmrinizdə müntəzirik, şah!

Nadir şah gələnləri bir-bir gözdən keçirdi:

– Əhməd xan, bu adamların hər birinə sənə qədər inanmaq istəyirəm.

– Son nəfəsimizə kimi sizə canla-başla qulluq etməyə hazırıq...

Nadir şah özünü tox tutsa da, həyəcan içində sözə başladı:

– Mən öz şəxsi gözətçilərimdən razı deyiləm. Onlara kifayət qədər etimadım yoxdur! Sizin hər birinizin şücaəti, dürüstlüyü, sədaqəti mənə yaxşı məlumdur. Mən fərman verirəm, sabah tezdən mühafizə dəstəmin bütün zabitlərini tutub zəncirləyin! Kim müqavimət göstərsə, onu vurub öldürməyə haqqınız vardır... Əsas məqsədiniz məni qorumaq-

dır... Mən öz mühafizəmi sizə tapşırıram... Sizə tapşırduğım bu işin mənim üçün həyatı əhəmiyyəti var. Mən canımın və taxt-tacımın qorunmasında göydə Allaha, yerdə təkəcə sizə güvənirəm.

– Şahənşahın fərmanını sabah tezdən yerinə yetirəcəyik, şəxsi mühafizəçilər tərksilah olunacaqlar. – Əhməd xan Əbdal və zabitlər bir-bir Nadir şaha təzim edib, çadırdan çıxdılar və öz düşərgələrinə getdilər.

Nadir şahın həyəcanı bundan sonra da keçib getmədi. Heç cür bir yerdə qərar tuta bilmədi. Bir neçə dəfə hərəmxanasına girib-çıxdı, onun bu hərəkəti təəccüblü görünsə də, heç kəs bir söz soruşmağa cürət etmədi.

Həsənəli bəy Müəyyirülməmalik Nadir şahı istəyən, onun sirlərinə bələd olan saray adamlarından – nazirlərindən idi. Odur ki, axırda o, dözməyib, Şahənşahın həyəcanlı olmasının səbəbini soruşdu:

– Qibleyi-ələmin həyəcanlı görünməyi məni çox əndişələndirir.

Nadir şah, Həsənəli bəyi lap yaxına çağırıb dedi:

– Yuxu görmüşəm, sənə deyirəm, bunu heç kəs bilməsin!

Həsənəli bəy sağ əlini sinəsinə qoyub, təzim etdi:

– Ey böyük cəlal sahibi, sizi eşidirəm.

– Allahın verdiyi bu cah-calaldan, dövlətdən qabaq qayınatam Kosa Əhmədli Baba Əli bəy məni bir neçə nəfərlə İsfahana göndərdi. O zaman biz, bax, bu Fəthabada gəldik. İndi bu şahlıq çadırı qurulan yerdə kiçik bir çadır qurduq. Həmin gecə

qəribə bir yuxu gördüm; yuxuda bir nəfər məni yanına çağırıb dedi, mənimlə gəl, Həzrət səni istəyir, mən də onunla getdim. Səhrada bir uca yer var idi. Burada on iki nurani şəxs oturmuşdu. Onların hamısından böyüyü oturanlardan birinə buyurdu: «O qılınıcı gətir». Qılınıcı gətirəndə, məni yanına çağırıb, qılınıcı belimə bağladı: « Get, Səfəvi ölkəsində hakimiyyəti sənə verdik, get Allahın bəndələrilə yaxşı rəftar et!»– deyib məni mürəxxəs etdi. İsfahana yollandıq, sonra Əbivərdə – Baba Əli bəyin yanına qayıtdıq, işlər günü-gündən irəlilədi, ta ki, gəlib şahlıq məqamına çatdım.

Keçən gecə yenə həməən o zaman yuxumda gördüyüm nurani şəxsi gördüm. İndi də o hirsli-hirsli əlimdən tutub, məni həmin on iki adamın yanına aparadı. Sonra ərz elədi: gətirdim. O ağa ki, qılınıcı belimə bağlamışdı, məni görəən kimi üzünü turşudub yana çevirdi, buyurdu ki: «Bu qətiyyətsizin belindəki qılınıcını açın, o bu qılınca layiq deyil. Mən nə qədər istədim ki, qılınıcını verməyim, mümkün olmadı, zorla açıb geri aldılar, məni də oradan qovdular. Yuxudan durdum, səbri-qərarım əlimdən getdi, bilmirəm nə olacaq. Elə hey düşünürəm. Əgər bir hadisə baş verməmiş – iki-üç günə özümü Kəlatə çatdırarsam, onda, bu qəm-qüssə, bəlkə də, şadlıqla qurtarar...

Sonra Nadir şah köks ötürüb, astadan: – Kəlat, Kəlat... ora mənim alınmaz qalamdı, – deyə pıçıldadı. – Tanrının ən dəyərlili bəxşişi – gələcəyimi və xəzinəmi qoruyan qalalar qalasıdır. İnanmıram ki, onun divarından içəri xəyanət adlı bir iblis keçə...

Həsən bəy Müəyyirülməmalik ağır-ağır dilləndi:

– Qibleyi-aləm, bu yuxudan qətiyyən qorxmayın, şükür olsun Allaha ki, düşmənlərin sizinlə üz-üzə gəlməyə qüdrətləri yoxdur, onlar da yerlərində rahat yata bilmirlər. Şaha müxalifət yolunu tutanlar sizə sədaqətlə xidmət edən keşikçi dəstənin qətiyyəti ilə üzləşməli olacaqlar... Kəlat da uzaq deyil... Deməyim budur ki, ürəyinizə pis fikirlər gətirməyin! Heç quş da cəsarət edib düşərgənizin üstündən uça bilməz!

Nadir şah yenə dərinədən köks ötürüb dedi:

– Mən biləni nə sən, nə də digərləri bilir.

Ürəyi sanki dil açıb, ona sui-qəsd hazırlandığını deyirdi: «Mənim son vaxtlar şübhələndiyim adamların arxasında çox güman ki, naməlum bir qüvvə var, özü də kənardadır... Yox, bu ola bilməz, osmanılardan mənə sədəmə toxunmaz, bəs ruslardan? Axı, Osmanlı dövləti ilə saziş bağlayarkən, mən rusları saymadım. Bir də, axı, niyə mən onların iki müsəlman dövlətinin işlərinə qarışmasına yol verməli idim?.. Onlar mənim gəmilərimi Xəzər deryasında, ingilislər də Hindistan sahillərində görmək istəyirlər. İngilisləri ilk dəfə görəndə necə sırtıq olduqlarını anladım, özlərini yalandan sülh adamı kimi qələmə verib, gəldikləri ölkədə pis işlərlə məşğul olurlar... Yoxsa, Əliqulular, Vəliqulular kimdir ki, mən boyda Nadir şahın üzünə qayıtsınlar...».

* * *

Əliqulu xan onu hər addımbaşı əmisinə – Nadir şah xəyanətdə suçlayan Təhmasib xanı zəhərləyib

öldürəndən sonra çox əl-qol açmışdı. Bir gün də qiyafəsini dəyişib, Qoçana getmək, orada Nadir şahı sui-qəsd təşkil etmək qərarına gəlmişdi.

Bıçaq sümüyə dirənəndə, insan çıxış yolu axtarır, gecəbəgündüz baş sındırır, bütün qüvvəsini səfərbər edib, ağlagəlməz planlar qurur, gücü birə on qat artır, nəhayət, meydana çıxıb, «Bu da mənəm!» – deyir.

Əliqulu xan, Nadir şahı Kəlat qalasına çatmamışdan əvvəl yaxalamağı düşünürdü...

Nadir şah isə həmin an günü sabah – hər şey bitəndən sonra, Qoçana, oradan Kəlat – xəzinəsinə, ailəsinə baş çəkməyə gedəcəyini, elə bu səfər zamanı Əliqulu xanı da cəzalandıracağını götür-qoy edirdi...

...Əliqulu xan neçə gün idi ki, Nadir şahı qabaqlamaq məqsədilə Qoçan qalasına sarı at çapırdı.

Fəthabadda öz çadırında, hərəmxanasında qərar tuta bilməyən Nadir şahın, əlbəttə, onun nəinki niyyətindən, heç Heratdan çıxıb, Məşhədə tərəf gəlməyindən də xəbəri yox idi. Təhmasib xan Cəlayiri aradan götürəndən bir həftə sonra ordugahını Mir Kiçik xanın ixtiyarında qoyub, yola çıxmışdı. Özü-nü nə qədər tanınmaz hala salsada, Məşhəddə atını dəyişərkən, onu tanımışdılar.

Əliqulu xan artıq Nadir şahın ən yaxın ətrafı olan Saleh xan Əfşar, Məhəmməd xan Qacar, Məhəmməd-qulu xan Əfşar, Musa bəy Əfşar və nəhayət, Qoçu bəy Əfşar ilə görüşmək barədə Xabuşana çapar da göndərmişdi... Əliqulu xan indi özünə çox arxayın idi. Şahənşah hələ Kürdanda Osmanlı dövləti ilə sülh bağlayarkən, onlarla sui-qəsd barədə danışmışdı. On-

ların da bu barədə yekdil qərara gəlməsinə əlahəzrətin öz yaxın adamlarına vaxtaşırı divan tutması səbəb olmuşdu. Doğrudan da, Nadir şahın yaxın adamı olub, rahat yaşamaq mümkün deyildi. Bu yaxın adamlar gec-tez zavala gəlirdilər və Nadir şah onları yeniləri ilə əvəz edirdi. Ona görə də, Nadir şahın həmin bu beş ən yaxın adamı Əliqulu xanla razılışıb, fürsət düşən kimi niyyətlərini həyata keçirməyi qərara almışdılar.

Əlli min tümən vergini heç cür ödəyə bilməyən Əliqulu xanın ölüm hökmü artıq oxunmuşdu. Üstəlik, Nadir şah o biri vergi ödəməyənləri də açıq-aşkar şəkildə ölümlə təhdid edirdi. Amma o, Məshəddə, İsfahanda olanda, ölümlə hədələdiyi adamların ona qarşı qəsd təşkil edə biləcəklərini ağına belə gətirmirdi. Düşünürdü ki:

«Əgər, işdi-şayəd, mənim qollarımı bağlasalar, bu gün başının kəsilməsinə fərman verdim adamın əlinə qılınc verib, əmr etsələr ki, əli-qolu bağlı Nadir şahın başını kəs, o yenə buna cəsarət etməz, vəssəlam-şüttamam...». Yəni Şahənşah Fəthabada gələndə kimi özünün toxunulmazlığına, bir növ, ölməzliyinə inanırdı. Əslində, bütün tiranlar belə olurlar, özündən əvvəlki böyük şahların, imperatorların məhz ən yaxın adamları tərəfindən sui-qəsdə məruz qalmalarını bilə-bilə...

Şahənşah, Təhmasib şah Səfəvini taxtdan saldığı günləri xatırladı, sonra Muğanda keçirdiyi qurultayı, özünün tacqoyma mərasimini, sonra Hindistanda Məhəmməd şahın, Buxarada Əbülfeyz xanın başına öz əli ilə tac qoymasını. Uşaq vaxtı başına sünbüldən tac qoyduğu vaxtlar, qardaşı İbrahimplə olan əsirlik həyatı

bir-bir gözlərinin önündən keçdi. «Mənim ordum qardaşım İbrahim Zahirdövlənin qisasını almaq üçün Dağıstana yürüş edəndə, aclığa-susuzluğa dözdü, çoxlu itkilər verdim, di gəl ki, qardaşım oğlu Əliqulu xan mənə düşmən kəsildi... Yenə öz qılıncımızı öz başımızı kəsmək üçün itiləmişik. Dünyanın lənəti bizə gəlib! Dünya minüzlü dünyadı, adamları etibarsızdı, heç kimə güvənmək olmur. Əcaba, görəsən, Əliqulu xanı mənə qənim kəsilməyə vadar edən yalnız ondan vergi tələb etməyimdirmi? Yox! Bəlkə ölüm qorxusudu. Çünki bu dünyada insana öz canından şirin heç nə yoxdur. Gözlədiyi ölüm qorxusu Əliqulu xan kimi adamı əvvəlcə Təhmasib xan Cəlayirə, indi də mənə – Qılınc oğlu Nadir şah Əfşara – doğmaca əmisinə əl qaldırmağa vadar edib... Bir tərəfdən də bu əbləhin gürcü qayınatası Teymuraz da indi məndən ağzıyıridir, vergiləri toplamır. Mən isə çox tələsdim, götür-qoy etmədən, Qarayazı meşəsini, Borçalı mahalını onun idarəsi altına verdim. Heyif, çox heyif...».

* * *

Əliqulu xan, nəhayət, beş gün at çapdıqdan sonra özünü Qoçana yetirdi. Nadir şahın mühafizə alayı buradan bir az aralıda düşərgə qurmuşdu...

Əliqulu xan bir nəfərlə sui-qəsdçilərə xəbər göndərdi.

Əliqulu xan atını otlığa buraxıb, daşın üstündə oturmuşdu. Saleh xan, Musa bəy, Məhəmmədqulu xan, Məhəmməd xan Qacar və Qoçu bəy Əfşar gəlib atlarından endilər.

Əliqulu xan onları görcək ayağa qalxıb dedi:

– Elə bu gecə Nadir şahın işini bitirmək lazımdır. Mən düz beş gün nəfəsimi dərmədən at çapıb, özümü bura çatdırmışam ki, sizi xəbərdar edim. Sonra belə fürsət ələ düşməyəcək.

Saleh xan dedi:

– Hələ Kəlata qədər belə fürsətlər çox olacaq.

– Yox, – Əliqulu xan etiraz etdi. – Fırsət olmayaacaq. Çünki mənim Sistandan çıxıb, Herata gəlməyimi, sonra da Məşhəddə görünməyimi casuslar bu gün Nadir şahı çatdıracaqlar və o sui-qəsd niyyətimizdən duyuq düşəcək. Belə olduqda, ona yaxın düşmək mümkün olmayacaq. Hələ sizin düşərgəni nəyə görə tərək etməyinizdən şübhələnsə, onda, hamınıza divan tutacaq. Düz fikirləşirəmmi?

Məhəmmədqulu xan:

– Belə çıxır, farslar demişkən, o bizi sabah naharda yeməmiş, biz onu gərək bu axşam şamda yeyək...

– Düzdür, əhsən! – deyə Saleh xan onun sözü-nü təsdiq etdi. – Axı, özün mənə dedin ki, Nadir şah əfqan sərkərdəsi Əhməd xan Əbdalı bu gün yanına çağırırdı.

– Görəsən niyə?– deyə Əliqulu xan heyrətlə soruşdu.

– Casus qoymuşam, ona göz olacaq, qayıdan kimi, nə olsa, biləcəyəm...

– Yaxşı, vaxt azdı, şam yeməyinə qədər düşərgəyə qayıdıb, Nadir şahın yanında olmalıyıq, bir qərara gəlin, – Saleh xan onları tələsdirdi.

– Axşam bir süfrədə oturacaqsınız? Lap yaxşı, – Əliqulu xan qımışdı. – Mən Nadir şahın dostu

Təhmasib xan Cəlayiri elə süfrə başında cəhənnəmə vasil elədim. Bəlkə...

– Yox, – Saleh xan etiraz elədi. – Birincisi, Nadir şah Təhmasib xan Cəlayir deyil. İkincisi, Nadir şah son vaxtlar ərk edib, ona yaxınlaşan heç bir Allah bəndəsinə inanmır. Bir dəfə hətta «Nadir şahla Nadir arasında fərq görməyən axmaqların yaşamağa haqqı yoxdur!» – deyə öz gənclik dostlarından birini ölüm cəzasına məhkum etdi...

– Elə isə, deyin görüm, bu gecə şahın gözətçilərinin rəisi kimdir?

Qoçu bəy:

– Mənəm, – dedi.

– Çox yaxşı! O yeganə şahdır ki, müharibəyə də, qiyam yatırmağa gedəndə də hərəmlərinin yarından çoxunu özü ilə aparır. Hər gecə birinin yanında qalır ki, ən yaxın adamı belə harada gecələdiyini bilməsin. Şam yeməyindən sonra o, yenə hərəmlərindən birinin çadırına gedəcək. Elə ki, Şahənşahın hansı arvadının çadırında gecələdiyini bildiniz, bir qədər keçəndən sonra sən qabaqda, Saleh xan, Məhəmməd xan Qacar, Məhəmmədqulu xan, Musa bəy də dalınca mühüm bir xəbərlə gəldiyinizi bəyan edib, çadıra girərsiniz. Biriniz hərəmin, qalanlarınız da özünün öhdəsindən gələ bilərsiniz. Cəld və qətiyyətli olmaq lazımdır. O, çox güman ki, tuman-köynəkdə olacaq, yarıyuxulu halda sizə elə bir müqavimət göstərə bilməyəcək. O, altmışa yaxın yaşı olan bir adam, siz isə cavan, əlinizdə də qılınc.

– Bəs, çöldəki gözətçilər nə olsun? – Qoçu bəy soruşdu.

– Əvvəl onları aradan götürərsiniz. Səssiz-səmirsiz yaxınlaşib, xəncərlə boğazlarını kəsərsiniz, ya da boğub öldürərsiniz.

Əliqulu xanın bu sözündən sonra aralığa sükut çökdü.

Haçandan-haçana Qoçu bəy dedi:

– Yaxşı, Nadir şahı öldürdük, bəs sonra nə olacaq? Başımıza nə gələcək? Mən inanmıram ki, onun yerinə taxta çıxan oğlu bizi əzizləyib mükafatlandırсын. Gərək onda İstanbula qaçaq. Qorxuram ki, orada da bizi tutub, Nadir şahın varisinə versinlər.

– Haqlı sözdür, – Əliqulu xan dedi. – Mən bu barədə fikirləşmişəm. Çarəsi var.

– Nədir çarəsi? – Saleh xan soruşdu.

– Çarəsi budur ki, mən onun bütün nəslini, oğul və nəvələrini də məhv edəcəyəm. Biri də salamat qalmayacaq. Sonra da Kəlatdakı var-dövləti beş yerə böləcəyik. Hərəmişə altı yüz dəvə yükü qızıl, lələcəvahirat düşür. Bəlkə də daha çox.

Saleh xan gözlənilmədən dedi:

– Elə bu? Yox... aşna, belə yaramaz!

– Necə yəni elə bu? Necə yəni belə yaramaz? – Əliqulu xanın gözləri kəlləsinə çıxdı.

Saleh xan xırda-xırda güldü:

– «Belə yaramaz» kəlməsini ona görə deyirəm ki, Nadir şahdan sonra özünü şah elan etməlisən. Sən onun yaxın qohumusan. Atan İbrahim xan dövlətin böyük arxası, dayağı olub. Buna haqqın çatır. Əgər sən şah olsan, bizə də dəyib-dolaşmağa cəsarət edən olmaz.

– Doğrudur! – deyə o biriləri də təsdiq etdilər.

– Lap yaxşı, mən də elə buna görə, bəxtiyarilərdən ibarət dəstəni öz qulamım Söhrab xanın başçılığı ilə Kəlat qalasına göndərmişəm... Allah amanında, – deyə rəngi-ruhu özünə gəlmiş Əliqulu xan sevincini gizlətməyə çalışsa da bacarmadı:

– Elə isə, sabahkı şahınızın bu gün ilk əmrini yerinə yetirin! Di tez olun, yubanmadan Fəthabada dönün!

QƏTL GECƏSİNƏ GEDƏN YOL

...1160-cı il idi. Yayın başlamasına bir həftə qalırdı. Nadir şah yovşanlı düzlərə baxa-baxa düşüncələrə dalmışdı. Qəlbi bərk narahat idi. O, qəfəsdəki pələng kimi nəsə hiss edirdi. Amma qəlbinə dolan nigarançılığın nədən yarandığını bilmirdi. Bu dahi insan sadə bir müəmmarı açmaqda aciz idi...

Əslində, Nadir şah üçün yeganə təhlükə mənbəyi Qoçu bəy Əfşar idi. Ondan başqa heç kimin xəyanəti və yaxud səhv addımı narahatçılıq yarada bilməzdi. Sadəcə, ona görə ki, nə gündüz, nə də gecə, Qoçu bəy Əfşardan savayı heç kim onun – Nadir şahın çadırına yaxın düşə bilməzdi. Bu səlahiyyət yalnız ona məxsus idi...

Axşam yaxınlaşırdı və Nadir şah gəlib yemək süfrəsi arxasında oturanda, həmişəki kimi, bütün əyanlar, o cümlədən Saleh xan, Musa bəy, Məhəmməd xan, Qoçu bəy onun qarşısında yarım dövrə vurub dayanmışdılar. Nadir şah tutqun halda süfrəyə baxdı – həmişəki ləziz xörəklər, yanında da onun ən çox xoşladığı Herat yemişi... Amma bu dəfə o, yemişə

baxarkən, nədənsə, Əliqulu xanın namərdliyini yada saldı, başını qaldırıb dedi:

– Hamınız xainsiniz. Mənim çörəyimi yeyib, mənə xəyanət edirsiniz.

Nadir şah bu an nə dediyinin fərqudə deyildi. Həmin an heç ağına gəlmirdi ki, fəhmlə bəyan etdiyi bu dahiyənə fikri necə də gözlərinin içinə baxmağa cəsarəti çatmayan adamların üzlərinə deyir... Əslində, o bu kəlmələri qarşısındakı adamları Əliqulu xana görə qınayaraq deyirdi.

– Niyə onu bu günəcən yaxalayıb hüzuruma gətirmirsiniz?

Qəzəblənmiş Nadir şah o gün ən yaxın adamlarını hədələyib dönə-dönə:

– Hamınız xainsiniz, hamınızın kəsilmiş başından qala düzəldəcəyəm! – dedi.

Və o, doğrudan da, zarafat etmirdi.

Beynində daha çox vergi yığmaqdan başqa bir şey olmayan Şahənşah ətrafındakıları və hətta yaxın mühafizəçilərini ölümlə hədələməyin necə təhlükəli bir iş olduğunu, onları necə əks tədbirə əl atmağa məcbur edəcəyini sanki anlamırdı. Çünki bu məsələ – ona qarşı sui-qəsd kimi ağılasığmaz bir hərəkət, heç yatsa da, yuxusuna girməzdi...

Bu sözləri eşidən kimi, sui-qəsdçilərin, istər-istəməz, dizləri əsməyə başladı, amma özlərini birtəhər ələ ala bildilər. Nadir şahın bu sözləri ümumi şəkildə dediyindən, sui-qəsd məsələsindən xəbərsiz olduğunu bilib, rahatca nəfəs aldılar. Di gəl ki, orasını da bilirdilər ki, dəxli yoxdur, sabah olmasa da, birisi gün

onun bu hədə-qorxusu çanaq kimi başlarında çatlayacaq. Buna şübhə edə də bilməzdilər. Ona görə də bu gecə qətl yerinə yetirilməli idi.

Əhvalı özündə olmayan, qaş-qabağı yerlə gedən Nadir şah bir də süfrəyə baxdı, yeməyə qətiyyən həvəsi və iştahası olmadığını hiss etdi. Əgər, o, insan sərrafi olsaydı, bu adamların, saqqallı olsalar belə, üzlərinə baxanda rənglərinin necə ağardığını hiss edərdi. Və əgər o zaman soruşsaydı ki, rənginiz niyə qaçıb, yəqin ona cavab verərdilər ki, sən bizi ölümlə hədələyirsən, rəngimiz qaçmasın, bəs, nə olsun? Nadir şah onda deyərdi ki, yaxşı, əgər bir günahınız yoxdursa, vicdanınız təmizdirsə niyə qorxursunuz? Onda əyanlar da cavab verib deyərdilər ki, ey böyük şahlar şahı, Allahın kölgəsi, axı, sən günahlıya, günahsız baxmırsan. Gözünə yaman görünən kim gəldi, başını kəsib, top kimi diyirlədirsən.

Əvvəllər Nadir şah qabağına qoyulan naz-nemətdən ləzzətlə yeyə-yeyə əyanlarla söhbət edərdi. Hətta məxfi olan hərbi məsələlərdən də söhbət açardı. Bu gün isə, o, qarşısındakı süfrəyə baxıb susurdu. Aralığa sükut çökmüşdü. Kim bilir, bəlkə də ölüm təhlükəsini hiss edən beyninin və ya ürəyinin hökmü ilə yenə əlləri döşlərində çarpazlanmış bu adamları süzüb, heç özü də bilmədən nəyə görə təkrar etdi:

– Hamınız xainsiniz. Etdiyiniz xəyanətin nəticəsini birər-birər sabah ovcunuza qoyacağam. Sabah... sabah... sabah...

«Axı niyə sabah?..» Həmin sabahların birində ruhu, başsız qalmış bədəninin üstündə dayanıb, səssiz haray çəkəcəkdi: «Axı niyə, niyə, ay bədbəxt şah, nə

səbəbə sui-qəsdçilərin cəzalandırılması hökmünü sabaha saxlayırdın ki?! Yeddi yerdən neştərlənmiş bədənə başsız qalsınmı deyə... Yazıqlar olsun sənə!».

O axşam sui-qəsdçilərin tükləri biz-biz olmuşdu. Nadir şah başını yırğalayıb, əlinin işarəsi ilə yemək istəmədiyini – iştahası olmadığını bildirərək dedi:

– Əgər sabaha kimi Əliqulu nadürüstü tapıb bura gətirsəniz, təqsirinizdən keçərəm. Yox, işdi-şayəd, onu yaxa-paça edib, bura gətirə bilməsəniz, onda, bir-bir hamınızın gözlərini çıxartdıracağam.

Sui-qəsdçilər yalnız indi tam əmin oldular ki, Nadir şah sui-qəsd barədə heç nə bilmir və qəzəbinin səbəbi yalnız Əliqulu xanın çoban qiyafəsində Məşhəddə görünməsidir.

Nadir şah bir fincan qəhvə içib, qeyzlə ayağa qalxdı. Və ağır addımlarla Məhəmməd Həsən xan Qacarın qızı Cukinin çadırına tərəf getdi... Onun yerişindən, qədd-qamətindən nisgil yağırdı...

BAŞSIZ QALMIŞ TAC

Nadir şah öz hərəmxanasına yaxınlaşanda, yolda cəlladbaşı ilə rastlaşdı. Ayaq saxlayıb dedi:
– Əmir xan, böyük bir iş görmək üçün hazır ol!
Cəlladbaşı əllərini sinəsinə qoyub, baş əyərək dedi:
– Əlahəzrət, soruşa bilərəmmi nəyə hazır olum?
Nadir şah qeyzlə:
– Xeyr, – dedi. – Məgər, işi-peşəsi göz çıxarmaq, boyun vurmaq olan bir cəllad nəyə hazır olmağını

bilmir? Get, sabah xainlərin kökünü kəsməkdən ötrü yekə qılınclarını itilə...

– Baş üstə, Zillullah. Əmrinizi icra etməyə hazırım, – cəllad sözlərini artıq Nadir şahın arxasınca deyib, gözlərini döydü. Və həmin an o ağılna belə gətirmirdi ki, hər gecənin bir gündüzü var.

Sabah sübh tezdən cəlladbaşı Nadir şahın öz başını nizədə görəndə, tir-tap yerə yığılıb, huşunu itirəcəkdi...

Nadir şah gedib cavan hərəmi – Cukinin çadırına girəndən sonra Saleh xan Qırxlı Qoçu bəyə işarə edib, onu öz çadırına çağırdı. O biri yoldaşları artıq burada idilər.

Saleh xan dedi:

– Qoçu bəy, eşitdin də Nadir şah nə dedi. Sabah, ya birisi gün, ən azı, gözlərimizi çıxartdıracaq. Çünki Əliqulu xan yaxalansa, Nadir şah onu öldürüb, ya da kor etməmiş bizim də onunla əlbir olduğumuzu mütləq öyrənəcək və ən etibarlı və yaxın adamı kimi, ilk növbədə, səndən başlayıb, rəhmətlik qardaşının yanına göndərəcək.

Nadir şah, doğrudan da, bir neçə il qabaq hansı bir iş üstəsə Qoçu bəyin qardaşının qətlinə fərman vermişdi.

Məhəmmədqulu xan Qacar dedi:

– Çox qəribədir, Nadir şah öz həyatını qətlə yetirdiyi adamın qardaşına etibar edib... Bəlkə də bu, Allahın bizə verdiyi ən böyük fürsətdi... Qardaşlar, mənim sizə bir təzə xəbərim var. Şahın gürcü xidmətçisi olan yaxın bir adamım Əhməd xan Əbdalı güdüb. O və digər əfqan minbaşılıarı Nadir şahın çadırında olublar. Qəni xan da hakəzə... Gizli söhbət

ediblər... Nadir şah onlara nə əmr edibsə, səhərin açılmasını səbirsizliklə gözləyirlər.

– Daha zərrə qədər də şübhəniniz olmasın ki, Nadir şah onlara bizi aradan götürməyi əmr edib! – Saleh xan Qırxlı bir-bir çadırdakıların üzünə baxdı.

Qoçu bəy dedi:

– Bəs, gecə özümüzlə Nadir şahın çadırına aparacağımız qulluqçulara nə deyəcəyik? Axı, deyə bilmərik ki, şahı qətlə yetirməyə gedirik. Siz də gəlin bizə kömək edin...

– Yox, yox, əlbəttə ki, belə olmaz. Biz onları inandıracağıq ki, Əliqulu xan Qoçanda imiş, qəfildən çadıra girib, Nadir şahı dustaq edib. Biz də onu azad etməyə gedirik.

Qoçu bəy dedi:

– İnanacaqlar?

– Sən deyəndən sonra, əlbəttə, inanacaqlar.

– Bəs, sonra nə olacaq?

– Sonra Nadir şahın, – Saleh bəy pıçılıtlı ilə dedi, – tacsız qalmış başını nizədə görüb sakitləşəcəklər. Əliqulu xan da şah elan olunacaq. O da vədinə əməl edəndən sonra, biz də çəkilib bir yana gedəcəyik.

– Bəs Kəlat?

– Əlbəttə, hərəmiş öz payımızı alandan sonra. Oradakı var-dövlət isə, o qədər ki, dünya durduqca bütün nəslinəcəbətimizə də bəs edəcəkdir...

Bundan sonrakı hadisələr, həqiqətən də, Saleh xan Qırxlının dediyi kimi oldu. Amma, əlbəttə, cüzi dəyişikliklərlə. Amma o haradan biləydi ki, sui-qəsdən sağ-salamat çıxmayacaq, daha doğrusu, yaralanacaq və

bir həftə keçməmiş də aldığı yaradan öləcək. Kim bilir, bəlkə də, ölüm ayağında zavallı fikirləşəcəkdi ki, əgər Nadir şah qəsd etməsəydi, ona heç nə olmayacaqdı.

Amma məsəl var deyir, sən saydığını say, gör fə-lək nə sayır. Sui-qəsd iştirakçılarının başçısı o biri dünyaya yola saldığı hökmdarın ardınca gedəcəkdi...

* * *

Amma hələ ki, sakit bir yay gecəsi idi. Bülbüllər ay işığında cəh-cəh vururdu. Amma ara-sıra oradan-buradan bayquş səsi də gəlirdi. Nadir şah gənc hərəmi Cukinin çadırında dörd cıqqalı papağını bir tərəfə qoyub, elə paltarlı-paltarlı yatağa uzanmışdı:

– Cuki, yuxu mənim bütün ixtiyarımı əlimdən alıb, fəqət yatmamağım məsləhətdir, elə ki, gördün gözüm yumuldu, yuxuya daldım, məni tez oyat...

Bir azdan Cuki özü də başını Nadir şahın köksünə qoyub xumarlandı. Çadırın qızılı rəngli orta sutununda qəndillər yanırıdı. Pərdələr, yataqdakı yastıqlar hamısı eyni rəngdə idi.

Saleh xan, Nadir şahın öldürülməsi ilə bağlı aldığı qərarı yerinə yetirmək üçün gecə yarısına qalmış ayağa qalxdı və xidmətçilərini də oyadıb həyəcanla:

– Durun, durun, bəxtəvərlər! Tez mənimlə gəlin!

– Nə olub? – deyə xidmətçilər tələsik geyinə-geyinə soruşdular.

– Əliqulu xan Nadir şahın çadırına girib, onu həbs edib. Gedib şahı xilas etməliyik.

Xidmətçilərdən biri dedi:

– Ağa, elə biz özümüz onu azad edəcəyik?

– Yox, ay axmaq, köməyə başqaları da gələcək. Amma biz ora səssizcə getməliyik. Qıvracaq olun, əgər Əliqulu nədürüst səs-küy eşitsə, Nadir şahı qətlə yetirər.

Doğrudan da, qaranlıqda daha bir neçə nəfər kölgə kimi səssizcə yaxınlaşıb onlara qoşuldu. Ancaq Saleh xan nəşə fikirləşib, yerindən tərpənmədi.

Məhəmmədqulu xan dedi:

– Nə olub, niyə tərpənmirik?

– İşimizi görəndən sonra sənin çadırın ətrafını mühasirəyə almış mühafizə alayın əhvalatı eşidib, bizi sağ buraxmayacaq.

Məhəmmədqulu xan dedi:

– Deyirsən mən onları sakitləşdirmək üçün qalım?

– Bəli, onları gətir, qoy qərargahı mühasirəyə alıb, bizi qorusunlar.

– Üçünüz bu işin öhdəsindən gələ biləcəksiniz?

– Bəli.

– Yaxşı, onda, gedin. Mən də...

Aylı gecədə doqquz nəfər yavaş-yavaş Nadir şahın çadırına yaxınlaşdılar. Qabaqda Qoçu bəy gedirdi. Çadırın hər küncündə dörd güclü əsgər dayanmışdı. Onlar, əlbəttə, Qoçu bəyi tanıyır və onun bu gün gözətçilərin rəisi olduğunu bilirdilər.

Qoçu bəy birinci gözətçiyə yaxınlaşıb dedi:

– Zillullahın əmrinə görə, bu gecə xüsusilə ehtiyatlı olmaq lazımdır. Sənin yanında bir nəfər də köməkçi qoyuram. Diqqətli olun. Çadıra quş da yaxınlaşa bilməsin...

Qoçu bəy bu sözlərlə bütün gözətçilərə müraciət edib, hərəsinin yanında bir adam qoydu. Amma yerdə

qalan beş nökr çadıra girmək əmrindən imtina edib, çöldə dayandılar. Bir saniyə ləngiməyin necə təhlükəli olduğunu bilən Saleh xan, Musa bəy və Qoçu bəy çadıra girdilər.

Cuki çöldə səs və hənirti eşidib, qalxıb yerində oturdu. O düşündü ki, çöldə yəqin gözətçiləri dəyişirlər. Həmin an Nadir şah da oyandı. Bu vaxt sui-qəsdçilər xəncərlə çadırı cırıb, içəri girdilər. Qəndillərin işığında gələnlərin əlindəki siyirilmiş qılınclar parıldadı.

Nadir şah, Saleh xanı görən kimi söydü:

– Bişərəf! – Və onun üstünə atıldı.

Çöldəki nökrələr də çadırın cırılmış yerindən ağalarının dalınca içəri girdilər. Çadır əlləri qılınclı, xəncərli adamlarla doldu. Bu zaman bəxt Nadir şahdan üz döndərdi, ayağı çadırın orta dirəyinə bağlanmış ipə ilişdi və yerə yıxıldı. Qılincına söykənilib ayağa qalxsa da, zərbə endirməyə məqam tapmadı. Qəndillərin işığı da sui-qəsdçilərin işinə çox yaradı. Çünki onlar qaranlıqda çətin ki, işlərini belə cəld və üsulluca yerinə yetirə bilərdilər. Bundan başqa, Nadir şahın həmişə ətrafı lərzəyə gətirən, uzaqlarda əks-səda verən nərəsi də, elə bil, içində qırılıb qalmışdı. O heç ağzını aç bilmədi. Çünki Saleh xan Qırxlı içəri girən kimi, yuxudan təzəcə oyanmış şahın üstünə şığıyıb, kürəyinə möhkəm qılinc zərbəsi endirə bilmişdi. Nadir şah isə bundan bir an qabaq gələnlərin yaxın adam olduqlarını görüb, nərə çəkməyə gecikmişdi. Bəlkə də, bu adamların onu öldürməyə gəldikləri ağına sığmamışdı. Buna əmin olanda, artıq iş-işdən keçmişdi...

Saleh xan qılıncını onun kürəyinə vursa da, elə qorxmuşdu ki, yerində donmuşdu... Bu zaman Məhəmməd xan Qacar irəli yeriyib, əlindəki qılıncı Nadir şahın başına endirdi, özü də elə-belə yox, bütün gücü ilə. Və bununla da, demək olar ki, məsələ həll olundu.

Nadir şah güclü adam idi. Əgər bu qılınc zərbəsi olmasaydı, o üç-dörd nəfərə çətin ki, can verərdi. O, qəndilin işığında başına tərəf gələn qılıncı gördü və bəlkə yayına da bilərdi, amma, nədənsə, dik dayandı.

Bircə onu edə bildi ki, əlindəki qızıl əmudu qarşısındakı adama tulladı. Bu zaman Qoçu bəy özünü yetirib, qılıncı Nadir şahın sağ qolunu doğradı.

Nökərlər isə Cukiyə tərəf atıldılar. Bu vaxt sui-qəsdçilər artıq müqavimət göstərməyən Nadir şahın üstünə düşüb, ona dalbadal qılınc zərbələri endirməyə başladılar. Nəhayət, Nadir şah yığılıb, yerdə hərəkətsiz qaldı.

Nökərlər Cukini tutub, ağzını yummuşdular.

– Başını kəsin! – deyə Saleh xan çıxırdı.

Bu amiranə iki kəlmə beyninin son işartıları sö-nən Nadir şahın özü ilə apardıği axırncı sözlər oldu. Birdən-birə hər yanı zülmət bürüdü və onu sanki qan gölünə buraxdılar. Buna baxmayaraq, nə Qoçu bəy Əfşar, nə də Saleh xan Qırxlı artıq ölmüş Nadir şahın başını kəsməyə cəsarət etmədilər. Axırda, Musa bəyin nökrəi gəlib, qılıncı cansız başı bədənindən ayırdı...

Elə bu zaman gözlənilməz bir hadisə baş verdi. Nökərlər Nadir şahın başını götürüb nizəyə keçirmək üçün Cukini buraxdılar. Gənc qadın cəld balışın altından xəncərini götürüb, sui-qəsdin əsas təşkilatçılarının

dan olan Saleh xanın üstünə cumdu. Başları Nadir şahın kəsilmiş başını nizəyə keçirməyə qarışan nöqərlər Cukiyə mane olmağa macal tapmadılar və cəsür qadın xəncərini hədəfə – Saleh xanın böyrünə soxdu.

Saleh xan:

– Vay! – deyib, diz üstə çökdü. – Sonra əlini yarasına basıb yıxıldı. O biri sui-qəsdçilər ley kimi Cukinin üstünə cumub, onu da o dünyaya – Nadir şahın yanına göndərdilər.

Çöldə – düşərgədə isə qəribə hadisələr baş verirdi. Əvvəlcə Məhəmmədqulu xanın əsgərləri ilə çadırın ətrafındakılar arasında atışma oldu. Bilmək olmurdu ki, onlar kimdilər. Hər iki tərəfdən ölənlər, yaralananlar vardı. Bunu görən Qoçu bəy çıxırdı:

– Mən Qoçu bəyəm, atışmanı kəsin! Gələnləri buraxın! İş-ışdən keçib. Nadir şah artıq həyatda yoxdur... Allah rəhmət eləsin!..

Bu sözdən sonra hamı dayandı. Yetmiş nəfərədək əyan da gəlib onlara qoşuldu. Ayaqüstü məsləhət-məşvərətdən sonra Əliqulu xanın dalınca çapar göndərdilər.

Çadırın içində Nadir şahla Cukinin meyitlərini yanaşı uzatdılar ki, gələnlər ikisini də görə bilsinlər. Adamlar gəlib baxandan sonra səssizcə heyrət içində çıxıb gedirdilər.

Çadırdə çoxlu sərvət – qızıl, qiymətli xələtlər, qəhvədanlar, qızılla işlənmiş geyimlər və silahlar, meyvə qabları, daş-qaşla süslənmiş qəlyanlar, gümüş üzəngilər, yəhərlər, xəncərlər vardı. Bu sərvətin içində gələnlərin nəzərlərini ən çox cəlb edən nəfis daş-qaşla işlənmiş şahlıq tacı idi.

Sui-qəsdin təşkilatçıları Nadir şahın özü ilə gəzdirdiyi varidatını zəbt edib, sonra hərəmlərinin çadırlarına soxuldular, onların üst-başlarındakı, boyunboğazlarındakı qiymətli əşyaları aldılar. Sonra Nadir şahə yaxın olan üç nazirin çadırlarını ələk-vələk elədilər, yalnız Həsənəli bəy Müəyyirülməmalikə rəhm edib, digərlərini qəddarcasına qətlə yetirdilər.

Çox çəkmədi ki, Nadir şahın ən çox etibar etdiyi gözətçilərdən ibarət süvari alayının başçısı, əfqan sərkərdəsi Əhməd xan Əbdal öz dəstəsilə sui-qəsdçi əfşarların üstünə hücum etdi. Düşərgədə olan özbək döyüşçüləri də əfqanlara qoşuldular. Qoçu bəy Əfşar əlinin işarəsilə onları saxladı. Və onunla Əhməd xan Əbdal arasında bir xeyli mübahisə oldu. Lakin bu mübahisə heç bir fayda vermədi, qızılbaşların sayca çox olmasına baxmayaraq, əfqanlar döyüşə-döyüşə Cukinin çadırına soxuldular.

Nadir şahın başı kəsilmiş bədənini görəndə, əlləri yanlarına düşdü. Daha bundan sonra yanıb-yaxılmaq faydasız idi. Döyüşə-döyüşə geri çəkilən Əhməd xan Əbdal zabitlərinə:

– Qəndəhara dönürük! – deyə əmr etdi.

Yolda Nadir şahın düşərgəsinə sarı Pəncəbdan gələn xəzinə yüklü karvanın qabağını kəsdilər.

Karvanbaşının Nadir şahın ölümündən xəbəri yox idi.

Əhməd xan Əbdal xəzinəni ələ keçirib, öz alayı ilə Qəndəhara yollandı...

EPİLOQ

Nadir şah Əfşarın həyatına son qoyan həmin dəhşətli gecə belə qəmli və acınacaqlı mənzərə ilə başa çatdı, amma ölkədə qanlı qırğınlar, faciələr bitib-tükənmək bilmədi.

Əliqulu xanın göndərdiyi qoşun Kəlat qalasını mühasirəyə aldı.

Nadir şahın ölüm xəbərini eşidən kimi oğlanları Nəsurulla xan, İmamqulu xan, on dörd yaşlı nəvəsi Şahruh Mirzə ata minib, Mərvə sarı getdilər. Amma çox çəkmədi ki, onların üçünü də tutub, Kəlat qalasına gətirdilər.

Əliqulu xanın göstərişi ilə Şahruh Mirzə ana tərəfdən Səfəvi sülaləsindən olduğu üçün sağ-salamat Məşhəddəki Ərk qalasına aparıldı. Yerdə qalanları, Nadir şahın böyük oğlu Rzaqulu xan başda olmaqla, ailəlikcə Kəlatda qətlə yetirildilər. Südəmər uşaqlara, Nadir şahın hamilə arvadlarına belə rəhm olunmadı.

Nadir şahın nəşi Məşhəd şəhərinə gətirilib, sağlığında öz adına tikdirdiyi Bala-Xiyabandakı sərdabədə torpağa tapşırıldı.

Qızılbaş tayfaları, hətta əfşarlar, az qala, tanrı deyib, səcdə etdikləri belə bir adamın qətlini çox sakit qarşıladılar. Çünki dildə-ağızda gəzən söhbətlərdə onun insan başlarından düzəltmədiyini qalalardan bəhs olunurdu.

Kəlatda olan ləl-cəvahiratı, milyonlarca nəqd pulu Məşhədə gətizdirən Əliqulu xan isə, Nadir şahın ölümündən on altı gün sonra Əli şah kimi taxta çıxıb, özünə Adil ləqəbini götürdü.

Əli şah öz adına məsciddə xütbə oxutdurub, zərb-xanada sikkə kəsdirirdi. Sikkənin üzərinə bu sözlər yazılmışdı: «Allahın əmri ilə Əlinin adına kəsilmiş şahlıq sikkəsi işə düşdü». Və əslində, çökməkdə və dağılmaqda olan böyük səltənətin hər yerində, istə-istəməz, baş vermiş dəyişikliklə bəzişməli oldular.

Nadir şahın əsas qatillərindən biri Saleh xan Qırxlı bir müddət sonra aldığı həmin xəncər yarasından öldü. Ancaq onun Kəlat xəzinəsindəki payı uşaqlarına çatdı. Sui-qəsdə iştirak etmiş Məhəmmədqulu xana Əli şah əvvəllər ehtiram göstərsə də, sonra onu gözdən düşmüş adam kimi Nadir şahın arvadlarının ixtiyarına verdi. Qadınlar bir göz qırpımında Şahənşahın intiqamını alıb, onu tikə-tikə doğradılar.

Bundan sonra əsas vaxtını eyş-işrətdə keçirən Əli şah özündən kiçik qardaşı İbrahim xanı (Bu adı ona Nadir şah vermişdi), mərkəzi İsfahan olmaqla,

Azərbaycanla İraqa hakim təyin etdi. O, – yəni Əli şah, Nadir şahın xəzinəsini ağılsızcasına dağıtdı, böyük varidatı, yerli-yersiz, istədiyi adamlara payladı.

İstanbuldan dönəndən sonra məşhur «Tarixi-Nadir» əsərini tamamlayan Mirzə Mehdi şahid olduqlarını belə dilə gətirirdi: «O, xam gümüşü bişmiş şəlğəm yerinə, cəvahiratı saxsı və daş yerinə xərc etdi».

Əli şahın hakimiyyəti on bir ay sürdü. Qardaşı İbrahim xan özünü şah elan edəndən sonra onun gözlərini çıxartdırdı.

Təbrizdə tam ixtiyar sahibi olan Əmiraslan xan Əfşarla əvvəllər xoş rəftar etdi, onu öz tərəfinə çəkdi, sonra da öldürdü.

Bu zaman Xorasandakı tayfa başçıları şahzadə Şahruh Mirzəni Ərk qalasından çıxarıb, şah elan etdilər. O həm Nadir şahın, həm də Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin nəvəsi olsa da, əvvəlcə taxt-tacdan imtina etdi. Tərəfdarları İmam Rza türbəsinin həyətinə böyük məclis qurub, and içib, öz aralarında əhd-peyman bağladılar ki, çundan sonra Şahruh Mirzəyə biət edəcəklər 1161-ci il şəvval ayının 9-da¹ Şahruh Mirzə Məşhəddə taxt-tacın varisi kimi şahlığı qəbul etdi.

İki ay sonra İbrahim xan Təbrizdə Şahruh Mirzənin əleyhinə çıxdı və özü şahlıq taxtına oturdu. O da Adil şah ləqəbi götürmüş qardaşı Əliqulu xan kimi dövlət malını hərraca qoyub, istədiyi adamlara payladı, yaramaz şəxslərə vəzifə verib irəli çəkdi.

¹ 2 oktyabr 1748-ci ildə.

İbrahim xan, Mehdi xan Əfşarı Təbrizdə vali qoyub, kor qardaşı Əliqulu xanı da götürüb qoşunla Xorasana yollandı.

Nadir şahın zamanında Məşhəd şəhərində vəqf əmlakının başçısı təyin olunmuş Mir Seyid Məhəmməd Qumda təmir işləri gördürürdü. Qum sakinlərinin köməyi ilə o, şəhərin darvazalarını İbrahim xanın üzünə bağladı. Çox çəkmədi ki, Şahruhun adamları İbrahim xanın ölüsünü kor qardaşı ilə birlikdə Məşhədə gətirdilər.

Kor Əliqulu xanın aqibəti də bir vaxt Nadir şahın arvadlarının əlinə keçmiş Məhəmmədqulu xanın aqibəti kimi oldu. Qadınlar ondan Kəlatda qətl etdirdiyi uşaqlarının intiqamını aldılar.

Şahruhun göstərişi ilə Əliqulu xanla İbrahim xanın oğul övladları gələcəkdə şahlıq iddiası etməsinlər deyə dar ağacından asıldılar. Gənc şahın qəlbini rəhmə gətirmək üçün keşikçibaşı Sədətqulu xan Qırxlı, cəlladbaşı Qurbanəli xan, bir də Şahruhun qohumu Səfiqulu xan Qırxlı xahiş-minnət etdilər. Şahruh Kəlat qalasında Əliqulu xanın əmri ilə qardaşlarının, əmisi uşaqlarının körpə boğazına əski basıb boğdurduğu anları xatırladı. Amma yenə də ürəyi yumşaldı, qərarından daşınanda isə artıq gec idi: onlardan üçü boğulmuşdu, yalnız Həsən mirzə ilə Hüseyin mirzənin bəxti gətirmişdi, onları yarımcan halda ipdən xilas etmək mümkün olmuşdu.

Çox çəkmədi ki, Xorasan əmirləri birləşib, Şahruhu taxtdan saldılar. Bundan sui-istifadə edən düşmənləri onun gözlərini çıxartdırıb, soyuq zindana

saldılar. Yerinə Şah Süleyman Səfinin qız nəvəsi Mirzə Davud oğlu Mir Seyid Məhəmməd Sədrini gətirdilər. O 26 yanvar 1749-cu ildə taxta çıxıb, özünü İkinci Süleyman şah adlandırdı.

Beləcə, bir neçə ay ötüb-keçdi. Günlərin bir günü Şahruhun arvadı – Mirzə xan Sultan Cəlayirin qızı bütün cəlayirlər tayfasından olan əmirlərə namə yazıb bildirdi ki, ərinin gözlərinin çıxarılması yalandır.

Məşhəd hakimi Yusufəli xan Cəlayir, qardaşı Bazal xan başda olmaqla, iki min atlı ilə Süleyman şahın sarayının qarşısında dayandı. Yusufəli xan bildirdi ki, şahın fərmanı ilə cəlayirliələrin atlı qoşunu hərbi keçidə hazırdır.

Vəkil Əmir Ələm xan Xəzimə Süleyman şahın hüzuruna gəlib ərz etdi:

– Yusufəli xanın bu bəyanatından xəyanət qoxusu gəlir! Bədbəxtçilikdən bütün əmirlər sizin tapşırıqla əmir Mehrab xanın cənazəsinin dəfnilə məşğuldurlar.

Atlı dəstəsi Caharbağ darvazasından içəri soxulub, Süleyman şahın mühafizəçilərini darmadağın etdilər. Keyli tələfatdan sonra Süleyman şahın tərəfdarları silahı yerə qoyub, təslim oldular. Seyid Məhəmmədi taxtdan salıb, gözlərini çıxartdılar.

Şahruh yenə taxta çıxdı. Tərəfdarları onun kor olduğunu bilsələr də, daha iş-işdən keçmişdi...

Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycan xanlıqlara parçalandı, Azərbaycanda və İranda şahlıq tacı uğrunda çoxlu savaqlar oldu, qanlar töküldü. Taxta çıxan da oldu, taxtdan enən də! Amma olanların heç

birinin hökmranlığını Nadir şahın hökmranlığı ilə müqayisə etmək olmazdı.

Küləklər yüz il, bəlkə də iki yüz il sonra azərbaycanlı şairin qəmli səsini diyarbadıyar ellərə yayaçaqdı:

«Dəxi görməz cahan əhli Nadir şah Əfşarı dünyada...»

Nadir şahın Kəlatda hind memarlarına tikdirdiyi xəzinədə saxladığı zəngin ləl-cəvahirat, qızıl pul-lar ucsuz-bucaqsız səltənəti kimi tezliklə dağıldı. Əfşarlar səltənətinin yerində gələcəkdə İran adlanan bir müsəlman dövləti qaldı.

Bir müddətdən sonra başqa bir türk mənşəli sərkərdə – Ağa Məhəmməd şah Qacar, Nadir şahın nəşini Məşhəddəki sərdabədən çıxarıb, Tehrana apardı – öz sarayının astanasında basdırdı ki, hər dəfə içəriyə girib çıxanda, ayaqları altında qalıb tapdansa... Bununla o, babası Fətəli xan Qacarin intiqamını aldığını düşündü. Amma tale ona da öz əcəli ilə ölməyi nəsis etmədi. Nadir şahın ölümündən əlli il sonra Şərqi dünyasında öz qılıncı ilə ad-san qazanmış Ağa Məhəmməd şah Qacarin da həyatına sui-qəsd olundu.

Aradan bir neçə qərinə ötüb keçdi...

Nadir şah Əfşar əbədi olaraq sevimli Məşhəd şəhərinə «qayıtdı», bu dəfə tunc atının belində – əzəmətli bir heykəl kimi...

İndi Asiyanın sonuncu böyük fatehi bahar günəşinin al şəfəqləri altında bərq vuran həmin əzəmətli heykəldən həsrətlə keçmişə – ölkədən-ölkəyə yürüş

etdiyi günlərə boylanır... Və qərinələrin o üzündən gələn gur səsi sanki bahar rüzgarlarına qoşulur: «Mən xaqan deyiləm ki, xalqa himayədarlıq edirəm, Allah deyiləm ki, rəhmli, mərhəmətli olum, peyğəmbər deyiləm ki, xilas yolunu göstərim... Mən Böyük Qüdrət Sahibinin qəzəbli çağında yaratdığı adi adamam ki, sağlığımda olduğu kimi, öləndən sonra da RUHUM özümə saray bildiyim atımın yəhərində oturub, yenə bu günahkar dünyanı gəzib dolaşır...».

*Bakı şəhəri,
2007 – 2011*

MÜNDƏRİCAT

Birinci kitab

On söz	5
Proloq.....	30

Birinci hissə

Sünbüllü tac	44
Xəyallar qarşısında.....	58
Ana öyüdü	62
Əsirlik	69
Sevgi ilə nifrət arasında.....	89
Qaçış.....	100

İkinci hissə

İlk qələbənin sevinci	116
Taledən qaçmaq olmaz	122
Qara bulud	136
Pyotrla görüş.....	144
Böyük birliyə gedən yol	155
Köhlən kəhər yüyürək olar	174
Təhmasib Mirzənin məğlub sərdarı	186
Şahın xidmətində	200
Təhmasibqulu xan Məşhədi azad edir.....	213
Çuğulluq.....	222

İkinci kitab

Birinci hissə

İslam qalası.....	252
Heratın alınması.....	266
Hərəmşanada qətl.....	274
Paytaxt	310
Osmanlı qoşunu ilə ilk savaşı.....	337
Qəndəhardan gələn bəla	355
Məğlub şah	363

İkinci hissə

Nadir xan qəzəblənir	373
Təhmasib şahın devrilməsi.....	376
Üçüncü şah Abbas.....	387
Nadirdən Osmanlı paşasına bayram sovgatı.....	397
Tapal Osman paşanın ölümü.....	409
Bağdad müqaviləsi	413
İlk donanma	418
Müjdə	420
Şirvan və Dağıstana yürüş.....	429
Gəncə müqaviləsi	434
Qarsın mühasirəsi	438
İstanbulda böyük çaxnaşma	442
Üç ay Tiflisdə	446

Üçüncü kitab

Birinci hissə

Muğan qurultayı	456
Tacqoyma mərasimi.....	484

Vəliəhd.....	494
Hindistanın fəthi	504
Sözümü Cahanabadda deyəcəyəm	515
Qiyam.....	541
İki şah qohum olsa	550

İkinci hissə

Nadir şahın ölüm xəbəri	555
Başın tacı ağıldı.....	561
Türküstan yürüşü	568
Hiyləgər tacir	584
Baş tutmayan sui-qəsd	588
“İran–Xərab”	595
Nəcəfdə yeni məzhəbi-məclis	613
Uydurma Sam Mirzə	615
Daha bir sui-qəsd	622
Sülh naminə güzəşt.....	626
Xəyanət	629
Qətl gecəsinə gedən yol.....	657
Başsız qalmış tac.....	660
Epiloq.....	671